

“મારા અંતઃકરણે રતિ કિંવા પ્રેમથી જીવનના આનન્દને પ્રાપ્ત કર્યો;
 કારણ કે, રતિ વિના જીવન રોગરૂપ હતું અથવા તો દુઃખવ્યાપ્ત
 હતું, એટલામાટે રતિને પ્રાપ્ત કરીને મેં જીવનરૂપ રોગની ઔષધિને
 તો મેળવી, પરંતુ હવે રતિરોગ એવો તો સત્ત્વડ ઓટી ગયો છે કે
 જેની કોઈ ઔષધ જ નથી ! મને સમજાવનારાના ઉપદેશોએ મારા
 જુઝમોપર નમક (મીઠું) છાંટી દીધું અને તેથી મારા જુઝમોમાંની
 વેદના અતિશય વધી ગઈ ! આમ કરવાથી તે ભણા માણસોને શો
 લાભ થયો, એ વિશે કોઈ તેમને પોતાને જ જાણે પૂછે !”
 ગાલિય

પ્રસ્તાવના

—૧૭૫૬—

એક બંગાળી ગ્રંથકાર અને તેમાં પણ વિશેષતઃ એક ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે આજકાલ શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાય બંગાળી ભાષાના શાતા ગુર્જર અનુવાદકસમુદાયના એક અત્યંત પ્રિય ગ્રંથકાર કિંના નવલકથાકાર યર્ષ પજા છે, એ તો એક નિર્વિવાદ વાત છે; કારણ કે, જો તેમ ન હોત, તો તેમની બંગાળીમાં લખેલી એક એક સંક્ષિપ્ત કિંવા વિસ્તૃત નવલકથાના આજે એકસમયાવચ્છેદે જ એક સામટા બખ્ખે ને ચાર ચાર ગુજરાતી અનુવાદોના પ્રકાશનની ધમાલ ચાલતી જોવામાં આવે છે, તેવી ધમાલ કદાપિ આપણા જોવામાં આવી શકી હોત નહિ. શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાયની બંગાળી ભાષામાં જે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આજ પર્વન્ત પ્રકટ થયેલી છે, તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે:—રંગમહાલ, શીશમહલ, રૂપેરમૂલ્ય, રંગમહલ-રહસ્ય, નૂરમહલ, પંચપુષ્પ, કંકણચોર, લાલચિટ્ટી અને કલકત્તાર ઇતિ-હાસ. આમાંની ‘રંગમહલરહસ્ય’ નામક ઐતિહાસિક મનાતી નવલ-કથાના અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ અનુવાદ ગત વર્ષમાં જ થયેલા અને આરંભાયલા તો મારા જાણુવામાં છે અને તેથી વિશેષ થયા હોય, તોપણ પ્રભુ જાણે. એમણે પ્રથમ અનુવાદ ‘અકબરરાજ્યરહસ્ય’ નામથી જે ભાગમાં અમદાવાદમાં પ્રકટ યર્ષ ચૂક્યો છે; બીજો અનુવાદ રાજકોટમાં પ્રકટ થતા ‘લોહાણા હિતેચ્છુ’ નામક સાપ્તાહિક પત્રમાં ‘ભોગલરાજ્યરહસ્ય’ નામથી કટકે કટકે છપાતો હતો અને તેને અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ છપાતો બંધ કરવામાં આવ્યો છે અને અત્યારે ત્રીજો અનુવાદ ‘વીસમી સદી’ નામક માસિક પત્રિકામાં ‘ભોગલરંગમહેવના ભેદભરમો’ એ નામથી વિભાગશઃ પ્રકટ થાય છે. ‘શીશમહલ’ના ગુજ-રાતીમાં જે અનુવાદો થયા છે; તેમાંનો એક અનુવાદ ‘શુલસાતા’ નામથી પુસ્તકના આકારમાં અમદાવાદમાં પ્રકાશિત થયો છે અને બીજો અનુ-વાદ વડોદરામાં પ્રકટ થતા સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્ર ‘વડોદરા વર્તમાન’માં કટકે કટકે છપાઈને સમાપ્તિને પામ્યો છે. ‘રંગમહાલ’ તથા ‘રૂપેરમૂલ્ય’ એ જે ગંધો સંક્ષિપ્ત કથાઓના સંગ્રહ હોવાથી એ જે ગ્રંથોમાંની ‘સલીમા બેગમ’ આદિ જે ચાર વાર્તાઓના બખ્ખે ને ત્રણ ત્રણ વાદો અત્યાર પૂર્વે યર્ષ ચૂક્યા છે તેમ જ અત્યારે જે ગુર્જર અનુ-કંકણચોર’ના ગુજરાતી અનુવાદના કાર્યમાં રોકાયેલા છે, એવી સાંભળવામાં આવી છે.

હવે આમ થવાનું કારણ શું છે, એ વિગેને આપણે કિમિલ વિચાર કરીશું. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, દુર્ભાગ્યવશાત્ આપણી ગુર્જર ભૂમિમા પ્રતિભાસપત્ર અધિકારીની સખ્યા બહુ જ અલ્પ છે અને તેથી અત્યારે કેટલાક એવા અધિકારીની સંખ્યા નિર્માણ થએલી છે કે, જેમના અધિષ્ઠાનના વ્યવસાયસંસ્કરણનો આધાર કેવળ બંગાળી, હિંદી તથા મરાઠી ભાષાના અધોપર જ આવડતી રહેયો છે, અને તેથી બંગાળી, હિંદી કે મરાઠીમાં જ્યાં કોઈ ઉત્તમ પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવ્યું કે તત્કાળ તેની ઉપર એવા અનુવાદકા શુભુક્તિઓની પેઠે દૃષ્ટિ પડે છે અને તેના પરિણામે તે એક જ અથવા ગુજરાતી ભાષામાં સારા તથા નકારા અનેક અવતરણે અત્યંત સમયમાં જ થઈ જાય છે. એક અનુવાદક મહાશય તો વળી બંગાળી ભાષા તથા બંગાળી ભાષાના અધોના ગૌરવજાનમાં એટલા બધા શિસ્તાન ધર્ષિ ગયા છે કે, બંગાળી ભાષાની મહત્તાને દર્શાવતા તેમની લેખિનીમાંથી નીચે પ્રમાણેના શબ્દો કાઢીપડે પડ્યા છે -

‘બંગાળીમાં એવા અનેક ઐતિહાસિક સ્પર્ધા છે કે જે દ્વારા અનેક લેખો અને નવલકથાઓ લખી શકાય, પરંતુ ગુર્જર માહિતરે તેના જોઈએ તેવા લાભ લેતા નથી એ દિલગીરીની જ જ્ઞાત છે। બંગાળી જોની હૃદયમાં અસર કરે તેવી, કાનને મધુર લાગે તેવી અને વાચતા વાચતા તેમાં વાચકને તરખોળ કરી દે તેવી બીજી કોઈ પણ ભાષા નથી। ગુર્જર બધુંજો તે ભાષા શીખરો, તે તેમનું હૃદય હિત થશે, તેમને નવા નવા વિષયોનું જ્ઞાન થશે અને તેઓની ભાષામાં મધુરતા અને અસરકારકપણું આવશે, એવું આ મુદ્દ લેખકનું માનનું છે’

હવે જો આ અનુવાદક મહાશય ભાષાસંસ્કરણ યોગ્ય રાતા હોત, અરે, માત્ર પોતાની ગુજરાતી ભાષાનું જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હોત, તો તેમના અત્ કરણના આના વિનંદાણુ ભાવો લેખિનીદ્વારા કદાપિ આકારને ધારણ કરી શકત નહિ। માત્ર આવા ઉદ્દ્યોગોથી જ વાત અટકતી નથી, કિન્તુ આવા અનુવાદક મહાશયો ગમે તેવા વિદ્વાનને પણ જો તે દુર્ભાગ્યવશાત્ બંગાળી ભાષાથી અનભિસ હોય તો માન તેટલા જ કારણથી તેને વિદ્વાન તરીકે સ્વીકારતા અમકાય છે, કારણ કે, એમની માન્યતા પ્રમાણે બંગાળી ભાષાના જ્ઞાન નિતાનું યાદિય મૂર્ખતા ગુણ જ મનાય છે. આ માન્યતા માત્ર આના બંગાળી ભાષાવનની વિશિષ્ટ લેખકવર્ગની જ છે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, બંગાળી વિદ્વાનો તથા અધિકારીએ બંગાળી ભાષાની ઉન્નતિમાટેના અવગ્રહ પ્રયત્નો

હોવાથી આજે બંગાળી ભાષામાં નાનાવિધ વિષયના અધોની
કે જ વિશેષ છે કે જેટલી અધ્યસખ્યા ભારતવર્ષની બોલાતી

ખીછ કાઈ પણ ભાષામાં મળવી અસક્ય છે; તેમ જ બંગાળી ભાષાનો લેખકસમૂહ કિંવા ગ્રંથકારસમુદાય કેટલેક અંશે પ્રતિભાશાળી અને યોગના-અવીણ છે, એ પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ; છતાં પણ સત્યના સમ-ર્થનમાટે એટલું કહ્યા વિના તો ચાલે તેમ નથી જ કે, બંગાળી ભાષામાં જેટલા ગ્રંથો લખાય છે અને છપાય છે તે સર્વ હિતમોત્તમ જ હોય છે અને બંગાળી ભાષામાં નિર્માણ્ય ગ્રંથો પ્રકટ થતા જ નથી; એવી જો કાંઈની માન્યતા હોય, તો તે પ્રમાદપૂર્ણ છે અને જો સત્ય જ બોલવામાં આવે, તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં અત્યારે બોલાતી ભાષાઓમાંથી જે જે ભાષાઓ અપૂર્ણ તથા કર્ણકટોર ભાષા તરીકે ગણાય છે, તેમાંની જ બંગાળી ભાષા પણ એક અપૂર્ણ તથા અત્યંત કર્ણકટોર ભાષા છે; માધુર્યનો તેમાં અંશ માત્ર પણ નથી. આ વાર્તાનો બંગાળના નામાકિત વિદ્વાનોએ બંગા-ળાની સાહિત્યપરિપદ્ધતિમાં પોતાના શ્રીમુખથી જ અનેકવાર સ્વીકાર કરેલો છે એટલે એ વિશેના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. જે કાઈ પણ મહાશયની આ વિધાનના યાચાર્યને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાની આકાંક્ષા હોય, તેમને બંગાળી ભાષાનાં 'ભારતવર્ષ' આદિ માસિક પત્રોમાં બંગાળી સાહિત્યપરિપદ્ધતિના પ્રમુખ આદિનાં જે ભાષા તથા સાહિત્ય વિષયક વ્યાખ્યાનો છપાયેલાં છે તે વાંચવાની આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. સારાંશ કે, બંગાળી ભાષામાં ઉપર દર્શાવેલી જોનારને જે કેટલુંક માધુર્ય દેખાય છે, તે મૂળ બંગાળી ભાષાનું નહિ, કિંતુ આજકાલની સાધુભા-ષાના નામથી ઓળખાતી બંગાળી ભાષામાં પોણા સો ટકાના પ્રમા-ણમાં વ્યાપેલા શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોનું જ માધુર્ય છે અને તેમાં પણ વળી શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાયની બંગ ભાષા તો સંસ્કૃત શબ્દોથી આકંઠ ભરેલી છે, એ બંગાળી ભાષાના માતાઓ સારી રીતે જાણુતા હોવાથી એ વિશેના નવીન ગિદ્દાપોહની અગત્ય નથી. સમસ્ત આર્યાવર્તમાં અત્યારે જે બોલાતી ભાષાઓ છે, તે સર્વ ભાષાઓમાં પ્રથમ પંક્તિના માધુર્યને ધરાવનારી જો કાઈ ભાષા હોય તો તે હિંદુ ભાષા છે, તેથી કિંચિત્ હિતરતી મધુર ભાષા તે હિંદી ભાષા છે, માધુર્યમાં તૃતીય પંક્તિએ નિરાજતી આપણી ગુર્જર ભાષા છે અને ચતુર્થ પંક્તિએ નિરાજતી મધુર ભાષા તે મરાઠી ભાષા છે; એ વિના આર્યાવર્તની અન્ય સર્વ ભાષાઓ મધુરતાના અતિશય ન્યૂન અંશને ધરાવનારી છે અથવા તો કટોર ભાષાઓ છે, એમ કહેવામાં કાઈ પણ પ્રકારનો અમને સંકોચ થતો નથી અને અનેક ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા ભારતવર્ષની અનેક ભાષાના માતા વિદ્વાનોનો પણ બહુધા એ જ અભિપ્રાય છે. જે ભાષામાં કિંથાપદો-લિખ કિંથાઓને દર્શાવનારાં કિંથાપદોની વિપુલતા હોય તે

ક્રિયાપદવૈપુલ્યના પ્રમાણમાં પૂર્ણ મનાય છે; કારણ કે, તે ક્રિયાપદોની સહાયતાથી થોડા શબ્દોમાં વિપુલ ભાવનો પ્રકાશ કરી શકાય છે અને તેથી જે ભાષામાં ક્રિયાપદોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હોય છે; તે ભાષા બહુ જ અપૂર્ણ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; કારણ કે, ક્રિયાપદોની એવી અલ્પ સંખ્યાને ધરાવનારી ભાષામાં અમુક પ્રકારની ક્રિયાને દર્શાવવામાટે અમુક વિશેષ્ય ક્રિયા વિશેષણની સાથે સર્વસાધારણ ક્રિયાપદ ‘કરવું’ ક્રિયા ‘હોવું’ ના પ્રયોગથી જ કામ ચલાવી લેવું પડે છે. બંગાળી ભાષામાં ક્રિયાપદોનો એટલો બધો દુષ્કાંડ છે કે, સંકેતે એટલી ટકા જેટલા પ્રમાણમાં ક્રિયાપદોની સૃષ્ટિને વિશેષ્ય ક્રિયા વિશેષણની સહાયતાથી જ નિર્માણ કરવી પડે છે. એ વિશે બંગાળી ભાષાના સુવિખ્યાત કાવ્યકાર સ્વર્ગીય મુખલ-ચંદ્ર મિત્ર એક સ્થળે પોતાના બંગાળી-અંગ્રેજી શબ્દકોષની રચનાના સંબંધમાં લખતાં જણાવે છે કે:-

“બાંગલા ભાષામાં કાંઈ વિશેષ્ય વા વિશેષણ શબ્દો સહિત એકઠી ક્રિયા યોગ કરિયા પૂર્ણ ક્રિયાપદ પ્રસ્તુત હઇયા થાકે, જોમન જોજન કરા, રાખન કરા, કથિત હજોયા, ઇત્યાદિ. એઈ સકલ સ્થાને જોજન, રાખન, કથિત પ્રભૃતિ શબ્દો નાચે તાહા હઇતે જે ક્રિયા હઇતે પારે, તાહારઉ અનુવાદ દેઓયા હઇયા છે.”*

બંગાળી ભાષામાં પીવું, ઢાંકવું, ટપકવું, ઝરવું, ચાવવું અને નાચવું ઇત્યાદિ નિત્યનાં વ્યવહારને દર્શાવનારાં ક્રિયાપદોનો પણ અભાવ હોવાથી આવી ક્રિયાઓને દર્શાવવામાટે પણ સંસ્કૃત શબ્દોની ડગલે ને પગલે સહાયતા લેવી પડે છે અને દ્રાવિડી પ્રાણાયામ જેવો પ્રકાર કરવો પડે છે ત્યારે જ આવી ક્રિયાના ભાવને બંગાળી ભાષામાં દર્શાવી શકાય છે. અર્થાત્ આ દૃષ્ટિથી જેતાં આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદોની સંખ્યા ઘણી જ સારી હોવાથી બંગાળી ભાષા ગુજરાતી ભાષા કરતાં બહુ જ વિશેષ પરિપૂર્ણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થએલી છે, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ.

બંગાળી ભાષાને અપૂર્ણ તથા કર્ણુકંઠાર ભાષા તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવવામાં મારો એવો ઉદ્દેશ નથી કે, બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કેમકે ન જ કરવો ક્રિયા બંગાળી ભાષાના જે સારા ગ્રંથો હોય તેમના અનુવાદો પણ ન જ કરવા; કિન્તુ મારર કથનનો આશય એટલો જ

* આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે:-“બંગાળી ભાષામાં કાંઈ વિશેષ્ય અથવા વિશેષણ શબ્દોની સાથે એનાં ક્રિયાનો યોગ કરવાથી પૂર્ણ ક્રિયાપદ પ્રસ્તુત (વિચાર) થાય છે; જેમકે, જોજન કરવું, રાખન કરવું, કથિત થવું; અથવા હોવું, ઇત્યાદિ. આ સર્વ સ્થાનોમાં જોજન, રાખન, કથિત આદિ શબ્દના યોગથી જે ક્રિયા થઈ શકે છે, તેમનો અનુવાદ પણ (જે બંગાળી અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં) આપવામાં આવ્યો છે.”

સ્વ. મુખલચંદ્ર મિત્ર.

છે કે, બંગાળી ભાષાના સંસ્કૃતજન્ય માધુર્યથી મુગ્ધ થઈ બંગાળી ભાષાના ગૌરવના સત્થ રહસ્યને જાણ્યા વિના કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી આપણી પોતાની હિતમ ભાષાને અધમ તરીકે સિદ્ધ કરવી કિંવા આપણી પોતાની ભાષાને નિર્માલ્ય દર્શાવીને બંગાળી ભાષાને અકારણુ અપોગ્ય મહત્ત્વ આપવું, એ તો એક નિંદ્ય બ્યવહાર કિંવા કુસાદસ જ કહી શકાય. બંગાળી ભાષા પણ આપણા જ દેશની, આ વિશાળ ભારતવર્ષની, એક ભાષા છે અને તેટલામાટે તેનું ગૌરવ કરવું એ આપણો ધર્મ છે; છતાં તેના ગૌરવને આકાશમાં ચડાવવા જતાં આપણી પોતાની ભાષાને નિર્માલ્યતાની ગત્તામાં મળડાળી દેવાની એણ તો ન જ થવી એઈએ. બંગાળી ભાષાના હિતમોત્તમ ગ્રંથોને રૂપાન્તર કિંવા અનુવાદના રૂપમાં આપણી ગુજરાતી ભાષામાં લાવીને ગુર્જર સાહિત્યમાં ગ્રંથસમૃદ્ધિની યોગ્ય વૃદ્ધિ કરવી, એ સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ છે; પરંતુ એક જ બંગાળી ગ્રંથના અને તેમાં પણ એક જ બંગાળી નવલકથાના ગુર્જર ભાષામાં એકસમવાવડેદે ત્રણ, ચાર કે પાંચ અનુવાદોને અસ્તિત્વમાં લાવવા, એ તો કાંઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી અને નથી જ. કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે, અમુક એક ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ થઈ ગયો હોય, છતાં તે વાર્તા અન્ય અનુવાદકના જાણવામાં ન હોય, તો તે જ ગ્રંથનો બીજો અનુવાદ અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે અને તેવા પ્રસંગે અન્ય અનુવાદકનું એ કૃત્ય ક્ષમ્ય ગણાય છે; પરંતુ અત્યારે તો ગુજરાતમાં બહુ અગે એવો જ પ્રકાર ચાલવા લાગ્યો છે કે, અમુક એક બંગાળી, હિંદી કે મરાઠી નવલકથાના એક કે બે અનુવાદ થઈ ગયાની વાર્તા અમુક એક લેખક કિંવા અનુવાદકના જાણવામાં હોય છે, છતાં પણ તે બંગાળી પુસ્તકની ખર્ચેલી કીમત બર્થ ન જાય, એટલામાટે અથવા તો પોતાના નાકને વઢાવી બીજાને અપશકુન કરવાના નિંદ્ય ઉદ્દેશથી જ તે, તે જ પુસ્તકના અનુવાદના અર્ખંડ પાખંડરૂપ ઉદ્યોગને સ્વીકારે છે અને એ અર્ખંડ-પાખંડરૂપ ઉદ્યોગના પરિણામે ગુજરાતી ભાષામાં દિવસાનુદિવસ એક જ ગ્રંથના અનેક અવતારોની નિરર્થક સંખ્યા વધતી જાય છે. આમ થવું કાંઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી, એવો મારો અભિપ્રાય છે.

સારું પોતાનો આવો અભિપ્રાય હોવા છતાં મારી પ્રસ્તુત 'દેગમ આગ્નર અથવા રંગમહાસયમાં રતિતાંડવ!' નામક અનુવાદકૃતિમાં બંગાળીમાંની કેટલીક અત્યૂર્વ ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થએલી કથાઓનો-ત્રણ કે ચાર કથાઓનો-સમાવેશ કરવો પડ્યો છે અને તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:-આજથી લગભગ દશ વર્ષ પૂર્વે મુગલ બાદ-શાહોના જનતાનખાનામાં વિરાજતી અથવા તો મુગલ સહનશાહોના

સંબંધમાં આવેલી કેટલીક નામાંકિત જોગમોની રસિક કથાઓનો એક વિશાળ સંગ્રહ મેં કરવા માગ્યો હતો અને તે વેળાએ એવી જેટલી કથાઓ અંગ્રેજી, ઉર્દુ, હિંદી, બંગાળી તથા મરાઠી ભાષામાં મને મળી સકી હતી, તેમનો મેં ગુજરાતી અનુવાદ કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ એ કથાઓને ઐતિહાસિક કાળક્રમ અનુસાર ગોઠવવાનો મારો ઉદ્દેશ હોવાથી પાછળથી જો અમુક પૂર્વના કાળની કથા મળી આવશે અને ત્યાર પછીના કાળની કથા છપાઈ ગયેલી હશે તો કાળનો ક્રમ જળવાશે નહિ, એવા વિચારથી આ કથાઓને છાપવાનું કાર્ય મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રસ્તુત ખંડ જેટલા ત્રણ ખંડ ધાય એટલી કથાઓનો સંગ્રહ થયા પછી પ્રસ્તુત પુસ્તકના મુદ્રણકાર્યનો આરંભ કરવામાં આવ્યો, પણ ત્યારપૂર્વે શ્રીયુત હરિસાધન મુખોપાધ્યાયકૃત 'રંગમહાલ'માં આવેલી 'સલીમા જોગમ' તથા 'મોતીમીનાર' આદિ જે ચાર કથાઓના બખ્ષે અનુવાદ થઈ ગયા છે, એ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી હતી; છતાં મારી કથાઓના કાળક્રમને જળવી રાખવામાટે મારે તે કથાઓને પણ નિરૂપણ વશાત્ મારા આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરવી પડી છે; કારણ કે, મારા પ્રસ્તુત કથાસંગ્રહમાં એવી અન્ય અનેક કથાઓ છે કે જે અદ્યાપિ ગુજરાતી અવતારમાં આવી જ નથી અને તેથી ગુજરાતી વાંચકોમાટે તે સર્વથા નવીન વસ્તુ છે.

પ્રસ્તુત પ્રથમ ખંડમાં આવેલી પ્રથમ 'જલીમા જોગમ' નામક કથા અખ્યાત આંગ્લનવલકથાકાર ડૅનોલ્ડજની 'Odolisque' નામક એક સંક્ષિપ્ત કથાનો અનુવાદ છે; 'સલીમા જોગમ' તથા 'જન્મતઆરા અને જહાનઆરા' શ્રીયુત હરિસાધન મુખોપાધ્યાયકૃત 'રંગમહાલ'માંની 'સલીમા જોગમ' તથા 'મોતીમીનાર' નામક કથાઓના અનુવાદ છે 'રાશન જોગમ' શ્રીયુત હરિસાધન મુખોપાધ્યાયકૃત 'રૂપેર મૂલ્ય' નામક કથાસંગ્રહમાંની 'રધિરોત્સવ' નામક કથાનો અનુવાદ છે અને 'ગુસ્નાર જોગમ' એ જ નામની મરાઠી ભાષાના માસિક 'મનોરંજન'માં પ્રકટ થયેલી એક કથાનો ગુર્જર અનુવાદ છે. આમાંની પ્રથમ 'જલીમા જોગમ' નામક કથા બગદાદના ખુદીશ નેક નામદાર અહમ્મદના સમયની છે; 'સલીમા જોગમ,' 'ગુસ્નાર જોગમ,' 'રાશન જોગમ' તથા 'જહાનઆરા અને જન્મતઆરા' એ સર્વ કથાઓ દિલ્હીના માન્યવર મુગલ બાદશાહ શાહજહાનના છવનસમયની છે અને શહનશાહ ઐરંગઝેબના તથા તે પછીના બાદશાહોના સમયની અન્ય કેટલીક જોગમોની કથાઓ હવે પછીના અન્ય ખંડોમાં આવવાની છે. હવે પછીના ખંડોમાં જોગમોની જે કથાઓ આવવાની છે, તેમાંની કેટલીક પોતે સ્વતંત્ર લખેલી છે અને કેટલીક અનુવાદિત છે.

અસ્તુ; હવે જે શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાયની ત્રણ કથાઓ પ્રસ્તુત ખંડમાં લેવામાં આવી છે, તેમના સંબંધમાં બે શબ્દો લખવાની આવશ્યકતા છે. શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાય બંગાળી ભાષાના એક ઉત્તમ ગ્રંથકાર છે અને તેમની લેખનરીતી મનોહારિણી તથા રસ-પ્રવાહિની હોવાથી અન્ય ભાષામાં તેમના ગ્રંથોના સત્વર અનુવાદ થઈ જાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; છતાં તેમના સર્વ ગ્રંથો તેમણે પોતે સ્વતંત્ર જ લખેલા હોય, એ વિશે કાંઈક શંકા છે; કારણ કે, તેમના 'રંગ-મહાલ' તથા 'રૂપેર મૂલ્ય' આદિ ગ્રંથોમાંની કેટલીક કથાઓ અંગ્રેજીમાંથી જ અમુક નૃનાધિક્તા સહિત અનુવાદિત કરેલી છે, પરંતુ એ વિશેના તેમણે પોતાના ઉક્ત ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં કશોય ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, 'રૂપેર મૂલ્ય' માંની 'હજરનેર માણિક્ય' નામક કથા મુગધની એશીન્સ્ટન્ કૉલેજના જૂનપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ માન્યવર માઈકલ મૈકમીસનકૃત 'Fables of Indian Chivalry' નામક પુસ્તકમાંની એક કથાનો અનુવાદ છે અને 'હવિતબ' નામક કથા કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે એક અંગ્રેજી માસિક પત્રમાં આવી ગયેલી એક સંક્ષિપ્ત કથાનો બંગાળ-વાદ છે કે જેનો તે અંગ્રેજી માસિકમાંથી મેં પણ આજથી તેર વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો હતો, તે પ્રથમ 'ભારત જીવન' માસિકમાં પ્રકટ થયો હતો; અને તે જ કથાનો પછીથી મારા 'વિશ્વરંગ' અથવા ઐતિહાસિક કથાપંચક નામક કથાસંગ્રહમાં પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે એમાંની કેટલીક કથાઓ અંગ્રેજીમાં 'એન્ડોર્ગ કથાસિક્ક' નામક ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલા 'Romances of Indian History' નામક એક ગ્રંથમાંની કેટલીક કથાઓના અનુ-વાદ હોય, એવી મારી ધારણા છે; કારણ કે, જેની રીતે એ અંગ્રેજી ગ્રંથમાંની ભારતીય ઐતિહાસિક કથાઓ સાવ ટંગ ધડા વગરની છે, તેવી જ શ્રીયુત હુરિસાધન મુખોપાધ્યાયની 'રૂપેર મૂલ્ય,' આદિ કેટલીક કથાઓ ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં ધડ પૂછડા વગરની જ દેખાય છે અને તેટલામાટે એવી કથાઓનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવાનું મેં યોગ્ય નથી ધાર્યું.

એક બીજી વાત્તાનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે એ કે, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંની બહુધા કથાઓ મુગધ બાદશાહોના રંગમહાલય (અંતઃપુર કિંવા જૂનાનખાના)માંની બેગમોના જ લિજ લિજ પ્રકારના રતિ (ગ્રેમ) બાપારને દર્શાવનારી હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથને 'બેગમ બાજાર અથવા રંગમહાલયમાં રતિતાંડવ !' એ પ્રમાણેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે; છતાં પણ આમાંની સર્વ કથાઓ સર્વાંશે ઐતિહાસિક

જ છે અને તેમાં કલ્પનાનો અંશ માત્ર પણ નથી, એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે, નવલકથા બલેને ઐતિહાસિક હોય છતાં તે કલ્પનાના ચોગ્ય મિશ્રણ વિના તો લખી શકાતી નથી જ; કિન્તુ પર્વતમાંના પાપા-ણને 'તાજમહાલ' જેવા એક ઇન્દ્રભુવન સમાન ભુવનમાં જડવામાટે જેવી રીતે ઘડીને ચોગ્ય આકારમાં લાવવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે ઇતિ-હાસની ઘટનાને નવલકથામાંની એક ઘટનાનું સ્વરૂપ આપતી વેળાએ કલ્પનારૂપ શિલ્પકળાનુસાર મુંદર આકારની બનાવ્યા પછી જ તેનો નવલ-કથામાં સમાવેશ કરી શકાય છે. અર્થાત્ એક પર્વતમાં પણ પાપાણોનો રાશિ હોય છે અને 'તાજમહાલ' જેવા સ્વર્ગમાંના પુરદરમંદિર તુલ્ય બલ-નમાં પણ હોય છે તો પાપાણ જ; છતાં એક પર્વત તથા 'તાજમહા-લ'માં સુંદરતાનો જટલો બેદ રહેલો છે, તેટલો જ બેદ એક શુદ્ધ ઇતિ-હાસ તથા એક ઐતિહાસિક નવલકથામાં રહેલો હોય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. વાંચકોએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના સર્વ ખંડોમાંની સવ કથાઓનું, ઇતિહાસ તથા ઐતિહાસિક નવલકથામાંના આ બેદને ધ્યાનમાં રાખીને જ, વાંચન કરવાનું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના અન્ય બે ખંડો પણ લખાવવા તૈયાર હોવાથી તેમને સત્વર જ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. બે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંની મનોરંજક કથાઓ વાંચકોનું અદ્દપાંશે પણ મનોરંજન કરી શકશે, તો અતુવાદક તથા પ્રકાશક પોતાના પરિશ્રમને સર્વથા સફળ થએલો માનશે.

અહમદાબાદ (અમદાવાદ)
વિક્રમાદે ૧૯૭૩, માધ્ય, કૃષ્ણ
અષ્ટમી; તા. ૧૫ મી ફેબ્રુ-
આરી ૧૯૧૭ શુક્રવાર.

}

કસ્તુર નારાયણ

પ્રથમ ખાણડની અનુક્રમણિકા

અંક નામ	પૃષ્ઠ
૧ જાણીયા બેગમ	૧
૨ સલીયા બેગમ	૧૩
૩ ગુલામ બેગમ	૬૪
૪ દોશન બેગમ	૯૯
૫ જાતનઆરા અને જાહાનઆરા	૧૪૯

બેગમ બાબર

અથવા

રંગમહાલયમાં રતિતાંડવ !

—૦૦૦—

પ્રથમ ખણ્ડ
જહીમા બેગમ

—૦૦—

પ્રથમ પરિચ્છેદ
સુલ્તાન અને વજીર

બગદાદના ખરીદ નેકનામદાર અલમુરાહના બાદશાહી મહલમાં એક દિવસે ગમગીનીનો અવાજ એકાએક ફેલાઈ ગયો. થોડીજ વારમાં નોકરોના આહોગીરી ભરેલા પોકારે એમ બહારે કર્યું કે, સુલ્તાન આ ફાતી જહાનને હમેશને માટે છોડી ગયો હતો—તે મરણ પામ્યો હતો. એ શોક ભરેલા સમાચાર માત્ર જનાનખાનામાં જ ફેલાયલા હતા, એમ નહોતું; પણ તે બધા અને ઇન્સાફી સુલ્તાનના મૌતથી તમામ રૈયતની આંખમાંથી આંસુ વર્ષતાં એવામાં આવતાં હતાં. જેની બાદશાહીના વખતમાં બકરી અને વાઘ એક આરે પાણી પીતાં હતાં અને જુલ્મનું નામ પણ નહોતું સંભળાતું, એવા સુલ્તાનને સદાને માટે ગયેલો બાણી વફાદાર શહીદોના મનમાં ગમ પેદા થાય, એમાં અભયમી તે શી ? અફસોસ ! કાળા માથાનું માનવી બીજાં ગમે તે દુઃખોને અટકાવવાના ઉપાયો કરી શકે છે, પણ મૌતને શોકવાની તાકાત તેનામાં હજી નથી આપી—ગરીબ અને શરીફ એકસરખી રીતે માતને તામે થવું જ જોઈએ છે—મૌતની સામે જરદારના જરની કે જોરાવરના જોરની કાંઈ પણ મોટાઈ આવી નથી શકતી.

ખરીદના મરણસમાચાર હજી તો ફેલાતા હતા અને રૈયત ગમગીનીના દરિયામાં હજી તો ગર્ક થયેલી હતી, તેવા વખતમાં બજાર-ખોર અને હિસી અધાઉદ્દીન તખ્તનશીન થયો. ખરીદના અકાળ મરણથી પૂર્વના દરેક મુલકની રિયાસતના લોકો સોકથી વ્યાકુલ થયેલા હતા; ત્યારે અધાઉદ્દીનની ખુશીનો પાર નહોતો. ખુશની કેવી અભયમ કુદરત ! માણસોના કેવા એક એકથી બૂદ્ધા ખવાસ ! અધાઉદ્દીન

તરત જ પોતાને સત્તાના ભેરથી મળેલી મોજ મગ્નહમાં ગિફતાન થઈ ગયો અને એક સુસ્તાન તરીકેની 'પોતાનાં' ર્જ તથા જવાબદારીને તદ્દન જ ભૂલી ગયો.

લોકોએ તેની ચાલચલતમાં ફેરફાર કરવાને ધણી જ ચળવળ કરી, પણ ખર્ચ ફાકટ; પોકાર કરનારને સમ્મનો સરપાવ મળતો હતો અને ધનસાક્ષ માગવાને ઉચ્ચારેલો શબ્દ તેના કાનને જદ્દને હવામાં જઈ ભગતો હતો. હવે માત્ર સર્વવ્યાપક અદ્વૈતાદ વિના તેમની ફરિયાદ સાંભળનાર કોઈ પણ રહ્યું નહોતું અને તેથી અતે દારી જ્યાં લોકોએ મરિજ્જમાં જઈ પ્રુદાને મૂકે મોઢે અર્જ કરવા માઢી. પાક પરવરદિગારે તેમને પોકાર સાંભળ્યો અને તેમનાં દુઃખોને ટાળી શકે એવા એક પાક તથા નેક ધનસાનને તેણે સુસ્તાનની સામે યવાને તૈયાર કર્યો.

મોટો વજીર અહમદ ઇસહાક, અરબના રહેવાસીએ તથા પોતાના દોસ્ત આશનાઓમાં ધણો જ માનીતો અને પ્રિય હતો. તેના ગુણોની બરાબરી બીજા કોઈથી પણ કરી શકાય તેમ નહોતું. તે એક નેક, મુન્સિફ અને રહમદિલ ધનસાન હતો. ગરીબોની દાદ લેતી, એ તેતુ ગોયા હમેશાં કામ થઈ રહેલું હતું. જ્યારે અહમદને આખી રેપત પ્યારની નજરથી ભેતી હતી, ત્યારે બદકાર અલ્લાહદીન તેને નફરતની નજરથી નિહાળતો હતો. છતાં પણ તેની પાસેથી તે પોતાની બાદશાહી સિકાની મોહોર માગી નહોતો શકતો. અતે તેણે કોઈપણ તરફથી વજીરને તેની જગ્યાથી બરતરફ કરવાનો પકા ધરદો કર્યો. બાદશાહત મેળવીને માત્ર મોજ મગ્નહ કરવામાં જ તે પોતાની જિન્દગીની સફળતા માનતો હતો. તેને ખમ્મને પૈસાથી પૂર હતો અને તેના જનાનખાનામાં સર્કેશિયન, પર્શિયન, સ્લૅવક, અરેમિયન, તુર્ક તથા જ્યોર્જિયન મળી જૂના જૂના મુઢોની લગભગ ત્રણસો પ્રુખસરત નાજનીનો દાબર હતી; તેમ જ પાડોશના સર્વ રાજઓ સાથે પણ હાન તો તેની સલાહ હતી; એટલે તેની મોજ મગ્નહમાં આડે આવે, એવી એક પણ ચીજ અત્યારે તો કોઈના જીવામાં આવતી નહોતી.

પણ વખતો વખત માત્ર વજીર અહમદની નેકનીયતી સુસ્તાનની પ્રુશીની રોશનીને જુઝાવી અધકારનો આભાસ કરાવતી હતી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

બળાત્કાર

એ ક દિવસે સાંજે વજીર અહમ્મદ ફોજના અમનદાર પોતાનું કામ સારી રીતે બજાવે છે કે નહિ, તે જોવામાટે છૂપા પોશાકમાં શહરની ગલીઓ અને મોટા રસ્તાઓમાં ફરતો હતો અને એ વખતે તેની સાથે કોઈ પણ સિપાહી કે ગુલામ હતો નહિ. ફરતા ફરતા તે બગદાદના મુખ્ય દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો અને આમ તેમ જોતો ઉભો રહ્યો એટલામાં એકાએક કોઈ ઔરત જાતની ચીસ તેના સાભગવામાં આવી. તે એકદમ ટટાર થયો અને પોતાની શમશીર ખેંચી જે તરફથી અવાજ સભગાયો હતો, તે ત્રિશા તરફ ચાલતો ગયો.

ત્યાં નજીક માણસો તેના જોવામાં આવ્યા. તેમાંનો એક અફસર અને એ તેના નોકર હોય, એમ દેખાતું હતું, કારણ કે, તેઓ તેના પુત્રને તાગે ધઈ એક નિરાધાર નાગને બળાત્કારથી ઘોડાપર બેસાડવાની પ્રશિષ્ઠ કરતા હોય, એમ તેના જોવામાં આવ્યું. સરારોના દરવાજામાંથી પસાર થતા જ તે નાગની એ ઘોડાપરથી પોતે જ પડતું મૂક્યું હોય, એમ જણાતું હતું અને ત્રીજો જવાન તો એ સવળો બતાવ દૂરથી જ જોવા કગતો હતો.

આના જુદામને જોઈ વજીર અહમ્મદે તેમને અટકારી શરૂઆતી કહ્યું કે, “આ દૂતરાઓ! તમે કોણ છો? આ છોકરી ઉપર શામાટે બળાત્કાર કરો છો? હું તમને એને છોડી દેવાનો પુકમ ફર્માતું છું.”

તે નજીકથી જે મર્દ અફસર જેવા દેખાતો હતો, તેણે એ શબ્દો સામગતા જ ધીરથી આગળ વધી એક પણ ગમ્મ જોડ્યા વિના કિચકારા પ્રમાણે એકે-બે વજીરના શરીરપર પોતાની તલવારનો વાર કર્યા, અને તેના ડાયા હાથને ધાવણ કરી નાખ્યો.

“મને બચાવો, મને બચાવો, ખુલિ ખાતર મને કોઈ મચાવો!” નરમ અવાજથી તે બળાત્કારનો લોગ થઈ પડેલી નાજનીને પોકાર કર્યા “આ નાપકોએ બળાત્કારે મારા પાનિદના ધરથી મને વિખૂંટી પાડી છે.”

“તને બચાવીશ, નહિ તો અહીં જ જિન્દગી અપાવીશ! એ પરીપણકર! મજરામશ નહિ!” તે ઔરત ઉપર બળાત્કાર કરનાર એક જણના હાથમાંની મથાળના પ્રકારથી તે હમીના નાજનીના નાજીર મુખને નિહાળીને નેકમર્દ અહમ્મદે પોકાર કર્યા “એથી અનાથ અન-જાના મનમાં કાંઈક હિંમત આવી.”

“હું તારી જિન્દગી નહાં અપાવીશ અને તને દોજખની બાદશાહી અપાવીશ!” તે અફસર જેવા દેખાતા જવાને સામે પોકાર કર્યો.

આ વાંચ્યો ઉચ્ચારનાર અક્ષર તે ખરીફ અન્નાઉત્તન પોતે જ હતો. અહુન્નદ ધણુ જ મુચવાડામા પડી ગયો અને પોતાના જ મુ તાન હિપર હાથ ચનાવવાની તેની હિંમત ન આવી એક નવજવાન અને હસીના નાજનીને જઆવવામાટે પોતાના માનિક સાથે નિમકદરમી કરવાનું તેને વાજબી ન લાગ્યું.

અહુન્નદને અદેશમા પડેને જોતા જ તે કુમારિકાના કોમળ શરીરમા જનજો મરણનો આધાર થયો. હોયની તેવો બાસ થયો તેના મનમાથી ધૂટકારાની સંખળ આશાઓ ઉડી ગઈ. ગાયન કરીને વહરને અક્ષાઉદીને જમીનપર પડકયો અને તેને લા જ બેઠોલીની હાતમા મૂકીને પોતાના ખુમસૂરત સિકારને લઈ તે દાઠડેસના કિનારા તરફ ચાલતો થયો. ત્યાં તેવાર રાખેલી નાન તેમના બેસતા જ લગર ઉઠાવી ચાલતી થઈ અને થાડી જ વારમા મુ તાનના જનાનખાનાના ખાનગી બ્યારડાઓમા જવાની આત્સ પથ્યારની નીડી પાસે આવી ઉભી રહી. કોમ લાગી કુમારિકા અતે મુ તાનના જનાનખાના-અરે સખત રેડખાના-મા પડી ચૂકી.

ત્યાંથી એક મુસાફર પસાર થયા અને તે અહુન્નદને આની ખા. હાતમા પડેના જોઈ રહ્યો આનવાથી પામે િ એક કારવાનસરામા લઈ ગયો. લા હોશમા આ ના પડી વહુ પોતાને ઘેર ગયો. કેટલાક દિવસો વીતી ગયા અને છવટે અહુન્નદ તન્દુરસ્તી િ લાનને મેળવી શક્યો. તન્દુરસ્ત થતા જ તે એકદમ દરગાહમા ગયો અને ખરીફના પગમા પડી એક મુ રેશમના કટકામા રીંગળીને આ માનો સિકાની મોહોર તેના હાથમા આપી અક્ષાઉદીને તે મુશીથી લીધું અને અહુન્નદ ત્યાંથી ચાલ્યો થા.

—૩—

તૃતીય પરિચ્છેદ

અહુન્નદ-ક્યામી

થો હા વખતને માટે અક્ષાઉદીન ધણો જ મુખી થયો. જે વખતે તરફ તે ધણી જ નક્કરત ધરાવતો હતો. તેનાથી તે છુટો થયો હતો, તેમ જ પોતાના બદલવસને પૂરો કરવામાટે દુનિયાની ખૂમ સૂરતીનો લગાર તે કુમારિકા તેના જનાનખાનામા હાજર હતી. તે કુમારિકાની જાદુભરી તસ્વીર તેની છાતીમાં કાલસાઈ ગઈ હતી. તેને દરગાહનું કાંઈ પણ કામ કરવાનું ન હોવાથી તે પોતાનો સંધગો વખત એકાતની મોજ મજાહમા જ વીતાડવા લાગ્યો અને તે એટલે મુખી કે, અતે તે એકાત

સુખવિદ્યાસ પણ તેને કંટાળા ભરેલા અને દુઃખરૂપ ભાસવા લાગ્યા. માણસનું મન હંમેશા એક જ બાજતમાં સ્થિર નથી રહેતું, એ કહેવતની સમ્યક્ આપણને અહીં જોવામાં આવે છે.

બામદાદની રોડની ચગકવા માંડી હતી અને ગુરોપર હજી સંજ-નમના ઊંટા જેમના તેમ જોવામાં આવતા હતા. એવા ખુરતુમાં વખતે સુસ્તાન અસહિષ્ણુ પોતાના બાદશાહી મહલની આસપાસ વિસ્ત-૨૬ આલીશાન ગુલિસ્તાનમાં કાંઈક ખાલમાં ઘેરાયેલા એકલો અહીં તહીં ફરતો હતો. તે ઘણો જ દૂર એક એકાંત ભાગમાં નીકળી ગયેા અને દાક્ષીની લતાથી બનેલા માંડવામાં પોતાના માથુ વજર અહમ્મદની બુનિયાદને નાબૂદ કરવાના વિચારમાં ગુપ્ત ગુપ્ત બેસી રહ્યો.

જુનાનખાનામાંની બધી ઓરોમાં વધારે માનીતી અને ખુશીદની પ્યારી દિલદાર ખુશહીદાર જહીમા ત્યાં અચાનક આવી ચડી. તે સુસ્તા-નની પાસે જવાના વિચારમાં હતી, એટલામાં તેને કાંઈક બડબડો જોઈ તેના વિચારોને બળી લેવાના મતલબથી છૂપાઈને છેડી ઉભી રહી. અસહિષ્ણુની આ વખતના દેખાવે તે મેકરનિસાના મનમાં કાંઈક બૂન લાગેા ઉપજાયા. “શાને માટે?” ખુનીફે બોલવાનું શરુ કર્યું; “શાને માટે?” બગદાદના ખત્રીફે એક નાચીજ ગુલામ-અરે ગુલામના પણ ગુલામથી શાને માટે ડરવું? મારી રેયત હંમેશા તે કૂતરા અહમ્મદના ગુણોનાં જ વખાણ કર્યા કરે છે, અને દીનદારોના સરદારોના સરદાર આ અસહિષ્ણુની બદગોઈ કરવામાં પણ તેવો જ આગળ પડેા ભાગ લે છે. યા અલ્લાહ! જે માત્ર એક જ હુકમથી લાખોની જન લેવાને શક્તિમાન છે; જેના હાથમાં લાખો બલકે કરોડો માણસની જિન્દગીની દોરી રહેલી છે; તે સુસ્તાન શું એ હવવાનથી પણ નીચા હરજાતને ધરાવવાનું અપ-માન સહી શકશે? ના; કોઈ દાખે પણ નહિ. તે મરશે અને તેનું ધડ જમીનદોસ્ત થશે. એ અહમ્મદ! તારી સક્ષામતીને આધાર રેયતના પ્યાર ઉપર નથી; પણ તારા ખુશવન્દ સરદારની મરજી ઉપર રહેલો છે! સખૂર; સાંભળ!” તે અટક્યો, થોડી વાર ચૂપ રહ્યો અને પાછો બોલ્યો: “મને લાગે છે કે, મેં દૂરથી કાંઈના પગલોના અવાજ સાંભળ્યો! વખતે હવાથી લાલતાં આ ઝાડોનો ખખડાટ પણ હોય!”

ખોશનાક સુપકીદીમાં માદરુ જહીમાને નેકકિદાર અહમ્મદના આવનારા મોતના બચકારા સંભળાયા અને થોડીક વાર ચૂકી તે ત્યાંની ત્યાં જ બેતું આપણી જગ્યાનથી જવાન ન થઈ શકે, તેવા ગમગીનીના તોફાનમાં તણાતી મૂંઝી જની ઉભી રહી. “અસહિષ્ણુના આ બદ ધરા-દાથી અહમ્મદને વાકિફ કરીને તેને આવનારી આફતમાંથી બચાવવા,

કાશય મારે કરવી જ જોઈએ;" એવો જલ્દીમાનો પાકો વિચાર થયો. પણ અકસોસ ! તે ઇરાદાને પૂરો કરવાની તાબ તેનામાં નહોતી; જ્ઞાન-ખાનાના કાયદા એવા તો સખ્ત અને જુદાની હતા કે, બહારના માણસ સાથે કોઈ પણ જાતનો તાલુક રાખવાનું તદ્દન જ અશક્ય હતું. તેના મનની આશા મનમાં જ રહેવા જેવું થયું.

સુસ્તાનના હિંદવાના અવાજે તે નાજનીને અકસોસની ઉંચાળી જગાડી અને તે પોતાથી બની શકે તેટલી ઉતાવળથી જ્ઞાનખાનામાં ચાલી ગઈ. સુસ્તાન પણ વિચારમાં ને વિચારમાં જ પોતાને રસ્તે પથો.

—***—

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

જ્ઞાનખાનું

અ પણ જે વખતની કહાણી આજે લખીએ છીએ, તે વખતમાં જમણદના સુસ્તાનનું જ્ઞાનખાનું દાખરેસ નદીના કિનારાપર આવેલું હતું. જ્ઞાનખાનાના ગંગાવર મકાનની આસપાસ જૂદી જૂદી જાતના અનેક નાણુક બગીચા બનાવેલા હતા અને નદીમાંથી કાટેલી એક નાની નહેરની માર્ગ તેમાંનાં ઝાડોને પાણી પહોંચા કરતું હતું. જ્ઞાનખાનાની હવેલી ધણી જ કુશાદા છતાં પણ સરસ કારીગરીની અને નાણુક બાંધવામાં આવેલી હતી અને તેથી તેના બહારનો કેખાવ ધણો જ દિલ્લચરખ જેવામાં આવતો હતો. તેમ જ તેના અંદરના ભાગમાં તે વખતના અપરા આરામના સાધનોરૂપ ગણાતી સઘળી ચીજે રાખવામાં આવેલી હોવાથી અંદરનું રૂપ પણ બહારના જેવું જ મુંદર અને મનોહર થયેલું હતું. ન્દાવાની ખુરખૂદાર વસ્ત્રોથી અને શુભાખના પાણી વગેરેથી ભરપૂર દમમાખાના; અંગૂર, નારંગી અને બીજાં તેવા જ મેવામાંથી બનાવેલી મોંઘી શરાબો અને ઘણી જાતની ખાવાની ચીજેથી શણગારેલાં જિવાદખાનાં વગેરેથી આપણને સુસ્તાનના દખ્ખમાનો સારો ખ્યાલ આવતો હોય. મહત્તના મધ્યમાયમાંના દીવાને ખાસની પેલી તરફ જ્ઞાનખાનાની સરખાતમાં જ ચાર એટા એરડા જેવામાં આવતા હતા અને તે ચારે એરડામાં એક બીજામાં આવળપ થઈ શકે, એવી સગવડમાટે વચમાં દરવાજા રાખેલા હતા.

પહેલાં એરડો જ્ઞાનખાનાની સઘળી નાજનીનેને એકી મળી બેસતા અને પોતાને ગમે તેટલો વખત ત્યાં ગળેગ્રાં જાત જાતનાં વાજિત્રોસાથે ગાનતાનમાં પસાર કરવામાટે તેમ જ ભરત કામ અને નાચનું વગેરે એરડોને લાવકનાં કોમોમાટે જ ખાસ સુકરર કરવામાં

આળ્યો હતો. એ ઓરડાની દરેક ખારી પ્રાચી બહાર બાંધેલી શોખીલી પાળ ઉપર ખુશ્બૂદાર ફૂલોની ચીનાઈ બનાવટની કીમતી કુંડીઓ રાખવામાં આવેલી હતી. ગણી ન ચકાવ તેટલી જાનના મેવા સોના અને ચાંદીની રકાળીમાં સુંદરતાથી ગોઠવી મેજ ઉપર મૂકેલા હતા. એટલે જો તે બૂખને ઉશ્કેરે, તો તેમાં નવાઈ તે ચાની? દુકામાં કહીએ તો એ ઓરડાને બધી રીતે સુશોભિત અને આરામ આપનાર બનાવવામાં કર્શી પણ કયાશ રાખવામાં આવી નહોતી.

દિવસમાં અમુક એક વખતે ખવાતા ખાનામાટે બીજો ઓરડો રાખવામાં આળ્યો હતો અને ત્રીજા ઓરડામાં દરેક જાતની કીમતી મિઠાઈ અને ઉંચાં શરબતો રાખવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. પણ એવો ઓરડો કે જોને એક ખાનગી રસ્તાથી ખુશીફના મહાજની સાથે સંબંધ હતો, તેને ખાસ ખમીર પોતાને માટે જ મુકરર કરી રાખ્યો હતો. જ્યારે સુસ્તાન જનાનખાનામાં આવતો હતો, ત્યારે બધી નાજનીનો તેના દીદાર-માટે એ જ ઓરડામાં એકડી થતી હતી. એ ઓરડામાં ચારે તરફ તેમાંથી બીજા નાના નાના ઓરડામાં જવામાટેના ત્રણ સોનાના દરવાજા જોવામાં આવતા હતા. તેમાં દાખલ થઈ નાજનીનો પોતપોતાના ઓરડામાં સૂવાને જઈ શકતી હતી. એ દરવાજાના ઉપરના ભાગમાં ઓરડાની માલિક નાજનીનું નામ ચોનેરી અક્ષરોથી લખેલું જોવામાં આવતું હતું. કેવો ભારી દબાવો! કેવી મોટી જાહેરજાણી!!

અમરો અશરતનાં આટલાં બધાં સાધનો જનાનામાં મૌનૂં જના આરામમાં મહાવતાં હોયો તો ત્યાં થોડાં જ જોરામાં આવતા હતા. જનાનખાનું તે બીજા લક્ષણમાં કહીએ તો ક્યદખાનું જ હતું. જ્યારે જુનીમા ઉપર કહેલા પહેલા ઓરડામાં આવી, તે વખતે સુસ્તાનની ખુદ કક્ષામીને બૂધારી નાખે એવો બીજો ખનાવ તેના જોવામાં આવ્યો. જનાનામાં જ્યાં ત્યાં ખોદ અને ગભરાટની હામા છવાયેલી હતી.

થોડી જ વારમાં જુનીમાએ નીચેના મનોગમતા શબ્દો સાંભળ્યા.—

“જહાનનો પેદા કરનાર ખુદ એક જ છે અને તે અજ્ઞાહના પવિત્ર નામથી ઓળખાય છે. હજરત મહમ્મદ તેના પવનચર છે; અને આ જમીનપર તેના કરોબારને ચલાવનાર પાક શિદ્દી અહમ્મદ છે!”

પંચમ પરિચ્છેદ

હિસ્મતની કરામત

હિસ્મતની કરામતને કાણુ જાણી શકે એમ છે? કારણ કે, એ જ બુદ્ધાની બુદ્ધાઈ છે. આપ સમય પૂરે ખૂબીક આ નાહીને જોને મારી નાખવાનો પકો કંગવ કરેલો હતો. તે જ વગર અહમ્મદ આજે હિસ્મતની કરામતથી કબ્રસ્તાનનો શાહ ચવાને બદલે બગદાદનો ના શાહ થયો અને તેના નામની ફોદનો પોકાર બગદાદના દરેક ભાગમાં ફેલાઈ ગયો!

એકથી યેત જ કાંઈ બળવો કરનાર નહોતી, પણ લશ્કરના સિપા હીએ પણ અહનાઉદ્દીનની જુલમભરેલી જોદાબીગી કટાણી ગયા હતા, અને તથી રૈયત અને લશ્કર બન્નેએ સાથે મળી બગવો જગાવેલો હતો. તેમણે અહમ્મદ ઈસહાકને આગળના ખીંક તરીકે જાહેર કર્યા હતા. અહમ્મદે તેમને બહુએ અમકા-આ-પણુ બહુ ફોકડ! તેનું કાંઈએ કાર્ પણુ માન્યુ નહિ. થોડા દિવસમાં જ અહનાઉદ્દીનને તત્પરથી હિતાગી પાડવાનું અને અહમ્મદને ખીંક તરીકે મુદરર કરવાનું જાહેરનામું બગદાદના રાજ્યમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યું અને આરેના મુઝામાં તથા મોટા મોટા શહેરોમાં એ બનાવની ખબર આપવામાટે ખાસ કામિદોને મોકલવામાં આવ્યા.

એ જ વખતમાં અહનાઉદ્દીનના કાષમ-મુકામે મુત્તાન (વાઈગંગ) દેશાસ્કસના ગમ્મએ ખૂબીકના દુસ્મન સિજ્જો ઉપર દોહ મેગરી. સિજ્જો લશ્કરનો મોટો ભાગ તો લડાઈમાં મનાઈ ગયો હતો અને જે બાકી ગયા તેમણે ખૂસા તરફ ન્હાસનાનું પસદ કર્યું, કારણ કે, નરિ તો જન બચરી મુશ્કેલ હતી.

ગીરિયન લશ્કરના બાદશાહી સરદાર હિસ્માને સુનેદમાં ગહેવાનું વધારે પસદ કર્યું અને તે ફતેહ સાથે દેશાસ્કસ પાઠે ફર્યો એટલે કે, તેણે દુસ્મનોની પાઠ પડવાનું મુનાસિય ન ધાર્યું-હાલેલા દુસ્મનોને વધારે પીડવાનું યોગ્ય ન વિચાર્યું.

૫૪ પરિચ્છેદ

લડાઈની તૈયારી

એક નિવસે આજે હિસ્માન પાસા પોતાના ખાનગી ઓરડામાં પોતાની મુમ થયેલી એકની એક દીકરીના ગમમાં ગિગ્ગના થયેલો બેઠો હતો, તેડવામાં એકાએક નીચેના યોગાનમાં ઘોડાની ખગીના

અવાજ સાંભળતાં જ તે ચોકેા અને “ખૂંટી” એવો શબ્દ તેને કાને પડ્યો. તે-તે જ પળે દીનદાર મુસદ્દામનોના સરદારને આવકાર આપવા નીચે આવ્યો; પણ તે નામદાર સરદાર અહમ્મદ નહિ, પણ મસ્નદથી બરતરફ કરાયેલો નામદાર અલ્લાહિદીન હતો. અલ્લાહિદીન તે બાદશાહી મહલમાં દાખલ થયો અને અમીર ઉમરાની સલામીનો લાપક જવાબ આપી, ઉસ્માન સાથે પોતાના સરપર આવેલી અહમ્મદની વાતચીતમાં દેઠાયો.

ઉસ્માને ઘણી જ ધીરજ અને મનની લાગણીથી અલ્લાહિદીનની કર્મકથા સાંભળી, તેની બરતરફી અને અહમ્મદની તાજનશીનીનો બધો અલ્લાહ તેણે ગણી લીધો અને દમાસ્કસનો વફાદાર નિમકહલાસ પાશા ઉસ્માન પોતાને આસરે આવેલા અલ્લાહિદીનના હકમાટે અહમ્મદ સાથે લડવાને એકદમ તૈયાર થયો.

અલ્લાહિદીનની પાલમાલીથી અહમ્મદની ખુશહાલીનો પ્રસંગ આવ્યો. તે બગદાદનો સુલ્તાન અને ખૂંટી થયો, પણ તેને મળેલી એ મોટાઈ તો ચોર તેના યુગ્મેને વધારવાનું જ કારણ થઈ પડી. મોટાઈથી તે ફલાઈ ગયો નહિ. ગૈયત અલમુરાના અમલ પ્રમાણે અહમ્મદના અમલમાં મુન્શિક અને ઇન્સાફની લજ્જત લેતી ખુશી અને આરામમાં પોતાના કિવસો વીતાડવા લાગી.

પણ એકાએક દમાસ્કસના પાશા ઉસ્માનના ચડી આવવાની ખબરે રૂપતના મનમાં કંઈક નવીન ચગવળ ઉપજી. “ઉસ્માને અહમ્મદની અફસરી કેમ કબૂલ નહિ કરી હોય? એમાં શો ભેદ હશે?” એવા એવા અનેક સવાલો લોકોના મનમાં ધવા લાગ્યા. સાંક હાલર માણસના હથીયારબંધ લશ્કર સાથે અલ્લાહિદીન અને ઉસ્માન યુદ્ધેટિસ નદીને ઓળંગી અન્જલિરાસના રણને પણ પસાર કરી ચૂક્યા હતા. અહમ્મદ હજી પણ અલ્લાહિદીનને તેની ગયેલી સુલ્તાની પાછી આપવાને તૈયાર હતો અને તે આપી પણ દેત; પણ માત્ર એક જ સમમથી તેની એ મનીષા બદલાઈ ગઈ-તેને જીજ્ઞે રસ્તો લેવાની લાચારીભરી ફરજ પડી.

સમમ પરિચ્છેદ

જલ્દીમા કોણુ?

જાનખાનામાંની બધી ચોરતોમાં હુગીન જલ્દીમા ઘણી જ ખુશ-સૂરત તેમજ નેકખસ્લત ચોરત ગણાતી હતી. તેના અંતરની ખુબસૂરતી પણ તેના બદન અને વદનની ખુબસૂરતીની બરાબરી કરે

તેની જ હતી. જનીમા મિના અહમ્મદનો પ્યાર બીજી કાઈ પણ ઔરત-
પર હતો નહિ. અહમ્મદનો જનીમાપર જે પ્યાર હતો, તે હવસને પૂરો
કરવાના પ્યારથી કાઈ જૂરી જ જાતનો અને સ્વર્ગીય હતો. તેમ જ
જનીમા પણ તેને તેની જ મદદમતથી ચલાતી હતી, પણ અન્યમની
વાત તો એ હતી કે, આટલું સુખ આટલો વૈશન અને આટલી જાહો
જનાવી છતાં પણ જનીમા નિનગત ગમગીનીમાં જ રહ્યા કરતી હતી.
અહમ્મદ હમેશા તેના એ ગપના કારણને જાણુવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરે.
તેનો પણ હજી સુધી તેને જાણવામાં તે ફેલેફલે થયો નહોતો. અહમ્મદ ઠી
પહેલી મુસીમતોનું કારણ પાપુ એ જ જનીમા હતી, એટલું તે જાણી
શયો હતો અને તેથી જનાં જમાને તે પોતાની દિલરુમાને રાતી જોને
હતો ત્યારે ત્યારે તેને કુ ખતુ મળે જણાવવાને ધણી જ આજીજીથી વિનનિ
કરતો હતો, કારણ કે તેને એવો શક હતો કે, ‘જેરાનરીથી તેને જતાન
ખાતામાં દાખલ કરવામાં આવી છે તેથી જ તે ગમગીન ગયા છે કે’

આવી રીતે આહા નરી અને ગમ કરવાનું કાર્તકાણુ, જનીમા ”
એક દિવસ અહમ્મદે નરમાશથી પૂછ્યું, આ વખતે તે બંને બાદ-
શાહી મહલના નીચેના ભાગમાં ગુનખૂટાની નની મહકમા મરત બનીને
કરતા હતા!

‘મારી હાલતને એ જ યોગ્ય છે !’ જનીમાએ જવાબ દીધો,
‘જે સારું આપણે પહેના મળ્યા હતા, અને તમે ચારા બચાવમાં પોતાની
પ્યારી જાનને બેખમગા નાખી હતી ત્યારથી આજ સુધીમાં મેં લાગે જ
આગમની ધડી જોઈ હશે. આ નાઉટીનની માનોતી સુ તાના થના
પાગી, તે પહેનાં બે મારી મિત્રત નરી સાજાગવાથી તે કટાણી બનેા
હોત, તો ખરેખર આજે આ ફાની જહાનમાં કુ જીવતી ન હોત !’

એટલું કહીને જનીમા ચૂપ રહી અને તેની દરિયા સમાન સુદર
આખોમાંથી દૂધ જેના સદૃશ આસના મિન્દુ પડ્યા લાગ્યા. અહમ્મદે
જનીમાની વાતમાં વધારે ધ્યાન આપ્યું અને જેમ જેમ જનીમા પોતાના
બેને પુ ને કરવામાં વાર લગાડતી ગઈ તેમ તેમ તે સાલજવામાં તેની
હિમ્મત વધતી ગઈ. ધણી કાસિયથી અતે તે તેના બે ને સમઝી શકે!
તેના બેદને જાણવાથી તેને જેટલી અન્યમી થઈ, તેટલો જ ખુશીનો પણ
તેને લાગ્યો થયો. અહમ્મદ એ બેંધી જ અનાઉટીનને તેનું તખ્ત પાંધુ
આપવાને બદલે જહીમાને વધારે સુખી કરવાના પ્રયત્નમાં પળ્યો.

ત્યારે જહીમા કોણ? જેની ઉપર અનાઉટીને બળાતકાર કર્યો
હતો, તે કામનાગી સુર કુમિાગિકા જ એ જહીમા !

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

અંગતમ

ૐ ત પરિચ્છેદમાં બનેલા બનાવને જીજ્ઞે જ દિવસે ટાઇમેસ નદીના કિનારાપર પડાવ નાખી પડેલા દમાસ્કસના પાયા ઉસ્માનની લશ્કરી ડાવણીમાં એક કાસિદે રુક્ષો લધને આવી પહોંચ્યો. ઉસ્માન એ વખતે પોતાના લશ્કરી અમલદારોસાથે લડાઈ સંબંધી કાંઈ સલાહ મરતલન કરતો બેઠો હતો. અમદાદના ખલીફ અહમદને રુક્ષો તે કાસિદે કુરનસ બજારીને ઉસ્માનના હાથમાં આપ્યો. સિપાઈને ફેાડી તેણે રુક્ષામાંનું મજૂમૂન (વિગત) વાંચવા માંડ્યું. જેમ જેમ તે વાંચવામાં આગળ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેના ચહેરા ઉપર વધારે ને વધારે ખુશીની છાયા દેખાવા લાગી. એ રુક્ષામાં તકજ્જુરી દીખાયા પછી અલ્લાહિદીને જક્ષીમાપર ગુનરેલા જુલમ અને જક્ષીમા-તે જ ઉસ્માનની ખાવાઈ ગયેલી પ્યારી દુખ્તર (દીકરી)-ની હયાતીના ખુશખબર વગેરે મજૂમૂન હતું. વાંચકોની જાણમાટે તે જેમનું તેમ નીચે આપવામાં આવે છે:-

“હું મને પોતાને તખ્તનશીન થવામાં બેગુનાહ સાબિત કરવાની સાથે માછ સુલ્તાન અલ્લાહિદીનના અસંખ્ય જુલ્મોનું બધાન કરું છું અને ખુદ પાસેથી મારું છું કે, હજી પણ તે ગુનાહને રસ્તે જતો અટકા! ને બળવો કાંઈ પણ સળગ વગર જ થયો હોય, તો અમદાદની રૈયત અને લશ્કરના અમલદાર તથા સિપાહીઓ સળગે લાયક છે; પણ તેમ નથી. સુલ્કની પાલમાલી શાધી થઈ? એવું તે નખ્ખોદ વાળનાર ક્યું કારણ હતું કે, જેના યોગે અફસરોના અબલાકોનો નાશ થયો; હસવાની જગ્યા રોવાએ લીધી અને સંતોષને ટેકાણે પિઠ્ઠર આવી વસ્યો? રૈયતના મોઢાપર આજે આપણે જે ન સડી શકાય તેવી નફરતની લાગણી જેઈ શકીએ છીએ, તેનું કારણ શું હશે? ઇન્સાનિયતની લગ્ગામાં લગ્ગી ખાસિયતોને પગ તળે દબાવી તેમને હસી કઢાડી, તેમની પરવા ન કરવાનો અને હવવાન જેવાં કામો કરવાનો અલ્લાહિદીનને શો અધિકાર હતો?

“અલ્લાહિદીનને તખ્તપરથી ઉઠાડી મફવામાં આપ્યો, તે એટલામાટે કે, અલ્લાહિદીન સુલ્તાનિયત ચલાવવાને તદ્દન નાલાયક હતો. આવી મોટી ખાદશાદતને રાસ્ત ઇન્સાફથી જ ચલાવવી જોઈએ. અસાએ શાહી (રાજદંડ) હાથમાં ધારીને રૈયતને-રાસ્ત રાહપર ચલાવવાની ઇચ્છા રાખનારે પ્રથમ પોતે જ પોતાના બદલવસોને દબાવીને નીતિના માર્ગે ચાલવું જોઈએ. અલ્લાહિદીન પોતાના હોદ્દાની સઘળી ફર્જ ભૂલી ગયો હતો અને અવશ આરામમાં હુળી તકજ્જુરીમાં એવો તો ફૂલી ગયો હતો કે, તે જ તેની પાલમાલીનું કારણ થયું. એના વખતમાં દરબાર વેરાન

જેવો થઈ ગયો હતો અને જ્યાં જુઓ ત્યાં જુલમ તથા ગૈરધન્સાશીની બાદ-
શાહી જ ચાલી રહી હતી. યા અલ્લાહ! કેવી જગ્યા! કાજી અથવા
મુન્સિફના ગૈરધન્સાદ્ધમાટે પોકાર કરનારને ગદન મારવાની સજા ! રાતના
વખતે માથાં વમરનાં અસંખ્ય મડદા ટાપ્પેસના વહેતા પાણીમાં નાખી
દેવામાં આવતાં હતાં, અને બીજે દિવસે સવારના જે મકાનમાંથી તે
મડદાં નખાયલાં હોય, તે મકાનના માલિક અમીરનો પત્તો લાગતો નહોતો.
અલ્લાહિદીનના અમલમાં ચતા જુલમોનો હજી પણ વધારે ચિતાર આપી
શકાય તેમ છે; પણ આટલું કહેવું જ બસ થશે, જે સુસ્તાનિયતને માટે મેં
કોઈ દિવસ પણ કોરિસ કરી નથી. તે પાછી આપી દેવાને હું તૈયાર છું;
અને જે દૌલતને માટે હું કોઈ કાળે પણ દિર્સનો ગુલામ થયો નથી, તે
પરથી મારો હાથ ઊઠાવવાને હું ખરેખરો ઉમ્મીદવાર છું. પણ મારાપર
જેમણે ધતબાર રાખેલો છે, તેમનાપર તેણે જુલમ ન ગુમારવો, એની
જામિનગીરી મને મળવી જોઈએ. આ નેકકિરદાર ઉસ્માન! હું જાણીને
તાજજીવ પામું છું કે, સિદ્ધકના સાહ સાથે લડવા જતી વખતે મહ-
લમાં તેં એકલી મૂંઝલી તારી એકની એક પ્યારી દીકરીને બગાડકારથી
તેના એકાંતવાસમાં ઉપાડી જનાર અને તેના પાકદામનપર ધબ્બો લગાડ-
નાર હવસી અલ્લાહિદીનમાટે તું લગાઈના મેદાનમાં જાન આપવાને
તૈયાર થયો છે. આ નેકખરલત ઉસ્માન! અહીં આવ અને લગાઈના
ખોદનાક ખૂતી બનાવને અટકાવ! ખુશી અને ખુર્શીની હવાને દેસાવ!
હું જોરાવર નથી; કમજોર છું. મારી કિસ્મતનો બધો આધાર દેવતાની
રહમનજરપર જ રહેલો છે. તારી કુશ્તર જગીમાનો પત્તો મળ્યો છે.
તારી કુમારી જગીમા-માક અને પરીપયકર જગીમા-મારા મકાનમાં
ખોદથી આગ્રહ છે.”

આ કાગળ વાંચતાં ઉસ્માનના મનમાં કેવી અને ફટલી ખુશી થઈ
હશે, તેનું વર્ણન અશક્ય હોવાથી તેની કલ્પના વાચકોએ મનમાં જ
કરી લેવી. તે જ વેળાએ અલ્લાહિદીન જે તેખૂમાં રહ્યો હતો, ત્યાં તેણે
છ સિપાહીઓને મોકલ્યા અને અલ્લાહિદીને રહમ તેમ જ માશીમાટે બધી
આજીજ કરવા છતાં પણ ગુરસાથી છેડાયલા દિલશેર ઉસ્માને તેને ફારસીને
લાકડે લટકાવી દીધા. કહાણીનો બાકનો ભાગ વાચનારની કલ્પનામાં
આવી શકે તેમ છે.

અહમદે જગીમાને પોતાની મુખ્ય સુસ્તાના બનાવી અને ઘણાં
વર્ષ સુધી તે ચઢનશાહત ઉપર હુકમત ચલાવી, કે જેનું બચાદ એ મુખ્ય
ચહર તખ્તગાહ હતું.

સલીમા બેગમ

—૪૦૦—

અથમ પરિચ્છેદ

સલીમા અને સાડી

૩ સ્મીરના પાર્વતીય પ્રદેશમાંના એક પ્રચસ્ત અને રમણીય સ્થાનમાં મહદેશ્વર્યસંપન્ન ભારતસત્રાટ્ શાહજહાને ગ્રીષ્મકાળમાં પોતાના નિવાસભાટે દેટલાંક રાજમંદિરો બંધાવ્યા હતા. એ રાજમંદિરોના સમુદાયનું સર્વસાધારણ નામ ‘આરામ બાગ’ હોઇને તે ‘આરામ બાગ’માં ‘મોતીમહલ’ નામક રાજપ્રાસાદ શોભા, વૈભવ તથા ઐશ્વર્ય ધણાદિકમાં સર્વથી અગ્રગણ્ય હતો. એ ‘મોતીમહલ’ની અધિવાસિની અને શાહજહાનની નવપ્રણયિની સલીમા બેગમ પોતાના નિઃસીમ રૂપ, ગુણ અને સૌભાગ્યની અનુલ જ્યોતિષે જ્ઞાનાનખાનામાંની બીજી બેગમોના કામળ પ્રાણેને કણે કણે નવીનતાથી દગ્ધ કર્યા કરતી હતી. બીજી બેગમોની વાત ને દૂર રહી, પણ પ્રત્યક્ષ મુખતાજ બેગમ પણ શાહજહાનના હૃદયમાં એ સગપમાં પોતાના વર્ચસ્વને સ્થાપિત કરી સડી નહોતી—અર્થાત્ સલીમા બેગમની જીવનનિશાની સમાપ્તિ પછી જ મુખતાજ બેગમના સુખસૂર્યને હૃદય ઘર્ષ શક્યો હતો.

આંતરની રાત; ભગવાન રજનીકાંત ચંદ્રમા પોતાની ત્રિમલ જ્યોત્સ્નાવડે વમુંધરાને સ્નાન કરાવતો હતો. વચ્ચે શુભ કપાસના રાશિ-સમાન દેખાતા વિરલ મેઘ, ચંદ્રપ્રજ્વાળે ગ્લાન કરતા હતા. ઉત્તર દિશામાં બહુદૂર તુપારહારમડિત શ્વહિમાલવનાં ધવલ ગાત્રોપર પડીને ચંદ્રકિરણો અમકતાં હતાં; ઇત્યાદિ આદર્શ અત્યંત સુંદર અને મનોહર લાગતો હતો. ‘આરામબાગ’માંનાં રાજમંદિરોનું પાદપ્રક્ષાલન કરતી એક નાનકડી ગિરિ-સરિતા વહન કરી રહી હતી અને તેના નિર્મળ જળમાં ચંદ્રનાં કિરણો પ્રતિબિંબિત થઇને તરલ રજતધારા સમાન અમકતાં હતાં.

એ ‘મોતીમહલ’ના એક દીપપ્રકાશિત રંગાલયમાં એક બારીમાં ઉભી રહીને સલીમા બેગમ સૃષ્ટિસુંદરીના તે નિશાકાલીન વિમલ કૌમુદી-યુક્ત ગંભીર સૌન્દર્યના અવલોકનમાં તલ્લીન થયેલી હતી. બેગમનો કેશકલાપ યુક્ત જ હતો. તે ભ્રમરકૃષ્ણ કેશકલાપનો કેટલોક ભાગ તેની પીઠપરની પીરોળ રંગની રેશમી ઓઢણીપર અને કેટલોક ભાગ તેના સુંદર ગુલાબી ગાલપર પડેલો હોવાથી, તેને બહુ જ શોભા આપતો હતો. સર્વત્ર શાંતિના સામ્રાજ્યની સ્થાપના થયેલી હતી. તે સુરમ્ય

પ્રદેશમાં એ વેળાએ કાઠ પથ્થુ પ્રકારનો સ્ખન્દ સાંભળવામાં આવતો નહોતો; કારણ કે, સમસ્ત દિવસ ક્ષરણ કરનારાં એ પર્વતમાંનાં કાકિલ અને બુલ્બુલ આદિ ન્હાનાં મોટાં સર્વ પક્ષીઓ અસારે નિદ્રાસુખને અનુભવતા હતાં.

કેટલીકવાર સૂધી એ બાલ પ્રકૃતિના મનોરમ સૌન્દર્યને અવલોક્યા પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને સ્થીમા બેગમ મનોમત કહેવા લાગી કે;—“અહાહા—કેવી આ મુંઝર નિશા! સ્ફટિક સમાન શુભ્ર ચંદ્રિકામાં હઝગોચર થતા આ અપ્રતિમ સૃષ્ટિસૌન્દર્યને નિહાળીને મારા આ હૃદયમાં આજે કેટલી બધી આશાઓનો અચાનક ઉદ્ભવ થયો છે! પણ એના શા ઉપયોગ? એ સર્વ આશાઓ પૂર્ણ કેવી રીતે અને કેમ કરીને થઈ શકે વારુ? આ નિર્જન પર્વતપ્રદેશમાં કાઠ એક બંદિની પ્રમાણે હું વસું છું—પણ જેનામાં મારી સર્વ આશાઓ સમાવશી છે, તે ક્યાં છે? આવવાનું વચન આપ્યા છતાં આવતા નથી અને દર્શનનો લાભ આપી કદને કાપતા નથી. ‘તારામાં મારો પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રેમ છે!’ આમ મુખથી તો લાખવાર બોલાય છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી પણ મળી શકતો નથી. આ મારા યૌવનના વસંતકાળ, હૃદયમાંની પ્રબળ વાસનાઓ, પ્રબળતર મનોવૃત્તિઓ અને પ્રબળતમ આકાંક્ષા આદિની શાંતિ કેમ કરીને થઈ શકશે, એ સમજી શકાતું નથી. અનેક દાસી, અનુપમ વૈભવ અને અતુલ સંપત્તિ આદિની સ્વામિની બની પિંજરમાંની પંક્ષિણી પ્રમાણે જીવન વીતાડવામાં સુખનો લવલેશ પણ છે ખરો કે? પાપાણુમાંથી કદાપિ પુષ્પનો ઉદ્ભવ થતો નથી. દિશ્લી-શરતું હૃદય પાપાણુ પ્રમાણે સર્વથા કઠિન છે, એટલે તેમાંથી પ્રેમરૂપ કોમળ પુષ્પનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થઈ શકે વારુ! હું સાર્વભૌમ બાદશાહની બેગમ હોવા છતાં મારા કરતાં મારી આ સાધારણ દાસીઓ જ ખરેખર વધારે સુખી છે!” સ્થીમાએ બારીનાં બારણાં વાસી દબને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને સાર પછી ધીમે ધીમે આંખોને તે એક સુકોમળ મૃદુ શય્યામાં પડી ગઈ.

આજે સાત દિવસથી શાહજહાન બાદશાહ શિકારમારે દૂરના એક અરણ્યમાં ગયો હતો અને તેના તરફનાં કશા પણ સમાચાર સાત દિવસથી સાંભળવામાં આવ્યા નહોતા. તે બેગમને ‘હું સાવંકાળ યતામાં તો પાછો આવી પહોંચીશ’ એવું આશ્વાસન આપીને ગયો હતો; પરંતુ એક દિવસ ગયો, બે દિવસ થયા અને ત્રણ દિવસ વીત્યા—બેગમ કાકદણ્ડિથી તેના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગી, પણ સમાહ વીતી જવા છતાં તે શિકારપરથી પાછો ન આવ્યો તે નજર આવ્યે. એથી સ્થી-

માના હૃદયમાં એક પ્રકારનો અસહ્ય આધાત થયો અને તેના યોગે જ તેના મનમાં ઉપર્યુક્ત વિચારોનો ઉદ્ભવ થયો હતો.

સહીમાના રંગમહાલયમાં નાના પ્રકારના સુગંધદીપક બળતા હતા. ચારે તરફ સુંદર રંગથી રંગેલી દીવાલોપર ચિત્રકારના કૌશલ્યને દર્શાવનારાં હતા અને કુંજ આદિનાં ચિત્રો આલેખેલાં હતાં અને તેમને જોઇને એ ખરેખરી જ પુષ્પલતાઓ છે કે શું! એવો સ્વાભાવિક ભ્રમ થઈ જતો હતો. ચારે તરફ મોટા મોટા સ્વચ્છ, બિલેરી કાચનાં દર્પણ લટકાવેલાં હતાં અને તેમની ઉપર નાગકેશર તથા અમેલીનાં ફૂલોની કૌશલ્યથી ગુંથેલી માળાઓ શોભી રહી હતી. તેમના મિશ્રિત તીવ્ર સુગંધ સમસ્ત મહાલયમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. સહીમા મુંઢરીનાં કામળ પદ્મચિન્હોને ધારણ કરવામાટે જમીનપર બસરાની બનાવટના ચિત્રમય સુંદર અને કીમતી ગાલીચા પોતાના વક્ષઃસ્થળને પ્રસારીને પથા હતા. બીંતોપર સ્થળ સ્થળે સ્ફટિક પાયાણીની ખીંટીઓપર તેલના રંગની બહુમૂલ્ય રમણીય હાથીઓ દંડેલી હતી. તેમનાપર તે સ્ફટિક ખેડેલાં ચંચળ પ્રકાશ પડવાથી તેમની ઉજ્જવલ અને વર્ણનીય શોભા અધિક મનોહર દેખાતી હતી અને તેના યોગે ચિત્રપટમાંની મૂર્તિઓ જાણે સજીવતાને ધારણ કરતી હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો.

સહીમા બેગમ રાખામાંથી ઊડીને ખીજ એક મૃદુ આસનપર બેઠી. આ વેળાએ પોતાના શરીરપરના સૂક્ષ્મ અવગુંહન વસ્ત્રોના બારે પણ તેનાથી સહન કરી શકતો નહોતો; એટલે મહા કોપથી તે ખારીક વસ્ત્રને તેણે જિતારીને ગાલીચાપર ફેલી દીધું. પીરોછ રંગની અને ખારીક મોતીઓથી ભરેલી તે સુંદર આટણીને સહીમાએ કોધવડે “હી દેવાથી તે ઉજ્જવલદીપ પ્રકાશમાં અમકાટ કરવા લાગી. વિરક્ત સ્વરથી સહીમા બોલી કે;—“શું કરું? આજે મારું મન કયામાં પણ લાગતું નથી!”

બેગમની આંટાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી પામે જ એક દાસી ઊભી હતી, તેને સહીમાએ કહ્યું કે;—“પેલી તરફના દાલાનમાં નવીન ખીન છે, તે લાવ જોઇએ.”

વીણા આવી; પણ સહીમા તેના તારોને મેળવી ન શકી. તે રમણીના બિંબરૂબોને પણ લલ્લવનારા કામળ અધરોપર સ્મિતની છટા દિષ્ટિ-ગોચર થવા લાગી. તે મનમાં જ બોલી કે;—“આ ખીન* પણ પીટયો પુરપ વર્ગમાંના જ ને? એટલે પુરુષો પ્રમાણે એ પણ કઠોર હોય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી.”

* તે કે વીણાનું અપ્રજ્ઞ રૂપ ખીન છે, છતાં ઉર્દુ ભાષામાં ખીન શબ્દ નરબલિનો હોવાથી અહીં તેના નરબલિમાં જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

થોડા દિવસથી સાડી નામની એક નવીન દાસી સહીમા બેગમની તહેનાતમાં આવીને રહી હતી. તેનું સ્મરણ થવાથી બેગમે દાસીને કહ્યું કે;—“સાડીને અહીં બોલાવ; કારણ કે, તે ગાવામાં ઘણી જ હોશિયાર છે.”

સાડી એ સમયે પોતાના ઓરડામાં હતી. બેગમ સાહબાની આજ્ઞા સાંભળતાં જ તે ઊતાવળથી દોડી આવી. સાડીની મુખમુદ્રા જો કે બહુ જ મુંઢર અને આકર્ષક હતી, પરંતુ તેના મુખમંડળમાંની અત્યેક રેખામાં ગહન ચિંતા અને વિષાદના ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તે નિરંતર એકાંતવાસમાં અને એકલી એકાદ રહેવાનું જ વધારે પસંદ કરતી હતી. જનતાનખાનામાંની ખીણ દાસીઓ સાથે હળી મળીને તે ગામગપાટા હાંકવાને કદાપિ બેસતી નહોતી અને કાંઈની જોડે વધારે બોલતી આલતી પણ નહોતી. બેગમને જ્યારે પણ તેની અગત્ય પડે, તે વેળાએ તે તેની સેવામાં હાજર થતી હતી. એક દિવસ સાડી પોતાના ઓરડામાં એકલી જ ગાતી બેઠી હતી, એવામાં બેગમ ત્યાંથી નીકળી અને તેનું ગાયન તેણે સાંભળ્યું. સાડીના તે હૃદયાહ્વાદક સંગીતનું શ્રવણ કરીને બેગમ તેના એ સંગીતકૌશલ્યપર મોહિત થઈ ગઈ અને તેનાપર બહુ જ પ્રેમ રાખવા લાગી. તે સાડીને અજુરો પ્રહર પોતા પાસે રહેવાને આગ્રહ કર્યા કરતી હતી; પરંતુ બેગમસાહબા પાસે એકલા રહેવાની સાડીની ઇચ્છા નહોતી.

સાડી કેવળ સંગીતવિદ્યામાં જ પારંગત હતી, એમ નહોતું; કિંતુ ખીન, સિતાર, દિલરુબા અને એવાં જ અન્ય સર્વ પ્રકારનાં તંત્રવાદ્યો વગાડવામાં પણ તે અતૌકિક કૌશલ્ય ધરાવતી હતી. મુરલી વગાડવામાં તો તે વળી અત્યંત પ્રવીણ હતી. અંતઃપુરમાં દાસ્ય કરવામાંટે આવી લલિત કળાઓની બહુ જ આવશ્યકતા હોય છે. એક ચાંદની રાત્રે ઉપવનમાંના નિઃસ્તબ્ધ ટુંબમાં બેગમ બેઠી હતી અને ત્યાં તે વેળાએ સાડીના મધુર મુરલીરવને સાંભળીને તે પોતાના દેહબાનને બૂધી ગઈ હતી અને તે દિવસથી એ સાડી સાથે બેગમે મૈત્રિણી પ્રમાણેના વ્યવહારનો આરંભ કર્યો હતો.

સાડી આવીને બેગમ પાસે બેઠી, એટલે બેગમે ફર્માવ્યું કે;—“સાડી, અત્યારે તું ખીન વગાડીશ કે મુરલી વગાડીશ? મારા મનને આજે જરા પણ ચેન નથી.”

“બેગમ સાહબાની ઇચ્છા હોય તે વાદ્ય વગાડવાને હું તૈયાર છું.” સાડીએ કિચિત્ ઉદાસીનતાથી હસીને કહ્યું.

૧. સહીમા હસતી હસતી કહેવા લાગી કે;—“સાડી, તું આટલા દિવસથી અહીં આવી છે, પણ તારા મુખમંડળમાં એકવાર પણ હાસ્યની છટા મારા નેવામાં આવી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઉદાસીનતામાં ને ઉદાસીનતામાં જ, એનું કારણ શું છે વારું?”

“બિચારી દાસીઓનો હાસ્યવિનોદ સાથે શો સંબંધ હોઈ શકે વારું?” સાડીએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું.

એ સાંભળીને સહીમાએ કિંચિત્ કટુદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે;—“સાડી, હું તને મારી ખીજ બાંદીઓ પ્રમાણે ગળું છું ખરી કે? જે હોય તે ખરું કહી દે.”

“મારોથી એમ કેમ કહી શકાય, સંસ્કાર? આ દાસીપર આપની મોટી મેહરબાની છે અને તેમાટે હું આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો એછો જ છે.”

“તો, પછી તું આમ રાત્ર દિવસ ઉદાસીન અને ઉદાસીન જ શોમાટે રહ્યા કરે છે વારું?”

“મારું તો જાણે હીક, પણ યોગમસાહબા, શાદુજહાન જેવા બાદશાહનાં મંજૂરનગર હોવા છતાં, આપ આટલાં બધાં દુઃખી દેખાયાં કરો છો, તેનું શું કારણ હશે વારું?” સાડીએ જવાબ આપવાને બદલે યોગમને જ પેચમાં સપડાવી.

“અરે ગાંડી, હું કાંઈ તારી પેઠે આજો દિવસ અને આખી રાત્ર ચિંતા અને રોક કરતી નથી બેસી રહેતી. હાલમાં કેટલાક દિવસથી બાદશાહના દીધાર નથી થયા, તેથી જ કદાચિત્ હું રોકાતુર અને ઉદાસીન દેખાતી હોઈશ. પણ તારાં તો ખાનપાન જ એ ચિંતા અને રોક થયેલાં હોય એમ દેખાય છે.” યોગમે કહ્યું.

સાડી આ વેળાએ પોતાના મનમાં કાંઈક વિચાર કરતી હતી. તે થોડીવાર પછી કહેવા લાગી કે;—“યોગમસાહબા, જે કોઈ પણ એક વસ્તુની ઇચ્છા હોય અને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય એટલે સ્વાભાવિક જ હૃદયમાં દુઃખ કે શોકનો આધાત થવા કરે છે, એ તત્ત્વ આપ જેવાં ચતુર યોગમના જાણુવામાં નહિ હોય, એમ તો મનાય જ નહિ. શાદન-શાહના દર્શનની આપને અતિશય અભિલાષા છે, પરંતુ તેમના સમાગમનો લાલ આપને ન મળતો હોવાથી આપ જેવી રીતે ચિંતાગ્રસ્ત દેખાઓ છો; તે જ પ્રમાણે મારા મનમાં પણ એક વસ્તુની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવા છતાં મને તે ન મળતી હોવાથી હું પણ આમ નિરંતર દુઃખમાં અને દુઃખમાં જ મારા દિવસો પીતાશા કરું છું.”

“ત્યારે તો સખી, તારો પણ કાઈ પુરુષમાં પ્રેમ બધાયેલો હોવો જોઈએ. તારો પ્રેમ કોનામાં બધાયેલો છે, તે મને તો જણાવ જે મારાથી બનશે, તો તેની સાથે તને પરણાવી દઈશ,” સ્નેહના ઉલ્લાસથી સખીમાં બેગમે હસીને એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

સાડીના કપાળપર સ્વેદબિન્દુ ચમકવા લાગ્યા તેનું મુખમડળ આરક્ત થઈ ગયું અને તે મૃદુ સ્વરથી બોલી કે, — “મારો પ્રેમ બેગમસાહેબામાં બધાયેલો છે!”

બાદશાહ જ્યારથી સિકારમાટે બહાર ગયો હતો, ત્યારથી સખીમાં નિરતર ઉદાસીન જ રહ્યા કરતી હતી, પરંતુ આજે કૃષ્ણ મેઘરાશિમાં ઉજ્જવલ સૌદામિનીનો ચમકાટ થયો. દામીનું આ વાક્ય સાંભળીને તે એકદમ હમી પડી. તેને ધક્કો મારીને તે કહેવા લાગી કે, — “ચાલ-જાલ અહીંથી ગાડી! હું બાદશાહની બેગમ અને મારામાં તારો પ્રેમ બધાયેલો છે!”

‘ગાડી’ ત્યાંથી ઊડીને જવા લાગી, પણ બેગમે તેનો હાથ ઝાલીને બળાત્કારે તેને પાછી નીચે બેસાડી થોડીવાર પછી સખીમાં બેગમ કહેવા લાગી કે, — “હવે એ વિનોદવાર્તાને રહેવા દે અને જઈને તારી મુરબી લઈ આવ આજે આ મહાલમાં બહુ જ ગરમી પડે છે, એટલા માટે આ બધી ખારીઓ ઊંચાડી નાખ જોઈએ. સર્વ દીપકોને ઓગાવી નાખ અને રીતવ ચંદ્રપ્રકાશને અંદર આવવા દે આ પુષ્પમાળાઓને મારી શ્યામપર પ્રસાર બાદશાહ તો આવ્યા નહિ, એટલે હવે આવા ઉપચારથી હું મારા શરીરમાં બડકેલી નિરહજનનાને શાંત કરીશ. મારી પાસે બેસી મુરલી વગાડી એકાદ કરુણોત્પાદક સંગીત ગા એ સાંભળીને આશા છે કે, થોડીનારને માટે હું મારા દેહભાનને અવશ્ય બૂધી જઈશ!”

સાડી ઊડીને ઊભી થઈ, એટલામાં બેગમે પુનઃ કહ્યું કે, — “સાખી આજે મને તૃપ્તિ પણ લણી લાગે છે, માટે એક જામ શીરાશનો પણ લાવ.”

દાસી ઉત્તમ સુવાસિક શીરાશ શરાબનો જામ ભરી લાવી અને બેગમના મુખ આગળ તે જામને ધર્વો. બેગમે કહ્યું કે, — “આની ઉપર ફીણ ચઢવું હોવાથી આ શરાબ ઉશ્ચ હોય એમ જણાય છે એમાં શુનામનું પાણી મેળવ્યું છે?”

“જી હા, સરકાર!” દામીએ જવાબ આપ્યો.

“વારુ ત્યારે આપ-પણ હા, એમાં થોડી ધરતબૂલી શરાબની મેળવણી કરો.” બેગમે ખીંચ આપ્યા કરી.

તે રતનજડિત સુવર્ણપાત્રને ઘસી ઘસી બીજા ઝોરડામાં ગઈ. તેણે શીરાણમાં ઇસ્તંબૂલી મેળવીને વધારામાં બીજું પણ કાંઈક મેળવી દીધું અને પુનઃ આવીને તે મદિરાપાત્ર બેગમના મુખ આગળ ધર્મ. બેગમે તે પાત્રને પોતાના કામળ કરમાં લીધું. સુવર્ણપાત્રમાંની તે ચમકતી શીરાણ શરાબ દીપકના પ્રકાશમાં વળી અધિક ચમકવા લાગી. તે શીરાણનું પાન કરીને પાત્રને બેગમે પાસેની એક મેજ પર રાખી દીધું, પણ તે બરાબર ન મૂકાયથી ત્યાંથી ગગડીને નીચેના એક પુષ્પપાત્ર સાથે અથડાયું અને તેથી તેની સાથે ધ્વનિ સહિત પુષ્પપાત્ર પણ ઉડતી પડ્યું. તે પુષ્પપાત્રમાં એક સુંદર પુષ્પગુચ્છ હતો. આઘાતથી તેના ચૂરો થતાં તેમાંના બધાં પુષ્પો વિખરાઈ ગયાં.

પાસેની મખમલની એક મુકામળ શય્યામાં અતુલ રૂપમુંદરી રમણી-શિરોભૂષણ સહીમા બેગમ મદિરાના મધ્યે ઉન્મત્ત બની પડી હતી અને સાફી મુરલી વગાડીને મધુર કંઠથી ગાતી હતી કે:-

“દુખવા મયે કાસે કહું મોરી સજની !”

—મધ્યમ—

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શાકીના ભેદ

ધણીકવાર સૂધી સાફીનું ઠરણસંગીત ગવાતું રહ્યું. વચ્ચે વચ્ચે સાફી તે સંગીતના કામળ સ્વરને મુરલીમાંથી કાઢતી હતી અને પુનઃ તેજ સ્વરને પોતાના કાકિલા તુલ્ય મૃદુ મંજુલ કંઠમાંથી બહાર કાઢતી હતી. મુરલી વગાડતી વેળાએ સાફીનું ધ્યાન તે નિદ્રિત નારી-રતનના મુખાવલોકનમાં લીનતાથી પરોવાતું હતું. કેટલીકવાર પછી પોતાના સંગીતની સમાપ્તિ કરીને તે પોતાના સ્થાનપરથી જાડી અને ધીમે ધીમે સહીમાની શય્યા પાસે આવી બરાબર તેની લગોલગ બેઠી ગઈ. મદિરાથી આવેલા ઉત્તેજનના યોગે કપોલપ્રદેશમાં રક્ત ચઢવાથી સહીમાના ગાલોમાં અધિક લાલાશ આવી હતી, અને તાંબૂલના યોગે લાલ થયેલા તેના તે સરસ ઓઠો કિંચિત્ સ્પુરણ પામતા હતા. જેની રીતે વાયુની મંદ લહરીથી કામલ વલ્લરી કંપ્યા કરે છે, તેવી રીતે સહીમાનો ઉરઃપ્રદેશ ધીમે ધીમે જિયો નીચો ચલા કરતો હતો. તેના કાઢેલા નિઃશ્વાસ સાથે સુરાનો મધુર સુગંધ પણ બહાર આવતો હતો. કેશપાશની પ્રાંતસીમા, કપાળ અને કપોળપ્રદેશમાં ઝીણા મોતીઓની માળા અમાણે પંક્તિબદ્ધ ઉદ્ભવેલા ન્હાના ન્હાના સ્વેદગિન્દુઓ ચમકાટ કરી રહ્યા હતા.

સાકીએ પ્રથમ તો પોતાના વસ્ત્રના પાલવવડે બેગમના મુખપરના સ્વેદનિન્દુઓને લૂછી નાખ્યા. એ સ્વેદનિન્દુઓને લૂછતી વેળાએ તેનો હાથ થરથર કંપતો હતો. શય્યાપરથી ઉઠીને તે દૂર જઈને ઊભી રહી, તેનાં નેત્રો બળતાં હતાં, હૃદય કંપાયમાન થતું હતું અને ઠંઠ સ્પર્કાતો જતો હતો.

એ એકાંત મહાલયમાં કેટલીકવાર સૂંધી ઊભી રહીને સાકી બાંદી સ્થિર ભાવથી કાંઈક વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. ઘણો વખત થઈ જવા છતાં પણ તે એમની એમ જ ઊભી હતી. ત્યાર પછી ધીમાં મગલાંથી આવીને તે સસીમાની શય્યામાં બેઠી અને ત્યાં બેસીને તેણે અત્યંત મૃદુતાથી સસીમા બેગમના કપોલોને ચુંબનથી આર્દ્ર કર્યાં. એ ક્ષણે તેનું કામળ હૃદય ભયથી કંપ્યા કરતું હતું. એ વેળાએ બેગમના એ મહાલયમાં દીપકોનો પ્રકાશ પૂર્ણતાથી વિસ્તરેલો હતો અને જ્યાં સાકી બેઠી હતી, તેની બરાબર રહામે જ એક મોટો આરસો હતો. સાકીએ મસ્તકને ઉંચું કરીને જોયું તો તે રહામેના દર્પણમાં એક હૃદયપુષ્પ, પ્રશસ્ત-લક્ષાદ અને સુંદર સ્મશ્રુયુક્ત પુરુષનો પ્રતિબિંબ તેના જોવામાં આવ્યો. અચાનક સર્પ જોવામાં આવતાં મનુષ્યની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેવી જ અત્યારે સાકીની અવસ્થા થઈ પડી-અર્થાત્ તેના બધાનો અવધિ જ થઈ ગયો.

તે એ પ્રતિબિંબિત મૂર્તિપ્રતિ પુનઃ દષ્ટિપાત કરવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. ‘જે પુરુષ બેગમના શયનમંદિરમાં આવીને ઊભો છે, તેણે સર્વ પ્રકાર અવસ્થા જોયેલો હોવો જોઈએ અને તે પુરુષ ખીન્ને કોઈ નહિ, પણ શાહજહાન બાદશાહ પોતે જ હતો. અન્ય પુરુષનો શાહી રંગમહાલયમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે?’ ઇત્યાદિ જીતિજનક વિચારો ઉદ્ભવપૂર્વક સાકીના મનમાં આવવા લાગ્યા. તેણે સાહસ કરીને વળી પણ એકવાર દર્પણમાં જોયું, તો તે પ્રતિબિંબિત પ્રતિમા પૂર્વ પ્રમાણે જ નિશ્ચય જોવામાં આવી. ‘એ પ્રતિમા બાદશાહ વિના ખીન્ન કોઈની પણ હોઈ શકે નહિ’ એવો સાકીનો નિશ્ચય થઈ ગયો. પાસે જ જીત-પર બાદશાહની કદેઆદમ તસ્વીર ટંગેલી હતી. સાકીએ એકવાર તેનું અવલોકન કર્યું અને તેની સાથે જ પોતાના જીવનવિષયક તેની સર્વ આશાઓનો નાશ થઈ ગયો.

બેગમ નિદ્રિત હતી અને દારી તેનું ચુંબન લેતી હતી, એ વિશ્વક્ષણ આદર્શને જોઈને શાહજહાન પોતાના હાસ્યના વેગને રોકી શક્યો નહિ ! તેને તો એમ જ ભાસ્યું કે;—“સસીમા-રાજરાજેશ્વરી સસીમા બેગમનું લાવણ્ય એવું તો અતુલનીય-કેવળ અનુપમેય છે કે, સ્ત્રીઓ પણ એના

સૌન્દર્યને ભેધને વિદ્વજ બની જાય છે !” આ નૂનન દાસીને બાદશાહે પૂર્વે કાઢવાર પણ ભેધ નહોતી; એટલે તેણે, તેને પૂછ્યું કે:—“તું કાણુ છે, અને આટલી મોટી રાતે બેગમની રચ્ચામાં બેસીને શું કરતી, હતી ?”

સાફી બિચારી શું ઉત્તર આપી શકે વારુ, મોનાવલંબનના માર્ગને જ અત્યારે, તેણે યોગ્ય ધારી લીધી. દાસીના અમોઝાથી બાદશાહ અશ્ચર્યચકિત થયો અને ‘આ દાસી ગાંડી તો નહિ હોય ?’ એવો તેના મનમાં સંશય આબો. કિંચિત્ ઉચ્ચ સ્વરથી તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે:—“દાસી, જવાબ કેમ નથી આપતી ? તું કાણુ છે, તે સ્પષ્ટ કહી દે. તું અહીં શામાટે આવી હતી અને શું કરતી હતી, તે સાફ સાફ મને જણાવી દે.”

“અને જહાંપનાહ, જો હું મારો પરિચય ન આપું તો ?” દાસીએ સહામો વિલલસુ પ્રશ્ન કર્યો.

દાસીની આ ઉજ્જ્વલતાને ભેધને તો બાદશાહ સંતોષિત જ થઈ ગયો. તે કાણે જ તેની કમરે લટકતી તલ્વાર આનમાંથી બહાર નીકળી આવી અને ઉજ્જ્વલ દીપપ્રકાશમાં વીજળી પ્રમાણે ચમકવા લાગી. પરંતુ તરત જ શાહજહાને તલ્વારને પાછી આનમાં નાખી દીધી અને કંઈક સ્વરથી કહ્યું કે:—“ઝીના રક્તમાં બોળીને હું મારી તલ્વારને કલંકિત કરવા ઇચ્છતો નથી. હમણાં જ પહેરેગીર દાસીને બોલાવીને તારી આ ઉજ્જ્વલતામાટે તારી પીઠને ખુલ્લી કરાવી, ફટકાનો સ્વાદ ચખાડું છું.”

અત્યાર સૂધી સાફીના હૃદયમાં પોતાના જીવન વિષયક આશા-પ્રદીપનું એક મદ કિરણ અમકવું હતું, તે હવે બાદશાહની કાપથી લાલચોળ થયેલી મુદ્રાને ભેટાં જ નષ્ટ થઈ ગયું. તે કપિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે:—“જહાંપનાહ, ઝીના રક્તપાનથી આપની તલ્વાર કલંકિત થવાની નથી. બેધડક તલ્વાર ચલાવો; કારણુ કે, હું ઝી નથી, કિન્તુ પુરુષ છું !”

તેના આ શબ્દો સાંભળીને બાદશાહનાં નેત્રો અંગારા પ્રમાણે લાલચોળ બની ગયાં. પુનઃ તલ્વારને તેણે આનમાંથી બહાર કાઢી લીધી; પરંતુ એ બીજીવાર પણ મહા આત્મસંયમન કરીને બાદશાહે તલ્વારને આન કરી દીધી અને ક્રોધકંપિત સ્વરથી કહ્યું કે:—“શું, એક પુરુષ અને તે મારા રંગમહાલયમાં !” તલ્વારથી આવેલું મરણ બહુ જ સુખદાયક હોય છે અને તે વીર પુરુષોને જ યોગ્ય છે ! અર્થાત્ તલ્વારથી મારવાની દયા હું તારાપર કરવાનો નથી. ભૂખ અને તરસથી હડકાપા

યથેલા કુતરાઓને તારા ચરીરપર દોડાવીનેજ હું તારા પ્રાણુને નાશ કરીશ. તારા જેવા પાપીમાટે આવી સિક્કા જ ચોખ્ખ છે!”

સાડી ઉભી હતી. બાદશાહના આ સબ્દો સંભળીને વૃક્ષપર પીગળી પડવાથી તે જેમ જમીનપર દૂરી પડે છે, તેવી રીતે તે બાદશાહનાં ચરણોમાં પડી ગઈ.

આ બધા પ્રકાર ચાલતો હતો, તે વેળાએ સહીમા બેગમ મુખ-નિદ્રામાં નિમગ્ન હતી. તે નિદ્રિત નારીરત્નને બાદશાહ કઠોર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો; અને તે જોઈને સાડીના હૃદયમાં અમૂલ્યપૂર્વ બળને અકાએક આવિર્ભાવ થયો. તે તત્કાળ બળપૂર્વક ઉડીને ઉભી થઈ ગઈ અને સ્થિર નેત્રોવડે બાદશાહને જોતી કહેવા લાગી કે;—“ગેતીપનાહ, જે આશા હોય, તો મારો સમસ્ત વૃત્તાંત સંભળાવવાને હું તૈયાર છું.”

શાહજહાને પૂર્વવત્ કઠોર સ્વરથી કહ્યું કે;—“સંભળાવ; પણ ગમે તેમ થઈ જશે, તોપણ તને પ્રાણુદંડ આપવાનો મારો નિશ્ચય કદાપિ ફરવાનો નથી, એ જુલૂશ નહિ.”

સાડીએ ધીર અને ગંભીર સ્વરથી પોતાનો વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે વર્ણવવા માંડ્યો;—

“આશમપનાહ, જે આ સહીમા બેગમ અત્યારે આપની હૃદય-શરી બની બેઠી છે, તેનાપર મારી બાસ્તાવસ્થાથી જ મારો મારા પ્રાણુ કરતાં પણ અધિક પ્રેમ છે. સહીમાના પિતાએ મને આશ્રય આપીને મારું લાલન પાલન કર્યું હતું. જે એની માતા જીવતી રહી હોત, તો સહીમા અવશ્ય આપની બેગમ બનવાને બદલે મારી બીબી જ બની હોત, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. શહનશાહ, આજે પાંચ વર્ષથી સહીમાએ આપના જ્ઞાન-ખાતામાં આવીને નિવાસ કરેલો હોવાથી એક વાર એના મુખદર્શનને લાભ મેળવવાને હું બહુ જ આતુર થઈ રહ્યો હતો; પરંતુ તે મારી આશા એકવાર પણ ફળીભૂત થઈ શકી નહિ. એથી નિરુપાય થઈ આ હજવેશ-એટલે કે સીના વેશ-થી અંતે મેં આપના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્દોષ સહીમા મને જરા પણ ઓળખી શકી નહિ. મને એ બિચારી ખરખરી સ્ત્રી જ ધારતી હતી. દિવસના સમયમાં બની શકે, ત્યાં સુધી એના સમક્ષ આવવાના પ્રસંગને હું ટાળી દેતો હતો અને જે લાચારીએ આવવું જ પડે તો બુકારી મુખ ઢાંકીને આવતો હતો. કારણ કે, કદચિત્ સહીમા મને ઓળખી લેશે તો, એવો મારા હૃદયમાં ભય રહ્યા કરતો હતો. સહીમાનો બાહ્યાવસ્થામાં મારાપર અત્યંત અનુરાગ હતો. એની સાથે વિવાહબંધનથી જોડાઈને હું અપાર સુખો ભોગવીશ અને આ ભૂતલપર નવીન નંદનવન

નિર્માણ કરીશ, એવી આશા અને કલ્પનાના મોહથી હું મારા જીવનનું દિવસો વીતાડતો હતો; એવામા આપ શાહજમાને મારી સર્વ આશા-ઓને અણ કરી નાખી, મુધાતુરના મુખમાંથી અબના પ્રાસને કાઢી લીધો અને આ દુર્ભાગીના મુખોનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું! ખુદાવદ, આજ સુધી જેમ તેમ મારા આ હૃદયસ્થ ઉદ્દેશને મેં હૃદયમાં જ દાખી રાખ્યો હતો, પરંતુ આજની આ વિસ્તરેલી શુભ ચક્રિકા, સૌગંધ્યયુક્ત સુમનમાળા, મંદિરાના ઘોગે આવેલી ઉન્મત્તતા અને એ સર્વ કરતાં પણ એકાતનો મળેલો આ પ્રસંગ, એ સર્વ સાધનોએ મારા નિશ્ચયને ભગ કરીને મારી મનોવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરી દીધી! શીરાજી શરાબમાં એક માદક ઔપધની થોડીક મેળવણી કરીને મેં સતીમાને અચેતન કરી નાખી. જો આ પ્રસંગ કેવળ મારા મરણનો જ હોત, તો આપને આ બધી કર્મ-કથા વિસ્તારથી સંભળાવવાની કશી પણ આવશ્યકતા નહોતી, પરંતુ કદાચિત્ આપના મનમાં આ પવિત્રચરિત્રા સતીમા બેગમના વર્તન વિશે કાંઈ ખોટો સંશય આવી જાય અને તેનું કાંઈ વિલક્ષણ શોકકારક પરિણામ થાય, તો તે અથોગ્ય કહેવાય, એટલામાટે જ આપને મેં મારો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો છે. હવે પછી બહુ જ અદ્ય કાળમાં મારો આત્મા પરવરદિગારના પાદપદ્મમાં વિધીન થવાનો હોવાથી, હું તે પાક ખુદાતાલાને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, આ ક્ષણ પર્યન્ત સતીમાના સતી ધર્મનો મેં લેણ માત્ર પણ ભગ ક્યોં નથી સતીમા વિશે આપના મનમાં આવેના સંશયને દૂર કરવાને જો હું સમર્થ થઈશ, તો મારા જીવનનો ગમે તે પ્રકારે અંત થવા છતાં બિહિન્નતા તો અવશ્ય મને શાંતિનો જ લાભ મળવાનો!"

બાદશાહે સ્થિર ચિત્તથી તેનો સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળી લીધો. સતી માના શરીર અને મનની નિષ્કલંકતામાં બાદશાહનો વિશ્વાસ ખંધાય છે કે નહિ, એ જોવામાટે તે સાકીરૂપ પુરુષ શાહજહાનની મુખચર્યાનું મુદ્દમ દિગ્ધિ અવલોકન કરતો ઉભો હતો. બાદશાહે એક હબલી ઝીને બોલાવી હુકમ કર્યો કે,—"માહતામ, આ કમનસીમને તહખાનામાં લઈ જઈને ઢેદ કર. એને અજ કે પાણી આપીશ નહિ. ભૂખ અને તરસની પીડાથી જ એનો અંત થશે એમજે. એના મુનાહલી આ સમજ જ વાજબી છે."

મુગલ બાદશાહોના જેનાનખાનામાં આવા બનાવો વારંવાર બન્યા કરતા હતા, એટલે માહતાબે જરા પણ અભયમીમાં ન પડતા બાદશાહના હુકમનો અમલ કરી દીધો. તે પોતાના પુરુષ સમાન સમગ્ર અને કઠિન હાથોથી ખેંચતી તેને ભૂમિતનમાના કારાગૃહ પ્રતિ લઈ ગયાની. જતાં

જતાં તેણે પૂછ્યું કે;—“કમ્નસીજ નૌજવાન, આ વાવની ગુફામાં મરવાને શામાટે આવ્યો ? તારું નામ શું છે?”

“મારું નામ માહરુ.” બંદિવાને ઉત્તર આપ્યું.

હબશી સ્ત્રીએ એક હાથે માહરુને ઝાડી રાખીને બીજા હાથવડે એક ન્હાનકડી ચોરડીનાં બારણાં ઉધાડ્યાં. એ ચોરડીમાં બીપણ અંધ-કાર છવાયેલો હતો. માહરુતાણે કહ્યું કે;—“ચાલ-અંદર જા.”

જાણે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુના દ્વારમાં આવી ઉભો હોયની, તેવી રીતે માહરુના પગ ધરધર કંપવા લાગ્યા. તેને અચકાતો અને વિલંબ કરતો જોઈને તે હબશણે તેને એક તણુખલાની પેઠે ઉપાડીને ધડાક દેતો કે તે અંધાર કોટડીમાં નાખી દીધો, અને તત્કાળ બારણાંને બંધ કરી તાણું મારીને તે ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ.

તૃતીય પરિચ્છેદ

પ્રથમ અગમ

પ્રતઃકાળ થઈ ચૂક્યો હતો. તે પર્વતમાંનાં ન્હાનાં મોટાં હબશી પક્ષીઓ પોતાના મધુર કલરવથી દશ દિશાઓને નિનાદિત કરવા લાગ્યાં હતાં. પક્ષીઓના મંજુલ કૂજન અને પ્રાતઃકાલિક શીતલ વાયુના સ્પર્શથી સહીમા ઝેઝમ નદીમાંથી નગ્નત થઈ. તેણે નેત્રો ઉધાડીને જોયું તો, તે પોને પોતાના જ મહાજ્વલમાં સુસન્નિજત પદ્મગપરની મુખશ્યામાં સૂતેલી હતી, એમ તેના જોવામાં આવ્યું. ગત રાત્રિના સમયમાં નિદ્રિત થવા પૂર્વે જે જે બનાવો બન્યા હતા, તે સર્વ બનાવો ધીમે ધીમે તેના સ્મરણપથમાં આવવા લાગ્યા. પરંતુ તેણે મસ્તક બહુ જ બધિર અને જડ તથા ભ્રમ બારાકાન્ત થયેલું દેવાથી, પોતાના મનમાં એ બધી શી ગડબડ ચાલતી હતી, એના રહસ્યને તે પોતે પણ સમજી શકતી નહોતી. તે મનોગત કહેવા લાગી કે;—“સાક્ષીએ આપેલી શીરાણ શરાજ બહુ જ તીવ્ર હોવી જોઈએ.”

રાત્રિથી જ ખુદ્દશી પડેલી એક બારીમાંથી સહીમાએ એક વાર આકાશ પ્રતિ દષ્ટિ દોડાવી. વિશાલ નીલ આકાશના એક ખૂણામાં કેટલાક ન્હાનાં ન્હોનાં મેઘખંડો એકઠા થયેલા હતા. નિર્દય વાયુએ તે મેઘસમુદાયને આમ તેમ વાવેરી નાખીને તેમની સર્વ પ્રકારે દુર્દશા કરી નાખી. નભોમંડળમાં કૃષ્ણ બિન્દુ સમાન દેખાતાં બે ચાર પાર્વતીય પક્ષીઓ ઉડતાં હતાં. મધુર બાહરવિનાં કામળ કિરણો મેઘોના અંગપર જાણે થોડી થોડી સુવર્ણચટ્ટિ જ કરતાં હોયની, એવો આદર્શ દેખાતો હતો. સારાંચ કે, સૃષ્ટિ સુંદરી એ પ્રભાવ કાળમાં સંવેદ્યા દાસ્ય-

મય અને હિસાબપૂર્ણ દેખાતી હતી. પરંતુ સલીમાના હૃદયમાં ટાઈ એક લયંકર વિપલ્વણતા અથવા હિંમતીનતાની છાયા પ્રસરેલી હોવાથી આ આનંદગ્રન્થ દરમિયાન તેના મનમાં કાંઈ પણ પરિણામ થઈ શક્યું નહિ. તેણે શય્યામાં પડી રહીને જ સાદ ક્યાં કે;—“સાડી, હંડ પાણીનો એક પ્યાલો લાવ જોઈએ.”

સાડી આવી નહિ તેમ જ અન્ય કોઈ બાંદીએ પણ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. સલીમા અચ્ચત્ સ્વરથી બગડવા લાગી કે;—“મુઝ, બંધી દામીઓ આપારે ક્યાં મરી ગઈ!”

જન્યત થઈ ત્યારથી જ સલીમાને બહુ જ ગ્વાનિ થવા લાગી હતી. હિસાબશૂન્ય હૃદયથી અંતે તે શય્યામાંથી જડીને સ્નાનગૃહમાં ગઈ. મુખ-માર્ગન આદિ પ્રાતર્વિધિનાં સર્વ ઉપકરણો ત્યાં તૈયાર જ હતાં. સ્નાન આદિ પ્રાતઃકાલિક સર્વ ક્રિયાઓની સમાપ્તિ કરીને સલીમાએ અન્ય વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. એ પછી પોતાના મુંદર મુખને જોવામાટે તે ત્યાં જ રાખવામાં આવેલા એક પ્રશરન દર્પણ સમક્ષ ગઈ, તો ત્યાં તેને એમ દેખાયું કે, તેનું નિત્ય મુંદર દેખાતું મુખમંડળ આજે કાંઈક મલિન થયેલું હતું અને નેત્રપ્રાંતમાં કાલિમા આવેલી હતી. સલીમા પોતાની સુખાકૃતિમાંના એ પરિવર્તનને જોઈને પોતાના મન સાથે જ બોલવા લાગી કે;—“ગત રાત્રિની શીગણ બહુ જ તીવ્ર હતી એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આતો ત્યારે હવે ખાગમાં જઈને ખુલ્લી હવામાં જરાક ફરીએ કે જોથી બદનમાં કાંઈક ફરાગત થાય અને હોશિયારી આવે.”

સલીમા પડકારને ખસેડીને દરવાજા બહાર આવી, પણ ત્યાં એક હજશણ હાથમાં નાગી તલ્વાર લઈને પહેરો ભરતી તેને દેખાઈ. બેંગ-મને જોતાં જ અજબી તેણે માથું નીચું નમાવ્યું. સલીમાએ બ્રૂકડીને જરાક વક્ર કરીને પૂછ્યું કે;—“તું અહીં સામાટે આવી છે અને તને કાણે મોકલી છે?”

“હું સહનશાહના હુકમથી જ અહીં આવી છું. બેગમ સાદમાં!” હજશણે જવાબ આપ્યો.

“સહનશાહના હુકમથી? તેજો ક્યારે પધાર્યાં?”

“લગભગ અડધી રાત વીત્યા પછી.”

“કાને રાને? ત્યારે મને તેમણે કેમ ન બોલાવી?”

“એ વિશે મારાથી કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. તેમના મનની વાત તેજો પોતે જ જાણે; આપણે શું જણીએ?”

સલીમા એક અભિમાનિની અજગર દોડાથી આ દાર્ફી જતાં તેના મનમાં કાંઈક વિચાર થયો. જેની માર્ગપ્રતીક્ષા

તદ્દીન રાખીને તે કઠિનતાથી દિવસ તથા ગરિનો સમય વીતાડી હતી, તે પોતાના પ્રાણવદનબના મનમાં અહીં આવ્યા છતાં એકવાર પણ પોતાનું સ્મરણ ન થાય, એ જાણીને સનીમાના હૃદયમાં અતિશય ખેદ થવા લાગેો. પરંતુ આ ક્ષણે વધારે કાંઈ પણ ન બોલતા પોતાના ખેદને તેણે મનમાં ને મનમાં જ દમાડી રાખ્યો. તેણે વિચાર કયા કે - “જેમનો વ્યવહાર કેવળ સૌન્દર્યના બાબર સાથે જ હોય, તેઓ પવિત્ર સ્વર્ગીય જેમના મૃત્યુને કેમ કરીને જાણી શકે વાર? મારા આ વિપાક અને અભિમાન આદિ બર્થ છે.” તેણે હબ્બશણને પૂછ્યું કે - “આ નમ પનાહ અત્યારે કયા છે?”

“શહનશાહ જીનત બેગમના મહાનયમાં પધાર્યા છે.” ઉત્તર મળ્યું.

‘ઠીક, ઠીક જીનત બેગમના ધન્યભાગ્ય જ માનવા જોઈએ.’

આટલું બોલતા જ સનીમાએ દાબી રાખેલી અભિમાનજ્યોતિ એકાએક સળગી ઉઠી અને તે પણ કાંઈક પ્રત્યક્ષતાથી જ તેણે પૂછ્યું - “મારી દાસી કયા ગઈ?”

“કઈ દાસી? નામ આપો એવે તરત બોનાવું.”

“નવીન દાસી સાખી.”

સનીમાના જોવામાં ન આવી રહે એવી રીતે કાળી હબ્બશણે ક્રિયિત્ હારમ કર્યું અને પોતાના મનમાં જ તે કહેવા લાગી કે, - “માફીપર બેગમ સાહબાનો ઠીક પ્યાર દેખાય છે ને શું?” એ પછી તે સનીમાને ઉદ્દેશીને બોલી કે - “તે તો અત્યારે કય ખાનામાં વિગળે છે.”

“કયદખાનામાં! તુ ગાંડીબાંડી તો નથી થઈ ગઈને? તેને કયદ ખાનામાં કાણે મોકલી?” સનીમાએ અતિશય આશ્ચર્યચકિત થઈને મ્હુ ‘શહનશાહે પોતે જ.’

“મારા સરતાજે?”

“હા-બેગમ સાહબા!”

“તેના કયા શુનાહમાટે તેને કયદખાનામાં મોકલવામાં આવી છે, જોની તને કાંઈ ખબર છે ખરી કે?”

હબ્બશણ મોઢું ધ્રુપાવીને પાછી હમી અને મનોગત કહેવા લાગી કે, - “બેગમ સાહબા ઢોંગ પણ જરાબર કરી શકે છે અમણપણું બતાવીને સજામાંથી છટકી જવાની યુક્તિ તો ખાસી મળતી શોધી કાઢી છે.” પછી તે બેગમને સજોધીને બોલી કે - “તેના શુનાહની તો મને કાંઈ પણ ખબર નથી, ખાતૂન!”

“ત્યારે તે કયદખાનાની કોટડીની ચાવી મને લારી આપ. હું તેને મુક્ત કરીશ. મારા હાથે તેની મુક્તિ થવાનું સાંભળીને શહન

શાહ કાઢને કાંઈ પણ કહેવાના નથી, એ વિશે મને ખાતરી છે.” સલીમાએ કહ્યું

હવેશયુ પુનઃ મનમાં બોલી કે, — “મ પણ જગતનો ઘણો અતુ બન લીધો છે, પણ આવી નિર્નજનતાનો અનુભવ તો આજે જ મળ્યો ખાઈ.” તેણે બેગમને જણાવ્યું કે, — “બેગમ સાહેબા, આ બાદીના ગુના-હની મોઆદી આપણે આપની સાથે વધારે બોલવાની મને શહન શાહની મનાઈ છે. આપની હુ મનના દિવસો આજે પૂરા થયા છે.”

“મારી હુદુમતના દિવસો પૂરા થયા છે, એટલે એથી તુ મુ કહેવા માગે છે?”

“એટલે એ જ કે, શહનશાહના હુકમથી આપ પોતાના આ મહા ક્ષયમાં એક કપડી છો.”

સલીમા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી અસ્ફુટ સ્વરથી કહેવા લાગી કે, — “એ ખુદા! છેવટે અજમ તો આ જ આવશે ને!” થોડા વખત પછી રોષદષ્ટિથી તે હવેશયુ તરફ જોતી તે પૂછવા લાગી કે, — “મારા ક્યા અને શા અપરાધમાટે મારી આવી હુદુદના કરવામાં આવી છે, એ વિશે તું કાંઈ જાણે છે ખરી કે?”

“ક્ષમા કરો, બેગમ સાહેબા, મારાથી તે બધા બેદ બોલીને કહી શકાય તેમ નથી.”

નિત્યના ઉત્કૃષ્ટ કમલ સમાન બેગમના મુખમંડળમાં આ ક્ષણે ભીતિથી આવેલી મનિનતાને જોઈને તે કઠોર હમથણું અતઃ કરણ કાઢક પીગમ્બુ મતરાત્રિનો ટ્રેલોક વૃતાત માહતામના મુખથી તેના જાણવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપરાંત બીજી કાર્વિનશેષ તેના જાણવામાં આવ્યું નહોતું હતા જે કાંઈ તેના જાણવામાં આવ્યું નહોતું તે તેણે પોતાની કલ્પનાના સાહાયથી જાણી શીધું હતું સલીમાની એ દયાજનક શાને જોઈને તેણે પોતાના મનને જ પૂછ્યું કે, — “ત્યારે મુ બેગમ સાહેબા બેશુનાહ છે કે?”

સલીમા વ્યંજનતાથી તેનો હાથ ઝાતીને કહેવા લાગી કે, — “આ બહુમૂલ્ય મોતીનો કઠો હું તને બક્ષીસ તરીકે આપુ છું, માટે આ બધા જો ગોટાળો છે તે મને સમજાતીને કહી સમજાવ.”

“સાક્ષી નામની જે દામી આપની તહેનાનમાં હતી, તે ઔરત નથી—તે જન્મવેદી પુરુષ છે.”

આટલું બોલીને હવેશયુ ત્રીજ દષ્ટિથી બેગમની મુખચર્ચાનું અવલોકન કરવા માડ્યું કારણ કે, તેના મનમાંનો સચાવ અઘાપ સર્વથા દૂર થયો નહોતો.

આ વૃત્તાત સાબળીને સનીમાના નેસગિક નિશાળ નેનો નિસ્મયથી વધારે નિશાળ થયાં તે જુદીલીન બનીને બોલી કે,—"શુ, સાખી પુરુષ? કદાપિ ન બની શકે તેવી અસહ્યવનીય વાર્તા!" તેનું તે સુર ઢામળતા પરિપૂર્ણ મુખમડળ, તેનો મધુર અને મોહક ઝંકરત અને તેના સનગ્ગ હાવભાવોને જોતા તે પુરુષ હોઈ શકે જ નહિ, એમ ઈર્ષિ પણ કહી શકશે! તને શુ કહું? મારી સાથે પણ લગ્નના યોગે તે કદાપિ વધારે વાતચીત કરતી નહોતી."

"ત્યારે તેણે આપને ખરેખર કહ્યા છે!"

"નારુ, પછી શુ થયું તે કહે જોઈએ?"

"રાત્રે શહનશાહ શિક્કરપરથી જેવા પાઘ ર્યાં કે તરત સીધા આપના રગમહાલયમાં આવ્યા વચ્ચે શો બનાવ બની ગયો તે વિશે હું કંઈ પણ જાણતી નથી, પણ લગભગ એક ઘટિકા પછી શાહે માહ તાનને એકદમ અદર બોલાવી—અદર જવા પછી માહતામે જોયું તો આપ પદંગપર સૂનેલા હતા, શહનશાહ પામે જ બોલેલા હોઇને ગુસ્સાથી બગતી આગ પ્રમાણે લાલચોળ થઈ ગયા હતા અને હજારો સારી તેમની આગળ નીચું મુખ કરીને બિભી હતી—શહનશાહના ક્રોધથી તે મર્દને તદબાનામાના કથદબાનામા પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે!"

આ સમસ્ત વૃત્તાત સાબળીને સનીમા થરથર કપના લાગી તેણે કઠોર સ્વગ્થી પૂછ્યું કે,—"તે પાપી આગ્રહ કેણું છે? મારો આની રીતે સર્વ પ્રકારે નાશ કરવામાટે તે મારો પૂર્વજન્મનો કાઈ વૈરી જ અતરવો હોવો જોઈએ!"

"તેનું નામ માહરુ છે, એમ મારા સાબળવામાં આવ્યું છે." હમશણે કંઈક વિચાર આવવાથી કહ્યું.

સનીમાનું માથું લમચા લાગ્યું. તેનાથી ત્યાં ઉભા રહી શકાતું નહોતું. સદસ દાવાનજોની જવાણા પ્રમાણે તેનું હૃદય બળીને બસ્મીભૂત થવા લાગ્યું તે જિતાવળથી પોતાના શયનમંદિરમાં આવવામાટે ત્યાંથી આવતી ધર્ષ, પરંતુ તેના પગ ઉપડતા જ નહોતા જાણે તેના પગ લોઢાની સાકળથી જકડાયેલા હોયની! મહાપગિરમથી તે મહાલયમાં આનીને દાર પામે જ પડી ગઇ ક્ષણે ક્ષણે તેને મૂર્ઝા આવવા લાગી

મૂર્ઝામાંથી સાવધ થયા પછી સનીમાએ જોયું તો તે પોતાના પદંગપર પડી હતી, અને એક દાગી તેના શરીરપર ધીમે ધીમે હાથ ફરવ્યા કરતી હતી એવના આવ્યા પછી સનીમાના હૃદયમાં વૃથિકદશ સમાન તીવ્ર વેદના થવા લાગી તે મનોગત કહેવા લાગી કે,—"માહરુ, અતે તો જ મારા સર્વ સુખોનો સદાર કડી નાખ્યો ને? જગત્ની દષ્ટિમ.

તો મને તો ચિરકલંકિની જ બનાવી દીધી ! તારા હાથે આ સાદસ થયું જ કેવી રીતે ? પોનાના પવિત્ર ચરિત્રમાં આવા કલંકને ધારણ કરીને હવે જીવવામાં પણ શો લાભ છે ? જ્યાં હું સમ્રાટીપદ પર આરુઢ હતી, ત્યાં જ એક છુદ્દ દાસીના અવતારમાં રહીને મારે દુઃખ અને અપમાનમાં જ મારું જીવન વીતાડ્યું કે શું ? કદાપિ નહિ. માફત, તારા તે સર્વ ગુણો ક્યાં ચાહ્યા ગયા ? તારું પવિત્ર ચરિત્ર અંતે આટલું બધું અપવિત્ર અને કલુષિત થઈ ગયું ? એ ખુદા, એ પરવરદિગાર, મારા પાપ કે પુણ્યનો સાક્ષી તું જ છે—હું સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક છું, એ તું તો સારી રીતે જાણે જ છે. મેં જાણી જોઈને કદાપિ મારા સતી-ધર્મથી વરદ આચરણ કર્યું નથી. પરંતુ એક બેગમના જનાનખાનામાં—નેના શયનમંદિરમાં—થી એક છાવેશી પુરપ અને તે પણ વળી મધ્યરાત્રિના સમયમાં પકડાય, એ કાંઈ જેવી તેરી થકના નથી ! હું નિષ્કલંક હોવા છતાં શહનશાહનો મારી તે નિષ્કલંકતામાં વિશ્વાસ ન બંધાય એ સ્વાભાવિક છે !”

થોડી વેળા નિરતબ્ધતામાં વીતાડ્યા પછી પુનઃ તે મનોગત વિચારનો બ્યાપાર ચક્ષાવવા લાગી કે;—“જે શહનશાહનો મારામાં ખરેખરો પ્રેમ હોત, તો આ વિશે એકવાર પણ મને પૂછીને તેમણે ખુલાસો કરી લીધો હોત. પણ મને આ વિશે એક શબ્દ પણ ન પૂછતાં તેઓ એકદમ ચાહ્યા ગયા, એ દાગ મારા દિલમાંથી કેમ કરીને બંસાય વાર ? હાય હાય—આજે મારા સૌજાઓનો સર્વથા નાશ જ થઈ ગયો. તે હજારોનાં વચનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય હતાં—મારી હુકમતના દિવસો આજે પૂરા થયા ! જે આ કલંક ન જાય, તોપણી મારા જીવવાથી લાભ જ શો ? હવે તો મૃત્યુ જ મારો પરમ મિત્ર !—પરંતુ આ યૌવનના વસંતકાળમાં મારા મનના મનોરથો પૂર્ણ થયા વિના જ મરી જવું એ યોગ્ય છે ખરું કે ? આ માનવદેહ વારંવાર મળવાનો છે ખરો કે ? નહિ નહિ, આવા વિચારો હવે કશા પણ ઉપયોગના નથી. શહનશાહનાં ચરણોમાં પડીશ, તેમને બધી વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવીશ અને તેમના સંસારને ટાળીશ; આમ કરવા છતાં પણ તેમનું મન શું મારા વિશે સ્વચ્છ નહિ થાય કે ? આટલું બધું તો તેમનું મન કઠોર નથી જ, અને આટલું કરવા છતાં પણ જે તેમના મનમાંનો સંશય દૂર નહિ થાય, તો પછી વિષયાન કરીને જીવન-વિસર્જન કરતાં શો વિલંબ લાગવાનો હતો વાર ?”

સતીમા પલંગપર બીડીને બેસી યઈ. એટલે દાસી તેને કહેવા લાગી કે;—“બેગમસાહબા, બીડો નહિ. આપના મનકમાં એક મેલો આઘાત થયોતો છે.”

સનીમા કિંચિદ્ હમી. આવા દુ ખના સમયમાં પણ તેને હસવું આવ્યું તે મનમાં જ કહેવા લાગી કે, —“દાગી, જે આઘાત મારા હૃદયમાં થયેલો છે, તેની યાતનાની તારાથી કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી!”

ભયંકર મેલોના વિખરાઈ જવા પછી જેમ સમુદ્ર શાત થાય છે તેવી જ અત્યારે સલીમાના હૃદયની અવસ્થા થઈ હતી તેણે વિચાર કર્યા કે, —“જે પ્રેમના વ્યવસાયને સ્વીકારે છે, તેને અવશ્ય હીનતાનો જ સ્વીકાર કરવો પડે છે. શહનશાહમાં મારો પ્રેમ છે—તે આખા હિંદુસ્તાનના બાદશાહ છે અને હું તેમની એક સાધારણ દાસી—પ્રગજન છું! હું કિસ ખેતકી મૂની? અર્થાત્ તેમના ચરણોમાં મસ્તક નમાવતા મારી શી માનહાનિ થવાની હતી? તેઓ મારા ચરણોમાં પડી મારી પ્રાર્થના કરતા હતા તે દિવસ હવે ગયા! પણ તેમની સાથે મારી મુલાકાત કેવી કેવી રીતે થઈ શકે?” થોડીવાર પછી તે અમુક એક નિશ્ચયપર આવી, “હા—એક પત્ર લખીને હું તેમને એકવાર મારી પામિ બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને જો તેઓ નહિ જ આવે, તો પછી જેમ મારા મનમાં આવશે તેમ હું વર્તીશ.”

પત્ર લખીને સનીમાએ એક નિદ્રાક્ષ-પરળીડિયા-માં બધ કંઈ અને તેની ઉપર પોતાની મોહોર કરી. ત્યાર પછી એક દાસીને બોલાવીને તેણે કહ્યું કે, —“આ પત્ર જીનત બેગમના મહાલયમાં જઈ શહનશાહના પોતાના હાથમાં જ આપજે. હ—પણ જવાબ લીધા વિના પાછી ન આવીશ.”

દામી હુકમને માથાપર ચઢાવીને ચાલતી થઈ. ત્યાર પછી સનીમા પોતાના શ્વપનમંદિરના દ્વારને બધ કગીને અશ્રુપૂર્ણ નયનોવડે આકાશ-પ્રતિ મુખ કરીને હસ્તદ્વય જોડી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, —“ઓ પાક પરવરદિગાર, મારી માનખડના ન થાય, એની મારાપર કૃપા કર હવે તારા નિના મારો બીજો વસીલો કોઈ પણ નથી. મારા આમ ત્રણને માન આપી શહનશાહ તગત અહીં પધારે, એટલી જ માન મારી માયના છે. શહનશાહના મનમાં અહીં આવવાની પ્રેરણા કરજે. મારી જીવનગૃખલાને તોડનાર કે સાધનાર કેવળ તું જ છે!”

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

સપત્નીમત્સર

વલચકો, ચાલો ત્યારે આપણે હવે જરા જીનત બેગમના મહાલયમાં જઈએ. ફરશ પર બસગાની બનાવટના મુંદર ચિત્રમય ગાનીચા રેલા હતા અને તેમના બહમન : ડાહિ કારી નીચે નીચીનખામની

ચાદરો વિસ્તરેલી હતી; તેની ઉપર અતુલ રૂપસાદિની છત્રન યેગમ બેઠેલી હતી અને તેની પાસે જ દીનો દુનિયાનો માલિક વાદલાહ શાહજાદાન એક મખમલના તકિયાપર મસ્તકને ટેકાવીને આડો પડેલો હતો.

“ખારી છત્રત, હંડી શીરાછત્રો એક જમ બીજે પણ આપ જોઈએ. આજે કાંઈક બહુ જ તરસ લાગવા માંડી છે. પહેલાં આપું તે શરબત તો બહુ જ ગરમ હતું. શીરાછત્રી હું ધારું છું કે, તરત નિદ્રા આવી જશે.” વાદલાહે યેગમને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

મહાલયની દરેક ખારીમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દીપકો ટાંગેલા હતા અને તેમનાપર પારદર્શક લીલા રંગના રેશમી પડદા નાખી દેવામાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ એ લીલા રેશમી પડદાઓમાંથી જ દીપકોનો આદ્રાદ-જનક નીલપ્રકાશ મહાલયમાં સર્વત્ર પ્રસરતો હતો. સમસ્ત મહાલયમાં યુક્તાબનો સુગંધ પૂર્ણનાથી પ્રસરેલો હતો. સંગેમરમરના આસનપર ન્હાના ન્હાના કંબારા રાખેલા હતા, તેમાંથી મધુરગંધયુક્ત યુક્તાબજળ મોતી-ઓની શેર પ્રમાણે ઉડતું હતું અને તે નીચે રાખેલાં સુવર્ણપાત્રમાં આવી પડતું હતું. એક આજુએ સુવર્ણઉંડપર નિદ્રાના મદમાં આવેલો બીમરાજ પક્ષી આંખો મીચીને ઝંજનો હતો; અને બીજી આજુએ રંગેલા અંગનાલો છુદ્ધુસ પક્ષી એક શબ્દ પણ ન કરતાં પાસેના સુવર્ણના વાડકામાં રાખેલા દાડમના દાણા ઝટઝટ ખાવામાં લીન હતો. ત્રીજે દેકાણે વળી મેના અરબુદ શબ્દોથી કાંઈક જોડ્યા કરતી હતી.

વાદલાહ નેત્રોને મીચી રાખીને જ જોડ્યો કે;—“છત્રત, પ્રાણેશ્વર, જરાક સિતાર કે બીન કાઢ જોઈએ. તારા કામગી દસ્તથી તે વગાડી તેના ઝણતકારથી મારા તમ હૃદયને શાંત કર. આજે મારું મન કશામાં પણ પરાવાનું નથી અને તેનું કારણ શું હશે તે સમજતું નથી.”

છત્રત યેગમ ખરેખર જ એક અનુપમ સુંદરી હતી. તેનો અધિઘાટદાર અને કદ દીર્ઘાણું હતું. નીલવર્ણ અવગુંદન-શુક્રો-ને મેદીને છત્રત યેગમની સૌન્દર્યજ્યોતિના તીવ્રતરંગો બહિર્લોભમાં પ્રવહિત થતા હતા. પોતાના શ્રુધનુબ્ધમાંથી આનંદાહના હૃદયપર તીવ્ર આજોનો વર્ષાદ વર્ષાવતી, પૃથ્વ લાગે લટકતા ધનકૃષ્ણ કેશકલાપને ગર્દનના ઝોકા સાથે વધારે અને વધારે ડોલાવતી અને પોતાના બિબક્ષ્ય સમાન અધરપ્રદેશમાં મધુર સ્મિતની છટાને લાવતી છત્રત યેગમ પોતાના બીનને વર્ધ આપી. સ્વરોને મેળવવામાટે બીનની ખંટીઓને ફેરવતાં તે સુંદરીની શ્રીવા પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ડોલાવા લાગી. જ્યારે બીનમાંથી વિરુદ્ધ સ્વર નીકળે, ત્યારે તેના મુખમંડળમાં કાંઈક વિરક્તતાનો લાવ દેખાતો હતો; પરંતુ જ્યારે સ્વરોની એકતાનના અને જમાવટ થતી, ત્યારે તેની હસિન મુદામાં

સતોપના ચિન્હો પ્રકટ દેખાઈ આવતા હતા, તેના કમળાકુલ્ય નેત્રો અને મિમોષામા રૂપરશ્મિનો ઉદ્ભવ થતો હતો.

મીનના સ્વરોની એકતાનતા યદિ ગઈ અને તેના એકેએક પડામાં રાગરાગિણીની ઝવનચક્રિત જાગ્રત થવા લાગી મૃદુ મૃણાલ સમાન ઠામગ અને કકણુવિમુષિત પોતાના ડામા હાથમાં ખીન લઈને જમણા હાથના આંગળાંથી તે યૌવનભારાક્રાંત રમણી તેના તારોને છેડવા લાગી પ્રત્યેક જણાકારમાં સમ સ્વરોના તરંગો ખેલવા લાગ્યા બાદશાહ પથો પથો જ "વાહ વાહ ! ક્યા ખાત હય ! આદરીન !" આદિ ઉત્તેજનવાચક શબ્દો વડે વચ્ચે વચ્ચે તેને પ્રેતસાહન આપતો જતો હતો. આજે જીનત બેગમના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદનો આવિર્ભાવ થતો હતો. આજે બપોલો લાના સમય પછી સુનીમાં બેગમના દૃઢ પ્રેમપાશમાંથી બાદશાહની તેણે મુક્તિ કરી હતી. આજે શહનશાહ તેની સાથે એવા પ્રકારનો વાર્તા લાપ કરતો હતો કે, તેથી તેનું એ સૌખ્ય ચિરસ્થાયિ થશે, એવી પ્રત્યક્ષ આશા જીનત બેગમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ સમયે જીનત પોતાના વીણાનાદનમાં સર્વથા તદ્દનીન થઈ ગઈ હતી. મનમાંનો આનંદ મનમાં સમાતો ન હોવાથી વીણાના સ્વરસારે પોતાના મજુલ પ્રગ્ભવને મેળવીને તે રીથે પ્રમાણે ગાવા લાગી,

અશઆર

‘ગદાર આઈ હય હરસુ રમણિયોંકા જમાના હય
જળાપરે સુખીયોંકા શાદિયે ઝુનકા તરાના હય,
અમરે દેતે હવે ક્યા પાની ? નરે મુખ્ત સૈસનમેં,
ટકી હવે મેતિયોંકા જાનરે સોહરાકે દામનમેં,
મુતૈયન હત જમીનો ગેહ રોં મખમ-નીસે હય,
સદા આતી મુજારકબાંકી હરદર નીમે હય !

નગીત

‘ચલતી ચપલા ચચલ આન મુન્દગિયા અનમેરી,
જોનનરસમાંતી ટોલે, બયનન અમરન રસ ધોને,
આની, સગમાં બન મડલ જેની-ચલતી
એક તો નયના મદમરે, દૂરે અગન સાર,
યે બૌરી કઈ દેત હય, મતવારની હમિયાર,
આહાહા રાનોવાની એહોહો બોની બાની,
આની બેલસી હય નાર નવેની-ચલતી

આ સંગીતની સમાપ્તિ કરીને જીનત બેગમ ખીજા ગાયનનો આગ્રહ કરના જતી હતી, એટલામાં એક અચાનક વિદ્ર આવીને ઉપસ્થિત થયું એક દાગીએ આવીને એક પત્ર બેગમના હાથમાં આપ્યું બેગમે પ્રકુ
૩ - “આ રંગો કોનો છે ?”

“સલીમા બેગમ સાહેબાએ જાણનાહને આપવામાટે આ રુઝો મોકલ્યો છે, અને એનો જવાબ મને ત્યાં સુધી અહીં જ થોભવાનું મને કહેલું છે” દાસીએ ઉત્તર આપ્યું.

સાહેબાને આ વેળાએ કેટલેક અંશે ગર્ભિણી માદકતાથી અને કેટલેક અંશે જીનત બેગમના કોમળ કડમાથી નીકળેના મનુર સગીતની મોહિની શક્તિથી અર્વસુત અવસ્થામાં શય્યામાં પડેલા હતા. જીનતે એકવાર બાદશાહ પ્રતિ સતર્ક દષ્ટિપાત કરીને મનમાં ને મનમાં જ તે પત્ર વાંચવા માંડ્યું તેમાં લખ્યું હતું કે,—

“હવિતેશ્વર,

“આ આપની દાસી શુનાહગાર નથી મારાપ જે કલકટોપ આવેનો છે તે નિર્મૂળ અને અસત્ય છે. હું સર્વથા નિર્દોષ છું. આપમપનાહનું મન મારાં વિશે વિનાકારણ કબુલિત થએલું છે, એમ હું દરતાથી પણ નમ્રતાયુક્ત કહું છું.

“જે વેળાએ આપના હૃદયમાં સશપ્તિશાયનો પ્રવેશ થયો, તે વેળાએ જ આ દાસીને એકવાર પૂછીને સશપ્તનો નિર્ણય કરી નાખ્યો હોત, તો તે શું બની શકે તેવું હતું? આપનો મારામાનો વિશ્વાસ આટલી ત્વરથી હડી ગયો, એ કેવળ મારા મહદ્દ દુર્ભાગ્યનું જ પરિણામ.”

“ગેતીપનાહ, આ અભાગિનીપર આટલો બધો ગ્રેમ શામાટે વારું? તપાસ કર્યા પછી પણ જે આ દાસી અરેખરી જ શુનાહગાર સાબિત થાય, તો પોતાના હાથે જ આપ મને દેહાંતર આપજો પરંતુ મગ્ધ પૂર્વે એકવાર આપના દર્શનની મારા મનમાં અત્યંત ઇચ્છા છે, તે પૂર્ણ કરવાની કૃપા થવી જોઈએ, એટલી જ માત્ર આ દાસીની નમ્ર પ્રાર્થના છે મારી આ આશંકા પૂર્ણ થયા પછી હું આત્મદેથી પ્રાણ ત્યાગીશ વધારે શું લખું?”

હતભાગિની સલીમા”

આ પત્ર વાંચીને જીનત બેગમ ઇર્ષા અને ક્રોધના પાવકથી કાંઈ વિના જ બગવા લાગી તેના હૃદયમાં સાપ્તભાવ મૃત્તિમાન થઈને એના નાગે. મુખ આરક્ત થયું, બૂકૂટી દીર્ઘાંશ ચર્મ, ક્રોધકપિત અધરપગ દતારોપણ થયું અને તેનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. એ સર્વ સપત્ની-મત્સર-સોડનના સાવ-નો જ પ્રતાપ હતા હાથ આજ સુધીમાં એ સપત્નીમત્સરના યોગે આ અવનીતવમાં કેટકેટલા બપોળક અનર્થપાત થઈ ગયા છે અને થવા કરે છે, એની ગણના થવી અશક્ય છે!

જીનત બેગમના મનમાં લયકર વિચારો આવવા લાગ્યા. “જે આ પ્રસંગનો લાભ લઈને એ નાગિનીનું મસ્તક છૂદી નાખ્યું હોય, તો

‘જું લઈ’ એ આજાનિનીના અત પુરમાં પ્રવેશ થયો છે, તે દિવસથી અમે બીજી બેગમોને સુખ અને આનંદનો લેશ માત્ર પણ સ્નાન કદાપિ મળી શક્યો નથી એને પોતાનાં સૌન્દર્ય અને લાવણ્યનો અતિશય ગર્વ થઈ ગયો છે ત્યારે અમે તો કુરુપ અને છુટ્ટી બાનટીઓ કેમ? બસ કોઈ પણ ઉપાને અત્યારે ને અત્યારે જ એનો નાશ કરવો જ જોઈએ પત્રી જે થવાનું હોય તે થાય! પણ આ પત્ર બાદશાહના નામનું હોનાથી બાદશાહના હાથમા જવું જ જોઈએ’

તેણે બાદશાહપ્રતિ વફ દર્શિયા જેવું શહનશાહ સમયામા પડેલો સુખસ્વતર્માં નિમમ્ન થયેનો હતો. હિન્દુસ્તાનનો સાર્વભૌમ મુગલ બાદશાહ દિલ્હીના રાજગ્રાસાદને છોડીને અર્ધોન્મીનિત નેત્રાથી પથો પથા જ સ્વગ-પરસ્તાન-ના સ્વમમય રાન્યમા ભ્રમણ કરતો હતો. ધૈર્ય ધારીને જીનત બેગમે પોતાનાં સુખને શાહના યવલો પાસે લઈ જઈ મૃદુ સ્વરથી કહ્યું કે - ‘ખુદાવહ, આપના નામનો એક રુક્કો આવેનો છે’

બાદશાહે પ્રિયિત્ત નેત્રો ઉઘાડીને એકવાર જીનત બેગમ તરફ જોયું અને અર્ધ રુદ્ધ સ્વરથી અચકાતા અચકાતા પૂછ્યું કે, - ‘રુક્કો? કોનો રુક્કો? પરસ્તાનની કોઈ પરીનો રુક્કો તો નથી આવ્યો ને?’

જીનત કિમિત્ત હસીને બોલી કે, - ‘આનીમહ એ બિહરતની કોઈ દૂરનો નહિ, પણ આ જમીનની દૂર અને આપની માનીતી બેગમ સારી માએ એ રુક્કો આપને મોકલ્યો છે’

શાહજહાનના નેત્રો ઉઘડવાને બદલ વધારે જ મીઝાયા કેટલીક વાર સુધી તેના જવાબની વાટ જોઈને પુન જીનત કહેવા લાગી કે, - ‘ગેતીપનાહ, રુક્કો બહુ જ જરૂરી છે એટલે જો જવાબ આપવામા આવે તો સારું’

‘કોનો રુક્કો આવ્યો છે?’ બાદશાહે પુન પૂછ્યું

‘મનીમા બેગમનો’ બેગમે કહ્યું

મનીમાનું નામ સાંભળતા જ બાદશાહના મુખમડગમા ક્રોધ અને નિરમિત્તો મિશ્રિત બાવ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. મસ્તકને ધૂણાવીને તે બોલ્યો કે - ‘ફકી દે એ રુક્કાને બહાર એ આજાનિનીના હાથથી લખા થના નાપાક રુક્કાને ઝરફ કરવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી!’

જીનતને તો એટલું જ જોઈતું હતું જવા સાધુતાનો વિશેષ બાવ દર્શાવતી તે કહેવા લાગી કે, - ‘સરતાજ, આમ કરવું સારું નથી તેણે મોની આશા અને ઉત્કંઠાથી જ આ પત્ર પાઠ્યું હશે, એટલે તેને આપ જો નહિ વાચો તો તેના મનમા બહુ જ માર્કુ લાગશે હું વાચી સમજાવું કે?’

“આજો રુકો વાંચવાની કાંઈ પણ અમત્ય નથી; તેણે જે લખ્યું હોય તેનો સાર જ દુકામાં કહી દે એટલે થયું.” બાદશાહે કહ્યું.

“જો રુકામાં કોઈ જણાવેલું છે કે, ‘મારાં લાગ્યે તો દૂટકાં, પણ હવે મને મુક્ત કરો.’ સમજ્યા કે, આલમપનાહ!” જીનતે બીજાને જ સાર સંભળાવીને કહ્યું.

જીનત, જીનત! આ તારો કેવા પ્રકારનો મત્સર! પત્રમાં એવું તો કાંઈ હતું જ નહિ. ખરેખર જીનત રાક્ષસી-જીનત પિશાચિની!!

બાદશાહે મહાપરિશ્રમથી નેત્રો લિધામાં અને બ્રુકટીને આકુચિત કરીને તે કહેવા લાગ્યો કે;—“ત્યારે એ પાપિનીના તદ્દયમાં એટલું તો જ્ઞાન છે ખરું! તને મુક્ત કરું કે? ચાંડાલિની, દાથીના પગે બંધાવીને તને સદાનેમાટે જ હું મુક્તિ આપી દેવાનો છું, સમજી!”

જીનત જોગમ હસ્તદ્વય બેડીને કહેવા લાગી કે;—“જહાંપનાહ, આપ આખા દિન્દુરતાનના માલિક છો અને તે બિચારી એક સામાન્ય સ્ત્રી છે; એટલે આપના કોપને તે પાત્ર નથી. મારી તો એ જ પ્રાર્થના છે કે, તેને છોડી મૂકો. જો કે તે જોવકુંદ અને કમ્મનસીઅ ઓરતનો ગુનાહ તો ધણો જ મોટો અને મોઝાહ ન કરી શકાય તેવો છે, તોપણ તેનો વધ કરવાથી આપના ઉજ્જવલ નામને કંઈક લાગશે, એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.”

જીનત પોતાના મનમાં તો એ સારી રીતે બહુતી હતી કે, “જો આ તડાંતડીના પ્રસંગે આવાં મીઠાં મીઠાં વચનોથી બાદશાહને ઉત્તેજિત કરીશ, તો મારી કાર્યસિદ્ધિ થવામાં ક્ષણ માત્રનો પણ વિલંબ થવાનો નથી.” અને તેની એ ધારણા પ્રમાણે તે રાક્ષસીનો ઉદ્દેશ સફળ પણ થયો. બાદશાહે કઠોર સ્વરથી કહ્યું કે;—“જીનત, એ બેસવાપર રદમ કરવાના સંબંધમાં હવે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતી નહિ! અત્યારે ખુદ પોતે આવીને મને સમજાવે તો તેનું પણ હું કાંઈ માનવાનો નથી. હું કહું તે પ્રમાણેનો જવાબ લખી નાખા!”

“બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે જીનત લખવા લાગી;

“બાબુરી ઓરત, શું તારામાં શર્મ અને દયા જેવા ગુણોનો લવ-લેશ પણ નથી કે? અસ્મતને પાણીના મૂલ્યે વેચી નાખીને પાછી મારા-પર રુકો લખી મોકલે છે? તારા જેવી ડાકિનીઓ મોઝાહીની સમુ-વાર નથી લે નથી જ! આજ પછી હમેશને માટે તને બિમાગાન જેવા જિન્દાનમાં જ રાખવામાં આવશે. તારા ગુનાહની મોઝાહી તને આ જિન્દગીમાં તો મળવાની જ નથી. તને ખીંચી શી સજ્જ આપવી તેનો વિચાર હવે પછીથી કરવામાં આવશે.”

પત્ર લખાઈ ગયું કે તરત બાદશાહે પોતાની આગળીમાથી વીંગ કાઢીને જીનત તરફ ફેંકી તેણે પત્રના અતમા રાજમુદ્રાની મુદ્રા કઠી દીધી

બાદશાહે કહેના શબ્દો વખાઈ રવા પછી જીનતે પોતા તરફથી તેમા નીચે પ્રમાણેના શબ્દો પણ વધારામા લખ્યા હતા;—

“એ તારામા લજ્જાનો લેશ માત્ર પણ અશ અવશિષ્ટ હોય, તો આ રુકો વાંચી જલ્દર પાછને મરી જાશે આના ધોવાઈ ન શકે તેવા કનડને મસ્તકપર ધાગણુ કરીને વિશેષ જીનવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તારા જોડી બેગમને જાજતું નથી”

આ શબ્દો જીનત બેગમે કાઢી મા શાહની આગળથી વખ્યા નહોતા પત્ર લઈને દાસી ચાલી નીકળી અ પ સમયમા જ જીનત બેગમની કપટપૂર્ણ કાર્યતત્પરતાના પગિણામરૂપ બાદશાહના સહી સિંખ સાથે આશાપત્ર મોતીમહાનમા માહકનાળ હબશણુના હાથમા આવી પડ્ય તેમા અનીમાને નિર્જન કારાગૃહમા રાખવાની બાદશાહની આજ્ઞા લખા થી હતી

પંચમ પરિચ્છેદ

જીવનવિસર્જન

અશાનો પ્રભાવ મહારિનક્ષણુ હોય છે. માનવજીવિતાનાં આધાર ભૂત સર્વ સાધનોનો નાશ થવા છતાં અત પર્યન્ત કેવળ આશાનો કોટિ ઉપાયે પણ લોપ થતો નથી દષ્ટાતરૂપે સતીમા બેગમને જ આપણે લઈએ. તેના માન, સન્માન, સપત્તિ, સુખ, વિનાસ, વેશન આદિ સર્વ મહત્તાદર્શ સાધનોનો લોપ થવા છતાં, કેવળ આશાએ જ માત્ર તેના હૃદયનો ત્યાગ ક્યો નહોતો કાંઈ પણ અરાજ થાય કે સતીમા ઉડીને ઝટ બેઠી થઈ જતી હતી તેને એમ જ લાગતું કે, “અતે મારા હૃદયેશ્વરના મનમા દયા આવી અને મારાપર વ્યર્થ કરાયના આ દોષા રોપની અસત્યતાનો જહાંપનાહને પગિયવ થએનો હોવો જોઈએ તેમના સર્વ સગયો દુઃખ થવાથી મને ક્ષમા આપીને તેઓ પોતે જ અહીં પધારે છે” પરંતુ શાહજહાન કાઠ આવતો નહોતો અને તેની આજ્ઞા જતી નહોતી

બહુધા ત્રણ પ્રહર જેટલો દિવસ ચીતી ગયો હતો, છતાં પત્ર લઈને ગએલી દાસી ઉત્તર લઈને પાછી ન આવવાથી ધીમે ધીમે સતી માની આશાનો લોપ થવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તેનું હૃદય ગૂંચ થતું ચાલ્યું. અત્યાર સુધી સતીમાએ ભોજન શ્રવાની વાત તો દૂર રહી,

પણ પાણીને મુદ્દાં પણ સ્પર્શ કર્યો નહોતો. દામીએ નિયમિત સમયે ભોજનના યાજને ઓરડામાં લાવીને રાખ્યો હતો; પરંતુ તેના પર સહીમા બેગમે કેવળ દષ્ટિપાત પણ કર્યો નહોતો. તેણે પોતાના મનમાં એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે;—“જે હૃદયેશ્વર શહનશાહ નાહ જ પધારે, તો સુધાતુર અવસ્થામાં જ હું મારા પાપી પ્રાણુને અંત લાવી નાખીશ; કારણ કે, સ્વામીની અવકૃપાને પાત્ર થયેલી સીનું જીવન આ સંસારમાં બર્થ અને ભારરૂપ જ છે !”

અંતે વાદ જોવડાવી જોવડાવીને એકવારની તે દાસી આવી લાગી. તેના હોતરી ગયેલા મુખને જોતાં જ સહીમાએ બાદશાહના મત્યુત્તરનો સાર સમજી લીધો. તેણે દાસીને પૂછ્યું કે;—“શહનશાહ ક્યાં છે ?”

દાસીનો હૃદ કંપાર્થ ગયો. તેણે ઉત્તર દીધું કે;—“શહનશાહ પધાર્યો નથી અને પધારવાના પણ નથી.” આમ કહીને જીનતનું લખેલું પત્ર તેણે સહીમાના હાથમાં મૂક્યું. સહીમાએ પત્ર જોવાડીને જોયું અને જીનત બેગમના હસ્તાક્ષરોને ઓળખતાં જ બધા બેઠ તેના જણવામાં આવી ગયો. પત્ર વાંચતાં વાંચતાં જ તેની આંખોમાં અંધારી આવવા લાગી. દુઃખ, સંતાપ અને અભિમાન આદિ ત્રિકારના અગ્નિથી સહીમાનું હૃદય ગળીને ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યું. તેણે દાસીને આજ્ઞા આપી કે;—“તું બહાર જા; હું એકલી જ અહીં પડી રહીશ !” આજ્ઞા પ્રમાણે દામી બહાર આવી ગઈ. સહીમા દ્વારને અંદરથી વારીને એક શય્યામાં પડી અને ટૂંકાં ભરીભરીને રડવા લાગી.

એ વેળાએ સૂર્ય અસ્તાચલમાં જવાની તૈયારીમાં હતો. જાણે સહીમા જેવી સાંધવી મુંઢરી પર આવી પડેલા સંકટથી બેઠ પામીને પોતાના મુખને તે હિમાવનના પશ્ચિમ ભાગની પાછળ છુપાવવાનો યત્ન કરતો હોયતી ! તેવો ભાસ થતો હતો. મુંઢરી સહીમા જોડીને બેઠી થઈ અને કેટલીકવાર સૂધી નિશળતાથી કાંઈક ચિંતારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. તેની મુખશોભા નિરાશાની કરાણ જાણથી મલિન થયેલી હતી. તોપણ તેના મુખમંડળમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞાનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો તો દેખાતાં હતાં જ. પોતાના જીવનનો અંતિમ સંદેશ પોતાના પ્રાણપતિને જણાવવામાટે કલમ અને સિયાહી લઈને તેણે નીચેનું પત્ર લખીને તૈયાર કર્યું;—

“પ્રાણુનાય,

“આપ સર્વના ન્યાયકર્તા હોવાથી આપની આજ્ઞાથી હું વિષપાન કરીને મારા પ્રાણનું વિસર્જન કરું છું. આપની આજ્ઞાનું મેં અમરશઃ પાલન કર્યું છે; પરંતુ જીનત બેગમના ક્રુદ્ધ પ્રવૃત્તિના પરિણામે મારા જીવનનું જે શોચનીય પરિણામ થાય છે, તેની કલ્પના મનમાં આવતાં જ

હૃદય કાગી જાય છે. પણ નાથ, જે આપે પોતે જ મારા સમક્ષ ઊભા રહીને વિધવાત્વને પોતાના વરદ હસ્તે જ મારા મુખ આગળ ધર્તું હોત, તે આ દાસીએ કેવી શાંતિ અને કેવા આનંદથી આપના વદનચર્ચા ચક્રારી પ્રમાણે દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને વિધવે અમૃત સમાન જણી, તેના પાનથી પ્રાણને ત્યાગ્યા હોત, એને આપ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકત-
પણ હવે એનો શો ઉપયોગ ?

પરવરદિગારના પરમ પાવત્ર પાદપદ્મનુ સ્મરણ કરીને હું આપને વિદાત કરુ છું કે, હું સર્વથા નિર્લેપ અને નિષ્પાપ છું આપ સકલ ભારતવર્ષના સાર્વભૌમ અને ન્યાયાધિકારી છો, છતાં આ દીન દાસીના સંબંધમાં તો આપના હાથે ભયંકર અન્યાય જ અપાયો છે, એમ મારે ધન્ય ન હોવા છતાં પણ નમ્રતાથી વ્યક્ત કરવું પડે છે. અસ્તુ-હવે જેના ન્યાયના આધારે દીન અને દુનિયા જન્મે ચાલી રહ્યા છે, તે પરવર-દિગારના દરબારમાં તો મેં ખરો ઇન્સાફ મગશે જ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

“હવે તો જ હાપનાહ આ પ્રાણ તો એક અત્યંત તુચ્છ પદાર્થ છે જે દિવસે આપની સાથે મારો લગ્નસંબંધ થયો, તે દિવસથી જ આ તુચ્છ પ્રાણ તો આપની ચરણસેવામાં જ સમર્પાયેલો હતા, એટલે હવે તે પ્રાણને આપની કાર્યસેવામાં નિરુપયોગી થઈ પછા પછી વધારે વાર ટકાવી રાખનાથી શો લાભ છે વાસ્તવમાં? અર્થાત્ એટલામાં જ આપની આગળે અનુસરીને આજે હું મારા અસાર જીવનનું વિચાર્જન કરુ છું

‘મરણ પૂર્વે જે એકનાર આપના દર્શનનો લાભ આ દાસીને મળ્યો હોત, તો આ જગતમાંનું એક અનુપમ સામ્ય મને પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હતો. પરંતુ એ આશાની સફળતા આ અભાગિનીના ભાગ્યમાં લખાયેલી નથી. મારા મનમાંના કોઈ પણ હેતુ હવે પૂર્ણ થવાનો નથી. મારા મુઠ્ઠા અદૃષ્ટે આવીને જેવી રીતે આજે મને ઘેરી લીધી છે, તેવી રીતે જ નિશાનાથ ચંદ્રને કૃષ્ણ મેઘો આવીને ઘેરી નહિ લે, તો આજ રાત્રે કેવી શુભ ચક્રિકાનો વિસ્તાર થશે, તે કહેવાની અશક્તિ નથી એવી મિષ્ટ આદ્રકાના પ્રકાશમાં શીતલ ચંદ્રકિરણોના સૂક્ષ્મ આત્મગદનને ઓઢી લઈને આનંદથી પ્રાણને ત્યાગવાનો આજે કેટલાક દિવસથી મારો મનોભાવ હતો. પણ તે હેતુ હવે કેમ કરીને પૂર્ણ થઈ શકે વારુ? નિર્ઝરહીના મંદુર ગાયનને સાંભળતા સાંભળતા મરવામાં મને અપાર મુખ મળવાનો સંભવ હતો, પણ હવે મને નદીતટ પર કેણું લઈ જાય? પુષ્પશ્યામાં શરીર પર વિમળ જ્યોત્સ્નાની વૃષ્ટિ ચતી હોય, તેવા સમયમાં આપના ઓળામાં મરતક મૂકીને પ્રાણને ત્યાગવાનો મારો મનોભાવ હતો, પણ

હવે તે મનોભાવને કાણુ પૂર્ણ કરે? અંતે આ હતભાગિનીની આપનાં ચરણોમાં એક પ્રાર્થના છે, તે એ ઇચ્છા હોય તો માન્ય કરશે. તે એ કે, મારા મહાલક્ષ્મી ઉત્તરે ખારીમાંથી જે ઝિરિનદી વહન કરતી દેખાય છે, તે નદીના તીરે ચંદ્રોદયના સમયે મારી લાશને દફનાવવાનો હુકમ આપે કર્મોવલો અને ત્યાં કદાપિ સિપાહી કિંવા પ્રહરીને રાખીને મારા નિર્જન એકાંત વચ્ચે સુખનો લંગ કરવો નહિ.

“પ્રાણુનાય, મને પોતાની બેગમની બહુ માનવતી પડવી જે દિવસથી આપી, તે દિવસથી આજ સૂધીમાં આપે મારા અનેક લાડ કાડ પૂર્ણ કરીને મને અપાર સૌખ્યનો અનુભવ કરાવ્યો છે, તે આપના ઉપકારોનો બદલો. અનેક જન્મમાં આપની દાસી બનીને સેવા કરતી રહું, તોપણ મારાથી વાળી ચકાચ તેમ નથી. આ અભાગિની આપના સ્મરણમાંથી તો જતી જ રહેશે અને તેમ જાય, એ જ વધારે ઉત્તમ છે. છતાં કોઈ વાર એ જુલે ચૂકે આપના હૃદયમાં મારું સ્મરણ ઘઈ જ આવે, તો તેથી સ્વર્ગમાં આપનાં ચરણોમાં દક્ષિને સંલગ્ન કરી બેઠેલી આ દાસીના મનમાં અનુપમ સમાધાન યશે. અંતે તે દવાધન પરવર-દિગાર આપને નિરંતર સુખ અને આનંદમાં રાખે, એવી તેની અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરી હું આપની અંતિમ આજ્ઞા લઉં છું.

“આપની એક સમમની અત્યંત પ્રિયતમા, પણ અત્યારે નિરાધાર અવસ્થામાં મરણના દારમાં પડેલી હતભાગિની

સહીમા”

પત્ર લખાઈ રહ્યા પછી તેને એક પરખીડિયામાં બંધ કરીને સહીમાએ તેનાપર પોતાની મોહોર કરી અને ઉપર બાદશાહનું નામ લખીને તે પરખીડિયાને એક સુવર્ણપાત્રમાં રાખીને એક સુવાસિક પુષ્પરાશિપર મૂકી દીધું. અર્થાત્ તે બાદશાહ કિંવા ખીજ કોઈના સહજ ભેવામાં આવી શકે, એવા એક સ્થળમાં તેણે તે પાત્ર ચોઠવીને રાખ્યું.

સહીમાની અંગુલિમાં એક બહુમૂલ્ય મુદ્રિકા હતી. એકવાર શાહ-જહાને પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે એ મુદ્રિકા સહીમાને ભેટ આપી હતી. એ મુદ્રિકામાંના ચમકતા હીરાને સતૃષ્ણ નેત્રોથી નિરખીને સહીમા કિચિદ્ હસી. એ વેળાએ તેના મનમાં પરસ્પર વિરોધી બિજા બિજા વિચારો અને વિકારોનું તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. અકસ્માત્ તેનું ચિંતાકાંત, ગલિન અને તેજેહીન મુખમંડળ કાંઈક અપ્રુદ્ધ ગયેલું દેખાયું. તે ઉજ્જવલ મુખમંડળમાં તેની લાલચુલ્લ્યેતિ પુનઃ ચમકવા લાગી અને ગયેલી પ્રુદ્ધતા પાછી આવી. મુદ્રિકામાંના હીરાને ઉદ્દેશી સહીમા કહેવા લાગી કે:—“હે હીરા, મારા હૃદયમાં જઈને તે કેટલું અને કેટલું નિષ્કલંક છે,

એ તારા પ્રકાશના યોગે મારા પ્રાણનાથ તથા સમસ્ત જગતને પ્રસન્ન કરીને બતાવી દે।’

સસીમા એક મહાદદનિશ્ચયવતી સુદરી હતી એકે ભિન્ન ભિન્ન મનોવિકારોએ તેના હૃદયમા લવાનક કાલાહલ મચાવી મૂક્યો હતો, તો પણ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો તેના નિશ્ચય જરા પણ ડગમગ્યો નહિ. ‘પ્રેમનો નાશ, આશાનો લોપ અને છવનાધારનો વિયોગ થયો, એટલે હવે આ સ્વાદહીન સસારમા વધારે વાર રહીને આપણે શું કરવાનું છે’ એવો તેણે વિચાર કર્યો. અતે એકદમ પોતાના નિશ્ચયને દૃઢ કરીને તેણે હીરાને મુખમા નાખવા માટે હસ્તમા લીધા, તે ગળવા પૂર્વે તેણે આકાશપ્રતિ દષ્ટિ કરીને હાથ જોડ્યા, અને અશ્રુ-પૂર્ણ નયન, દગ્ધ હૃદય તથા અનરુદ્ધ કંઠથી તે કહેવા લાગી કે,--“દયા-મય પ્રભો, હું તો હવે આ સસારમાથી ચાલી, પણ મારી નિષ્કલક-તાનો તુ તો સાક્ષી છેજ, એટલે તારા ચરણોમા આ દીન દાસીને સ્થાન આપજે તારા આ આટલા મોટા વિસ્તીર્ણ જગતમા જ્યારે મારા જેવી એક મુદ્ર બ્યક્તિને સ્થાન મળતું નથી, ત્યારે એ વિના બીજો શો ઉપાય? તુ દીનજનોનો ત્રાતા છે મારા મરણ પછી પણ જો તુ મારી નિર્દાવતા રિશેનો મારા પ્રાણેશ્વરને નિશ્ચય કરાવીશ, તો પણ મારો આત્મા તારો અત્યંત આભારી થશે જો તારામા મારો દૃઢ ભક્તિભાવ હોય અને જો તારા મનમા આ અભાગિની અજાગામાટે કાંઈ પણ દયાભાવ વસતો હોય, તો મરણ પૂર્વે એકવાર મને મારા પ્રાણનાથના દર્શનનો લાભ મળે, એટલી મારાપર અરસ્ય કૃપા કર.”

એની ગીતે અનન્ય ભારથી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને સસીમાએ તે હીરાને ગળામા ઉતારી દીધા. સસીમાએ તે હીરાને ગળામા ન ઉતાર્યો, પરંતુ જગતના એક નિર્મીમ રૂપસૌન્દર્યના, અસીમ ગુણમણીના અને પરમ પવિત્રતાના અનુન પ્રકાશદાયક અત્યુજ્જ્વલ દીપકને જ મદાને માટે જ્ઞાનપી નાખ્યો. હીરા પેટમા પહોંચતાં જ કરાય અને નિર્દય અતઃકાળે આવીને સસીમાના શરીરપર પોતાના પાશને પ્રસારવાનો આરંભ કરી દીધા. તેના શરીરમાં અપાર વેદના થના લાગી, શરીર ગળના માંડ્યુ, આખો ઉડી ઉતરી ગઈ અને માથામાં ચક્કર આવવા લાગ્યા. સસીમા પોતાની મરણશય્યામાં વિકલ થઈને પડી ગઈ. કંઠ સ્પર્શ જવા છતાં તે ધીમે સ્વરે બોલવા લાગી કે,--“માદરુ, તારો મારામાં અગાધ અનુ-રાગ હતો અને હું પણ તારામા પ્રેમભાવ રાખતી હતી, પણ એ આપણો પરસ્પર શુદ્ધ બધુભગિનીનો પ્રેમ છે, એવી જ મારી ધારણા હતી એ પ્રેમનું આવું અનિષ્ટ રૂપાન્તર કદાપિ આપણા મનમાં થયું હતું ખરું? ”

નહિ જ. પ્રાણેશ્વર શાહજહાન, આ દીન દારીને ક્ષમા કરે. અજ્ઞાનથી પણ આપના હૃદયમાં આટલું દુઃખ ઉપજવવાનું હું કારણ યર્થ પડી, એમાટે મારા મનમાં પણ અતિશય જેદ થાય છે; પણ એમાં મારો ઉપાય નહોતો અને નથી. આત્મહત્યા એક મહાપાપ છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પણ હું તે પાપની ભાગિની કદાપિ યજ્ઞની નથી; કારણ કે, એમાટે પતિ શરૂના ર્યાને દોષ છે, એટલું જ નહિ પણ ખુદા પછીનો જીવે દરને પતિનો છે. તે પતિની આગાથી જ હું આત્મહત્યા કરું છું, એટલે મને પાપનો સ્પર્શ સુધ્ધાં પણ થવાનો નથી. વિરુદ્ધ પક્ષ પતિની આગાના પાત્રનરૂપ પ્રણયના પ્રતાપે મારો સ્વર્ગમાં જ નિવાસ થવાનો!"

સલીમાએ મહાકષ્ટપૂર્વક નેત્રો મીચી દીધાં.

એ પછી અદ્ય સમયમાં જ અચાનક ચંદનચાહ શાહજહાન પોતે ત્યાં આવી લાગ્યો. દીપકનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો અને સલીમા ચમ્પામાં પડી હતી. શાહજહાન અતિશય વેગથી ચમ્પાપાસે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના આદર્શને જોતાં જ લય તથા આશ્ચર્યથી રત્નચિત્ત થઈ ગયો. મૃત્યુની ભયંકર છાયા પડવાથી સલીમાના શરીરમાં ભગનક કાશ્મિમાં પ્રસરી ગઈ હતી. તેનું મુખ શુષ્ક અને સરસ અધરો ફેરા પડી ગયા હતા. બાદ-શાહના હૃદયમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો. તે બપોરુજી સ્વર અને કરુણા-પૂર્ણ વાણીથી તેને ખોલાવતો કહેવા લાગ્યો કે;—"મારી જિગરજન બેગમ, મારી સલીમા, કેમ કાંઈ જવાબ નથી આપતી?"

સલીમાના અધરોટમાં કિંચિત્ સ્પુરણ થયું. તેની નાસિકામાંથી શ્વાસ બહુ જ મંદ નીકળતો હતો. અતિશય શ્રમથી ધીમે ધીમે તેણે પોતાનાં નેત્રો ઘોડાંક બધાં. બાદશાહના મનમાં કાંઈક ધેપ અને આશાનો ઉદ્ભવ થયો. રંધાવજા સ્વરથી તે પૂછવા લાગ્યો કે;—"પ્રાણ-પ્રિયા સલીમા, તને શું થાય છે? આમ બેશબ થઈને કેમ પડી છે?"

સલીમાનાં નેત્રો કાંઈક વધારે ઉધળાં. તેણે પોતાની ફીણ દૃષ્ટિને પ્રિયપતિના મુખમંડળમાં સંલગ્ન કરી દીધી. સલીમાને હવે કાંઈ પણ પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો નહોતો. બાદશાહે પુનઃ પૂછ્યું;—"સલીમા, આવી રીતે પોતાનો નાશ પોતાના હાથે જ સામાટે કરી નાખ્યો!"

સલીમા અર્ધસ્પૃટ વાણીથી લયડતી ડાબે કહેવા લાગી કે;—"કાણ, હૃદયેશ્વર! અંતે આપ પધાર્યાં તો ખરા! આ દારીમાટે આપના મનમાં કરુણા અને દયા તો આવી ખરી. મેં આપની આગાતું મધાર્થ પાલન કર્યું છે—મેં આપના બેટ આપેલા હીરાને પેટમાં બિતારી દીધા છે!"

આ વાર્તા પ્રથમથી જ શાહજહાનના, બલુવામાં આવી ચૂકી હતી. તે સર્વથા જ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો. તેની અવરજા કાંઈ એક ઉન્નત

મનુષ્ય સમાન થઈ પડી હવે શું કરવું, એની તેને કોઈ પણ દિશા સૂઝી નહિ તે પોતાની ધીરતા અને શ્રાંતિને ત્યાગીને નીચે જમીન પર બેસી ગયો.

સતીમાના મુખમાંથી હીરો ગળી જવાની વાત સાંભળતા જ તે પોતાના દેહભાનને ભૂલી ગયો હતો, કારણ કે, સર્વ બેગમોમા સતીમા તેની પ્રિયતામા બેગમ હતી તેવામા બાદશાહનો પોતાના પ્રાણ પ્રતાપ પણ વિશેષ પ્રેમ હતો મહાનયના દારમા જ એક દાસી પ્રહરી તરીકે બિભી હતી, તેને શાહજહાન ખૂબ મારીને કહેવા લાગ્યો કે,—"જા-દોડ અને બિતાવળથી હપીમને બોલાવી લાવ"

સતીમાની શ્રવણશક્તિ પણ ક્ષીણ થવા લાગી હતી, તોપણ બાદ શાહના આ શબ્દો તેના સાંભળવામા આવી શક્યા તે મદ સ્વરથી શાહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે,—"નાથ, હવે હપીમો આનીને શું કરી શકવાના હતા વારુ? મેં હીરો ગળ્યો છે અને તેથી મને અનન વેળા થાય છે. હવે કેવળ પરવરદિગાર વિના મને કોઈ પણ બચાવી શકે તેમ નથી હવે મને છાડી શકે, એ તાકત હપીમોમા નથી"

બાદશાહ સતીમાની સત્યાપર જમ્ને બેઠો બચકર ઇંગશાએ ચારે તરફથી તેના અત કરણને આનીને ઘેરી લીધું હતું. સતીમાનું મરતક ઉપાડીને તેણે પોતાના ખોળામા મૂક્યું હૃદયમાનો ઉદ્વેગ અનિનાર્થ થવાથી શાહજહાન ધ્રુકે ધ્રુકે રડવા લાગ્યો શાહની આ દશા સતીમાના જોવામા આવતા તે વિહ્વલ સ્વરથી કહેવા લાગી કે,—"પ્રાણ નાથ! આપના જેવા વીરપુરુષને મારા જેવી એક સાધારણ દામીમાટે વિના કારણ અશ્રુપાત કરવો ઘટતો નથી આપના જનાનખાનામા મારા જેવી બેગમોના ક્યા ટોટા છે!"

તેના આ શબ્દો સાંભળીને બાદશાહનો શોક દશગણો વધી ગયો રડતો રડતો તે કહેવા લાગ્યો કે,—"સતીમા! આ અનર્થપાત ફોણે ક્યો વારુ?"

"મારા શિરચ્છત્ર, જે આપ બે ઘટિકા પૂર્વે જ પધાર્યો હોત, તો મને આ મરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાત! આપનાં દર્શનથી હવે મને જીવનની ઇચ્છા થાય છે, પણ તે હવે નિરર્થક છે" સતીમાએ ક્ષીણ સ્વરથી કહ્યું

સતીમાના આ બાણથી તો બાદશાહના હૃદયનું પાણી જ થઈ ગયું. તેણે અતિશય પ્રેમથી સતીમાને આલિંગન આપ્યું રુધાવના સ્વરથી તે બોલ્યો કે,—"સતીમા! હું મહાપાપી સીધાનક છું! આ આડાન તારા પ્રેમને લેશ માત્ર પણ પાત્ર નથી તું સ્વર્ગની દેવી છે, પરંતુ

આજ સુધી હું તારા ખરા ગુણોને ઓળખી ન શક્યો, એ મારી જ અંધતા છે. પણ હાથ ! અંતે તો તું મને છોડીને જ ચાલીને ? ગ્રીમા, મને મારા અપરાધની ક્ષમા કર. આ હતભાગી સાથે થોડી તો વાત-ચીત કર.” બાદશાહથી હવે વધારે બોલી ન શકાયું.

એ દંપતીની એ સમયની શોકવિહ્વળ સ્થિતિનું વર્ણન સાહિત્યક ચિત્ર આલેખવાનું કાઠનામાં પણ સામર્થ્ય નથી. સહીમાના હોડા જિતરલા ગાંધોપર આનંદાશ્રુના રેલા ચાલતા હતા, તેનું ગળું રુંધાઈ ગયું હતું અને તેની શ્વનશક્તિનો ધીમે ધીમે લોપ થતો જતો હતો. દુઃખ, કષ્ટ, નિરાશા, ભગ્ન હૃદય, ઉપેક્ષા, અનાદર અને અપમાન આદિ સર્વ પૃથ્વી-પરના પદાર્થો જ્યાંના ત્યાં જ રહી રહી ગયા. મૃત્યુથી પ્રથમ જ સહીમાના હૃદયને પરમ શાંતિનો લાભ મળ્યો હતો. હવે બાદશાહનો રુદ્ધ કંઠ કિંવા તેની તે કરુણાજનક અવસ્થા તેની તે શાંતિનો ભંગ કરી શક્યા નહિ.

બાદશાહ પાછો ઉન્મત્ત પ્રમાણે ઉઠ્યો અને મોટી ખૂબ પ્રાડીને બોલ્યો કે;—“અરે કાંઈ પણ જઈને જઈ હડીમને લાવો!”

પરંતુ હડીમના આવનાં સૂંધી મરણ થોભે તેમ નહોતું સહીમાની શ્વનશક્તિ સદાને માટે બોધવાઈ ગઈ અને સવત્ર લપાનક શાંતિનો પ્રસાર થઈ ગયો.

શાહજહાનના શોકનો અવધિ થયો. તે દહમિત્ત અને અતુલ શક્તિમંપત્ત ભારતેશ્વર સહીમાના મૃત શરીરને આલિંગીને એક બાળક પ્રમાણે મોટેથી રડવા અને વિલાપ કરવા લાગ્યો. તેનાં નેત્રામાંથી નીકળતો ઉષ્ણ અશ્રુનો પ્રવાહ સહીમાના નિશ્ચલ અને નિઃસ્પંદ દિમશીન શરીરપર પડવા લાગ્યો.

૫૪ પરિચ્છેદ

હૃદયશોધન

મહતાળે, માહરૂને તહખાનામાંની અંધારી કાટડીમાં નાખ્યા પછી તે કાટડીની નીચેની જમીનની તખ્તાપોથી હીસવા લાગી, અને ધીમે ધીમે માહરૂને લઈને તે કાંઈ પણ શબ્દ ન કરતાં હીસતી હીસતી નીચે અને નીચે જિતરવા લાગી. પોતાના પાપી દેહના જારને સહન કરવાને કૃપાળુ સર્વસહનશીલા પૃથ્વી પણ સંમત નથી, એમ જ માહરૂને બાસવા લાગ્યું. સારી રીતે પથર નાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલી પોતાના પગતળેની જમીનને પણ નીચે જિતરતી જોઈને આવા સંકટના સમયમાં પણ માહરૂને આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નહિ. અચાનક કડકડ શબ્દ સાંદત તે નીચે જિતરતી તખ્તાપોથીના એક સરખા બે ભાગ

ચર્ચ ગયા અને તેના વિલક્ષ્ય થયેના બંને જો અધ્યામુખ થઈને સ્થિર ગયા, માદરૂ તેપછી હળીને નીચે ભૂમર્લમા તૈયાર કરી રાખેના કારા ગૃહમાં જઈ પશ્યો અને પડતા તેના મસ્તકમાં આનાત થનાથી તે બેલાન ચર્ચ ગયો.

શુદ્ધિમાં આગ્યા પછી તેના જાણવામાં આયુ ૩, સર્વત્ર ભીષ્મ અધકાર પ્રસરેલો હતો નીચે ઉપર અને આસપાસ સુચિબેઘ અધકાર! આ રાત્રિનો સમય હતો કે દિવસનો, એ જાણવાની પણ માતામાર! માદરૂ એ પોતાની આસપાસ ચારે તરફ હાથ ફેરવીને બેધુ તે નીચેની જમીન મજબૂત પથરની બાધેલી હતી માદરૂ સરકતો સરકતો કેટલેક દૂર ગયો અને હાથ ફેરવવાના પોતાના વ્યવસાયને તેણે ચાલુ જ રાખ્યો. એ સ્થળે દીવાનની નીચેનો ભાગ તેના હાથને લાગ્યો. હીને જમા થતા હસ્તસ્પર્શના થોગે તેના જાણવામાં આવ્યું કે તે દીવાન મનુષ્યની બાધેની નહોતી કિન્તુ પર્વતમાંથી જ ખડકને કાતરીને તૈયાર કરવામાં આવી હતી તે દીવાનને આધારભૂત કરીને માદરૂ ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. સર્વ સ્થળે એની ને એરી જ દીવાલ હતી માત્ર એ સ્થળે દીવાનને બદલે તેના હાથને લોહનો સ્પર્શ થયો. સ્પર્શથી જ તેણે અતુ માન કર્યું કે, 'આ મૃત્યુગૃહનું દ્વાર જ હોતુ જોઈએ! તે દ્વારને બંદા રથી મજબૂત બંધ કરી લેવામાં આવ્યું હતું.

હતભાગ્ય માદરૂ અતે હતાશ થઈને ભોંયપર બેસી ગયો. પરતુ આવી રીતે તે વધારેવાર બેસી શક્યો નહિ પુનઃ ઉઠી દીવાનના આધારે તે ચારે તરફ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. થાક ચઢનાથી પાછો તે બેસી ગયો અને પાછો જમવા લાગ્યો. આ અનસ્થા તેને અતિશય અસહ્ય લાસવા લાગી તે મહાકરુણાપાદક સ્વરથી પોકાર કરીને બોલ્યો કે - 'મને આ જિન્દા દોજખમાં ન રાખો કૃપા કરીને તત્વારના એક જ વારથી મને કાર કરી નાખશો, તો તમારો મોટો આભાર થશે.'

એ હતભાગી બદિવાનના શબ્દોનો તે યમપુરીની ઉપમાને યોગ્ય ભૂમિગત લયકર અધકારમય કારાગારમાં ગભીર પ્રતિધ્વનિ થયો. એ પ્રતિધ્વનિને સાંભળીને માદરૂ પોતે જ લયભીત ચર્ચ ગયો અને જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી તત્માગ ઉઠીને ઉભો થયો. કોઈ એક ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે દીવાલપર તેણે પોતાની વજ્ર મુદ્રિનો પ્રહાર પ્યો, પરતુ તે કૃષ્ણ પ્રસ્તરપર તે મુદ્રિનું કોઈ પણ પરિણામ થવાને બંને તેના હાથને માત્ર લયકર વ્યથા ચર્ચ પડી.

અતે ઠગાળીને માદરૂ નિદ્રાદેવીની આગાધના કરવા લાગ્યો. મનુષ્યની માનસિક ચાતનાઓને અમુક સમય પર્વત શમાની દેવાનું બે

કાઠનામાં પણ સામર્થ્ય હોય, તો કેવળ એક નિદ્રામાં જ રહેલું છે; તે આ તત્ત્વને બહુતો હોવાથી તે નિદ્રાધીન થવાના અવતો કરવા લાગ્યો. ધણીવાર સૂઈ તેણે પાસાં બદલ્યાં, પરંતુ જેમ જેમ તે નિદ્રાને પોતા પાસે ખેંચવાનો વધારે અને વધારે ચત્ન કરતો હતો, તેમ તેમ નિદ્રા નવવધૂ પ્રમાણે તેનાથી વધારે અને વધારે દૂર ચતી દેખાતી હતી. તે પાપી બંદિવાનને એથી એમ ભાસ્યું કે;—“નિદ્રા તો ગિહિસ્તમાંની પરી છે, તે આવા બંધકર અને દુઃખથી ભરેલા કારાગૃહમાં શામાટે આવે વારુ? ધણીવાર પછી તેણે નેત્રો ઊઘાડીને જોયું તો ત્યાંના ભયાનક અંધકાર એક સ્થાનમાં કાંઈક વિરલ-પાતળો-થયેલો દેખાયો. છતાં તેને એમ લાગ્યું કે, “ભારી દૃષ્ટિને આ ભમ થયેલો હોવો જોઈએ; નહિ તો આ ભયાનક નિખિડ અંધકારમાં પ્રકાશનો પ્રવેશ ક્યાંથી અને કેમ કરીને થઈ શકે વારુ?” પુનઃ તેણે આંખો મીચી દીધી અને પુનઃ કેટલીક વાર પછી આંખો ઊઘાડતાં તે પોતાનો દૃષ્ટિભ્રમ નથી, કિન્તુ સત્ય દર્શક છે, એવો તેનો નિશ્ચય થયો. ઉપરના ભાગમાં એક શુદ્ધ છિદ્ર દેખાતું હતું અને તેમાંથી જ લઘુ પ્રકાશકિરણોનો અંતઃપ્રવેશ થતો હતો; પરંતુ કારાગૃહમાંના અંધકારપર તેનું કાંઈ વિશેષ પરિણામ થયેલું દેખાતું નહોતું. વિરલ પદ્ધતિ તે કિરણોના યોગે અંધકારનું ભયાનક સ્વરૂપ વિશેષતાથી બ્યક્ત થતું હતું. માદરુએ કલ્પના કરી કે, રાત્રિનો અંત અને પ્રભાતનો આરંભ થયો હતો. જેમ જેમ દિવસ વધારે અને વધારે ચડતો ગયો, તેમ તેમ તે છિદ્રમાંથી આવતો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિશેષ દિનજવલ દેખાવા લાગ્યો. અંતે તે પ્રકાશ એટલો બધો વધી ગયો કે, માદરુને પોતાના શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા. આ ક્ષણથી જ તેની બંધકર ચિંતાનો આરંભ થયો. સર્વપ્રકાર ચિંતા-પોતાના ભવિત્ય વિશે ચિંતા!! પણ ચિંતા કરવાથી લાભ શો? મુશ્કેલી અને તૃપ્તિની પીડાથી તારા ગ્રાણુ જવા જોઈએ. એ જ સજ્જ હું તને ફરમાવું છું!” એ બાદશાહના શબ્દો તેણે પ્રત્યક્ષ સાંભળેલા હતા. હવે વધારેમાં વધારે બે અથવા તો ચાર દિવસના કાલાવધિમાં જ તેના આયુષ્ય સાથે તેની ચિંતાદાહક ચિંતાનો પણ અંત થઈ જવાનો હતો.

તે આંખો દિવસ માદરુએ ચિંતામાં જ વીંટાળો. સલીમા વિશેની ચિંતા અને પોતાના મરણ વિશેની ચિંતા! મૃત્યુ વિશેની ચિંતા અને સલીમા વિશેની ચિંતા!! સંઘ્યાગ્રણ થતાં માદરુનું માથું ભમવા લાગ્યું. સલીમા તથા પોતા વિશેની ચિંતાથી લગભગ તે ગોડો દૂર ખની ગયો. એ બે ચિંતાઓ તેના મસ્તકમાં એકરૂપ થઈને ભમણુ કરવા લાગી હતી.

પુત્રઃ અંધકાર વધવા લાગ્યો. હિપરના હિંદ્રમાંથી આવતાં પ્રકાશ કિરણોનો હવે લોપ થઈ ગયો. તે દારુણ અંધકારને કૃષ્ણ કમળલના સમુદ્રની ઉપમા આપીએ, તો તે પણ ન્યૂન જ કહેવાય. માહરૂ કેટલાક વખત સૂધી તે હિંદ્રને એકાદસે જોયા કરતો હતો. તે જાણે આખો દિવસ પોતાના સમાગમમાં રહેલા પ્રિય મિત્ર પાસેથી વિદાય થવાની આઠા લેતો હોવાની! એવો જ ભાસ થતો હતો.

વધતાં વધતાં અંધકાર એટલો બધો વધી ગયો કે, તેની બીયણ-તાનું વર્ણન થવું સર્વથા અશક્ય છે. બહાર અંધકાર અને માહરૂના હૃદયમાં પણ અંધકાર! અંતે તે હતભાગીના કલેશને જોઈને નિદ્રાદેવીના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેની અપાર યાતનાઓને શાંત કરવામાટે તે શીઘ્ર ગતિથી દોડતી આવી પહોંચી અને પોતાના કામલ કરકમળ-વડે તેણે માહરૂની આંખોને બંધ કરી દીધી. નિદ્રાદેવીની કૃપાથી માહરૂ પ્રકાશ અને અંધકારની ઘટનાને જૂલી ગયો; પ્રાણની ચિતાને બૂંધ્યો, પોતાના શોચનીય અસ્તિત્વને વીસર્યો અને એક સિત્ત સ્વપ્નમય પ્રદેશમાં જ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો.

તેને એક અદ્ભુત સ્વપ્ન લાઘ્યું. જાણે સર્વત્ર વિશાળ પ્રકાશ વિસ્તરેલો છે, વીણા અને મુરલી આદિ વાદ્યો મંજુલ સ્વરથી વાગે છે; પાસે જ પરમેશ્વરનું સ્વર્ગીય રાજ્ય છે અને ત્યાંથી એક અત્યંત આશ્વાદજનક તથા મનોમોહક સુગંધ આવે છે અને તેનો સર્વત્ર પ્રસાર થઈ રહ્યો છે, પુષ્પપરાગસુગંધિત શીતલ વાયુ ચતુર્દિશામાં મંદ મંદ વહન કરી કરે છે; આસપાસ અતિશય સુવાસિક અને પ્રસ્ટુદિત શુભ પુષ્પોથી શોભતું ઉપવન વિસ્તરેલું છે; ઉદ્યાનમાંનાં સ્વર્ણમય વૃક્ષોપર સહસ્રાવાધ સુંદર અને વિવિધ રંગીય પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરવામાં નિમગ્ન છે; અને પુષ્પોના સુગંધથી સુગંધિત થયેલા વાતાવરણમાં વચ્ચે વચ્ચે વાયુના સુવાસિત તરંગો સાથે તે પક્ષીઓ ઉડતાં પણ દેખાય છે; સર્વત્ર શુભ અંદ્રિકા વિસ્તરેલી છે અને તેમાં લાવણ્ય સંપન્ન અપ્સરાઓના સમુદાયો ફરતા જોવામાં આવે છે. એવા સુખકર સ્વપ્નને જોતાં જોતાં માહરૂની નિદ્રાનો અચાનક ભંગ થઈ ગયો. જાગ્રત થઈને તેણે જોયું તો, પોતાના શરીરપર કાઈ ધીમેથી હાથ ફેરવતું હોય, એવો તેને ભાસ થયો. કાતર સ્વરથી માહરૂએ પૂછ્યું કે:—“તમે કાણુ છો? અિદિસ્તમાંના કાઈ ફરિસ્તા છો કે શું?”

“હું ફરિસ્તો નહિ, પણ એક ઇ-સાન છું.”

“ઇ-સાનને અહીં આવવાનું શું કારણ?”

“હું પુદાનો મોકલેલો અહીં આવ્યો છું; મારી ગતિ સર્વત્ર અન્યાહત છે.”

“પણ આપ અહીં શામાટે આવ્યા છો? મારાપર કાંઈ ઉપકાર કરી શકશો કે?”

“તારાપર ઉપકાર કરવાને જ હું આવ્યો છું. તારે હવે આ લોકમાં કેટલા દિવસ કાઢવાના છે, એની તને કાંઈ ખબર છે ખરી કે?”

માદરુએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે;—“જી હા—બરાબર ખબર છે. બહુ બહુ તો બે દિવસ અથવા તો ત્રણ દિવસ. અત્ર અંને જળ વિના રીખાવીને મારી નાખવાની મને શિક્ષા આપવામાં આવી છે.”

“પરલોકમાં તારો વિશ્વાસ છે ખરો કે?”

“પરલોકમાં મારો જેવો જોઈએ તેવો વિશ્વાસ છે.”

“તે કુરાનશરીફું વાચન કર્યું છે કે? કુરાનના કલામોમાં તારી શ્રદ્ધા છે ખરી કે?”

“જી હા—કુરાન એટલે સાક્ષાત્ પ્રુદાનું જ ફર્માન છે, એથી મારી શ્રદ્ધા છે.”

“પરલોકના પ્રવાસમાટેની તં કાંઈ તૈયારી કરી રાખી છે કે નહિ? રાજશિક્ષાને પાત્ર થયેલા મનુષ્યને પરલોકમાં સદ્ગતિ મળી શકતી નથી, એ તો તારા જાણવામાં હોતું જ નોંધએ. પરંતુ તને તે સદ્ગતિ મેળવી આપવાનો યત્ન કરવામાટે જ મારું આજે અહીં આગમન થયેલું છે.”

“આપ કોઈ મદદ સત્પુરુષ છો! આપના આજે મારાપર અનંત ઉપકારો થયા છે. મારે હવે શું કરવું, તે ફરમાવો, કિબ્લેગાહ!” માદરુ એમ કહીને નમન કરવાને અંધકારમાં હાથવતી તે મદદ પુરુષના ચર-ણોને શોધવા લાગ્યો.

તે ફકીરે દૂર ખસી જઈને કહ્યું કે;—“નૂરેનજ્જર માદરુ, હવે તું મનમાં જરા પણ ભય રાખીશ નહિ. તારી સદ્ગતિનો મને હવે કેવળ એક જ માર્ગ દેખાય છે. હું ખદાનો બન્દો અને અદુલેઝરક્લામ ફકીર દોવાથી જો આજ સૂધીમાં તારા હાથે થયેલાં બધાં પાપોનો તું મારા સમક્ષ સ્વીકાર કરે, તો તે પાપોનું પ્રાચલિત આપીને હું તને પાવન કરી શકું એમ છે. એમ થવાથી તું રાજદંડનો બોક્તા હોવા છતાં પણ તને મરણપથાત્ અવસ્થા સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થશે; કિંવા જો મને યોગ્ય જણાશે, તો બાદશાહને કહીને હું તારો આ કારાગૃહમાંથી છૂટો પણ કરાવી શકીશ.”

માદરુએ યાદ કરી કરીને પોતાના હાથે આજ સૂધીમાં થયેલાં અનેક ન્હાનાં મોટાં પાપોની કથા તે અઘાત ફકીરને કહી સંભળાવી. ફકીર નિઃસ્તબ્ધતા અને ધ્યાનપૂર્વક તેની સવ કબૂલાતો સાંભળ્યા કરતો હતો. તે જ એક વિચિત્ર પાપકથા સાંભળવા ઇચ્છતો હતો, તે અઘાપિ

એકાંત વાસનો યોગ આવી મળ્યો. આવા પ્રસંગ વચ્ચે તેની અત્યંત સુંદર મૂર્તિને : બેઠને મારી મનોવાસનાને હું વધ રાખી શક્યો નહિ. આ સર્વ વૃત્તાન્તને તે સર્વ શક્તિમાન ખુદાતઆલા જ બાણે છે. તે સ્ત્રી તે વેળાએ શુદ્ધિહીન અને નિશ્ચેષ્ટ હોવાથી તેને પોતાને પણ આ બધી બાબતની કશીએ ખબર નથી.” -

આ વૃત્તાંત સાંભળીને તે અપરિચિત પુરુષ હિંદીને હિંમો થયો અને માહરૂનો હાથ ઝાલીને કહેવા લાગ્યો કે;—“બેટા, હવે ભય ન રાખીશ, અને ચિન્તા ન કરીશ. રાજકુળના પરિણામે કદાચિત તારું મરણ થશે, તોપણ પરલોકમાં તો તને સદ્ગતિ મળવાની જ, એ નિશ્ચિત માનજે. મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજે. અમે ફકીરોનો આશીર્વાદ કદાપિ વ્યર્થ કિંવા નિષ્ફળ થતો નથી. તારી મુક્તિમાટે પણ એકવાર પ્રયત્ન કરવાનો મારો વિચાર છે.”

આવી રીતે માહરૂને આશ્વાસન આપી તે વેશધારી ફકીરે કારાગૃહનાં લોકદ્વારને તરત ઉઘાડી નાખ્યાં. બહારથી તો પ્રથમથી જ તે દ્વારમાંનાં તાળાં કાઢી લેવામાં આવ્યાં હતાં. એટલે બહાર નીકળીને તેણે દ્વાર પાછાં વાસી દીધાં અને દ્વારપાસે હિંમો રહીને તે કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. અસ્પષ્ટ શબ્દોથી તે પોતાના મનમાં જ બજડવા લાગ્યો કે;—“ન્યારે આમ જ છે, તો પછી આના ગ્રાણુ લેવા, એ કૃત્ય યોગ્ય નથી. મારી સતીમા તો સર્વથા નિષ્કલંક અને નિર્દોષ જ છે !” ધીમે ધીમે આશ્વતો તે ફકીર સતીમાના મહાસયની દિશામાં જવા લાગ્યો.

આ ફકીર કાણુ હોવો જોઈએ, એ તો કદાચિત વાચકો જાણી ગયા હશે જ. અમે પૂર્વે કહેલું જ છે કે, સતીમાનો રક્તો બાદશાહે પોતે તો વાંચ્યો જ નહોતો. છૂનત બેગમના મુખથી તે પત્રમાંના કેટલાક વિકૃત બાગનું તેણે માત્ર મદિરાના મદમાં જ શ્રવણ કર્યું હતું. કેટલાક વખત પછી વારણીનો મદ ઉતરી જતાં તેણે સતીમાનું પત્ર પોતે વાંચ્યું. “સતીમા બેગમ સર્વાંશે નિર્દોષ છે,” એમ ન્યારે માહરૂએ કહ્યું હતું, તે વેળાએ તેના શબ્દોમાં શાહજહાનનો વિશ્વાસ બંધાયો નહોતો, પરંતુ ન્યારે સતીમાએ પણ પેલાના પત્રમાં “હું કલંકિતી નથી” એમ સ્પષ્ટ લખ્યું, ત્યારે તેનું બાદશાહના નિષ્કપટ હૃદયમાં કાંઈક પરિણામ થયું. સતીમા શાહજહાનની આતશ્ય પ્રિયતમા બેગમ હતી. એ તો ઉપર અનેકવાર કહેલું જ છે; એટલે એ પરિણામ નિપજવવામાં પ્રેમ પણ કેટલેક અંશે કારણીભૂત થયો હતો, એમ કહીએ તો તેમાં પ્રત્યવાય જેનું કાંઈ પણ નથી. તોપણ બાદશાહના સંઘયનો સર્વથા લોપ

માહરૂના મુખમાથી નીકળી નહિ, એટલે ગંભીર સ્વરથી તે ફકીરે પૂછુ કે, - 'તે કદાપિ પરનારીનું હરણુ કર્યું છે ખરું કે ?'

'નહિ, મારા અત્યાર સુધીના જીવનકાળમા એ ઘોર પાતક મારા હાથે સ્વપ્નમાં પણ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી.' માહરૂએ ગર્વથી કહ્યું.

આ ઉત્તર સાંભળીને તે જાગ્રેયધારી ફકીર કેટલીકવાર સૂધી એક પ્રકારના વિચારમા નિલીન થઈ ગયો. ત્યાર પછી તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે, - 'તું કોઈ વાર કોઈ પરબ્રમદામાં પ્રેમાસક્ત પણ નથી થયો કે ?'

'હજરત, આપ ફકીર અને સર્વાન્તર્યામી હોનાથી આપને ખરે ખરી ખીના જાણાવવામા કશી પણ હરકત નથી એક પ્રમદામાં પ્રેમાસક્ત થયો હતો, પરંતુ જ્યારે મારો પ્રેમ તેનામા બધાયો હતો, તે વેળાએ તે પરજી નહોતી અત્યાગ્રે તે પરનારી છે, એમા સંશય નથી' માહરૂએ કહ્યું.

'તાગમા તે જીનો પણ પ્રેમ હતો કે કેમ ?'

'બાલ્યાવસ્થામા મારામા તેનો અતિશય પ્રેમ હતો. પુષ્પવૃક્ષની એક શાખાપરના બે પુષ્પો જેવી રીતે એક બીજાને આલિંગીને રહે છે, તે જ પ્રમાણે સસારવૃક્ષની બાલ્યરૂપ શાખાપર અમે બંને રહેતા હતા. પરંતુ મારી સાથે તેનો લગ્નસબંધ ન થયો તેનું લગ્ન થના પછી એટલે કે તે પરનારી થયા પછી પણ હું તેને જૂની શક્યો નહિ તેનું સૌન્દર્ય મારા મન ચત્રુ આગળથી દૂર થતું નહોતું તેની આશાને હું ત્યાગી શકતો નહોતો. તે જ્યાં પરણીને ગઈ હતી, ત્યાં મારો પ્રવેશ થયો પણ સર્વથા અશક્ય હતો, પરંતુ મહા દીનતાથી જમવેશ ધારી જીરૂપે હું તેની સેવામા રહેવા લાગ્યો. તે જોળી છેતર સૂધી મને જાળખી શકી નહિ તેના મનની મેં અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરી જોઈ અને તેથી મારા જાણવામા આવ્યું કે, તેનો મારામા એક બધુમા ભગિનીનો જેવો પ્રેમ હોય છે, તેવા વિશુદ્ધ પ્રેમ વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો અસ્તીત્વ વિકારમય પ્રેમ નહોતો.'

'વારુ, તે કોઈ વેળાએ અશ્લીલ લાવથી તેના પવિત્ર અગને હસ્તસ્પર્શ કર્યો હતો ખરો કે ?'

'સાંઈજ, આપ સર્વશ છે તેના અગને મેં સ્પર્શ તો કર્યો હતો, પરંતુ તે સ્ત્રીત્વ લાવથી કે અસ્ત્રીત્વ લાવથી, એ હું પોને પણ સમજી શકતો નથી, એટલે એ નિશ્ચેનું અનુમાન આપે જ કરી લેવાનું છે. મોહવશ થઈને મેં કેવળ એકવાર જ તેનું સુગંધ લીધું છે તે રમણીય રાગિણી સમય હતો, સ્વચ્છ શુભ ચંદ્રિકાનો નિસ્તાર થયેલો હતો અને

એકાંત વાસનો યોગ આવી મળ્યો. આવા પ્રસંગ વચ્ચે તેની અત્યંત મુંઝવે મૂર્તિને જોઈને મારી મનોવાસનાને હું વધ રાખી શક્યો નહિ. આ સર્વ વૃત્તાન્તને તે સર્વ શક્તિમાન પ્રુદાતઆલા જ બાણે છે. તે સ્ત્રી તે વેળાએ શુદ્ધિહીન અને નિષ્કેષ હોવાથી તેને પોતાને પણ આ બધી બાબતની કશીએ ખબર નથી.”

આ વૃત્તાંત સાંભળીને તે અપરિચિત પુરુષ ઉઠીને ઉભો થયો અને માઢરુનો હાથ આવીને કહેવા લાગ્યો કે;—“બેટા, દહે બધ ન રાખીશ, અને ચિન્તા ન કરીશ. રાજદંડના પરિણામે કદાચિત તારું મરણ થશે, તોપણ પરલોકમાં તો તને સદ્ગતિ મળવાની જ, એ નિશ્ચિત માનજે. મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજે. અમે ફકીરોનો આખીવાંદ કદાપિ બર્થ ક્રિવા નિષ્ફળ થતો નથી. તારી મુક્તિમાટે પણ એકવાર પ્રયત્ન કરવાનો મારો વિચાર છે.”

આવી રીતે માઢરુને આશ્વાસન આપી તે વેશધારી ફકીર કારા-શુદ્ધનાં લોહદ્વારને તરન ઉઘાડી નાખ્યાં. બહારથી તો પ્રથમથી જ તે દ્વાર-માંનાં તાગાં કાઠી લેરામાં આવ્યાં હતાં. એટલે બહાર નીકળીને તેણે દ્વાર પાછાં વારી દીધાં અને દ્વારપાસે ઉભો રહીને તે કાંઈક ત્રિચાર કરવા લાગ્યો. અરુપણ શબ્દોથી તે પોતાના મનમાં જ બમડવા લાગ્યો કે;—“જ્યારે આમ જ છે, તો પછી આના પ્રાણ લેવા, એ કૃત્ય થોડું નથી. મારી સક્તીમા તો સર્વથા નિષ્કર્ષક અને નિર્દોષ જ છે !” ધીમે ધીમે આસતો તે ફકીર સક્તીમાના મહાસયની દિશામાં જવા લાગ્યો.

આ ફકીર જાણુ હોવો જોઈએ, એ તો કદાચિત વાચકો જાણી ગયા હશે જ. અમે પૂર્વ કહેલું જ છે કે, સક્તીમાનો રક્ષો બાદશાહે પોતે તો વાંચ્યો જ નહોતો. જીનત બેગમના મુખથી તે પત્રમાંના કેટલાક વિકૃત બાગતું તેણે માત્ર મદિરાના મદમાં જ અવશ્ય કર્યું હતું. કેટલાક વખત પછી વારુણીનો મદ ઉતરી જતાં તેણે સક્તીમાંનું પત્ર પોતે વાંચ્યું. “સક્તીમા બેગમ સર્વોંશ નિર્દોષ છે,” એમ જ્યારે માઢરુએ કહ્યું હતું, તે વેળાએ તેના શબ્દોમાં શાકજ્ઞાનનો વિશ્વાસ બંધાયો નહોતો, પરંતુ જ્યારે સક્તીમાએ પણ પોતાના પત્રમાં “હું કલંકિની નથી” એમ સ્પષ્ટ લખ્યું, ત્યારે તેનું બાદશાહના નિષ્કર્ષક-હૃદયમાં કાંઈક પરિણામ થયું. સક્તીમા શાકજ્ઞાનની આતશય પ્રિયતમા બેગમ હતી. એ તો ઉપર અનેકવાર કહેલું જ છે; એટલે એ પરિણામ નિપજાવવામાં એમ પણ કેટલેક અંતે કારણીભૂત થયો હતો, એમ કદીએ તો તેમાં અન્યથા જેનું કાંઈ પણ નથી. તોપણ બાદશાહના સંશયનો સર્વથા યોગ

થયો નહિ. અર્થાત્ પોતાની સંકાનું સર્વ પ્રકારે નિરસન કરવામાટે શહન-શાહ શાહજહાન એક સાધારણ ફકીરનો વેશ ધારણ કરીને ભૂગર્ભમાંના કારાગૃહમાં માફરૂ પાસે ગયો.

કૌશલ્યથી પ્રત્નો પૂછી માફરૂના મુખથી બધો સત્ય જ્ઞતાંત જાણી લીધા પછી બાદશાહના સર્વ સંશયનો સંહાર થઈ ગયો અને સક્ષીમાની નિર્દોષતા અને નિષ્કલંકતા વિશે તેના પૂર્ણ નિશ્ચય થયો. દિલ્લીશ્વરે નિરપરાધી માફરૂને ફર્માવેલી દેહાંતશિક્ષાને પાછી ખેંચી લીધી. તત્કાળ કારાગૃહના આધિકારી-દારોગા-ને બોલાવીને તેણે એવો હુકમ ફર્માવેલો કે;—“બદિવાનને ખાનપાનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપો અને તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય, એવી તજવીજ રાખો.” સર્વ મુગલ બાદશાહોમાં મહાનુભાવ અકબર અને શાહજહાન એ બે બાદશાહો જ માત્ર દયાળુ અને પ્રજાના હિતમાટે નિરંતર તત્પર રહેનારા હતા, એની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી દિન-દુસ્તાનનો ઇતિહાસ પણ આપી રહ્યો છે. હવે, જે જનો શાહજહાનની મહત્વાકાંક્ષાના માર્ગમાં આડા આઘાત, તેમને તેણે રક્તપાતના અંતિમ ઉપાયથી પણ દૂર કરવામાં આગળ પાછળનો વિચાર રાખ્યો નહોતો, એ જો કે સત્ય છે; પરંતુ એવા કેટલાક ક્ષમ્ય હેતુ વિના બની શકે ત્યાં સુધી તે એવા રક્તપાતના પ્રસંગોને તો ટાળી જ દેતો હતો. અસ્તુ.

બાદશાહ એ ફકીરના વેશમાં જ સક્ષીમાના મહાલપમાં આવી પહોંચ્યો. સક્ષીમા તેના જીવ કે પ્રાણ જ હતી. સર્વ બેગમોમાં તેને તેના જેવી પ્રિય બીજી કોઈ પણ બેગમ નહોતી. સક્ષીમાને વિનાકારણ કદ આપવામાટે દિલ્લીશ્વરના મનમાં અતિશય પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો હતો. એટલે “હવે તેની પાસે જઈ તેની ક્ષમા માગીશ, તેના મનનું સાંત્વન કરીશ, તેના મહા આદર સત્કાર કરીને તેના ક્રોધનું નિવારણ કરીશ, અવિચારના યોગે તેના વિશે કરેલી કુશંકાથી તેના હૃદયમાં જે આઘાત થયો હશે, તેને ગમે તે પ્રયત્ને રુઝવીને તેના ગ્રેમની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરી લઈશ. આજે હું દશ દિવસ પછી તેની મુલાકાતે જાઉં છું, એટલે મને જોઈને તેના આનંદનો અવધિ થશે. તેના સંતોષ માટે—તેના વિશે મારા મનમાં હવે લેશ માત્ર પણ સંશય નથી, એ બતાવી દેવાને અને થયેલા અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે માફરૂને માનપૂર્વક કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીશ.” આવા પ્રકારના વિચારતરંગો શાહજહાનના મનમાં કલ્પોત્પન્ન કરી રહ્યા હતા. “સક્ષીમા મને હસિત વદનથી પૂછશે કે, ‘આજે આપે આ ફકીરનો વેશ શામાટે ધારણ કર્યો છે?’ તો તેના જવાબમાં હું એમ જ

કલીશ કે, 'હું હિન્દુસ્તાનનો બાદશાહ હોવા છતાં તારા પ્રેમમાટે ક્ષીર થયો છું.' એ જવાબથી અવશ્ય તેના મનમાં આનંદ અને સંતોષ થવાનો જ!" આવા પ્રકારના સુખમય વિચારોમાં આ-દોલિત થતો તે પોતાના નિર્ધારિત સ્થાન સમક્ષ આબોધે અને ત્યાં આબોધ પછી તે ભારત સમ્રાટે કાઈ એક અપરાધી પ્રમાણે સહીમાના રંગમહાલમાં પ્રવેશ કર્યો.

પરંતુ મનુષ્ય ચિંતે છે એક અને ઈશ્વર કરે છે બીજું! એ પછી શુ થયું, એ તો વાચકો ગત પરિચ્છેદમાં જાણી ચૂક્યા છે, એટલે પુનરાવૃત્તિની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

સમમ પરિચ્છેદ અંતિમદર્શન

બીજે દિવસે માહરૂ તે ઘોર અંધકારમય કારાગૃહમાં પોતાના બવિધવિશે ચિંતા કરતો બેઠો હતો. ઉપરના છિદ્રમાથી આવતા પ્રકાશકિરણો બહુ જ ક્ષીણ અને મંદ થયાં હતાં અને તેથી બહારના ભાગમાં સૂર્યાસ્તનો સમય ચલેલો હોવા જોઈએ, એવું તેણે અનુમાન કર્યું. કારાગૃહમાંનો દારુણ અંધકાર જાણે એ નિર્ભાંગી તરુણનો ગ્રાસ કરવા લાગ્યો. તેના માટે મોકલવામાં આવેલા ખાનપાનનો માળ એક ખૂણામાં જોમનો તેમ જ પથ્થો હતો—તેમાંથી થોડાક અન્નનું માત્ર તેણે મેવન કર્યું હતું. એ અન્નસામગ્રીની વ્યવસ્થા કરવામાટે એક પ્રહરી પ્રભાત અને સંધ્યાકાળ મળીને દિવસમાં બેવાર આવતો, પરંતુ માહરૂ તેની સાથે એક શબ્દ માત્રની પણ આપ લે કરતો નહોતો.

કારાગૃહમાં આવી પછા પછી પોતા વિશેની અને સહીમા વિશેની ઘોરતમ ચિંતાએ માહરૂના મનને એક ક્ષણ માત્રને માટે પણ છોડ્યું નહોતું. કોઈની આમળ પણ એ મનના દુઃખને ઓછી કાઢવાનો પ્રસંગ મળે, તો દુઃખનો વેગ કાંઈક ઓછો થઈ જાય છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ માહરૂને તે સાધન મળ્યું નહોતું અને તેથી તેનું હૃદય સર્વથા બળીને દગ્ધ થઈ ગયું હતું. અત્યારે પણ તે ચિંતાની ચિંતામાં જ બળતો પથો હતો. અસ્પષ્ટ સ્વરથી તે કહેવા લાગ્યો કે:—“હે દયામય પ્રભો, હજી મારે આ બપોર પાતનાઓ દેટલાક દિવસ સહન કરવી પડશે? નાગની કૂણામાંનો મણિ તો મને ન જ મળ્યો, પરંતુ તેના દંડના ત્રીન વિધની અપાર વેદના ચર્તા હું મગ્ધની અણીપર આવી લાગ્યો છું! હું તો આ કષ્ટ બોગવું છું, પણ નિર્દોષ સહીમાની શી દશા થઈ છે, તેની તો તને જ ખબર દોવી જોઈએ. સહીમા, સહીમા, મારી પેઠે તું પણ કારાગૃહવાસિની થયેલી

કે શુ? આ વિચારમાં આપ નથી, ગ્રેમ નથી, નિશાસ નથી અને ગ્રેમની પવિત્રતા નથી-કાંઈ પણ નથી! સતીમા, તું અવાપિ જીવતી છે કે મૃત, એની પણ મારા મનમાં શકા થવા કંઈ છે મને તો એમ જ લાગે છે કે, આવાજ એક તદ્દખાનામાં કોઈ દૂર રાક્ષસી સમાન દમશણની નીકળુ ધારવાળી તત્કવારે દાણ માંત્રમાં તારા શરીરથી પ્રાણને છૂટા કરી નાખ્યા હશે! સલીમા, સતીમા, હાથ! અતે આ પાપીજ તારા અકાળ મૃત્યુને હેતુ થઈ પડ્યાને!”

બાલતા બોનતાં માહરૂના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું વહન થતા લાગ્યું અત્યંત મુજબ થવાથી ઉન્મત્ત પ્રમાણે તે “હાથ હાથ, મતીમા સલીમા” આદિ શબ્દો ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારવા લાગ્યો અને તે નિસ્તબ્ધ કારાગારમાં તે શબ્દોનો ઠઠોર પ્રતિધ્વનિ થતા “સતીમા મતીમા”ના અતિશય પ્રચંડ નાદ થવા લાગ્યો.

એકાએક દ્વારની બહાર કાંઈક ધ્વનિ થયો તે સાલળીને, કદાચિત્ ખાનપાનની સામગ્રી લઇને પ્રહરી આવ્યો હશે, એવો માહરૂએ તર્ક કર્યો પ્રહરીએ આસીને પોતાના હાથમાંનું કદીન નીચે જમીનપર મૂક્યું અને ખાનપાનના યાગને નિત્યના સ્થાનમાં જઈને મૂકી દીધો. દીપકના તીવ્ર પ્રકાશને માહરૂના નેત્રો સહન કરી શક્યા નહિ દિવસ અને રાત્રિના આઠે પ્રહર ધોર અધકારમાં વસવાથી કોઈ એક નિશાચર પશુ પ્રમાણે જ તેની અવત્યા થઈ ગઈ હતી. કારાગૃહમાં દીપક આવતા જ તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

“માહરૂ, તારી તત્તીપતનો શો હાલ છે?” પ્રહરીએ હમીને પૂછ્યું.

તે પ્રહરીનો એ સરળ પ્રશ્ન માહરૂના હૃદયમાં બાણ પ્રમાણે જખમ કરી ગયો તિરસ્કારવ્યજક સ્વરથી તેણે કહ્યું કે -“મારા દુઃખપર આવી રીતે હામ આપતા તને શર્મ નથી આવતી? એક ક્ષુદ્ર કીટ પણ જે મનુષ્યના પગ તળે ચગદાઇને મરી જાય છે, તોપણ મનુષ્યનાં શેમાય જાણા થઈ જાય છે, અને તું જાણી જોઇને પોતાના જેવા એક માનવ પ્રાણીને જ આની રીતે વાગ્યાણની યાતના આપે છે શુ? તારા મનમાં દયા કે માયાનો જરા પણ અંત નથી જ કે?”

“માહરૂ, આમ વિના કારણ મારાપર કોપ ન કર તારાપર દયા કરી શકું, એવું મારી પાસે શુ સાધન છે વારુ? અમે તો હુકમના તાબેદાર અને ચિદ્વીના ચાકર. તને અન્ન જળ ન આપવાની બાદ-ચાહની કદિન આમાં હોવા છતાં, એક મનુષ્ય તરીકે દયા આવવાથી જ આ ખાનપાન નિયમિત વેળાએ તને લાવી આપુ છું.” તે પ્રહરીએ શોકાતુર મુદ્રાથી કહ્યું.

તેનું આ ભાષણ સાંભળીને માહુરૂ તિરસ્કારથી હસ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે;—“તારાં એ ખાનપાનને પાછાં લઈ જ; મને એની અમત્ય નથી. આજે પ્રભાતમાં તું જે કાંઈ લાગ્યો હતો, તે પણ બહુધા, જેમનું તેમ જ પડેલું છે—તે પણ લેતો જ.”

“હું, અત્યાર સુધી તે કાંઈ પણ ખાધું જ નથી?”

“ખાવાનું કાંઈ કારણ જ નથી. જેના જીવનમાં સુખ હોય છે, તેને જ ખાનપાનની આવશ્યકતા હોય છે. મને તો મરણથી જ સુખ મળવાનો સંભવ દેખાય છે. આ ખાનપાનના બદલે જે તું મને ઝેર લાવી આપે, તો તારો મારાપર મોટો ઉપકાર થાય અને તો જ તારી મારાપર ખરેખરી દયા થયેલી કહી શકાય!”

આ સમયે પોતાના જન્માઠિ પ્રદરીએ લોહનાં દ્વાર બિલાડાં હતાં. જે બારણાંની વચ્ચે બેઠો રહી માહુરૂપ્રતિ દષ્ટિપાત કરતો કરતો તે ડોકું ધૂણાવીને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે;—“જેલોએ તો ઝેર ખાધને આત્મહત્યા કરી, એટલે હવે જે તું પણ એમ જ ન કરે, તો ખરેખર તારા પ્રેમમાં કસંક જ લાગી ગયું; માથુકના માર્ગનો સાચા આશરિ અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ!”

પ્રદરીને એથી વધારે જોલવાનો અવકાશ મળી ન શક્યો. તેનું એ ઉપદાસાત્મક ભાષણ સાંભળતાં જ કોપાવમાન બ્યાત્ર પ્રમાણે હાંસ મારીને માહુરૂએ તે અડધાં ઉઘાડાં બારણાંને બળપૂર્વક બંધ કરી દીધાં. ગિયારો પ્રદરી તે જે ભારી બારણાંની વચ્ચે સંપડાઈ જવાથી એક દાણુ માત્રનો પણ વિચલન ન કરતાં ચમપુરીના માર્ગનો પ્રવાસી બની ગયો. દેહલીકવાર પછી માહુરૂએ તે બારણાં પાછાં ઉઘાડનાં તે પ્રદરીનો મૃત દેહ ધડાકે દેતો કે કારાગૃહમાં પડ્યો.

આ દૃશ્યથી માહુરૂ પોતાના દેહચાનને બૂલી ગયો. આવેશના વેગમાં આ બખાનક કૃત્ય થઈ તો મરુ, પણ હવે પછીથી એની ધી વ્યવસ્થા કરી, એનો માર્ગ તેને સૂઝ્યો નહિ. તે સર્વથા જ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો. પરંતુ અલ્પ સમયમાં જ આવેશ ઓછો થતાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. ઉતાવળથી તેણે તે પ્રદરીનાં ઇન્નર અને અંતરખું આદિ વસ્ત્રો ઉનારી લઇને પોતે પહેરી લીધાં. હમરબંધ, તેમાં લટકતી તલ્વાર અને અંગ-પરનો પટ્ટો ઇત્યાદિ સર્વ સાધનો ધારણ કરીને તે પોને પ્રદરી બની ગયો. પટ્ટાપર તે હતબાગી પ્રદરીનું નામ લખેલું હતું, તેને માહુરૂએ દીપકના પ્રકાશમાં વાંચીને સારી રીતે સ્મરણમાં રાખી લીધું. ત્યારપછી કંદીલને હાથમાં લઇને એ હજારો પ્રદરી કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળ્યા પછી માહુરૂ દ્વારને બંધ કરનાં જુલ્યો નહિ.

એવાં ત્રણ દારોને ઓગળ્યા પછી માહરુ એક ગુહાના મુખ પાસે આવી લાગ્યો. એક પછી એક સર્વ દારોને માહરુએ બંધ કરી દીધાં; અને ત્યારપછી એક પાપાણની નિઃસરણીપર ચઢીને તે ઉપર આગ્યો. બહારની ખુલ્લી અને સ્વચ્છ હવાનો શરીરને સ્પર્શ થતાં જ તે પોતાના મન સાથે જ બળગવા લાગ્યો કે;—“શાઆય, શાઆય! સર્વ પ્રયત્નોની સફળતા તો થઈ ખરી; અંતે વાઘનાં જડખાંમાંથી છૂટકો તો થયો, પા પરવરદિગાર, તારો મોટો આભાર!”

તે પ્રદરીએ સતીમાવિગે જે એક ઉદ્ધાર કાઢ્યો હતો, તે સાબળીને માહરુનું મન સર્વથા બમિષ્ટ થઈ ગયું હતું. “સતીમા, તે શુ વિપત્રાશન કરીને ખરેખર જ તારા પવિત્ર ગ્રાણનો ત્યાગ કર્યો છે? મારા અપરાધના પરિણામે જ તને મરવું પડ્યું ને? હવે સમસ્ત જીવનકાળમા એકવાર પણ તારા દર્શનનો લાભ આ હતલાગીને નહિ જ મળે ને! હાય! હાય!”

રહામે જ એક આંગણું આપ્યું. સાવધતા અને ચિંતરભાવથી માહરુ તે વિશાળ મેદાનને ઓગળીને આગળ વધ્યો. ત્યાં એક દેવડી આવી. ત્યાંથી તે જતો હતો, એટલામાં તેને ઉદ્દેશીને કાંઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે;—“કાણુ છે?”

“પહેરેગીર મહમ્મદ હુસેન.” માહરુએ ગંભીરતા અને શાંતિથી જવાબ આપ્યું.

એ પછી બીજા કાંઈએ તેને કશો પણ સવાલ કર્યો નહિ. એ સ્થળે પાસે જ સતીમાનું અંતઃપુર હતું. પૂર્વે તે મહાસયની પ્રત્યેક બારીમાં જોડલા દીવા પ્રકટાવવામાં આવતા હતા, તેના એક ચતુર્થાંશ જોડલા દીવા પણ અત્યારે ત્યાં પ્રકટાવેલા નહોતા. ધીમે ધીમે માહરુ અંતઃપુરના દ્વાર પર્યન્ત ગયો. જતાં જતાં તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે;—“સતીમા.

થયો અને જ્ઞાનનો લોપ થઈ ગયો। એ દેખાવને જોઈ તેનાં નેત્રો તે આશ્ચર્યથી સ્તિમિત જ થઈ ગયાં. લગભગ સો સવાસો માણસો હાથમાં ખળતી મશાલોને લઈને બહારના સિંહદ્વાર તરફ આવતાં હતાં. સમસ્ત માર્ગમાં સૈનિકો પંક્તિબદ્ધ બોલા રહી ગયા હતા, અને તેમના મધ્યમાં કોઈ મૃત દેહના સુસન્નિજત જનાજને કાંધાપર બેસાડી બોલો ચાલ્યા આવતા હતા. સર્વત્ર શાંતિ અને ગંભીરતાનો વિસ્તાર થયો હતો. આવો પ્રચંડ લોકસમુદાય ત્યાં હોવા છતાં કાંઈના સુખમાંથી એક શબ્દ માત્ર પણ બહાર નીકળતો સંભળાતો નહોતો. એ જનાજની આગળ અને પાછળના ભાગમાં ચાલતા સૈનિકોના હાથમાં નાગી તલ્વારો હતી. મશાલ-ચાળાઓ પાસેથી જ ચાલ્યા જતા હોવાથી તેમની મશાલોને પ્રકાશ સૈનિકોનાં, ચમકતાં શસ્ત્રોપર અને જનાજપરના મહિખચિત આવરણ-વસ્ત્રપર પડવાથી ત્યાં એક પ્રકારનો અપૂર્વ ચમકાટ વિસ્તરેલો જેવામાં આવતો હતો.

નિમિષ માત્રમાં માહરૂ એના સર્વ ભેદને જાણી ગયો. સક્ષીમા આ અસાર સંસારને ત્યાગીને કમારનીયે સ્વર્ગના અક્ષય સુખદાયક રાજ્યમાં પ્રયાણ કરી ગઈ હતી. શ્રી અભિમાનિની, દર્પિતા અને પતિ-પ્રેમ પરાયણા મુખીમા આત્મહત્યા કરીને પોતાપર વિનાકારણ આવેલા કલંકમાંથી મુક્ત થઈ હતી; પરંતુ તેના આ અકાળ દારુણ મૃત્યુને હેતુ કોણ ?

માહરૂનું હૃદય વિકલતાના યોગે ચતુર્ધા વિદીર્ઘ થઈ ગયું. ગત જ દિવસથી તેણે અનને બહુધા સ્પર્શ સુહાં પણ ઠર્યો નહોતો, એમ કહેવામાં અતિશયોકિતનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. એવામાં જ આ હૃદયભેદક દેખાવ તેના જેવામાં આવ્યો અને તેથી તો તે લગભગ ચેતન-વિહીન થઈને જડપિંડ સમાન બની ગયો. મંત્રમૂઢ થયેલા કોઈ હિન્મત મનુષ્ય પ્રમાણે ત્રિવલ્લ થઈને માહરૂ તે પ્રેતયાત્રાળુઓની સાથે ધીમે ધીમે ચાલતો દુર્ગદ્વારની બહાર આવી લાગ્યો.

અતે સર્વ લોકોનો સમુદાય તે ગંભીર શબ્દ સહિત વહન કરતી શ્વેત પ્રસ્તરમયી ગિરિનદીના તીરપ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યો. લગભગ મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો. તે સમયના વિરલ અંધકારમાં તે સ્થાન બહુ જ ગંભીર દેખાતું હતું. સહિમુદરીએ અનુપમ ગંભીર સૌન્દર્યને ધારણ કર્યું હતું અને તેનું તે સૌન્દર્ય અનેક પ્રકારે દહિંગોચર થતું હતું. ચારે તરફથી નવીન પ્રગુલ્લ વનપુષ્પોનો સુગંધ આવતો હતો, ન્હાનાં મોટાં વૃક્ષોના અગ્રભાગોપર, શાખાઓપર અને પદ્મલોપર અમિ-ક્રીટો ચમકતા હતા. પર્યતપરથી વહન કરતો મંદમંદ શીતલ વાયુ આસ-

પાસની પ્રત્યેક વૃત્તતાઓના સુમધિયુક્ત પુષ્પોનું નિઃશબ્દતા અને બળાકારથી સુખન લઇને તેમને ચક્રિત તથા કંપિત કરી દેતો હતો, અને કોઈ એક સાદુ પુષ્પ પ્રમાણે એકત્ર કરેલા સુમધલડારની બીજઓને જંદગી કરી આપતો હતો.

તે રાત્રિ કૃષ્ણ પક્ષની હતી, એટલે અત્યાધિ આકાશમા ચંદ્રનો ઉદય થયો નહોતો. નીલ નભોમડગમા કવચિત્ લઘુ મેઘો દટિગોચર થતા હતા. નક્ષત્રોનું અદર્શન, ચંદ્રપ્રકાશનો અભાવ અને સર્વન અધકારનો અધિકાર! અત્યારનો અધકાર મૃત્યુના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમાન જ ભાસતો હતો. સનીમાનો સ્વર્ગવાસ થવાના કારણથી જ મળે એવો પ્રકૃતિએ આવું બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો. પ્રકૃતિ હિમખિંદુના રૂપે અશ્રુ ઢાળતી હતી, વાયુના રૂપે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતી હતી અને અધકારરૂપ કૃષ્ણ વસ્ત્ર પરિધાન કરીને સનીમાની પ્રેતયાત્રામા ભાગ લેવાને પ્રકૃતિ પોતે જ પધારી હતી.

મથાવવાળાઓ એ નદીતીરપગના પ્રશસ્ત પ્રદેશમા આવીને ઉભા રહ્યા, તેમની પાછળ શસ્ત્રધારી સૈનિકો આવીને ઉભા અને તેમની પાછળ સર્વ સાધારણ યોદ્ધા ઉભા રહી ગયા. જનાજનને જમીનપર ઉતારીને મૂકવામા આવ્યો. એ જનાજનની આસપાસ ઘણી જગ્યા ખાલી ગઇ વામા આવી અને સર્વજનો કોઇના આગમનની મહદુલ્કટાથી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

કેટલાક સમય પછી ચંદ્રનો ઉદય થયો. તે જણે જ મોની મહા લના સિંહદારમાં અચાનક મથાવનો પ્રકાશ દેખાયો. નિપત સમય થયો, એમ સર્વના જણનામા આવ્યું સૈનિકો અને બીજા લોકો વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવાઈને ઉભા રહ્યા. એટલામા ચાર મૌલનીઓની સાથે દિલ્લીશ્વર શાહજહાન પોતે ત્યાં આવી લાગ્યો. સૈનિકોએ શસ્ત્રો નમારીને તેને માન આપ્યું સર્વજનો નિસ્તબ્ધ હતા. ઇતર પ્રસંગે નિત્ય લોકોના સુખથી નીકળતા “દિલ્લીશ્વરનો જય હો—શારતેશ્વરનો જય થાઓ!” ઇત્યાદિ ઉદ્ગારો અત્યાં કોઇના પણ સુખમાંથી બહાર પડ્યા નહિ.

સનીમાના શળને ઘૂનાવવાની સર્વ વ્યવસ્થા અથમથી જ કરી રાખવામા આવી હતી. અધકારમડિત સ્તબ્ધ પ્રકૃતિદેરીની શાંતિને ભગ કરીને મૌલવીઓ અતિ ગંભીર સ્વરથી કુરાન શરીરમાની શાંતિ-સૂચક આવાતોનો પાઠ કરવા—ભણવા—વાગ્યા. જનાજનપર નાના પ્રકારના પુષ્પોની પુષ્પમાળાઓ નાખવામા આવી હતી અને કબરના આડમાં પણ નીચેથી ઉપર સુધી પુષ્પનો રાશિ ખડકી દેવામા આવ્યો હતો અને વિશેષત તેમા ઇસ્તખ્લ, ખસ તથા હિના આદિના અત્તરો પણ

છાંટવામાં આવ્યા હતાં. તે પાર્વતીય પ્રદેશમાં અત્યારે સ્વર્ગમાંના મુગધનો પ્રસાર થઈ રહ્યો હતો.

સહીમાના રાજને બહાર કાઢીને તેને સુવાસિક ગુલાબજળથી સ્નાન કરાવી સ્વચ્છ કરવામાં આવ્યું અને ત્યાર પછી અમરુ, ચંદન તથા કરતૂરી આદિ મુગધિત પદાર્થોનું તેના સુંદર મૃત શરીરપર લેપન થયું. અંતે જ્યારે સહીમાના રાજને કબરમાં ઊતારવાનો સમય આવી લાગ્યો, તે વેળાએ બાદશાહનો શોક અનિવાર્ય થયો. તે છાતીફાટ વિલાપ કરીને રડવા લાગ્યો. તેને કંક રૂંધાઈ જતાં તે ઘોષરા અવાજથી કહેવા લાગ્યો કે;—“સહીમા, અંતે આ દુહાંગીને ત્યાગીને તું તો આવી ને? હવે સ્વર્ગ વિના અન્યત્ર આપણો મેળાપ થવાનો નથી. તારાપર મેં જે અત્યાચાર કર્યો છે, તેના પ્રાયશ્ચિત્તની, હું મારા પ્રાણનો નાશ કરી નાખું તોપણ, કદાપિ સમાપ્તિ થવાની નથી!”

બાદશાહનાં નેત્રોમાંથી નીકળેલા મેમના બેચાર અશ્રુખિન્દુ સહીમાના સમાધિપર પડ્યા. એક દીર્ઘ ઉજ્જુ નિઃશ્વાસ તેના પ્રાણની મર્મોત્તિક વેદનાને વ્યક્ત કરીને વાયુમાં મળી ગયો. પરંતુ તે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ અને ઉજ્જુ અશ્રુખિન્દુના યોગે તેની પ્રાણવેદના અને દારણ મર્મજ્વાળાનું કાષ્ઠને સંપૂર્ણ યાન થયું કદાપિ શક્ય નહોતું. સહીમાને—સહીમાના રાજને—કબરમાં ઊતારી ઉપરથી માટી વાળીને સર્વજનો ખિન્ન વદનથી તે સ્થાનને ત્યાગીને પાછા ફર્યા.

હવે તે સુવર્ણનો મોતી મહલ કે જે એક સમયમાં નંદનવન સમાન આનંદસ્થાનના નામથી ઓળખાતો હતો, તે રમરાન કિંવા કબરસ્તાનના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો; કારણ કે, જે સ્વર્ગીય જ્યોતિના યોગે તે દીપતો હતો, તે જ્યોતિ ત્યાંથી અદશ્ય થઈ હતી. પ્રાણ નીકળી ગયા પછી શરીરની જે અવસ્થા થાય છે, તેવીજ સહીમાના નીકળી જવાથી એ મહાદયની અવસ્થા થઈ હતી; અને એમ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. કાષ્ઠએ સર્વથા સત્ય જ કહ્યું છે કે:—

“લાઈ હયાત આય કમ્ લે ‘અલી અલે;
અપનો ખુશી ન આય ન અપનો ખુશી અલે!”

* * * *

સહીમાના સ્વર્ગવાસને આજે પંદર દિવસ થયા હતા. એ સર્વ દિવસો બાદશાહે એકાંત વાસમાં જ વીતાવ્યા હતા. તે કાષ્ઠની સાથે પણ વધારે બોલતો નહોતો—નિરંતર ચિન્તા અને શોકમાં જ નામગ્ન રહેતો હતો. આટલા દિવસમાં તો સહીમાના મોતીમહલમાંથી એકવાર પણ બહાર આવ્યો નહોતો. તેનું હૃદય અનુતાપના અનળથી અખંડ

બાબા કરતુ હતું “સીમાના મૃત્યુનો હેતુ કેવળ હું જ થયો !” આ વિચાર વૃથિકૃત્ષ પ્રમાણે તેના મનને અનત યાતના આપ્યા કરતો હતો. સીમાનો મોતીમહલ હવે શાહજહાનને દેવસ્થાન સમાન પૂજ્ય થઈ પડ્યો હતો. સીમાની સુદર પ્રતિમાને પોતાના હૃદયમંદિરમાં સ્થાપીને કાણે કાણે તે તેનું જ ચિંતન કર્યાં કરતો હતો. પરંતુ જે સુવર્ણ સમાન મહાલયમાં આજર્થ્યનત તેણે સીમાના સમાગમસુખ તથા આનંદ તસવમાં પોતાનો સમય વીતાવ્યો હતો ત્યાં જ અત્યારે તે સીમાના વિયોગથી શોક અને વિનાયમાં પોતાના દિવસો જેમ તેમ વીતાડતો હતો. એટલે માન ભેદ હતો.

બાદશાહના મુખમંડળમાંથી હાસ્યની છટા પ્રવાણ કરી ગઈ હતી અને તેનું સ્થાન ગંભીરતા તથા શોકે આવીને લીધું હતું. રનેહિનીનો ચિરવિયોગ થવાથી તેના નેત્રો નિત્ય અનુપૂર્ણ અને હૃદય પ્રેમરસહીન અવસ્થામાં રહેતા હતા. પ્રીતિના અભાવે અનુશોચનથી તેનું હૃદય કાત થયેલું હતું અને હિન્નવલ્લ પ્રકાશના અભાવે તેના અંતઃકરણમાં ચિર અધકાર વ્યાપી ગયો હતો. દેવીના અદૃશ્ય થવાથી તેના આસને આ માનની મૂર્તિ વિરાજિત થઈને અષ્ટૌપદર અખડ શોક કરતી હતી. સુગંધિત દીપકોવડે પ્રજ્વલિત સુવર્ણમંદિર આજે દુર્ગંધમય રમશાનના સ્વરૂપમાં પગિર્વિત્ત થયું હતું.

શાહજહાન સીમાની પરિત્યક્ત શય્યામાં પડીને કાંઈવાર શૂન્ય દૃષ્ટિથી ખારીમાંથી સૃષ્ટિમંદરીના ગંભીર સ્વરૂપને જોયા કરતો હતો. પરંતુ તે સૌન્દર્યનું તેના હૃદયગીન મનમાં કાંઈ પણ પરિણામ થતું નહોતું. કાંઈવાર ગંભીર રાત્રિના સમયમાં તે સુતીલ આકાશપટને વિમનસ્કતાથી એક ધ્યાને જોઈ રહેતો, પરંતુ તે તારામણિત આકાશના સૌન્દર્યનો પણ તેના હૃદયમાં કશો પ્રભાવ પડી શકતો નહોતો. અંતે એ બધા બધા સાથેથી કટાણીને તે પોતાનાં નયનાશ્રુથી શય્યાને ભીંજવી નાખતો અને એની રીતે પોતાની પ્રિયતમા પ્રાણેશ્વરી સીમામાટે નીરવ અશ્રુ ઢાળવામાં જ તેના હૃદયને સત્ય સમાધાનનો કાંઈક પરિચય થતો હતો. સીમા હવે સર્ગવાસિની હોવાથી શાહજહાન દિગ્ગમીનતાથી આકાશમાં દૃષ્ટિને એકાગ્ર કરી બેસી રહેતો હતો. આકાશમાં અનંત નક્ષત્રો ચમકતા હતાં, પણ તેમના મંડળમાં સીમા કાંઈવાર બાદશાહન. જોવામાં ન આવી. “અને જો તે કદાચિત્ ત્યાં હોય, તોપણ હવે મારા જેવા પાપાત્માને પોતાના દર્શનથી પવિત્ર શામાટે કરે ?” એમ પણ બાદશાહ પોતાના મન સાથે બબડતો હતો.

તે શૂન્ય મહાલયમાં—પ્રતિમા વિસર્જિત શૂન્ય મહાલયમાં સલીમાની સર્વ વસ્તુઓ જેમ હતી, તેમની તેમ જ પડી હતી. તેનાં બીન અને સિતાર આદિ વાદ્યો હતાં, માત્ર સલીમા નહોતી! તેની મૌકિક માળા હતી, તેની રત્નખચિત કટિમેખલા હતી અને શુભ્રીન ચિત્રમય પ્રતિમા પણ હતી; માત્ર સચેતન સલીમા ક્યાંય બેવામાં આવતી નહોતી! આધાર રહી ગયો હતો, માત્ર આધિયનો અભાવ થયો હતો. પ્રેમ હતો, માત્ર પ્રેમનું નિવાસસ્થાન નહોતું. સંગીતનો અણુત્કાર હતો, માત્ર સંગીતનો અભાવ હતો. સુવાસ અવશિષ્ટ હતો, માત્ર કુસુમ કરમાઈ ગયું હતું. સૌન્દર્ય શુભ્રગણોનું જે નિધાન, તે માત્ર આશું ગયું હતું—રહ્યાં હતાં. કેવળ સ્મરણ, દીર્ઘ શોકનિઃવાસ અને હૃદયભેદક રોદન વિલાપ!!

હમણાં હમણાં જે કોઈ જીનત બેગમના નામ માત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરતો, તો તે સાંભળીને બાદશાહના ચરીરમાં ચરણથી મસ્તક પર્યન્ત કાપાગિનની જ્વાળા પ્રકરી જતી હતી. એકવાર જીનત બેગમે બાદશાહને મુલાકાતમાટે પૂછાવ્યું. તેનો સંદેશો સાંભળતાં જ બાદશાહે કહ્યું કે:—“એ રંડાને હડકાયા અને શિકારી ફતરાએને છોડીને ફાડી નખાવો!” આ વૃત્તાન્ત જીનતના સાંભળવામાં આવતાં જ તે મર્લાગણિત અને ભયભીત થઈ ગઈ. કાશ્મીરમાં પોતાના જીવનને સુરક્ષિત ન ધારીને ત્યાંથી તે શુભ રીતે દિલ્લી જવામાટે રવાના થઈ ગઈ.

“સલીમાના અકાળ અને ઘોર મરણનો હેતુ હું જ થયો. તેની પવિત્રતા વિશે બ્યર્થ સંશય કરીને મેં તેનો નાશ કરી નાખ્યો. મારા જોવા સ્ત્રીધાતક પાપી આખા જગતમાં બીજો કોઈ પુરુષ મળી શકે તેમ નથી!” આવા વિચારો બાદશાહના કામળ હૃદયમાં સર્વદા રાજ્યસમાન ખંડ્યા કરતા હતા. બાદશાહના એ હૃદયદુઃખને બૂલાવવાના અમીરો અને સરદારોએ ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેમના તે સર્વ પ્રયત્નો બ્યર્થ અને નિષ્ફળ જ નીવડ્યા. ખરેખર તેઓ ગાંડા જ હોવા બેઠા—પ્રેમ અનુતાપની જ્વાળા ક્યાંય એવા ઉપાયોથી શાંત થતી હશે ખરી કે? પ્રેમ-જ્વાળા તો પ્રેમીને ભસ્મીમૂલ કરીને જ શાંત થાય છે.

શોકના પ્રબળ વેગમાં માહરૂને કારાગૃહમાં નાખવાની વાતને તો બાદશાહ સર્વથા ભૂલી જ ગયો હતો. સલીમાના શોક અને તેના સમાધિની વ્યવસ્થામાં યુગાયેલા હોવાથી બાદશાહને માહરૂના સમાચાર સાંભળવાને અત્યાર સુધીમાં અવકાશ જ મળી શક્યો નહોતો. કેટલાક દિવસ પછી તેના મનમાં અચાનક તે દુર્ભાગી બદિવાનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. એ વિશે કારાગૃહના અધિકારીને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે:—“બદિવાને પોતાની ઇચ્છાથી અન્ન જળનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગના માર્ગનો સ્વીકાર કરી લીધો

છે-તે અત્યારે આ સસારમાં નથી ! સત્ય વૃત્તાન્ત બાદશાહના બાણુ નામાં ન આવ્યો.

પ્રહરીને પરનોકમાં પાઠવીને મદિવાન પોબારા ગણી ગયો હતો એ વાત બીજે દિવસે જ કારાગૃહના અધિકારીના બાણુવામાં આવી હતી પરંતુ જે આ સત્ય વાતો બાદશાહના બાણુવામાં આવશે, તે મારા અને મારા હાથ નીચેના સિપાલીઓના જીવ પર જ આવી બનશે એવા ભયથી સાચી વાતને આ રને અંતર દબાવી દબને તેણે અને બીજા પ્રહરીઓએ એવી જ અફવા ઉડાવી કે, ‘કયદી અજ પાણીને છોડી દેવાથી ભૂખમરાથી મરી ગયો છે.’ શોકવિદ્વજ શાહજહાનનો એ વાતોમાં સદ્ગત વિશ્વાસ ખર્ચાય ગયો અને તેથી એ વિશે તેણે વધારે પૂછ તપાસ કરવાનું માડી વાગ્યું. ધણાક દિવસ પર્વન્ત ભાગતેશ્વર એવી રીતે પોતાની પ્રાણપ્રિયા બેગમ સલીમાના શોકમાં અશ્રુવિસર્જન કરતો રહ્યો.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પરિચિત સંગીત

મનુષ્ય મુખમાં હોય મિત્રા દુ ખર્માં હોય પણ કાળ તો પોતાના ગમનમાર્ગમાં આગળ અને આગળ ચાલ્યો જ જાય છે સની માના મરણની શોચનીય ઘટનાને જોતજોતામાં વીસ પચીસ વર્ષ જેટલો કાળ થઈ ગયો હતો અને જે કે શાહજહાન સદિ ૧૧ નિયમ પ્રમાણે પોતાના નિત્યબંધસાથેમાં નામી ગયો હતો ખરો, તથાપિ સુદરી સની માની સ્મૃતિ વાગવાગ તેના હૃદયને વ્યથિત કર્યા કરતી હતી આજે કેટલાક વર્ષ પછી તે ગ્રીષ્મકાળના કારણથી દારમીરમાં આવ્યો હતો પોતાની પ્રિયા સનીમાના સમાધના દર્શનની અને પોતાના હૃદયમાં મગગતી મર્મજ્વાળાને ગાત કરવાની અનિવાર્ય ઇચ્છા થવાથી આજે આ શાહ પ્રાંતને પણ પોતાની સાથે ન લેતાં, એકલો જ અત પુરમાંથી બહાર નીકળીને તે શાત નદીના તીર્થપ્રદેશમાં આવી લાગ્યો ગભીર નિશાના સમયમાં તે જનહીન પાર્વતીય પ્રદેશમાંથી ચાલતા શાહજહાનનું સાહસપૂર્ણ હૃદય પણ કપાયમાન થવા લાગ્યું.

કૃષ્ણવૃક્ષ પોતાના પર્ણપદ્મવમાં લપાઈને બહુ અગુનીનિર્દેશ કરીને એમજ કહેતું હતું કે - ‘આ જુઓ, ગ્રીષ્મકાળ પાપાત્માં પુરુષ અહીં આવે છે ! તારામડિત નીન નભોમડળમાં વિરાજેલી સલીમા કહેતી હતી કે, - ‘પધારો, પ્રાણનાથ ! અહીં સ્વર્ગમાં પધારો, એટલે મારી જોડે આપનો મેળાપ થશે આપ મારા સમાધિસ્થાનપ્રતિ જાઓ છો, પણ

ત્યાં મારી મૃતિકાવિના બીજું કંઈ પણ નથી. મારા સાક્ષાત્ મિલનની આકાંક્ષા હોય, તો તો તમારે સ્વર્ગમાં જ આવવું જોઈએ!" નિશાકાલીન મંદવાયુ કંપિત સ્વરથી બાદશાહની નિર્ભરતા કરતો કહેતો હતો કે:—"હે સંશયાત્મક, તારો આ સ્નેહ તે વેળાએ ક્યાં ચરવાને સાધ્યો ગયો હતો વારુ?"

તે નિશા શુક્ર પક્ષની હતી. વૃક્ષોના પદ્મવ, લનાવદ્ધરી, શ્વેતોપહમયી ગિરિસરિતાના પ્રવાહ અને તેની પાસેના સ્ત્રીમાના સંગેમર-ગરના બાંધેલા સમાધિપર ક્રોધજ ચંદ્રપ્રકાશ પડેલો હતો. આ દેખાવને જોઈને શાહજહાનનું શોકબાકુલ હૃદય પણ કિંચિત્ પ્રસન્ન થયું. હસના ચંદ્રપ્રકાશના યોગે કેવું મન મુપસન્ન ન થાય વારુ? કેવળ ચાર અને અભિસારિકાનું-એમના વિના સર્વનાં મન પ્રસન્ન થવાં જ જોઈએ.

એવામાં અચાનક તે નિશાકાલીન ગંભીર નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને મુરલીનો અનિ મધુર ધ્વનિ શાહજહાનનાં શ્રવણોમાં આવીને અથડાયો. તે નિર્જન પર્વત, અત્યેક ગિરિકંદરા અને શાંતિથી વહન કરતી નદીના ગર્ભમાં તે મુરલીનો કરુણ સ્વ ગુંજ રલો હતો. તે સકરુણ વિલાપમય સંગીતને સાંભળી બાદશાહના પ્રાણ પ્રેમબાકુલ થઈ ગયા. તે શુનિમનો-હર નાદને સાંભળતો સાંજળતો ધીમાં પથારીથી શાહજહાન સ્ત્રીમાના સમાધિસ્થાનપ્રતિ જવા લાગ્યો.

એક ધનપદ્મવયુક્ત વૃક્ષ સમાધિપર પોતાની ઊંચાનો પ્રસાર કરેલો હતો. તે વૃક્ષના પદ્મવમાં બાદશાહે જોયું તો ત્યાં એક આશ્ચર્ય-કારક આદર્શ તેના જોવામાં આવ્યો; સ્ત્રીમાના સમાધિપર એક અતુલ-મૂર્તિ બેઠેલી હતી.

દિશ્વીશ્વરના શરીરમાં પરમપના યોગે રામાંચ ખડાં થઈ ગયાં. આવા ગંભીર નિશાકાલમાં સ્વર્ગીય સ્ત્રીમાના સમાધિપર કોણ બેઠું હશે, એના બેઠને તે સમજી શક્યો નહિ. ધૈર્યનું અવલંબન કરીને તે આગળ આધ્યો. વર્ષાના જળના સતત ઝરવાથી જમીનમાં વચ્ચે એક સાધારણ મોટા ખાડો પડેલો હતો, તેને ઓળંગી જવામાટે જેવો બાદશાહ નીચો નચ્યો, તેવામાં તેના પગ તળેના પાપાણુ ગમડી જવાથી એક મોટો અવાજ થયો. બાદશાહની દૃષ્ટિ એ વેળાએ સદૃશ નીચી નમી ગઈ. ક્ષણ પછી તેણે ઊંચાં નેત્રો કરીને જોયું તો શું આશ્ચર્ય કે, જે માનવમૂર્તિ ક્ષણ પૂર્વે સમાધિપર બેસી હતી, તે આ ક્ષણે ત્યાં નહોતી.

શાહજહાન આશ્ચર્યથી સ્તંભિત થઈ ગયો. તેણે વિરમવપૂર્ણ નેત્રોથી ચારે તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, પરંતુ કંઈ પણ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. દિશ્વીશ્વર હવે સમાધિ સમક્ષ આવી લાગ્યો. ત્યાં આવનાં તેને દેખાયું,

કે, સમાધિની બને બાબૂએ કાળા અને સફેદ રંગના કેટલાક ન્હાના મોટા પાપાણુ પહેલા દતા. કાળા પાપાણુની વચ્ચે સફેદ પાપાણુને ગોઠવીને ઢાઢએ એક પ્રકારની અક્ષરરચના કરી હતી. બાદશાહે કિચિત નમીને સ્વચ્છ ચદ્રપ્રકાશમાં વિસ્મિત ચિત્તથી જોયુ તો ક્ષરભી કિષિમાં સમાધિની બને બાબૂએ નીચે પ્રમાણેના અક્ષરો વંચાયા;-

“સસીમા અને માહુરુ!”

સમાધિપર પશુ યત્નથી એકત્ર કરેલાં પુષ્કળ વન્ય પુષ્પો દૃષ્ટિગોચર થયાં. કિચિત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં શાહજહાનના જોવામાં આવ્યું કે, ત્યાં પશુ સ્વેત પુષ્પો સાથે રક્ત પુષ્પોને ગોઠવીને ઢાઢએ અક્ષર રચના કરી હતી અને તે પશુ “સસીમા અને માહુરુ” જ.

આ આશ્ચર્યમય પ્રકારને જોઈને આશ્ચર્ય તથા હાનના યોગે તે રતભિત અને સંતાપન્ય જ બની ગયો. નિર્જન પાર્વતીય પ્રદેશમાં જોમો રહીને તે ઉચ્ચ સ્વરે પોકાર કરવા લાગ્યો કે;-“માહુરુ, માહુરુ, તું ક્યાં છે? એકવાર તો મને દર્શન દે. મેં તને તે સમયે યથાર્થ ઓળખ્યો નહોતો. અત્યારે તું સ્વર્ગમાંના પુણ્યાત્મા પ્રાણી છે. મારી પ્રિયતમા સસીમાના સ્વર્ગમાંના સમાચાર મને સંભળાવ અને તે સ્વર્ગસ્થ મુન્દરીને આ વિરહવદ્ધિથી બગતા શાહજહાનનો સંદેશ જઈને આપ. માહુરુ, મારા પર આટલી કૃપા કર. હું બાદશાહ તો છું, પશુ તારા પાસેથી દીન જન પ્રમાણે આ યાચના કરું છું. મારી આટલી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર.”

કોઈ પશુ આવ્યું નહિ અને શાહજહાનની પ્રાર્થનાનું ઢાઢએ કોઈ ઉત્તર પશુ આવ્યું નહિ. બાદશાહના શબ્દોનો પ્રતિબંધન થયો અને તેનો પુનઃ શાંત વાતાવરણમાં હવ થઈ ગયો. પુનઃ તે પર્વતપ્રદેશ શબ્દશૂન્ય થયો. એ વેળાએ ચંદ્રિકા હાસ્ય કરતી હતી. ચંદ્રિકાનું તે મધુર રિમત બાદશાહને વિષ સમાન કટુ લાગ્યું. આ બનેલા સર્વ બનાવથી અત્યંત વિસ્મિત થઈને ધીમે ધીમે ધીર પદથી તે રાજમહાલય તરફ જવાને પાછો વળ્યો.

તે યોગ્ય અંતરપર ગયો હશે, એટલામાં સમાધિસ્થાનમાંથી પુનઃ મધુર સંગીતની લહરીઓ આવીને તેનાં કણોમાં અથડાવા લાગી. પરંતુ અત્યારે મુરલીના ધ્વનિનો અભાવ હતો. જાણે કિન્નરકઠમાંથી જ તે સંગીતનો ઉદ્ભવ થતો હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો.

શાહજહાન માર્ગમાં જ જોમો રહીને તે સંગીતનું શ્રવણ કરવા લાગ્યો. સંગીતના શબ્દો સ્પષ્ટતાથી સંભળાતા હતા. કોઈ કામળ કંઠથી સ્વર મેળવીને ગાતું હતું કે;-

“દુઃખપા મયે કામે કહું મોરી સજની?”

આ સંગીત તો બાદચાહનું દીર્ઘ પરિચિત હતું. સગીમાના ગંધર્વ ગૌરી તુલ્ય કંઠમાંથી નીકળતા એ સંગીતનું બાદચાહ એનેકવાર શ્રવણ કર્યું હતું. પરંતુ તેના શ્રવણથી આવાર પ્રભાવે તે આટલો બધો પ્રાણબ્યાકુળ કદાપિ થયો નહોતો.

મેલીમહલમાં આવીને શાહજહાન પીડિત હૃદયથી શય્યામાં પડી ગયો. શય્યામાં પડવા છતાં તેને શાંતિનો લાંબો તો ન જ મળ્યો. મેલી-મહલની ઊંચાડી બારીઓમાંથી તે સંગીતની લહરીઓ હજી પણ અંદર આવતી હતી. એવી રીતે પ્રત્યેક નિરાના સમયમાં તે નદીતીરરથ સમાધિસ્થાન તરફથી કાંઈવાર મુરલીનો ધ્વનિ, તો કાંઈવાર માનવકંઠમાંથી નીકળતા મધુર સંગીતનો ધ્વનિ આવીને તેના કાનોમાં અથડાયા કરતો હતો. સહીમાના પિરહની મર્મજ્વાળા અસહ્ય થવાથી હવે શાહજહાને કાશ્મીરમાંથી ચાલ્યા જવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું અને તદનુસાર થોડા દિવસમાં જ તે પાછો દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કરી ગયો.

દીર્ઘકાળ પર્વન્ત કાશ્મીરના તે પર્વતપ્રદેશમાંના લોકો સહીમા ઊગમના સમાધિસ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા તે કરજી નિરાગીત અને મધુર મુરલીરવનું શ્રવણ કર્યા કરતા હતા. તે લોકો એ સંગીતને બલ-બીન ચિત્તથી સાંભળતા હતા; પરંતુ સાહસ કરીને એ ઘટનાના રહસ્યને જાણવાને અંતપર્વન્ત કાંઈએ પણ કર્યો શ્રવણ કર્યો નહિ. આ એક અલૌકિક ઘટના છે, એવી જ માન્યતા લાંબા સમય સુધી ત્યાં પ્રચલિત હતી.

ગુલનાર બેગમ

પ્રથમ પર્વ

નીલવરના સુદગી

નો જાગ્રો દિવસ હતો. આખા નગર તે દિવસે આનંદથી ઉમરતો હતો. જતુ દેખાતું હતું સર્વ દીપમાળા અને પુષ્પનૃગા આદિની વિપુલતા બેવામાં આવતી હતી મુગન બાદશાહના મહાનયની ગોલા તે વળી અપ્રતિમ હતી નાના પ્રકારની વિવિધરંગીય દીપાવળીથી શુભારના બાદશાહ શાહજહાનના રક્ષિક પાતાણના મહાનયને જોને દિનીશ્વરના વૈભવ વિશે પ્રેક્ષકોના મુખમાંથી ધન્યોદ્ગાર નીકળ્યા નિના રહેતા નહોતા.

રાજમહાનયનો તે દિવસનો ગૃહાર અવર્ણનીય તો હતો જ, પણ મીનાગારમાં વળી તેના કરતા પણ વધારે ગૃહાર ચોખા વિશ્વરેની હતી સર્વ રમણીયના ત્યાં આડીને એક યર્ષ હતી મીનાગાર એક નાન પાપાણની બાંધેની ન્હાનકડી ધમારત હતી એ સમયોગસ વમા ગતના અદગના ભાગમાં ચારે બાજુએ ન્હાની ન્હાની દુકાનો બાંધવામાં આડી હતી શાહજહાનની સમાનું સર્વ એશ્વર આજે એ લઘુ રથમાં દગોચર થતુ હતુ આજે એ રથમાં ઓળોનો મેળો લગાવેનો હતો આખા વર્માં એ નૌગજના દિવસે દિનીશ્વરના રાજ્યમાંના મોટા મોટા શ્રીમત લોકો પોતાની ઓળોને વ્યાપારવ્યવસાય કરવામાં મીના બા નરમાં મોકલના હતા સુગંધિત દીપકોનો મદ મદ પ્રકાશ વતરતત પરિભ્રમણ કરનારી સુંદરીઓના બુમ્મત્ય જરીના મોપાકોપર પડનાથી તેનો ચમકાટ બહુ જ મનોમોહક દેખાતો હતો હીરક, મોંઘિક, પદ્મરાગ અને મરકત ધત્યાં જનોની જાણે પોતપોતાની રચિર પ્રભા વિશે પરસ્પર પ્રતિસ્પર્ધા જ આડી રહી હોયની, એવો જ ભાસ થતો હતો અપરિમિત સુદર અને હિંદુ મુખા વિદો તેમ જ કમનીય માનવતા, દીપપ્રભાસ્પ જોમુદીમાં જાણે કીડા જ કરતા હતા.

તે દિવસ મહોત્સવનો હોવાથી સમસ્ત નગરમાં બાહ્ય સૌન્દર્યનું પ્રદર્શન જ થયેલું હતુ પરતુ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને જોતાં એ સર્વ આકર્ષક બર્થ જણાતો હતો આટલી બધી બુમ્મત્ય વખાવચુકિત અને રત્નવિભૂષિત સુંદરીઓ ત્યાં સયાગ કરતી હતી, પણ પ્રેક્ષકોની દષ્ટિ તેમનામાં ન જતા એક કૃશાંગી વ્યક્તિ પ્રતિજ પ્રથમ આકર્ષતી હતી તેણે પોતાના શરીર અને મસ્તકપર લીના રમની એક ઝીણી ઓઢણી

એની લીધી હતી. બાદશાહ શાહજહાન પોતાના ખાસ મહોબખાના સિદાસનપર બેસીને પડદા પાછળથી મીનાબાબુરમાના સૌન્દર્યપ્રદર્શનનું અવલોકન કરતો હતો. બાદશાહની દૃષ્ટિ પણ તે નીલવસ્ત્રાવગુંઠિન બાળા પ્રતિ આકર્ષાઈ.

શાહજહાન અનિમેષ નેત્રોથી તેને જોવા લાગ્યો. તે આ દુકાન-પરથી તે દુકાનપર અને ત્યાંથી વળી આગળ, એવી રીતે ઝીઝીના બબરમાં ફર્યા કરતી હતી. તથાપિ બાદશાહે તેના અવલોકનમાં પરોવાયતી પોતાની દૃષ્ટિને અન્યત્ર જવા દીધી નહિ. દિલ્લીશ્વરે ખાજસરાને ઉદ્દેગીને કહ્યું કે;—“રોશન, આવું મુંદર પુષ્પ તો બાદશાહના બગીચામાં જ શોભી શકે!”

“સત્ય છે, જહાંપનાહ ! જે આશ્વમપનાહનો ઇરાદો હોય, તો-એ કુશને અહીં લઈ આવવાને શુભામ તૈયાર છે.” રોશને કહ્યું.

“એક સુકુમાર પુષ્પને તારા જેવા બીખારડાના પાંચર જેવા હાથનો સ્પર્શ થવો યોગ્ય નથી; એને તો કામળ હસ્તનો જ સ્પર્શ થવો જોઈએ. જા, અને પ્રથમ તો એ કાણુ અને કાની સ્ત્રી તથા કાની પુત્રી છે, એ સર્વ સમાચાર લઈ આવ.” શાહજહાને આજ્ઞા કરી.

આજ્ઞાને મસ્તકે ધારી મસ્તક નમાવીને રોશન ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

પ્રયજ્ઞાપીડા

અગાથેગના જન્મ મહાલક્ષ્મીના એક ખોરડામાં એક તરુથી બેઠેલો હતો. તેનું વય અઘાપિ પૂરું વીસ વર્ષનું પણ નહિ હોય. શુદ્ધારનો જન્મ તાત્કાલિક થયો હતો. આજ્ઞા નગરના તે સમ-પના આમીરજીમરા આગાથેગનો તે દોહિત્ર થતો હતો. શૂદ્રમાં બાદ-શાહ સમાન ઐશ્વર્ય અને કોઈ પણ પ્રકારના સુખોપભોગ અથવા વિશ્વાસ વેલવની ન્યૂનતા ન હોવાથી તે પોતાના મહાલક્ષ્મીથી બહાર નીકળીને સૂર્યદર્શનનો પરિશ્રમ શામાટે ભોગવે વારુ ? સરીર બ્યાપામનો તેને કદાપિ પરિચય ન હોવાથી મુંદરી સમાન તેનું સરીર અતિ કામળ અને મૃદુમાંસજ બની ગયું હતું. તેના મુખમંડળમાં પુરુષોચિત તેજસ્વિતાના વિસ્તારને બદલે કુમારિકાને જોખે તેવી સુકુમારતા વિલસતી હતી. તેના તે વિખરેલા કુરલ કેશ અને ચંચળ કૃષ્ણ નેત્રોના યોગે શુદ્ધારનું મુખમંડળ એક મુંદર તરુણી સમાન બાસતું હતું. આત્મારે શુદ્ધાર કલ્પનાનુ-સૃષ્ટિમાં શ્રમણ કરતો ગાદીપર બેઠો હતો; એટલામાં તેની પિતરાઈ બહેન શુદ્ધાર પોતાનાં પગથાનો અવાજ થવા ન દેતાં ત્યાં આવી અને આનંદોદ-

વેગથી એકદમ ગુસ્સારના શરીરપર પડી ગઈ. ગુસ્સાર અને ગુસ્સારનો પરસ્પર અતિશય સ્નેહસંબંધ હતો. ધણી વર્ષો તેમણે સાથે રહીને વીતાવ્યાં હતા. વારવાર એક બીજા સાથે લડી ઝગડી પાછા મેળ મેળવી મેનામાં જ તેમના એકત્ર વાસનો કાળ વીતેલો હોવાથી તેમનો સ્નેહ દૃઢતર થયો હતો. ગુસ્સાનું વય પદર વર્ષનું હતું. રૂપ અને વયની દૃષ્ટિથી ભેતા એ દયતી પરસ્પર અનુરૂપ દેખાતી હતી, -પણ શુ ઈશ્વરે એમનું ભેડું એવું જ નિર્માણ કર્યું હતું કે ?

ગુસ્સાર ગુસ્સારના શરીરપર પડી, પણ ગુસ્સાર જરાક એક બાજુએ ખસી જવાથી તે જાંઘે માટે જમીનપર પછડાઈ પડી. ગુસ્સાર પોતાની અપજ્ઞતાને જાણને પોતે જ હસવા લાગ્યો.

ગુસ્સારે કહ્યું, -“એ પરુ, હી હી હી શુ કરે છે ? તારા મનમાં અત્યારે શુ થાય છે વારુ ?”

“મારા મનમાં ગમે તે થાય છે પણ ગુસ્સાર, તારુ માયુ આમ પ્રેક્ષુ કેમ દેખાય છે વારુ ? તને શુ થયું છે ?” ગુસ્સારે હમીને જ કહ્યું.

“મને કાંઈ પણ નથી થયું, મારુ માયુ તો ઠેકણે જ છે -ને ધડપર હતું ને ધડપર જ કાયમ છે. પણ જો એ માયુ ફરી ગયું હોત, તો તારી ખુશીનો તો પાર જ ન રહેત, ખરું કે નહિ ?” ગુસ્સાર મર્મમાં બોલી.

ગુસ્સારનો વિનોદ તે બાળાના મનમાં શય્ય સમાન સાચના લાગ્યો, એમાં તો શકા નહોતી જ. પોતાના અપોગ્ય કૃત્યથી ગુસ્સાર શર્માઈ ગયો પોતાના વિનોદથી ગુસ્સારને પીડા થયેલી જાણને આનંદ માને, એટલું બધું તેનું અન કરણ કઠોર નહોતું કેટલકિંને, વિનોદમાં આ પુરપ ધણો જ પ્રતીત્ય છે, એની પ્રશસા મેળવનાની આકાંક્ષા હોય છે, પરંતુ તે વિનોદના ધોગે જો બીજાના મનમાં વેદના થાય, તો તેઓ પોતાની કૃતિ-માટે બહુ જ લજ્જિત થઈ જાય છે. ગુસ્સારનો સ્વભાવ પણ એના જ પ્રકારનો હતો. ગુસ્સારને કોપાયમાન થયેલી જાણને ગુસ્સાર ગભરાઈ ગયો. શુ કરું અને શુ બોલવું, એની તેને સૂઝ ન પડી એક મૂઢસત્તમ પ્રમાણે તે નિર્વાઈ બની ગયો. ગુસ્સાર પણ તેને ભેતી જોતી રહી.

એ અબોલાનો અદ્ય સમયમાં જ લેય થયો. ગુસ્સાર પણ તેને બહુ જ હસીને કહેવા લાગી કે, -“કેમ અમોઘારાજ, તમારી જુદી કૃતિ થઈ કે નહિ ?”

બાળાના આ પ્રશ્નથી ગુસ્સારના મનમાં કાંઈક ધૈર્ય આવ્યું, છતાં તે બોલવાની દિમત કરી શક્યો નહિ. ગુસ્સાર આગળ વધીને કહેવા લાગી કે; “તે મને મૂર્ખતા કરીને પાડી તો નાખી, પણ હું તને શુ કહેવાને આવી”તી, એની તને કાંઈ ખબર છે ખરી કે ?”

“તોરી મરઘીએ સોનાના ઇંડાં મૂક્યાં છે એ જ! એ વિના તું વળી બીજું તે શું કહેવા આવી હઈશ?” ગુસ્તારે વિનોદથી કહ્યું.

“અરે ખરમજ્જ! એ નહિ, પણ એના કરતાં ઘણી જ અગત્યની વાત મારે તને સંભળાવવાની છે—એ બહુ-બહુ જ અગત્યની વાતો છે.”

આમ કહીને તે સ્થિર બાળાએ ગુસ્તારના મુકુમાર હસ્તેને પોતાના હર્ષભરિત હૃદય સાથે ચાંપ્યા અને આનંદસ્પુરિત લોચનવડે ગુસ્તારના મુખમંડળમાં દૃષ્ટિને પડેલી આનંદ દર્શાવેલી કહ્યું કે;—“ગુસ્તાર, હું બેગમ થવાની છું!”

પોતાના પ્રિયતમ મુકુદને એ આનંદવાર્તા સંભળાવતાં એ કુમારિકાના નિર્મળ અને નિષ્કપટ મુખમંડળમાં આનંદ અને તેજસ્વિતાની છટા સ્પષ્ટતાથી દગ્ગોચર થવા લાગી હતી. ગુસ્તારના એ શબ્દો સાંભળી ગુસ્તાર ખચકાઈને જરાક પાછળ હટી ગયો અને બોલ્યો કે;—“આમ કદાપિ બને જ નહિ.”

“ના, એ તદ્દન ખરી વાત છે.” ગુસ્તારે પ્રયુક્ત મુખથી કહ્યું.

ગુસ્તારના મુખમંડળમાં નિસ્તેજસ્વિતા છવાઈ ગઈ. તેણે ખિન્ન અંતઃકરણથી પૂછ્યું કે;—“તું બેગમ કેવી રીતે થવાની છે!”

“આજે મારા પિતાને બાદશાહે બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસેથી મારા હાથની માગણી કરી હતી. માર્ગ કાલના નૌરોજના બાજારમાં બાદશાહે જરૂર મને બેઘેલી હોવી જોઈએ. પણ ગુસ્તાર, તું મને આમ આંખો ફાડીને યામારે જોયા કરે છે? હું બેગમ થવાની છું—કાર્ક બૂત-બૂત થવાની નથી, સમજ્યો?” ગુસ્તારે નિર્દોષ સુદ્ધિથી કહ્યું.

પણ જો ગુસ્તાર બૂત થવાની હોત—તેમાંથી હજાર બૂત થવાની હોત—તોપણ તે વાર્તા સાંભળીને ગુસ્તારનું અંતઃકરણ આવી રીતે દ્વિધા ન ઘાત. ગુસ્તારના મુખથી આ વાર્તા સાંભળીને તેના આશાવૃક્ષના મૂળપર કુદાર પડવાનો જ તેને ભાસ ગયો. તેના અંતઃકરણના સર્વથા નિગૂઢ રથળમાં તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન થતાં, તેના શરીરમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો. જો તેના વક્ષઃસ્થળમાં સદસાવધિ શરૂ આવીને પેસી ગયાં હોત, તો તેમની વેદનાને તે સદજ સદન કરી શકત; પણ આ વાર્તારૂપ શરસંધાન ગુસ્તારના હૃદયને સર્વથા અસત્ર થઈ પડ્યું.

ત્યારે ગુસ્તારનો પ્રેમ ગુસ્તારમાં બંધાયો હતો કે શું? તે ગિયા-ગાને પ્રેમમયી મનોવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો નહોતું જ. બાદશાહ-સ્થાથી અત્યાર સુધી ઉભયને એકત્ર નિવાસ દેવાથી અને ઉભય સાથે જ ઉછરી રમેલાં ફેદલાં દેવાથી ગુસ્તાર એ બાળાના સદવાસને જ મુખ-

સર્વસ્વ મેળવેલો હતો. તથાપિ આજ સૂઝીમાં આ પરીક્ષાની ધટિકા પર્યન્ત એ પોતાની એક સહચારિણી અને સહચારિણી છે, એના કરતાં વિશેષ મનોવિકાર તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવ થયો નહોતો. પોતાના હૃદયમંદિરમાં અચાત રીતે તેની સ્થાપના થયેલી છે અને પોતે તેને એવું અચળપદ આપ્યું છે, કે જેના થોડે તે તેના દ્વિતીય હૃદયરૂપ જ બની ગઈ છે, એ રહસ્યને એ કાણુ પર્યન્ત તે જાણી શક્યો નહોતો. ગુસ્તારે કહેલી વાતો, તે તેના ભાવિ વિયોગની સૂચના જ હતી—પ્રિય સહોદને વિચુક્રા કરનારો તે દારણુ વળાંકાત જ હતો. ગુસ્તારને પોતાના હૃદયમાંના ગુહ્ય મનોવિકારનો આજે પરિચય થયો તેથી અને જો ગુસ્તારનો વિશેષ થશે, તો આ હૃદય પણ નાટ થઈ જશે, એવો પૂર્વ રંગ દેખાવાથી જાણે આત્મારે જ કોઈ બળાંકારે તેના હૃદયને હરીને લઈ ગયું હોવાની, એવો જ તેને પ્રત્યક્ષ જાસ થવા લાગ્યો.

ગુસ્તારે ગુસ્તારને પ્રેમ તથા લાડથી ધણી હાંકે મારી અને વિનતિ કરી, તથાપિ તેના ઉત્તરમાં ગુસ્તારે એક શબ્દ માત્રનો પણ ઉત્તર ક્યો નહિ. નિઃસ્તબ્ધ અને વ્યથિત અંતઃકરણથી તે તરત ત્યાંથી ડીંગે આવ્યો ગયો. તેના જવા પછી ગુસ્તારના મનઃસમુદ્રમાં વિચારતરંગો ઉદ્ભવવા લાગ્યા—તેના હૃદયસમુદ્રમાં ફોલનો આરંભ થયો. ગુસ્તારની વિદાસીન મુખમુદ્રા તેની દૃષ્ટિસમક્ષ આવીને બેસી રહી અને તે આકુળ બાકુળ થઈ ગઈ. ગુસ્તારના એના કારણને તે જાણી ગઈ. ગુસ્તાર કેવળ પોતાનો મિત્ર અને સહચારી જ નહિ, કિન્તુ પૂર્ણ પ્રેમી પણ છે અને આત્મારે મારા હિત્યારેલા શબ્દોથી એની પ્રેમનિરાસા થએલી છે, એ સત્ય હવે તેના જાણવામાં આવી ગયું. આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે શોકાતુર અને નિરાસ થઈ ગઈ. અચાતપોવના બાળાએ આત્માર-લગી ગુસ્તારને પોતાના પ્રિયતમ મિત્ર ઉપરાંત અન્ય દૃષ્ટિથી જોયો નહોતો. પણ 'મેં આજે મારા અણુથીના અંતઃકરણમાં દારણુ આધાત ક્યો છે,' એ વિચાર તે મુગ્ધ બાળાના મનને બહુ જ વ્યથિત કરવા લાગ્યો. કેટલાક સમય પર્યન્ત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં તે ત્યાં જ બેસી રહી અને તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. દુઃખથી નિઃશ્વાસ નાખવાને આજે આ તેને પ્રથમ પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થયો હતો; પણ દુહાંચે તેના એ નિઃશ્વાસના પ્રસંગને અંતિમ પ્રસંગ થવા દીધો નહિ !

તે દિવસે ગુસ્તાર જો ગયો તે પાછો કર્ણાવ જોવામાં ન આવ્યો. તેના દુઃખનું કારણ પોતે ચલામી ગુસ્તારે અશ્રુ વર્ષાવવામાં કદી પણ ન્યૂનતા ન રાખી. 'જો બાદશાહની ઇજા વિરુદ્ધ વર્તન થાય, તો અમારા મગની ધનધાણી થઈ જશે અને બધાંની મર્દનપદ તજવાર કરી વળશે,

એ સ્વસ્થને સારી રીતે જાણવા છતાં પણ જે પોતાનો તે પરમમિત્ર પુનઃ દષ્ટિગોચર થાય, તો પોતાના બાંધિ બેગમપદને ત્યાંથી દેવાને પણ તે તૈયાર થઈ ગઈ. અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી તેણે પોતાના પિનાના ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. 'હું અત્યારે જે સદ્માઝપદવીપર આરુઢ થાઉં છું, તે મારી પદવી સુખકર થાય એવો આશીર્વાદ આપવાને મારો મિત્ર મારી પાસે નથી' આમ જોઈને ગુહનારે જે વિલાપ કર્યો, તે સર્વથા અવર્ણનીય હતો. ગુહનારનું પ્રેમમય હૃદય પોતાને પ્રાપ્ત થનારાં બહુમુદ્ધ રત્નો કરતાં પણ અત્યંત બહુમુદ્ધ કિંવા અમુદ્ધ હતું. એ હવે સારીરીતે તે જાણના જાણવામાં આવી ગયું.

—મધ્યમ—

તૃતીય પરિચ્છેદ

અસૂયાનો અધિકાર

ગુહનાર નિઃકપટ અને પ્રેમાળ અંતઃકરણની એક બેળી બાળા હતી. પોતે બેગમ થવાના વિચારથી તેના હૃદયમાં દર્પ થયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વારુ ? જે વેળાએ બાદશાહી જ્ઞાનખાનામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાએ તેના મનમાં કેટકેટલાં મનોરાજ્યો ઉદ્ભવતાં હતાં, એ કહી કે ગણી શકાય તેમ નથી. તથાપિ તે સર્વથા આનંદસાગરમાં જ ફીડા કરતી હતી, એમ તો નહોતું જ. ગુહનારના દુઃખનું કારણ તે પોતે થઈ હતી, એ વિશેની વેદના તો તેના મનમાં ચાલુ જ હતી. પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી તે અઘ અને ઉચ્છ્રંખલ બાળા એ ધટનાને ધણેક અંશે જૂતી થઈ. વિવાહસમારંભના દાકમાઠ અને વૈભવ આદિને જોઈને તેનાં નેત્રો અંતર્ધ ગયાં અને 'હવે હું ભારતેશ્વરના રંગમહાલયમાંનાં સર્વ એશ્વર્યોની સ્વામિની થઈશ' એ વિચારથી તેના મનમાં અતિશય આનંદ થવા લાગ્યો.

ગુહનારનો રંગમહાલયમાં પ્રથમ પ્રવેશ થયો, તે વેળાએ પોતાના મનોરથોના લંગનાં કાંઈ પણ ચિન્હો તેનાં જીવામાં આગ્યાં નહિ. તે દિવસે મહાવયને બહુ જ મોહક રીતિથી શુંગારવામાં આવ્યો હતો. સામાન્યમાંના સૃષ્ટણીય એશ્વર્યનું જાણે ત્યાં પ્રદર્શન જ કરવામાં આવ્યું હતું. બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાંની મુંદરીઓ ઉત્તમ પ્રકારના શુંગાર ધારીને નવીન બેગમના સ્વાગતપ્રસંગની આતુરતાથી વાટ જોતી બિભી હતી. બેગમની પાલખી જે વેળાએ મહાલય પ્રતિ જતી હતી, તે વેળાએ બેગમનાં શુભાવલોકનમણે એકત્ર થયેલી સહસ્ત્રવધિ લક્ષનાઓનાં વદનોથી તે લાલ મહાલયની ખાનગી વાટો ઉલ્લસાઈ જવા લાગી હતી. જેમ જેમ ગુહનારની પાલખી આગળ અને આગળ વધવા લાગી, તેમ તેમ તે

અંતઃપુરના ઐશ્વર્યને જોઈને જાણે તે પોતે દિવ્ય લોકમાંના વિલાસ-મંદિરમાં જ સંચાર કરતી હોયતી! એવો જ તેને ખાસ થવા લાગ્યો. બેગમની પાલખી ખાસ મહલના દ્વારપર જઈ પહોંચતાં બાદશાહ શાહ-જહાનની શાહજહાદી જહાનઆરા ગુલ્શારને લેવામાટે રહામી આવી અને મહાપ્રેમથી તેનું સ્વાગત કરીને અંદરના મહાલયમાં લઈ ગઈ. સ્વાગ-તના આ અપ્રતિમ આરંભરને અવલોકીને ગુલ્શાર પોતાના જીવિતને ધન્ય અને સફળ માનવા લાગી.

મેજ્દાનીની સમાપ્તિ થયા પછી જહાનઆરા ગુલ્શારને પાસેના એક ચંદનના દ્વારમાંથી બીજા એક મુંદર દાલાનમાં લઈ ગઈ, અને 'આ મહાલય બેગમ સાહબાનો છે' એમ તેને જણાવીને તેણે તેની રજા માગી. બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાંના કારસ્થાનોની એ બાબતને શી ખબર હોય વારુ? શાહજહાદી જહાનઆરાના એ બાલ પ્રેમાળ વર્ત-તને જોઈને ગુલ્શારના આનંદનો અવધિ થયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું. ગુલ્શારે પણ મહાપ્રેમથી સન્નામ કરીને શાહજહાદીને જવાની રજા આપી.

બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાં બીજી પણ એક બેગમ આવી, એ જોઈને જહાનઆરાના આંતરિક અસંતોષની સીમા થઈ હતી. તેને તો એ જાણે એક નવીન અરિષ્ટ જ આગ્યું હોયતી, એમ જ જણાવા લાગ્યું. 'આ પહેલાં જે બેગમો રંગમહાલયમાં આવી હતી, તેમણે કેટ-લાક પરિમિત કાળ પર્યન્ત જ બાદશાહને પ્રેમનો હિન્માદ લગાજો હતો; અદ્વકાળ પર્યન્ત જ બાદશાહપર તેમનું વર્ચસ્વ રહી શકતું હતું. પણ અત્યારે જે નવી બેગમનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થયો છે, તે સર્વથા લાવણ્યમંડારરૂપ હોવાથી બાદશાહને જરૂર પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખશે' આવા વિચારથી શાહજહાદીના મનમાં અસુધાનો અગ્નિ પ્રજ્વળવા માંડ્યો. જહાનઆરા શાહજહાનની પુત્રી હોવા છતાં બાદશાહના ખાસ મહા-લયમાં સર્વ પ્રકારે તેનો જ સ્વતંત્ર અધિકાર ચાલતો હતો અને એ સત્તા ચલાવવામાં તે એક પ્રકારની અતિશય મહત્તા માનતી હતી. ગુલ્શારની પૂર્વે જે બેગમોએ ખાસ મહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તેમનો પ્રભાવ બાદશાહપર ન પડવા દેવાના તેણે અનેક પ્રકારના નીચ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને એમ કરીને પોતાની સત્તાને અવિચળ રાખી હતી, પણ 'જો બાદશાહ એકવાર આ અન્યાયમનોહર મુંદરીના રનેહપાશમાં સપડાયો, તો પછી મારી સત્તા લેશ માત્ર પણ કાયમ રહેવાની નથી,' આવો ભય ઉત્પન્ન થવાથી જહાનઆરા સંતાપ તથા અસુધાના ભયંકર અગ્નિથી દગ્ધ થવા લાગી.

દ્વાપના આવેશમાં જ તે સુમતાજી યોગમ પાસે ગઈ. આગના આ સમારંભમાં સુમતાજી આવી નહોતી. તે પોતાના મહાત્મ્યમાંથી આજે બિરુદ્ધ બહાર તીકળી નહોતી. જહાનઆરા તેના મહાત્મ્યમાં ગઈ, તે વેળાએ સુમતાજી રડતી બેઠેલી તેના બેવામાં આવી. એક સુવર્ણના પદાંગ પંરની જરીથી ભરેલી ચમ્પામાં ભારતેશ્વરની લાવણ્યમયી પટરાણી દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી અશ્રુ ઢાળતી પોતાના સુકુમાર વદનને છૂપાવીને એક બાળક પ્રમાણે રાદનબાપારમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી.

સુમતાજી યોગમને આવી રીને શોકનિમગ્ન બેઠને જહાનઆરા પણ અશ્રુ વર્ષાવી એક પ્રકારના આડંબરયુક્ત દંભથી કહેવા લાગી “અમ્માં, જહાંપનાહ શહનશાહની સર્વશ્રેષ્ઠ યોગમને આમ કરવું શોભતું નથી !”

રડતાં રડતાં જ સુમતાજી યોગમે ઉત્તર આપ્યું કે;—“જહાનઆરા, તારું આ બોલવું નિષ્ફરતાવાળું છે. બેટા, તું કુમારિકા છે, એટલે પર-ભ્રેલી સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ કેવાં હોય છે, એની તને ખબર નથી. જેને આપણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દીધું અને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માન્યો, તે જ આવિદ બ્યારે બેવશ થતો બેનામાં આવે, એટલે તે વેળાએ સ્ત્રીના મનમાં કેવો આઘાત થાય છે અને તેના અંતઃકરણની કેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે, એની દેખના તારા જેવી કુમારિકાઓના મસ્તિષ્કમાં આવવી અશક્ય છે. દિલ્લીશ્વર મહાન છે, સાર્વભૌમ છે અને વિચારશીલ છે; એટલે તેમણે તો જે કર્યું તે યોગ્ય ધારીને જ કર્યું હશે; પણ મોરું અંતઃકરણ સ્ત્રીનું હોવાથી મારાથી રજા વિના કેમ કરીને રહી શકાય વારુ !”

“અમ્માં, હું તને ત્રાસ આપવામાટે આવી નથી. હું કુમારિકા હોવા છતાં સ્ત્રી છું, એ તું કેમ જૂલી જાય છે વારુ? જો કે થોડા અમાણ્યમાં, છતાં સ્ત્રીઓના મનોવિકારને હું જાણું છું તો ખરી જ. બાદ-શાહે જે કર્યું તે યોગ્ય નથી કર્યું, એ તો મારા જાણવામાં પણ છે જ. દિલ્લીશ્વરના આ કૃત્યનો હું નિષેધ કરું છું. પણ આટલા કારણથી જ દિલ્લીશ્વરની યોગમ શોક કરતી બેસે, એ યોગ્ય છે ખરું કે? મા, આ રાદન તને જરાય ઘટતું નથી.” જહાનઆરાએ અતુકંપા દર્શાવી.

“તારે બીજું હું શું કરું વારુ? મને સ્ત્રીનો અવતાર મળ્યો, એ જ પ્રથમ મારાં દુર્ભાગ્ય, અને તેમાં પણ વળી બાદશાહમાં મારો પ્રેમ બંધાયો, એ તો દુર્ભાગ્યની સીમા જ થઈ! બાદશાહ અતિશય મહાન અને હું એક સાધારણ ઔરત! મારા જેવી એક છુદ્ધક સ્ત્રીના પ્રેમ-પાશમાં સાર્વભૌમ દિલ્લીશ્વર કદાપિ બદ્ધ થવાના નથી, એ હું સારી રીતે જાણતી હતી; છતાં પણ મેં માંડીએ સર્વથા તેમની જ આરાધના

અંતઃપુરના ઐશ્વર્યને જોઈને જાણે તે પોતે દિવ્ય લોકમાંના વિલાસ-મંદિરમાં જ સંચાર કરતી હોયની ! એવો જ તેને લાસ થવા લાગ્યો. બેગમની પાલખી ખાસ મહલના દ્વારપર જઈ પહોંચતાં બાદશાહ શાહજહાનની શાહજહાદી જહાનબારા ગુલ્શારને લેવામાંટે સહામી આવી અને મહાપ્રેમથી તેનું સ્વાગત કરીને અદરના મહાલયમાં લઈ ગઈ. સ્વાગતના આ અપ્રતિમ આડંબરને અવલોકીને ગુલ્શાર પોતાના જીવિતને ધન્ય અને સફળ માનવા લાગી.

બેગમનીની સમાપ્તિ થયા પછી જહાનબારા ગુલ્શારને પાસેના એક ચંદનના દ્વારમાંથી બીજા એક ઝુંદર દાક્ષાતમાં લઈ ગઈ, અને ‘આ મહાલય બેગમ સાહબાનો છે’ એમ તેને જણાવીને તેણે તેની રજા માગી. બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાંના કારસ્થાનોની એ બાળાને શી ખબર હોય વાર ? શાહજહાદી જહાનબારાના એ બાલ પ્રેમાળ વર્તનને જોઈને ગુલ્શારના આનંદનો અવધિ થયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું. ગુલ્શારે પણ મહાપ્રેમથી સન્નિધિ કરીને શાહજહાદીને જવાની રજા આપી.

બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાં બીજા પણ એક બેગમ આવી, એ જોઈને જહાનબારાના આંતરિક અસંતોષની સીમા થઈ હતી. તેને તો એ જાણે એક નવીન અરિષ્ટ જ આગ્યું હોયની, એમ જ જણાવા લાગ્યું. ‘આ પહેલાં જે બેગમો રંગમહાલયમાં આવી હતી, તેમણે કેટલાક પરિમિત કાળ પર્યન્ત જ બાદશાહને પ્રેમનો ઉન્માદ લગાડ્યો હતો; અસ્પષ્ટાળ પર્યન્ત જ બાદશાહપર તેમનું વર્ચસ્વ રહી શકતું હતું. પણ અત્યારે જે નવી બેગમનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થયો છે, તે સર્વથા લાવણ્યભંડારરૂપ હોવાથી બાદશાહને જરૂર પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખશે’ આવા વિચારથી શાહજહાદીના મનમાં અસુખનો અગ્નિ પ્રજ્વળવા માંડ્યો. જહાનબારા શાહજહાનની પુત્રી હોવા છતાં બાદશાહના ખાસ મહાલયમાં સર્વ પ્રકારે તેનો જ સ્વતંત્ર અધિકાર ચાલતો હતો અને એ સત્તા ચલાવવામાં તે એક પ્રકારની અતિશય મહત્તા માનતી હતી. ગુલ્શારની પૂર્વે જે બેગમોએ ખાસ મહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તેમનો પ્રભાવ બાદશાહપર ન પડવા દેવાના તેણે અનેક પ્રકારના નીચ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને એમ કરીને પોતાની સત્તાને અવિચળ રાખી હતી, પણ ‘જે બાદશાહ એકવાર આ અગ્નિજ્વળનોહર મુંદરીના રનેહપાશમાં સપડાયો, તો પછી મારી સત્તા લેશ માત્ર પણ કાયમ રહેવાની નથી,’ આવો ભય ઉત્પન્ન થવાથી જહાનબારા સંતાપ તથા અસુખના ભયંકર અગ્નિથી દગ્ધ થવા લાગી.

ઠાપના આવેશમાં જ તે સુમતાજી બેગમ પાસે ગઈ. આજના આ સમારંભમાં સુમતાજી આવી નહોતી. તે પોતાના મહાક્ષયમાંથી આજે બિઝુલ બહાર નીકળી નહોતી. જહાનઆરા તેના મહાક્ષયમાં ગઈ, તે વેળાએ સુમતાજી રડતી બેઠેલી તેના બેવામાં આવી. એક સુવર્ણના પલંગ પેરની જરીથી ભરેલી ચથ્થામાં ભારતેશ્વરની લાવણ્યમયી પટરાણી દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી અશ્રુ ઢાળતી પોતાના સુકુમાર વદનને ધૂપાવીને એક બાળક પ્રમાણે રોદનબાધારમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી.

સુમતાજી બેગમને આવી રીને શોકનિમગ્ન બેઠને જહાનઆરા પણ અશ્રુ વર્ષાવી એક પ્રકારના આડંબરયુક્ત દંભથી કહેવા લાગી ‘અમ્માં, જહાંપનાહ શહનશાહની સર્વશ્રેષ્ઠ બેગમને આમ કરવું શોભતું નથી !’

રડતાં રડતાં જ સુમતાજી બેગમે ઉત્તર આપ્યું કે;—“જહાનઆરા, તારું આ બોલતું નિપુરતાવાળું છે. બેટા, તું કુમારિકા છે, એટલે પર-લેલી સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ કેવાં હોય છે, એની તને ખબર નથી. જેને આપણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દીધું અને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માન્યો, તે જ ખાવિંદ જ્યારે બેવશ થતો બેવામાં આવે, એટલે તે વેળાએ સ્ત્રીના મનમાં કેવો આધાત થાય છે અને તેના અંતઃકરણની કેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે, એની કલ્પના તારા જેવી કુમારિકાઓના મસ્તિષ્કમાં આવવી અશક્ય છે. દિલ્લીશ્વર મહાન છે, સાર્વભૌમ છે અને વિચારશીલ છે; એટલે તેમણે તો જે કર્યું તે યોગ્ય ધારીને જ કર્યું હશે; પણ મારું અંતઃકરણ સ્ત્રીનું હોવાથી મારાથી રજા વિના કેમ કરીને રહી શકાય વારુ ?”

“અમ્માં, હું તને ત્રાસ આપવામાટે આવી નથી. હું કુમારિકા હોવા છતાં સ્ત્રી છું, એ તું કેમ જૂઠી જાય છે વારુ? જો કે થોડા પ્રમાણમાં, છતાં સ્ત્રીઓના મનોવિકારને હું જાણું છું તો ખરી જ. બાદ-શાહે જે કર્યું તે યોગ્ય નથી કર્યું, એ તો મારા જાણવામાં પણ છે જ. દિલ્લીશ્વરના આ કૃત્યનો હું નિષેધ કરું છું. પણ આટલા કારણથી જ દિલ્લીશ્વરની બેગમ શોક કરતી બેસે, એ યોગ્ય છે ખરું કે? મા, આ રોદન તને જરાય ધટતું નથી.” જહાનઆરાએ અનુકંપા દર્શાવી.

“ત્યારે બીજું હું શું કરું વારુ? મને સ્ત્રીનો અવતાર મળ્યો, એ જ પ્રથમ મારા દુર્ભાગ્ય, અને તેમાં પણ વળી બાદશાહમાં-મારો પ્રેમ બંધાયો, એ તો દુર્ભાગ્યની સીમા જ થઈ! બાદશાહ અતિથય મહાન અને હું એક સાધારણ ઔરત ! મારા જેવી એક છુદ્ધક સ્ત્રીના પ્રેમ-પાશમાં સાર્વભૌમ દિલ્લીશ્વર કદાપિ બદ્ધ થવાના નથી, એ હું સારી રીતે જાણતી હતી; છતાં પણ મેં ગાંડીએ સર્વથા તેમની જ આરાધના

તે અંદર લઈ ગઈ અને તેને મૃદુ શય્યામાં સૂતાડીને તેને
કરવા લાગી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પ્રેમસાહસ

કળની ગતિને કાણુ કુંઠિત કરી શકે વારુ ૧ દિવસ
રાત્રિ પણ દિવસ, એવી નિયમિત પ્રમાણથી નિત
પ્રાણિ ચાલતી જ હતી. બેગમ શુદ્ધનર અને પુરમાં
અનુભવતી હતી, જહાનઆરાએ એ નવીન બેગમને
રજાનથી અમુત કરવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા અને ફ્રાતમાં
જાતુ જ દર્શા; પણ એ હિલચમાંથી એકને પણ વિજય
પાડુ દિવસે દિવસે મુગલશાહશ હતા જતાનખાનામાં
શુનારને પોતાને જ દેટાગો આવવા લાગ્યો. પ્રથમતા તે
બાવ અને પંચવિધપક આનદની ઘોડા જ દિવસમાં
અને અંતઃપુરમાંનાં મુખો વિશે તેના મનમાં તિરસ્કાર
મુખોમાં દેટા પત્ર સારાંશ નથી, અને આ કૂવબૂલામણ
લાસવા લામ્બુ-રંગમહાલમાં જે પ્રકારે હૃદયોચર
પોષક છે; આ બાત્ર સો-દર્શના આરજાદન તજે આયુષ્ય
અને મુખરૂપ પવિત્રનાનો અસ અત્યંત છે, એ રહસ્ય
જાણવામાં આવી ગયું. આ નિલામચક્રમાં વાસ્તવિક
વાસ્તવિક મુખ કાંઈ પણ નથી; અને રાજમહાલમાં
બાપણોમાં પ્રીતિ કિંવા માયાનો અસ તિજ માત્ર પણ
પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂક્યો. માત્ર એક વર્ષના અવધિ
ત્રિદશીશ્વરના અંતઃપુરમાં નિર... અર્થ ગયો; અને
છતાં એના કરતાં
હિતજ યર્થ.

શુદ્ધનારના

અંતઃપુરના
મંદિરમાં જ
બેગમની પા
જહાનની સ
મહાપ્રેમથી
તના આ
ધન્ય અને
મેજ
એક અંદરને
'આ મહાલ
રજા માગી,
શી ખખર હે
તને જોધને,
જેવું કાંઈ પ
દીને જવાની
બાદશા
જોધને જહા
તો એ જાણે
લાગ્યું. 'આ
લાક પરિમિ
અવધકાળ પ
અત્યારે જે
લાવણ્યભંડાર
આવા વિચા
જહાનઆરા
લયમાં સર્વ
સત્તા મહા
ગત્તારતી

પ્રવાહિની યમુના નદીના જળતરંગોને જોતાં બેસતાં હતાં. એવા એકાંત સમયે પોતાના પ્રણેશ્વરના મુખમાંથી સ્વનારી વાક્યસુધાનું પ્રાસન કરવાને તે નિરંતર જુબુક્ષિત રહેતી હતી. બાદશાહના મધુર બાળણુમાં તે એટલી બધી લીન ઘર્ષ જતી કે, ઇતર વિદ્યાસોપ્રતિ તેનું લેશ માત્ર પણ ધ્યાન જતું નહિ. જો એ મિષ્ટ અને સુમધુર સુખનો જ તેને નિરંતર લાભ મળતો રહ્યો હોત, તો તેણે મરણુ પર્યંત અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા કરી ન હોત, પરંતુ તેની બાગરેપા કાંઈ બીજી જ દિશામાં લખાયેલી હતી.

આ લોકના એ સ્વર્ગીય સુખનો શાશ્વત ઉપભોગ તેના બાગ્યમાં લખાયેલો નહોતો. બાદશાહની મુલાકાતને લાભ હવે તેને કવચિત્ જ મળતો હતો. કાંઈ કાંઈવાર તો દિવસોના દિવસ વીતી જવા છતાં રંગ-મહાલયમાં શાહજહાનનું આગમન થતું નહોતું. શાહજહાનને ગુફનાર-માંનો પ્રેમ એછો થયો હતો કિંવા બાદશાહને તેના સહવાસથી પૂર્વ જોવો આનંદ નહોતો મળી શકતો, એમાંનો એક પણ પ્રકાર હતો નહિ. એક માત્ર મુમતાજ બેગમ જ તેની પ્રતિસ્પર્ધિની હતી, પરંતુ તેનાથી લયભીત થવાનું પણ ગુફનારને કાંઈ કારણ નહોતું. તેના દુર્ભાગ્યયોગે બાદશાહને એ વર્ષનો ધણો જ કાળભાગ રાજકારણોમાં જ વીતાડવો પડ્યો હતો. બાદશાહ શાહજહાન મહાદક્ષ બૂપતિ હતો. તે બીજાઓપર આધાર ન રાખીને રાજ્યના કાર્યભારને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં પોતે જ સંભાળતો હતો. ગુફનાર સાથે લગ્ન કર્યા પછી બીજા વર્ષમાં રાજ-કારણુ વિષયક અનેક મહત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવાથી બાદશાહને ધણો ખરા કાળ દરબારમાં જ વીતી જતો હતો અને તેથી રંગમહાલયમાં જવાનો કે વિકાસ ભોગવવાનો અવકાશ જ બહુધા તેને મળી શકતો નહોતો. એ જ કારણથી આજકાલ તેનું દર્શન રંગમહાલયમાં દુર્લભ ઘર્ષ પડ્યું હતું.

જેના સહવાસથી ગુફનારને પોતાનો કાળ આનંદમાં જવાની આશા હતી, તે બાદશાહનું દર્શન જ દુર્લભ ઘર્ષ પડતાં બાલ્ય અન્ય વિષયોના યોગે તેને શો આનંદ મળી શકે વાર ? દિલ્લાશ્વરનું અંતઃપુર એટલે નદનવન, પણ પોતાના પ્રેમ નિધાન વિના ગુફનારને તે સ્મરણવત્ લાસવા લાગ્યું. યમુનાના કૃષ્ણ સલિલપ્રવાહને જોતી તે પોતાના મહાલયની ખારીમાં બેસતી હતી. તેના વિચારસામાન્યનો આરંભ થતાં બાલ્યા-વર્યાના મધુર દિવસો, તે સમયની ક્રીડાઓ અને પ્રેમમય સંભાષણોનું તેને સ્મરણુ ઘર્ષ આવતું અને તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવતાં હતાં. તેને હવે પોતાના પિતાના ગૃહમાંનું સરજ જીવન શ્રેષ્ઠ લાસનું અને ગુફના

તે અંદર લઈ ગઈ અને તેને મૂઢુ ચાયામાં સૂતાડીને તેની થોડી ગુથ્થા કરવા લાગી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પ્રેમસાહસ

૩૬ બની ગતિને દાણ કુંકિત કરી શકે વારુ ? દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ, એવી નિયમિત પ્રમાણથી નિત્ય પ્રમાણે કાળની પ્રગતિ ચાલતી જ હતી. બેગમ ગુલનાર અંતઃપુરમાંનાં મુખ દુઃખોને અનુભવતી હતી, જહાનઆરાએ એ નવીન બેગમને બાદશાહના પ્રેમ-સ્થાનથી વ્યુત કરવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા અને ફૂલમાંનાં કાંદરૂપો પછી આશુ જ હતી; પણ એ હાથમાંથી એકનો પણ વિજય થઈ શક્યો નહિ. પરંતુ દિવસે દિવસે મુગલબાદશાહના જનાનખાનામાંના તે વિલાસોના ગુલનારને પોતાને જ કંટાળો આવવા લાગ્યો. પ્રથમના તેના તે ઉચ્છ્રાંખત લાવ અને પૈભવવિષયક આનંદની થોડા જ દિવસમાં ન્યૂનતા થઈ ગઈ, અને અંતઃપુરમાંનાં સૂખો વિશે તેના મનમાં તિરસ્કાર આવી ગયો. આ સૂખોમાં કરોડો પણ સારાંશ નથી, અને આ શૂદ્ધભૂજામણી છે, એમ તેને ભાસવા લાગ્યું—રંગમહાસયમાં જે પ્રકારે દરિગોચર થાય છે, તે સર્વ પોષક છે; આ બાલ સૌન્દર્યના આચ્છાદન તળે આયુષ્યના સત્ય ભૂયશ્ચ અને સુખરૂપ પવિત્રતાનો અંશ અત્યલ્પ છે; એ રહસ્ય સારી રીતે તેના જાણવામાં આવી ગયું. આ વિલાસચક્રમાં વાસ્તવિક આનંદ અને વાસ્તવિક સુખ કંઈ પણ નથી; અને રાજમહાલપમાંનાં મધુરમિષ્ટ ભાષણોમાં પ્રીતિ કિંવા માવાનો અંશ તિલ માત્ર પણ નથી. એવા તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂક્યો. માત્ર એક વર્ષના અવધિમાં જ ગુલનારને દ્વિદશીશ્વરના અંતઃપુરનો તિરસ્કાર થઈ ગયો; અને તે બાળા હોવા છતાં એના કરતાં લિંગ પ્રકારના આયુષ્યક્રમની તેના મનમાં નિઃશંકા ઉત્પત્તિ થઈ.

ગુલનારના મુખમંડળમાંની પૂર્વની આનંદવૃત્તિનો હવે લય થઈ ગયો હતો. બાદશાહનો સહવાસ તે જ એક તેના વલનક્રમને પ્રવૃત્ત કરનારું એક કિરણ હતું. શાહજહાન બહુ જ દયાળુ અંતઃકરણનો અને હિંસારથી પુરવ હતો; એટલે તેના તરફ દૃષ્ટિ જતાં ‘મારું આયુષ્ય સર્વથા વ્યર્થ તો નથી’ એમ માનીને તે પોતાના નિરાશ મનનું સમાધાન કરી લેતી હતી. બાદશાહ શાહજહાનના તેજસ્વી મુખને એવામાં અને તેનું મધુર લાપણું સાંલગવામાં જ તેને સુખનો ભાસ થતો હતો. શાહજહાન અને ગુલનાર વારંવાર મોતીમહલની અગાસીમાં જઈને શાંત-

પ્રવાહિની યમુના નદીના જળતરંગોને બેતાં બેસતાં હતાં. એવા એકાંત સમયે પોતાના પ્રણેશ્વરના મુખમાંથી સ્વનારી વાક્સુધાનું પ્રાપ્ત કરવાને તે નિરંતર શુશુક્ષિત રહેતી હતી. બાદશાહના મધુર ભાષણમાં તે એટલી બધી લીન થઈ જતી કે, ઇતર વિલાસોપ્રતિ તેનું લેશ માત્ર પણ ધ્યાન જતું નહિ. બે એ મિષ્ટ અને સુમધુર સુખનો જ તેને નિરંતર લાભ મળતો રહ્યો હોત, તો તેણે મરણ પર્યંત અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા કરી ન હોત, પરંતુ તેની ભાગ્યરેખા કોઈ બીજી જ દિશામાં સંભાળી હતી.

આ લોકના એ સ્વર્ગીય સુખનો સાથેન ઉપભોગ તેના ભાગ્યમાં લખાયેલો નહોતો. બાદશાહની મુલાકાતને લાભ હવે તેને કવચિત્ જ મળતો હતો. કોઈ કોઈવાર તો દિવસોના દિવસ વીતી જવા છતાં રંગ-મહાલયમાં શાહજહાનનું આગમન થતું નહોતું. શાહજહાનને ગુસ્તાર-માંનો પ્રેમ ઓછો થયો હતો કિંવા બાદશાહને તેના સહવાસથી પૂર્વ જોવા આનંદ નહોતો મળી શકતો, એમાંનો એક પણ પ્રકાર હતો નહિ. એક માત્ર મુસ્તાફ બેગમ જ તેની પ્રતિસ્પર્ધિની હતી, પરંતુ તેનાથી બધીત ધવાનું પણ ગુસ્તારને કાંઈ કારણ નહોતું. તેના દુર્ભાગ્યયોગે બાદશાહને એ વર્ષનો ધણો જ કાળભાગ રાજકારણોમાં જ વીતાડવો પડ્યો હતો. બાદશાહ શાહજહાન મહાદક્ષ ભૂપતિ હતો. તે બીજાઓપર આધાર ન રાખીને રાજ્યના કાર્યભારને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં પોતે જ સંભાળતો હતો. ગુસ્તાર સાથે લગ્ન કર્યા પછી બીજા વર્ષમાં રાજ-કારણ ત્રિપક્ક અનેક મદત્તવના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવાથી બાદશાહનો ધણો ખરા કાળ દરબારમાં જ વીતી જતો હતો અને તેથી રંગમહાલયમાં જવાનો કે વિલાસ ભોગવવાનો અવકાશ જ બહુધા તેને મળી શકતો નહોતો. એ જ કારણથી આજકાલ તેનું દર્શન રંગમહાલયમાં દુર્લભ થઈ પડતું હતું.

જેના સહવાસથી ગુસ્તારને પોતાનો કાળ આનંદમાં જવાની આશા હતી, તે બાદશાહનું દર્શન જ દુર્લભ થઈ પડતાં બાલ અન્ય ત્રિપયોના યોગે તેને શો આનંદ મળી શકે વારુ? દિલ્લીશ્વરનું અંતઃપુર એટલે નંદનવન, પણ પોતાના પ્રેમ નિધાન વિના ગુસ્તારને તે સ્મરણવત્ ભાસવા લાગ્યું. યમુનાના કૃષ્ણ સલિલપ્રવાહને બેતી તે પોતાના મહાલયની બારીમાં બેસતી હતી. તેના વિચારસામ્રાજ્યનો આરંભ થતાં બાદ્યા-વસ્થાના મધુર દિવસો, તે સમયની ક્ષીડાઓ અને પ્રેમમય સંભાષણોનું તેને સ્મરણ થઈ આવતું અને તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવતાં હતાં. તેને હવે પોતાના પિતાના ગૃહમાંનું સરળ જીવન શ્રેષ્ઠ ભાસતું અને ગુસ્તાર

રત્ન રમ્ય મુખમંડળ તેની સ્મરણ દષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઉભું રહેતું હતું. 'મેં પોતે જ મારા જીવિતને દુઃખમય કરી નાખ્યું અને મારા બાલ્યકાળના પ્રિય સખાના હૃદયભંગનું કારણ પણ હું જ થઈ,' એ વિચારતું મનમાં આગમન થતાં તે અસ્ખલિત અગ્નિનું વિસર્જન કરતી હતી.

એ પ્રમાણેની શોકમગ્ન સ્થિતિમાં એક દિવસ ગુલ્શાર યમુનાગળને જોતી જોતી બેઠી હતી, એટલામાં નદીના પરતીરપર કાંઈ મનુષ્ય ભમ્યા કરે છે, એવો તેને ભાસ થયો. તે એક ધ્યાનથી તેને જોવા લાગી અને અલ્પ સમયમાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. તે મનુષ્ય ખીજે કાંઈ નહિ, પણ તેનો બાલ્યસખા ગુલ્શાર જ હતો.

ગુલ્શારને જોતાં જ ગુલ્શારને મૂઝાં આવવા જેવું થયું; પરંતુ પોતાને સંભાળીને તે નીચે જોતી ગઈ. હવે શો માર્ગ લેવો અને શું કરવું, એની તેને સૂઝ ન પડી. પરપુરુષ સાથે પોતાનો કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવવો કેવા પરપુરુષને જોવાથી મગાવવો, એ બાદશાહી જનતાનખાનાની બેગમે અને બાંદીઓમાટે તો સર્વથા અશક્ય જ હતું. બાદશાહને વિનંતિ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો, પણ તે અત્યારે ભાં નહોતો; અને પિતાને પત્ર લખીને જોવાવવાનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો; પણ પુનઃ 'મારું પત્ર તેને મળે અને તે અહીં આવી પહોંચે ત્યાં સુધી ગુલ્શાર અહીં રહેશે કે નહિ, એનો શો નિયમ વારુ?' એ વિચારે તે વિચારને કાઢી નાખ્યો. ગુલ્શાર બેગમ હોવાથી જો મનમાં આવે તો ગુલ્શારને પકડી લાવવાની આદા તે કરી શકે એમ હતું; પરંતુ ગુલ્શારના સંબંધમાં એ વિચાર તેને સર્વથા અયોગ્ય જણાયો. અંતે એ સર્વ કરતાં અધિક ભયપ્રદ સાહસ કરવાને તે તૈયાર થઈ ગઈ. તેણે એક પત્ર લખ્યું અને તે પોતાની એક વિશ્વાસપાત્ર દાસીદ્વારા તેનાપર મોકલી આપ્યું. ખીજું એક પત્ર તેણે પોતાના પિતાપર લખ્યું અને તેમાં ગુલ્શારના આવ્યાના સમાચાર જણાવ્યા.

પંચમ પરિચ્છેદ

ક્રાંતમાનો ફત્તેહ

ગુલ્શારની દાસી વિશ્વાસપાત્ર અને હિમાનવાર હતી; તથાપિ તે ચતુર અને પ્રવંચકુશળ નહોતી. 'ગુલ્શારે યમુનાના પરતીરપર ભટકતા એક માણસપર પત્ર પાડ્યું છે, એટલે એમાં એનું કાંઈ પણ ગુપ્ત રહસ્ય તો હોવું જ જોઈએ,' આવા વિચારથી તે રહસ્યને જાણવાની

તે પત્ર તેના માલિકના હાથમાં પહોંચાડવા પહેલાં એકવાર ખોલીને વાંચવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દારી એ પત્ર લખેને પોતાના રહેવાના ઓરડામાં ગઈ. તે પોતે સારી રીતે વાંચી શકતી ન હોવાથી પોતાની જિગરમન દોસ્ત કાતમા-મુમ્તાજની દારી-ને તેણે મદદમાટે બોલાવી. પત્ર સંક્ષિપ્ત હોવાથી બન્નેએ મળી તત્કાળ વાંચી નાખ્યું. તે નીચે પ્રમાણે:-

“ગુફનાર,

“તારા પુનઃદર્શનનો લાભ મળ્યો, એથી મને ધણો જ આનંદ થાય છે. તારા દર્શનનો નિત્ય લાભ જ મારા આનંદનો એક માત્ર હેતુ છે. અહીંના છવનથી હું સર્વથા કંટાળી ગઈ છું અને મારો છવ ત્રાંસી ગયો છે. અર્થાત્ તારા દર્શનથી અત્યારે મને જે આનંદ મળી રહ્યો છે, તેના કૃપા કરીને લોપ ન કરીશ. આજે દેખાયે હતો, તે જ રથને નિત્ય આવ્યા કરજે.

ગુફનાર”

બન્ને દારીઓને આ એક વિનોદ જ ભાસ્યો. પરંતુ કાતમાના મનમાં, આજે ધણા દિવસ પછી શિકાર પોતાના હાથમાં સપડાયાથી, જે આનંદ થયો, તે સર્વથા અવર્ણનીય જ હતો. “આ થડના બાદશાહને નજરો નજર ખતાવી દેવાથી ગુફનારરૂપ કાંટો સદ્ગતમાં જ દૂર થઈ જશે” એમ તેને ભાસ્યું. પણ દ્વિતીય દાયે જ તેનો એ વિચાર બદલાઈ ગયો. તે કૃત્યાએ મનમાં અન્ય પ્રકારની એક ખીજ જ યોજના કરી અને ગુફનારની દાસીને તે પત્ર લખેને ગુફનાર પાસે જવા દીધી.

દારી કિશ્નામાંથી બહાર નીકળી અને યમુના નદીના પાત્રને ઉલ્લંઘીને ગુફનાર પાસે જવાને ચાલતી થઈ. એ વચ્ચે કાતમા જે ત્યાંથી નીકળી, તે એક ઓરવાટેથી ગુફનાર જ્યાં ઉભો હતો તેની સ્થામિના તટપર જ આવીને પોતાના એક પરિચિત સિપાહી પાસેથી તેણે એક મીડી મેળવી અને તેના યોગે તે તટપરથી નીચે ઉતરી ગઈ. પાસે જ એક ન્હાની હોડી હતી તેમાં બેસીને કાતમા પસ્તીરે જઈ પહોંચી. કાતમા ગુફનાર સમક્ષ જઈને ઉભી રહી. એ વેળાએ ગુફનારની દાસી તો અર્ધ માર્ગે પણ આવી હશે કે નહિ, એની શંકા જ હતી.

“ગુફનાર!” કાતમાએ હાંક મારી.

બાદ્યકાળની કામગીરી ગુફનારના મુખમંડળમાં અઘાપિ દગ્ગોચર થતી હતી. સ્ત્રીની હાંક સાંભળીને ગુફનાર જરાક ખચકાયો. તેના મનમાં કાંઈક બીજી પણ થઈ અને તેથી તેણે ત્યાંથી ન્હાસી જવાની તૈયારી કરી. તેના એ મનોભાવને જમાનાની ખાધેલી કાતમા મણી ગઈ; એટલે તે તેના અંગરખાના છેડાને મજબૂત પકડીને કહેવા લાગી

કે;—“આમ લયબીત થવાનું કાર્ધ પણ કારણ નથી. અઘાપિ ગુસ્તારમાં તારો પ્રેમ છે ખરો કે?”

ગુસ્તારે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું કે,—“તમે કાણ છો? તમને બધી ખબર હોય, એમ તમારા બોલવાપરથી સાફ જણાય છે.”

“હું દિલ્હીશ્વરના રંગમહાલયમાંની એક દારી છું, અને જ્ઞાનપાનામાં મારો પ્રભાવ ધણો જ સારો છે. હાલમાં કેટલાક દિવસથી દિલ્હાની આ બાજુ તરફ એક ધ્યાનથી તને દષ્ટિ દોડાવતો હું જોયા કરું છું, અને તેથી જ પૂછું છું કે, અઘાપિ ગુસ્તારમાં તારો પ્રેમ છે ખરો કે?” ક્ષાત-માએ કહ્યું.

ગુસ્તાર એકદમ કહેવા લાગ્યો;—“ગુસ્તારમાં પ્રેમ? ગુસ્તાર મારું જીવન-પ્રિય ગુસ્તાર મારા પ્રાણરૂપ છે. પરવરદિગારે જેને મારા માટે જ નિર્માણ કરી હતી, તે સ્ત્રીરત્નને બાદશાહ હરીને લઈ ગયો. અને તેણે એમ કરીને મારા આયુષ્યનો સર્વથા નાશ કરી નાખ્યો. તું ગુસ્તારમાં મારો પ્રેમ છે કે નહિ, એમ પૂછે છે? આ તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મજી જણાવવું જોઈએ કે, મારા હૃદયમંદિરમાં તેનું સિદ્ધાસન કયે સ્થળે છે અને હું તેની કેવી આરાધના કર્યાં કરું છું, એ કોઈના પણ જાણવામાં આવી શકે તેમ નથી. હું નિલ અહીં આવું છું અને તેની રમણીય મૂર્તિના દર્શનનો લાલ મળશે, એવી આશાથી ઉત્કટાલપોં પેવી સીંત તરફ જોયા કરું છું; પણ બ્યર્થ—”

“સારે તે કોઈવાર પણ તારા જોવામાં નથી આવી કે?” ક્ષાત-માએ પૂછ્યું.

“એક વાર જોવામાં આવી હતી; પણ હાથ નહિ! તે પ્રસંગનું સ્મરણ પણ મહાઠપ્પાલક છે. તે સમયના સ્મરણ માત્રથી પણ મારી મનોબધા શતગુણિત થઈ જાય છે. એક દિવસ તે આ સ્થાનેના રમ્ય મહાલયમાં બેઠી હતી. એ રમ્ય મહાલય કરતાં પણ ગુસ્તાર કેટલી વધારે રમ્ય અને કેટલી બધી વધારે સુન્દર! પણ તે વેળાએ બાદશાહના બાહુજળનો તેના સુદર શરીરની આસપાસ વિસ્તાર થયેલો હતો. તે જન્મે નિર્જરસંવિગ્નમાં લીન થયેલા હતો. હાથ! એ સ્મરણ અસારે જણે માગે જીવને શરીરમાંથી ખેંચી કાઢતું હોયની, એવી જ અત્યારે મને તીવ્ર વેદના યાવ છે!” ગુસ્તારે નિશ્ચાસ નાખીને કહ્યું પણ આ વાક્યો ઉચ્ચાત્તા જ તેના મનમાં કાર્ધ સંશય આવવાથી તે સારંગક વૃત્તિથી કહેવા લાગ્યો કે;—“પણ આ બધા વૃત્તાંત મેં તને શામાટે કહી સમજાવ્યો? તારો આ વૃત્તાંત સાથે શો સબંધ છે? મારા ગુપ્ત વૃત્તાંતને તે... ”

દ્વાતમાએ મંદ મૃદુ મંદાસ્ય કરીને કહ્યું કે;—“શુદ્ધનાર, હું તારી ખૂબ-ખાદ અને મૈત્રિણી છું. આ પ્રેમકાર્યમાં તને સાહાય્ય આપવાની મારી પરમ ઇચ્છા છે. નિત્ય શુદ્ધનારના સહવાસમાં રહેવાની અને તેના મુખ-દર્શનનો લાભ મેળવવાની તારી આકાંક્ષા નથી કે શું? પ્રેમાતુરકૃત જનને આવા પ્રકારે જ મનોગમતા હોય છે અને એમની સિદ્ધિમાટે તેઓ ગમે તેવું સાહસ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“તારું આ કથન સાચુ છે. જો મને તેના સહવાસ અને દર્શનનો લાભ મળે, તો હું પણ ગમે તેવા જોખમમાં ઉતરવાને તૈયાર છું.” શુદ્ધનારે હિંમત બતાવીને કહ્યું.

“જો તેના સહવાસમાં રહેવાની જ તારી ઇચ્છા હોય તો અંધકાર થયા પછી અહીં આવજો એટલે હું તને રંગમહાલયમાં લઈ જઈશ.” દ્વાતમાએ આશાનું દર્શન કરાવ્યું.

“પણ એ કેવી રીતે જની શકશે વારુ?”

“એની તારે કાંઈ પણ ચિંતા કરવાની નથી. જો મારા વચનમાં તારો વિશ્વાસ બંધાતો હોય તો સુખાસ્ત પછી અહીં આવજો. ત્યાં સૂધીમાં પોશાક વગેરેને સાફ સ્વચ્છ કરીને ત્યાં જવાની યોગ્ય તૈયારી કરવાનો સમય તને મળી શકશે.”

આટલું કહીને દ્વાતમા ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ. તે થોડેક દૂર ગઈ હશે, એટલામાં શુદ્ધનાર તેની પાછળ દોડ્યો અને તેના હાથ પકડીને કહેવા લાગ્યો કે;—“પણ તું આ ખરું જ કહે છે કે? ખરેખર આજે મને તું રંગમહાલયમાં લઈ જવાની છે કે?”

“હા, આજે અવશ્ય હું તને રંગમહાલયમાં લઈ જવાની છું. મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખ. દ્વાતમા આજ સૂધીમાં કદાપિ અસત્ય જોતી નથી અને જોલવાની પણ નથી.”

“બાઈ, હામા કરજો. મારો સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે, એટલે મારામાટે તો તારે તારાઉદ્ધયમાં દવાને જ ભરી રાખવાની છે. મારા જીવન-માંની જે એક અંતિમ આશા અવશિષ્ટ રહેલી છે, તેને નિરાશાના રૂપમાં બદલી નાખીને મને હાર ન કરી નાખીશ!”

દ્વાતમાએ પુનઃ પોતાના વચનવિશે શુદ્ધનારનો નિશ્ચય કરાવ્યો અને પછી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. તીરપર આવીને તે ટોડીમાં બેસી; પણ એટલામાં રહામેથી એક બીજી નોકા એ તીર તરફ આવતી તેના જીવામાં આવી. તે નોકાપ્રતિ અંગુલી બનાવીને દ્વાતમા શુદ્ધનારને કહેવા લાગી કે;—“એક દારી પેટી નોકામાં બેસો એક પત્ર લઈને તારી પાંચે આવે છે; પણ આપણી યોગનાવિરો અને તું કાંઈ પણ કદીય નહિ.”

તે દાણે જ તેણે પોતાની નોકાને ચાલતી કરી દીધી અને ત્યાર પછી અહ્ય સમયમાં જ તે બીજી નોકા ગુલ્જર પાસે આવી પહોંચવા પહેલાં તો તે રંગમદાલયવાળા તટપર પહોંચી પણ મર્ધ.

ગુલ્જર ક્રાંતમાં પ્રતિ જોતો સ્તબ્ધ બોલો હતો. તેના મનમાં વિચારોનો કાલાહલ ચાલતો હતો. પોતાના અવિચાર વિશે થોડીકવાર તો તેને ખેદ થયો; પણ તત્કાળ તે વિચાર નષ્ટ થયો અને તેનો નિશ્ચય અચલ થયો.

તે આવા પ્રકારની વિચારસંજ્ઞામાં જમણું કરતો હતો, તેવામાં ગુલ્જરની દારીએ તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો અને બેગમનું પત્ર તેના હાથમાં આપ્યું. ગુલ્જરે તે પત્ર વાંચીને અને 'બેગમ સાહબાને મારા સલામ કહેજે,' એમ કહીને તે દામીને જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. તેનું સર્વે ધ્યાન સાયંકાળની તૈયારી કરવામાં જ રોકાયેલું હતું.

પ્રથમથી કરેલી યોજના પ્રમાણે તેજ રાત્રે ક્રાંતમાં ગુલ્જરને દારીનેા વેપ પહેરાવીને રંગમદાલયમાં લઈ મર્ધ. તે જ દિવસે બાદશાહ શાહેજહાનનું દિશ્વીથી આગ્રામાં આગમન થયું. બાદશાહના સ્વાગતમાટે કિલ્લામાં ધણે જ કાલાહલ ચાલી રહ્યો હતો. સમ્રાટના દરબનેા લાભ લેવામાટે જોધાબાઈના મહાલય અંતઃપુરવાસિની વનિતાએથી ખીચોખીચ લરાઈ ગયો હતો. ગુલ્જર સી જેવો જ દેખાતો હોવાથી દારીના વેપમાં તેને કાઈ પણ પુરુષ તરીકે ઓળખી શક્યું નહિ; અને ન ઓળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું. પોતાની યોજનાને નિર્વિઘ્ન પાર પડેલી જોઈને ક્રાંતમાંનો આનંદ સાતમાં આસમાને પહોંચી ગયો.

—૪૬૬૬૬૬—

પછે પરિચ્છેદ

કૌટિલ્ય યોજના

બાદશાહ જે દિવસે આગ્રામાં આલ્યો, તેને બીજે જ દિવસે નીરોજનો ઉત્સવ હોવાથી ગત વર્ષ પ્રમાણે અત્યારે પણ કિલ્લામાં સંગાર આદિનો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો. ગત વર્ષ પ્રમાણે આજે પણ મીનાબાબરમાં મેળો લરાયેલો હતો. પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાંકારોનું પ્રદર્શન કરાવવામાટે બાદશાહી જ્ઞાનખાનામાંની લેમ જ બહારની બીજી પણ અનેક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓ લાં આવી હતી. માત્ર સુમતાજીના મદાલયમાંની કાઈ પણ સ્ત્રી ત્યાં આવેલી દેખાતી નહોતી. ગુલ્જરને ગત વર્ષનું સ્મરણ મર્ધ આલ્યું તેણે આજે પોતાનાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો અને સુવર્ણપણેને ફરી દીધાં અને બાદશાહે પ્રીતિથી સ્વદસ્તે અર્પણ કરેલાં બે હીરકંકણો જ માત્ર કરમાં ધારણ કરી લીધાં તથા મસ્તકપર મુકુટ

ધારી લીધા. મત નૌરોજ પ્રસંગે જે પોશાક તેણે પહેર્યો હતો, તે જ આજે પણ પહેરી લીધા. એ પોશાકને ગ્રેમ તથા લાગ્યોદયના સ્મારક તરીકે તેણે ધણી જ સંભાળથી જાળવી રાખ્યો હતો. આવો વેપ ધારીને મુગલ બાદશાહની પ્રિયતમા બેગમ ગુફનાર આજે બહાર નીકળી. માર્ગમાં જ બાદશાહ સાથે તેની સુલાહાત થઈ. બાદશાહે સફેદ ઝખ્ખો પહેરેલો હતો. દીવાનેઆમમાંના ઝરૂખામાં જતી વેળાએ બાદશાહ એ જ પોશાક પહેરતો હતો અને ત્યાં બેસીને પ્રજાજનોને યોગ્ય ન્યાય આપતો હતો. બાદશાહ તથા ગુફનાર બન્નેએ એકબીજાને કાંઈક આશ્ચર્ય-યુક્ત સુદ્રાથી જોયાં અને બન્નેએ મંદ સ્મિત કર્યું. બાદશાહે ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે;—“આજે પુણે પોતાના અગ્ન્યાજ્ઞમનોહર અને શુચિસ્વરૂપને જ વિકાસ ક્યોં હોયતી, એમ જ દેખાય છે !”

“સરતાજ જે કહે તે ખરું ! જે પોશાકે આપના અંતઃકરણમાં આ દામીને સ્થાન અપાવ્યું છે, તેના કરતાં બીજો કોઈ પણ પોશાક મને વધારે પ્રિય નથી !” ગુફનાર સદ્ગજ લાવથી બોલી.

“ગુફનાર, એમ કદાપિ બની શકે ખરું કે? વસ્ત્ર ગમે તેવાં હોય તોપણ વસ્ત્ર જ, એટલે એ વસ્ત્રોની તું જે આટલી બધી પ્રશંસા કરે છે, તે વ્યર્થ અને વિનાકારણ છે. વસ્ત્રોમાં કાંઈ તેમના મૂલ્યવડે શોભા આવતી નથી; એ તો જેવાં શરીરપર તેઓ જઈ પડે, તેવી જ શોભા તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.” બાદશાહે કહ્યું.

“પણ આલસમપનાહ, પ્રેમને લોકો અંધ કહે છે.”

“હશે; પણ તારામાં માત્ર પરીક્ષણસક્તિનો અભાવ છે, એ તો ખરું જ. કારણ કે, મારા આ વૃદ્ધ મુખમંડળને જગતમાંના એક અતિ સુંદર અને આકર્ષક મુખમંડળરૂપ તું માની બેસી છે.”

“આ તમે અસત્ય બોલો છો, નાથા! હું આપના મુખમંડળને જગતમાંના એક અતિ સુંદર અને આકર્ષક મુખમંડળરૂપ નથી માનતી; કિન્તુ સર્વથી સુંદર અને મનોહર માતૃ હું.” ગુફનારે નયનોને નીચાં ઢાળીને કહ્યું.

બાદશાહે ગુફનારને દૃઢ આલિંગન આપ્યું અને ત્યાર પછી તે વધારે ન બોલી શકે એવા ઉદ્દેશથી પોતાના એજોઝવડે તેના મુખને બંધ કરી નાખ્યું.

એ પછી ગુફનાર મીનાગાજરમાંગઈ અને શાહજહાન પણ દીવાને-આમમાંના ઝરૂખા તરફ ચાલ્યો ગયો. ગુફનાર આજે રત્નાકંકાર અને સોવેશ, ધારીને ગૃહમાં બેઠો હતો. ક્ષાત્રમાએ તેને જે ઉત્તમ વેપથી શુંગાર્યો હતો, તે જ વેપથી તેણે એ મેળામાંની બીડમાં પ્રવેશ ક્યોં અને ગુફના-

રતી પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યો. ગુસ્તારના નિકટમાં જઈને તેની સાથે તેણે થોડુંક સંભાષણ પણ કર્યું. ગુસ્તાર પણ મનમાં કાંઈ સંશય ન આવવાથી એ વેપારિણી વનિતાસાથે મુક્ત મનથી વાતચીત કરવા લાગી. પરંતુ તેના તે મધુર સ્વરને સાંભળીને ગુસ્તારને ગુસ્તાર સાથે બાધ્યાવસ્થામાં કરેલા સંભાષણનું સ્મરણ થયા વિના રહ્યું નહિ. એક-બીજાના ખભાપર હાથ રાખીને તે બંને ધણીકવાર સૂધી બજારમાં ફરતી રહી.

સૃષ્ટિદેવીના વિસ્તારપટમાં સાયંતન શોભા વિજસવા લાગી. બાદ-શાહ દરબારના કામને આટોપીને મીનાબાબરના બહારને જોવામાટે જાણીની પાછળ આવીને બેસી ગયો. ગત વર્ષે પ્રમાણે જ અપળ અને મનોહર ગુસ્તારની શ્રુતિને જોઈને તેના હૃદયમાં આનંદની ઊર્મિઓ ઉદ્ભવવા લાગી, અને તેના યોગે તેના મુખમાંથી આનંદદર્શક ઉદ્ગારો પણ બહાર નીકળી પડ્યા. એટલામાં ફ્રાન્સ કંપતી કંપતી ત્યાં આવી લાગી અને બાદશાહ સમક્ષ મોઠામંડીએ પડીને કહેવા લાગી કે;—“શહનશાહની બધાંપર મેહરનજર હો! જો સાર્વભૌમ દિલ્હીચર આ દીન દારીને અબલ વચન આપતા હોય, તો એક ગુમ બેદનો સ્ફોટ કરવાની મારી ધમ્મણ છે.”

બાદશાહ આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે વિસ્મયતાથી પૂછ્યું;—“તારી મલકાની તબીયત તો ઠીક છે ને?”

“નહિ; ખુદાયન્દ, મારે બીજું જ કાંઈ કહેવાનું છે. જો આપ પ્રથમથી જ અપરાધની ક્ષમા આપશો, તો જ મારાથી બોલવાની હિંમત કરી શકાશે.”

“જબાન જોણ અને જે બોલવાનું હોય તે બોલ.”

“જેતીપનાહ, આપનાં નવાં જોગમસાહબા એક મહેના હાથમાં હાથ આપીને મીનાબાબરમાં બેઠડક કર્યા કરે છે.” ફ્રાન્સાએ ચિંગારી મૂકી.

“ડાકિની, આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તારી જિન્હા દૂટી કેમ ન પડી? ખજરદાર જો પુનઃ અસત્ય અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કર્યો છે તો! આ ચાંડાલિનીની જિન્હાનું કોઈ અહોને અહો જ છેદન કરી શકે એમ છે કે?” શાહજહાને અતિશય કોપથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

તાતારજાતિની બે સંબંધારિણી ગુલામડીઓ બાદશાહના હુકમની તાબીય કરવાને તરત ત્યાં દોડી આવી; પણ તેટલામાં ફ્રાન્સાએ કહ્યું કે;—“શહનશાહનું ફર્માન મારા માથાપર છે; મરવાથી હું જરા પણ ડરતી નથી. પણ જો ખુદાવંદ મેહરબાની કરીને કાંઈને આની તપાસમાટે મોકલશે, તો મારા કયનની સત્યાસલતાનો નાશ થઈ જશે.”

છેલ્લપણે શાહજહાન ફાતમાને ખેંચીને જાણી પાસે લઈ ગયો. અને શુદ્ધનાર તથા શુદ્ધનાર તરફ અંશુલીનિર્દેશ કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“જે-વંત્રી, સારીરીતે આંખો ફાડીને જો. તે મર્દ સાથે નહિ, પણ પોતાના જેવી એક બીજી ઔરત સાથે જ ફરે છે.”

“ગરીબનવાજ, તે ઔરત નહિ, પણ મર્દ છે.” ફાતમા બોલી.

બાદશાહ વિચારમાં પડી ગયો. તેણે તે બંનેપર ધ્યાનપૂર્વક દષ્ટિ-પાત કર્યો. શુદ્ધનારસાથેની બીજી સ્ત્રી વારંવાર વળી વળીને તેની તરફ પ્રેમદષ્ટિથી નિહાળ્યા કરતી હતી, એ જોઈને તે આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયો; તેનું સર્વાંગ કાપથી કંપાપમાન થઈ ગયું.

તેણે બંને અપરાધીઓને પકડીને દીવાનેખાસમાં લઈ આવવાને હુકમ આપી દીધો. પણ પુનઃ ફાતમાએ તે હુકમની તામીલમાં વાંધો નાખીને કહ્યું કે;—“આલીગઢ, આ હુકમની તામીલ થાય તે પહેલાં એ ઔરત છે કે મર્દ છે એની ખાત્રી કરી લેવામાં આવે, તો વધારે સારું.”

બાદશાહે તેની આ પ્રાર્થનાને માન્ય કરી. તેણે પાસે ઉભેલી તાતાર શુલામડીઓને એ ખાત્રી કરવામાટે મોકલી અને પોતે કાપના આવે-શમાં જ દીવાનેખાસ તરફ ચાલ્યો ગયો.

શાહના હર્માનથી ફાતમાના મનનું સમાધાન થયું. શુદ્ધનાર પક-ડાય અને પોતાના કપડોને રહેઠ ધાય, ઝીરી તેની છત્તા નહોતી. તે તાતાર શુલામડીઓ સાથે ફાતમા પણ મીનાબાગ્ગરમાં ગઈ અને ત્યાં તેણે શુદ્ધનારને એક બાજુએ બોલાવી લીધો. ફાતમાએ કહેલી વાતની ખાત્રી થયા પછી એક શુલામડી બાદશાહને એ વિશેની ખબર આપવાને ગઈ અને બીજી ફાતમા સાથે શુદ્ધનારપર નજર રાખવામાટે ઉભી રહી. ફાતમાએ કાંઈક શુભ વાર્તા કહેવાના નિમિત્તથી તે બીજી શુલામડીને એક બાજુએ જરાક દૂર બોલાવી અને બીજી તરફથી શુદ્ધનારને કાંઈક ઘસારો કરી દીધો. તે ક્ષણે જ શુદ્ધનાર ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. સર્વથી અઘાત એક ચોરડામાંથી નીકળતો શુભ માર્ગ ફાતમાએ શુદ્ધનારને પ્રથમથી જ બતાવી રાખ્યો હતો.

ફાતમાની વાર્તા સાંજળી લીધા પછી તે તાતાર શુલામડીએ આસ-પાસ નજર કરી, તો શુદ્ધનાર ત્યાંથી શુભ થયેલો દેખાયો. એટલામાં શાહ પાસે ગયેલી શુલામડી શુદ્ધનાર અને તેની સાથેના સ્ત્રીવેશધારી પુરુષને પકડી લાવવામાટેના બાદશાહનો હુકમ લઈને ત્યાં આવી પહોંચી. તેના બહુ જ બારીકાથી આખા મીનાબાગ્ગરમાં શોધ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તે જગતેથી પુરુષ ક્યાંય મળી શક્યો નહિ. શુદ્ધનાર શુભ માર્ગમાં

ગયા પછી ખાત્તસરાનો પોશાક પહેરીને બહાર નીકળી ગયો. એ પોશાકની તેણે પ્રથમથી જ તૈયારી કરી રાખી હતી.

તેનો અને ફાતમાનો મેળાપ થયો. બાદશાહ જે સ્થળે બેસીને આ સર્વ પ્રકારને જોતો હતો, ત્યાં તેને શોધવાના નિમિત્તથી તે ગઈ અને ત્યાંથી રંગમહાલમાં જવાનો એક શુભ માર્ગ હતો, તે માર્ગમાં થઈને તે બંને બહાર નીકળ્યાં. ફાતમાએ ગુસ્સાને બાંદીમહલમાંની એક આરતીમાં લઈ જઈને છુપાવી દીધી.

સમમ પરિચ્છેદ

તિરસ્કાર

શોધનો અવધિ થયો, પણ તે પુરુષ ક્યાંય મળી શક્યો નહિ. આવી રીતે અપરાધીના અદસ્ય યજ્ઞાની વાર્તા સાંભળીને બાદશાહ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો. દીવાનેખાસની અગાસીપર તે ફાંત અને હોઠ આવતો આમથી તેમ આંટા ફેરા મારવા લાગ્યો. ત્યાર પછી સંગેમરમરના સિંહાસનપર તે બેસી ગયો, અને ગુસ્સાને બેગમને પોતાસમક્ષ લાવીને બેઠી કરવાનો તેણે હુકમ ફરમાવી દીધો. બાદશાહનો આ હુકમ સાંભળીને પાસેના નોકરો પણ બચ્ચીત થઈ ગયા; કારણ કે, આવા પ્રકારના અપરાધીની તપાસ હમેશા ખાનગી મહાલમાં જ ચલાવવાનો રિવાજ હતો અને અપરાધીઓને શિક્ષા પણ ત્યાંના લોંપરામાંના ફાર્સીના માથાપર આંટાનીને શુભ રીતે જ આપવામાં આવતી હતી. આવો નિત્યનો પ્રકાર હોવા છતાં સર્વ સિપાહીઓ સમક્ષ બેગમને બોલાવીને તેના અપરાધની તપાસ ચલાવવી તે જ્ઞાનખાનાની કીર્તિને કલંક લગાડવા સમાન જ હતું, એવો સર્વનો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ અત્યક્ષ બાદશાહની આજ્ઞા થયેલી હોવાથી હું કે હાં ન કરતાં સેવકો તેના હુકમની તાબીયત કરવાને આજ્ઞતા થયા.

પુનઃ બાદશાહ સિંહાસનપરથી નીચે બેઠ્યો અને પાંજરામાં પૂરા-યક્ષા સિંહ પ્રમાણે આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. સ્થાને જ એક બીજું સિંહાસન હતું તેપર તે જઈને બેઠો અને ચમુનાનદીને બ્રિજ પોતાના મનને શાંત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ સંતાપથી તેનું હૃદય બળવું હતું એટલે તે સ્વસ્થ બેસી શક્યો નહિ. તે પાછો બેઠ્યો અને જ્ઞાનખાના તરફ ચાલતો ગયો.

જ્ઞાનખાનાના દરવાજામાં જ બાદશાહ તથા અપરાધીની બેગમનો મેળાપ થઈ ગયો. બેગમનું સમસ્ત શરીર વચ્ચાચાદિત હતું અને તે ચરચર કેમની હતી. તેને જોઈને બાદશાહ પાછળ દરી ગયો અને

પેકાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“જાઓ, આને અહીંથી લઈ જાઓ અને બેઠમાન બેઠા બેગમોને થી સળ બોગવવી પડે છે, તે હમણાં હમણાં ફાંસીના માથા પાસે લઈ જઈને એને ખતાવો. જાઓ, ચાલતા થાઓ.”

ગુદનારે એ ચન્દ્રસુદિલોને શાંતિથી પોતાના શવણમાં જવા દીધા, પોતાની મુદ્રાને ગંભીર કરી, મુખપરના શુક્રને ઉઠાવી લીધા અને પોતાનાં નિષ્કલંક નેત્રોથી બાદશાહને જોઈને પ્રશ્ન કર્યો કે;—“પણ સરતાજ, મરિા એવો શો અપરાધ છે વારુ?” તેના આરક્ત ગાંભીરથી અશુધારાનું વહન થવા લાગ્યું.

બાદશાહે ગર્જનાયુક્ત બીપણ સ્વરથી કહ્યું કે;—જરિણી, હજી પૂછે છે કે, મારો શો અપરાધ છે? તે મારા દિલમાં દોષખની આગ સળગાવી દીધી છે—અરેર! એ ભયંકર આગની વેદનાને હું સહન કરી નથી શકતો! આજે નમાણાં નેત્રો અને સરળ મુદ્રાથી હું મારા અંતઃકરણમાં અત્યારે સહસ્રાવધિ વિપદિગ્ધ બાલાની અણીએને બોકતી બની છું! મારા હૃદયમાં ભયાનક નરકયાતનાઓનો આરભ થઈ ચૂક્યો છે! જાઓ જાઓ, આ રાક્ષસીને અહીંથી સત્વર લઈ જાઓ! આ કૃત્યા—આ શયતાનની ખાલા—ને મારી નજર આગળથી દૂર કરો. હાય! એનું દરિાન પણ અત્યારે મારા અંગમાં ભયંકર અગ્નિજ્વલાળાને પ્રજ્વળાવે છે. જાઓ અને એ જરિણીને એકદમ જ ફાંસીને લાકડે લટકાવી દો!”

બેગમ મૂર્છાગત થઈ અને સેવકો તેને જોપાડીને લઈ ગયા.

આખા જનતાખાનામાં આ ઘટનાથી ઘણો જ ખળભળાટ થઈ ગયો. સર્વત્ર ગુદનારની જ અચાંચાલી રહી. કેટલીકને એથી ખેદ થયો અને કેટલીક એથી આનંદ પામીને હસવા લાગી. કેટલીક વયોદ્ધ વનિતાઓએ જનતાખાનામાંના આવા પ્રકારનાં પૂર્વ ચરિત્રોની કથાનો આરભ કરી દીધો.

* * * * *

મુમ્તાજ બેગમ નિત્ય પ્રમાણે ખિત્ર અંતઃકરણથી પોતાના મહાલયમાં એકલી જ બેસી હતી. ‘દીવાને હાફિજ’ વાંચીને પોતાના દુઃખદ વિચારોની રચ્ચિ કરવાના વિચારમાં તે હતી, એટલામાં તેની વિશ્વાસપાત્ર દારી ત્યાં આવી અને ગુદનાર બેગમના દુર્ભાગ્યની સર્વ કથા તેણે તેને કહી સંભળાવી. મુમ્તાજના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તે પોતાના હાથમાંના ગ્રંથને નાખી દઈને ઉભી થઈ ગઈ અને સખેદ હૃદયથી કહેવા લાગી કે;—“આ સત્ત્વ હશે કે?” તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પુત્ર તે બોલી કે;—“અય પરવરદિગાર, તું સાક્ષી છે કે, મારા મનમાં

તેના વિશે જરા પણ દ્વેષભાવ નહોતો !” તેના કપોડભાગમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળી. તેણે પૂછ્યું;—“ફાતમા, અત્યારે દિલ્લીશ્વર ક્યાં છે વારુ ?”

“મોતીમહલમાં;” ઉત્તર મળ્યું.

“જા અને તેમને કહે કે, અત્યારે હું તેમને મળવા માગુ છું.”

“અત્યારે તેમના મેળાપનો સંભવ નથી. આજની રાત કોઈએ પણ તેમની પાસે ન જવું, એવી તેમણે સખ્ત તાકીદ આપેલી છે.” ફાતમાએ કહ્યું.

“હાથ હાથ ! પણ નહિ, તું જા અને કોશિશ કર. મારે તેમને કોઈ પણ રીતે મળવું જ એછાં. તે દીન બાળાનું રક્ષણ કરવું, એ મારું પરમ કર્તવ્ય છે.” મુમ્તાજે કહ્યું.

“પણ બેગમ સાહુબા, આપના રસ્તામાંના કંટો પોતાની મેળે જ નીકળી ગયો છે, તો એ વિશે આનંદ દર્શાવવાને બદલે આ ઉન્માદ શામાટે લઈ બેઠાં છો, એ હું સમજી શકતી નથી.” ફાતમાએ ક્રિયિત કટાક્ષપૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ધિક્કાર, ફાતમા, તને હજારવાર ધિક્કાર છે ! હું આવા નીચ અંતઃકરણની યધ્ધશ, એ વિચારને મનમાં સ્થાન આપતાં તને લજ્જા ન આવી કે ? હવે પછી આમ બોલી છે, તો ખબરદાર ! તે મારી પ્રતિરૂપિની હોવા છતાં પણ તેનામાં મારો પ્રેમ હતો. ગુસ્સાર મધુર, નિષ્કપટ અને સરળ હૃદયની બાળા હતી. જુનાનખાનાના વાતાવરણમાં રહેવાને એવી બાળા યોગ્ય નથી.” મુમ્તાજ પોતાની કુલીનતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“પણ આ બધા પ્રપંચ મેં બક્ષીશની આશા વિના કર્યો છે, એમ આપે ન ધારવું.” ફાતમાએ નફટાધ્ધથી કહ્યું.

“ત્યારે શું ફાતમા, આ બધા પ્રપંચ તેં જ કર્યો છે કે ? તારા બોલવાનો ભાવ મારા સમજવામાં આવી શકતો નથી.”

“હું વધારે શું કહું ? ગુસ્સાર બેગમ સર્વથા નિરપરાધિની છે. તે જેની સાથે વાત કરતી હતી, તે ખરેખર પુરુષ જ હોય એ તે જાણતી નહોતી. હું જ તે પુરુષને અહીં લાવી હતી અને બેગમ સાથે તેની મુલાકાત પણ મેં જ કરાવી આપી હતી.” ફાતમાએ ખુલાસો કર્યો.

મુમ્તાજ સંતાપથી પોકાર કરીને બોલી કે;—“રાક્ષસી, પાપીયસી, ચાંડાલી, કેવળ મારામાટે જ તેના ઘાત થયો અને મારા કારણથી જ તેના શુદ્ધ રક્તનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો છે, એમ જ તારા બાપણથી મને લાગે છે. દુષ્ટે, અહીંથી જા અને તારું કાળું કર. તારું કાળું મોટું પાછું

મને ન બતાવીશ. હાય હાય! આ પાક પરવરદિગાર, આ ઘેર પાત-કંથી આ દીન અમળાનો બચાવ કર!"

ભક્ષી મુમ્તાઝ બેગમનું હૃદય ભારી આંખું અને એક અલ્પવયસ્કા બાલિકા પ્રમાણે તે દૂરકાં ભરીભરીને રડવા લાગી. કેટલીકવાર પછી તેણે માથું ઊંચું કર્યું, તો શૂન્યમાં હજી પણ ત્યાં જ ઊભેલી હતી. બેગ-મનો કાપ અનિવાર્ય થતાં તે છેડાયેલી વાઘણ પ્રમાણે ગર્જના કરીને બોલી કે;—"તને હજી અહીં ઊભા રહેવામાં જરા પણ લય નથી થતો કે? જા, આ કિલ્લામાંથી આ ક્ષણે જ જીવ લઈને બહાર નીકળી જા; નહિ તો શુદ્ધનારને તે જે ફાંસીને લાકડે લટકાવી છે, તે જ ફાંસી થોડી વારમાં તારા ગળામાં પણ આવી પડશે!"

પોતાની સેવાનો આવો બદલો મળશે, એવી ફાતમાને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. નિરુત્તર થઈને તે ત્યાંથી નીચું મુખ કરી ચાલી ગઈ. એટલામાં મુમ્તાઝના મનમાં કાંઈક વિચાર આવતાં તેણે ફાત-માને પાછી બોલાવી અને કહ્યું કે;—

"ફાતમા, તે આ સર્વ પ્રપંચ કેવળ બક્ષીશમાટે જ ક્યાં છે; પણ તે જે ઊંધું વાળું છે તેને પાછું સીધું કરી નાખે, તો તને તારી ધારણા કરતાં પણ વધારે બક્ષીશ મળશે."

"મારું કપટ જે બાદશાહ કિવા સાહજાદીના બાણુવામાં આવશે, તો જરૂર ફાંસી જ મને બક્ષીશમાં મળશે! તોપણ હું બેગમના પ્રાણ બચાવવાનું આપને વચન આપું છું." ફાતમાએ કહ્યું.

"જે પ્રિય વસ્તુ હોય તેના વિચાર થઈ જાય તો પછી આયુષ્યની શી મહત્તા વારુ? દિલ્લીશરમાં તે તરુણ બાળાનો કેવો અને કેટલો બધો પ્રેમ હતો, એ હું સારી રીતે જાણું છું; અને જે ભારી ધારણા સત્ય હોય, તો તારા સાહાય્યથી પોતાના પ્રાણ બચાવવા કરતાં શુદ્ધનાર મરણનો સત્કાર કરવાને જ આનંદથી તૈયાર થશે. પણ આજની રાત જવાદે. મારાથી કાંઈ કરી શકાય તેમ છે કે કેમ, એનો હું વિચાર કરીશ." મુમ્તાઝ બેગમે કહ્યું.

બેગમનાં આ વાક્યો સાંભળીને ફાતમા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. મુમ્તાઝને કાંઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. તે ઉન્માદિની પ્રમાણે પોતાના મહાલયમાં આમ તેમ બ્રમણ કરવા લાગી અને અંતે એવી જ અસ્વસ્થ અવસ્થામાં તે બાદશાહની મુલાકાત લેવામાટે મોતીમહલ તરફ ચાલતી થઈ. ત્યાંની દ્વારપાલિકાએ એ 'બાદશાહની તળીયત અત્યારે ફીક નથી' એમ તેને જણાવ્યું; પરંતુ તેઓ મુમ્તાઝને અંદર જતી અટકાવી શકી નહિ. તે અંદર ગઈ અને બાદશાહ સમક્ષ આવીને ઊભી રહી.

સાર્વભૌમ દિલ્હીશ્વર એ વેળાએ રાદનમાં નિમગ્ન હતો. પોતાના બન્ને બાહુ એકત્ર કરી તેમને અગાસીના એક શિલાતલપર ટેકવી શાહજહાન અવિરલ અશ્રુપાત કરતો હતો.

ધીમાં પગથાથી મુમ્તાઝ તેની પામે ગૃધ અને ગોડબ્દમડીએ બેગી હાથ બેડીને તેણે પોતાના અત્યંત પ્રિય પતિના વદનમાં દૃષ્ટિને લીન કરી દીધી. સપત્નીના પ્રાણુની નહિ કિંતુ સપત્નીના સુખમય જીવિતની યાચના કરવામાટે જ દિલ્હીપતિની સમાગી અત્યારે અહીં આવી હતી. તેણે પ્રાર્થના કરી કે -“પ્રાણુનાથ, આ દાગી એક બિડા માગવાને આવી છે.”

બાદશાહે તિરસ્કારદર્શક મુદ્રાથી તેને બેઈ. મુમ્તાઝનું હૃદય દ્વિધા થઈ ગયું. શાહજહાન મંડ સ્વરથી બોલ્યો કે, -“મુમ્તાઝ, હું મહા દુઃખી છું!”

પોતાના પ્રાણુનાથની એ હૃદયવેદનાને બેઈ મુમ્તાઝના હૃદયમાં પણ દારુણ દુ ખને ઉદ્ભવ થયો. પોતાના પ્રિય પતિના અંત કરણુ-માંના દુ ખશબ્દને કાઢી નાખવામાટે બે આનસપક્તા હોય, તો પ્રાણુ પણ અર્પી દેવા, એવો તેના પ્રેમોન્મત્ત મને નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પોતાની કૃતિની અયુક્તતા તરત જ તેના ધ્યાનમાં આવી અને તેથી હવે શું કરવું અને શું નહિ, એનો કાંઈ પણ નિશ્ચિન માર્ગ તેને મળી ન શક્યો. તેના મુખમાંથી શબ્દ જ નીકળી શકતો નહોતો. શું બોલવું, એનો જ તે પ્રથમ તો નિશ્ચય ન કરી શકી. તેના અંત કરણુમાં દુ ખ અને શોકના ઉપરાજાપરી ઉમળકા આબ્યા કરતા હતા. પણ પોતાના પતિના હૃદયમાં થયેલો જખમ કેવળ શબ્દોથી ભરાય કે રુબાય તેવો નથી, એ તે સારી રીતે જાણતી હતી. ધણીકવાર સૂધી બન્ને સ્તબ્ધ રહ્યા, અથવા તો તે નિસ્તબ્ધ રિયતિમાં જ તેમના અંત કરણુનું પરસ્પર સમાપણ થયેલું હોતું બેઈએ. કેટલીકવાર પછી બાદશાહે પૂછ્યું કે, -“શી બિડા?”

“પ્રાણુનાથ, દિલ્હીશ્વરના રોયને સર્વથા અપાત્ર એની એક નિર્દોષ બાળાના પ્રાણુની બિડા-”

બાદશાહના મુખમંડળમાં અધિક તિરસ્કાર દેખાવા લાગ્યો. થોડી-વાગ પછી એક દીર્ઘ નિ શ્વાસ નાખીને શાહજહાન બોલ્યો કે, -“મારા દુ ખપર ડામ દેવા અને મારા એકાંતનો ભગ કરવામાટે જ તું અત્યારે રાત્રિના સમયમાં અહીં આવી લાગી છે કે?”

“પ્રાણુનાથ, હું આપને ત્રાસ આપુ છું, એની ક્ષમા કરશો. પણ સરકાર, આ મારી યાચના કેવળ તરુણ બેગમમાટે જ નહિ, કિન્તુ આપના માટે પણ છે. આપના હૃદયમાં આટલો બધો ખેદ શા કાર-

જુથી થાય છે વારુ ? આપનો ગુફનારમાં પ્રેમ હતો, એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે પણ આપનો તે પ્રેમ અવિચળ નથી કે શું ? છતાં આપે ગુફનારને મારી નાખવામાટેની સેવકાને આજ્ઞા આપી દીધી છે. તે બાળા આપની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે-પોતાના પ્રભુની આજ્ઞાને પાળવામાટે હસતી હસતી જ પ્રાણ અર્પી દેશે; પણ એથી આપ જે પોતાના મનનું સમાધાન ચવાની અને અંતઃકરણને વિશ્રાંતિ કિંવા શાંતિ મળવાની આશા રાખતા હો, તે તે આપની બૂલ છે. અત્યારે પોતાની એ બૂલ કદાચિત્ત આપના જીવમાં નહિ આવતી હોય, પણ હું જી હોવાથી આપનો અઘાપિ ગુફનારમાં જે નિરતિશય પ્રેમ છે, તેને સારી રીતે જાણી શકું છું. પોતાના પ્રેમનું યોગ્ય દૂળ ન મળેલું ધારીને જ આપ અત્યારે તે બાળાના પ્રાણ લેવાને તૈયાર થયા છો; અને તેને દેહાંતર્દડ આપવાથી આપણા અંતઃકરણને અવશ્ય સંતોષ તથા શાંતિના પરિચય થશે, એવો આપનો નિશ્ચય છે. પણ જે આવતી કાલે એમ આપના જાણવામાં આવે કે ગુફનારનો આમાં કશો પણ દોષ કે અપરાધ નહોતો, તે આજના આપના આ અવિચારની વેદના આપના કામળ હૃદયને તીવ્રતાથી ફેલી ફેલીને ખાવા માંડશે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો. નાથ, કોપના આવેશમાં અવિચારમય કૃત્ય કરીને પોતાના હૃદયામિત્ર દાકને વધારવાની પોતાના હાથે જ તૈયારી ન કરો અને તેને જીવનદાન આપો.” સુમતાજી ગંભીર વિચારથી ભરેલો ઉપદેશ આપ્યો.

“મારું હૃદય કેટલી સીમાપર્યન્ત ભગ્ન થયું છે, એની તને ક્યાંથી કહ્યના હોય વારુ ?” બાદશાહે મંદ સ્વરથી હિતર આપ્યું.

“હૃદયેશ્વર, સર્વ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે અને તેથી જ હું આ વેળાએ આપને યોગ્ય સૂચના આપવાને આવી છું. આપ અવિચાર કરીને પોતાના જીવનને સદાને માટે દુઃખમય ન બનાવી નાખ્યો, એ હેતુથી જ મારું આગમન થયેલું છે. ગુફનાર બેઘમાન અને બેવકા છે, એ વિશે આપની બરાબર ખાત્રી થઈ છે કે ? તેના અપરાધ વિશેના આપની પાસે એક પણ બળવાન પૂરાવો જી ખરો કે ? તેને સજનો હુકમ સંભળાવ્યા પહેલાં તેનો જગ્યાવ શાંતિથી આપે સંભળ્યો છે કે ? જે પુરખ આપના જીવમાં આગ્યો, તેમાં કપટનો અંશ નહિ હોય કિંવા આ જુનાનખાનામાંની જ કાઈ ઓરતનો એ ફરેખ નહિ હોય, એમ આપે કેવી રીતે માની લીધું ? એ કાઈ સંક્રમનું કપટભજ તે નહિ હોય, એવી સંકટ આપના મનમાં કેમ નથી આવતી વારુ ? નહિ, નાથ, મને તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી ન નિહાળો. આપે તેનો જમાન સાંભળ્યો નથી, તેના અપરાધવિશે આપનો નિર્ભય મનો નામો અને

સાર્વભૌમ દિલ્હીશ્વર એ વળાએ રાદનમાં નિમગ્ન હતો. પોત' બન્ને બાહુ એકત્ર કરી તેમને અગાસીના એક સિલાતલપર ૨ શાહજહાન અવિરલ અશ્રુપાત કરતો હતો.

ધીમાં પગલાંથી મુમ્તાજ તેની પાસે ગઈ અને ગોડબુમંડીએ હાથ જોડીને તેણે પોતાના અત્યંત પ્રિય પતિના વદનમાં દ્રષ્ટિને લં દીધી. સપત્નીના પ્રાણુની નહિ કિંતુ સપત્નીના સુખમય છવિતની કરવામાટે જ દિલ્હીપતિની સમ્રાજી અત્યારે અહીં આવી હતી પ્રાર્થના કરી કે:-“પ્રાણુનાથ, આ દાસી એક ક્ષિપ્ત ભાગવાને”

બાદશાહે તિરસ્કારદર્શક મુદ્રાથી તેને જોઈ. મુમ્તાજનું થઈ ગયું. શાહજહાન મંદ સ્વરથી બોલ્યો કે;-“મુમ્તાજના હાથ”

તના ઝપાટા પ્રમાણે એકઠમ અંદર ચાલી ગઈ. “ગુહનારનો જીવ બચાવવો હોય, તો ચાલ સત્તર મારી સાથે,” એમ ગુહનારના કાનમાં કહીને તેણે ત્યાંથી નીકળવા માટે ભિતાવણ કરી. ગુહનારે એ વેળાએ પહેરેગીર ખાજસરા જેવો ચોરાક પહેરેલો હતો, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે; એટલે તે કાંઈ પણ ન બોલતાં જ્ઞાતમાની પાછળ ચાલતો થઈ ગયો. બન્ને જનનાં ખાનાના આંગણમાંથી શીઘ્રતાપૂર્વક બહાર નીકળી ગયાં. જ્ઞાનમાએ એક ચોર દરવાજે બિલાઓ. પાસેથી જ એક છોકરી બળતી મશાલ લઈને ચાલી જતી હતી, એટલે જ્ઞાનમાએ તેના હાથમાંથી તે મશાલ છીનવી લીધી અને બન્ને ભૂમિના ગર્ભમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. અનેક સર્પગતિ સમાન માર્ગોમાં ચાલતાં ચાલતાં અંતે તેઓ જે નરક-રૂપ ચારડીમાં ગુહનારના અંતકાળની તેવારીઓ ચાલતી હતી, તે

આમ છતાં પણ જો તે નિર્દોષ હશે, તો તેનું લાલ્લ અને તેજસ્વી રક્ત પરવરદિગાર સમક્ષ જવાબ આપતી વેળાએ તમારા દેખતાં ઉછગવા માંડશે, એ બરાબર યાદ રાખી લેજો. જો તેણે અપરાધ ક્યોં હોય, તો જાણે તેને શાસન ભોગવવા દો; પણ તે પૂર્વે તેનું પોતાનું કથન સાંભળી લ્યો. જીવિતેશ્વર, આ શિક્ષા હું બીજા કાર્ધમાટે નહિ, પણ કેવળ આપના હિતમાટે જ માગું છું અને તેથી મને એ શિક્ષા અવશ્ય મળવી જોઈએ.” સુમતાજી પુનઃ પોતાની દલીલોને રજૂ કરીને કહ્યું.

બાદશાહે ધણીકવાર સૂધી એ વિશે વિચાર કરીને અંતે કહ્યું કે:- “સુમતાજી, તારો વાદ સર્વથા સત્ય છે. તેનો બચાવ મારે સાંભળવો જ જોઈએ. પણ તેનું દર્શન થતાંની સાથે જ મારી વિલક્ષણ અવસ્થા થઈ જાય છે અને આ બનેલા બનાવનું સ્મરણ થતાં સર્વાંગમાં બપાનક દાહનો સંચાર થાય છે. જા અને તેના બચાવને તું જ સાંભળી લે. આજની રાત્ર હું તેને જીવનદાન આપું છું.”

“પરવરદિગાર, શાહેવાલાની ઉત્તર દરાજ કરો!” સુમતાજી કહ્યું.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

ગુલનારનો ઉદ્ધાર

બાદશાહની આગ્રા, રીતિ પ્રમાણે બંદિવાસના મુખ્ય બાબતસરને પહોંચ્યાડવામાં આવી; પણ તે આગ્રા કાર્યભારવંત્રમાંથી પસાર થઈને યોગ્ય વ્યક્તિ પાસે પહોંચે, તેટલા અવધિમાં વચ્ચે જ તે આગ્રાને નિર્રર્થક ઠરાવનારો એક પ્રકાર બની આવ્યો. જુનાનખાનાનો અધિકાર શાહજહાદી જહાનઆરાના હાથમાં હતો, એ તો પ્રથમથી જ વાચકો જાણી ચૂક્યા છે, એટલે હવે આ આગ્રાને સત્વર પહોંચાડવી કે સમય વીતી જવા પછી પહોંચાડવી, એનો તે વિચાર કરવા લાગી. પણ બીજી તરફ એ આગ્રા થવા પહેલાં ધણીવારથી ગુલનારને કિલાની નીચેના ઊંડા અને અંધકારમય ભોંયરામાં લઈ જવાનું કામ ચાલતું થઈ ગયું હતું. અનેક ગંદી ઓરડીઓ અને ચોરવાટોમાંથી સેવકોએ તેને પસાર કરીને અંતે એક કપ્પ જેવી ઓરડીમાં લાવીને બેસી રાખી. મધ્યાહ્ન કાળે પણ જે સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની સૂર્યકિરણોની શક્તિ નહોતી, તેવું એ સ્થાન હતું. એક શસ્ત્રધારિણી તાર્તાર તરુણી હાથમાં બળતી મશાલ લઈને આગળ ચાલતી હતી અને બીજી પાછળ હતી.

ક્રાંતમાં પોતાની સ્વામિની સુમતાજી ઐગમ પાસેથી જે નીકળી, તે ઠેક પોતાની ઓરડીમાં જ્યાં ગુલનાર બેઠો હતો ત્યાં ગઈ; અંકાવા-

તના ઝપાટા પ્રમાણે એકદમ અંદર ચાલી ગઈ. “ગુસ્તારનો જીવ ખચાવવો હોય, તો ચાલ સત્તર મારી સાથે,” એમ ગુસ્તારના કાનમાં કહીને તેણે ત્યાંથી નીકળવા માટે જિતાવળ કરી. ગુસ્તારે એ વેળાએ પહેરેગીર ખાખસરા જેવો પોશાક પહેરેલો હતો, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે; એટલે તે કાંઈ પણ ન બોધતાં ફાતમાની પાછળ ચાલતો ચર્ધ ગયો. બન્ને જ્ઞાનખાનાના આંગણમાંથી શીઘ્રતાપૂર્વક બહાર નીકળી ગયાં. ફાતમાએ એક ચોર દરવાજે ઊધાડ્યો. પાસેથી જ એક છોકરી બળતી મશાલ લઇને ચાલી જતી હતી, એટલે ફાતમાએ તેના હાથમાંથી તે મશાલ છીનવી લીધી અને બન્ને ભૂમિના ગર્ભમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. અનેક સર્પગતિ સમાન માર્ગોમાં ચાલતાં ચાલતાં અંતે તેઓ જે નરક-રૂપ ચોરડીમાં ગુસ્તારના અંતકાળની તૈયારીઓ ચાલતી હતી, તે ચોરડીમાં આવી લાગ્યાં.

ત્યાં ગુસ્તારના ઘાતની બધી તૈયારીઓ ચર્ધ ચૂકી હતી. જેને એ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, તે હજી ગુલામે કેવળ ગુસ્તારને લટકાવી દેવાનું કામ જ બાકી રાખ્યું હતું. નીચેનું પાડીયું ખેંચી લેવાનો જ વિશંખ હતો; તે ખેંચી લેવામાં આવે, તો તરત ગુસ્તારનું સુંદર શરીર તે અંધુક પ્રકાશમાં નીચેના ઊંડા દૂપના કૂંચ જળની ઉપર લટકવું ચર્ધ જાય, એમાં જરા પણ સંશય નહોતો. આ પ્રકાર તરત ગુસ્તારના જણવામાં આવી ગયો, ગુસ્તાર તે હજીના અંગપર ધસી જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ફાતમાએ તેને પકડી લીધો અને પોને આગળ વધીને હજી ગુલામના હાથમાં આપવામાટે સુવર્ણ મુદ્રાથી ભરેલી એક કાચળીને આગળ ધરી તે બોલી કે;—“હજી ગુલામ, આ લે અને આ બાજાને જીવતી જવા દે.”

“અને પછી આને બદલે હું ફાંસીએ ચઢી જાઉં કે? ના, બાઈ, ના; મારાથી આવી બહાર્ધ કરી શકાય તેમ નથી.” તે રાક્ષસે શીતલતાથી ઉત્તર આપ્યું.

એ પછી ફાતમાએ તેને પરવાનો બતાવીને કહ્યું કે;—“સૂર્યોદય ચવા પૂર્વે આ પરવાનો બતાવીને તુ બહાર નીકળી સપ્તીશ અને એકવાર બહાર નીકળે એટલે સંજી આ સુવર્ણમુદ્રા અને મોહીએની લટાનો ધણીરણી તું જ છે.” મુન્તાજે આપેલો મોતીનો હાર ફાતમાએ ગળામાંથી કાઢીને હાથમાં લઈ લીધો.

પણ એથી તે હજીનું મન કાંઈ પીગળ્યું નહિ. તેણે ગુસ્તારને ફાંસીના માયડા તરફ ખેંચી. તે સુકુમાર પુષ્પ તે રક્ષાસના હસ્તનો સ્પર્શ થતાંની સાથે જ કરમાઈ ગયું. ગુસ્તારને મૂર્છા આવી ગઈ.

ગુલ્શરના ક્રોધ હવે અનિવાર્ય થયો. પોતાના હાથમાંના ડંડાને તેણે તે દુષ્શીના મસ્તક પર એક જળરો આધાત કર્યો અને તેથી તત્કાળ તે ગુલામ તમ્મર ખાઈને જમીન પર પછડાઈ પડ્યો. ફાતમાએ ઉતાવળ કરીને પોતાના હાથમાંની મથાલવડે તે તાર્તાર તરુણીના હાથમાંની મથાલને પ્રથમ નીચે પાડી દીધી. અને ત્યારપછી બન્ને મથાલીને દૃવામાં નાખી દીધી. એરડીમાં ગાઢ અંધકાર પ્રસરી ગયો. ગુલ્શરે અચૂક નેમ તાકીને તે તાર્તારતરુણીને પણ ડંડો લગાવી દીધો અને નીચે પાડી દીધી. ત્યાર પછી ગુલ્શરને લઈને ફાતમા તથા ગુલ્શર ત્યાંથી તત્કાળ ચાલતાં થઈ ગયાં. તે અંધકારમાં બે તાર્તારતરુણી અને દુષ્શી ગુલામ એ ત્રણ બંધકિતઓ તો હતી જ, અને તેઓ એકબીજાંને પકડી એમ જ ધારતાં હતાં કે, એર પકડાયા!

ગુલ્શરે મુશ્કિલ ગુલ્શરને કાંધ પર ઉપાડી લીધી અને ફાતમાની એાદણી પકડીને તે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ફાતમા તેને મોતીમહલની નીચેની એક કાળી કાટડીમાં લઈ ગઈ. એ કાટડીની ગજવાળી બારીમાંથી નીચેના તટ દેખાતો હતો. બારી જૂની અને ખડિયા ખડખડ થઈ ગયેલી હતી. ગુલ્શરે તેને બેચાર આધાત કરતાં જ તે દૂરી ગઈ અને તે મુક્ત થયેલા માર્ગમાંથી તે બન્નેએ ગુલ્શરના બારસહિત તટ પર જૂસ્કો માર્યો. નીચે એક પ્રહરી મળ્યો, તે ફાતમાનો પરિચિત હોવાથી તેણે તેના હાથમાં સોનામોહોરની ઘેલી આપી દીધી અને તે પ્રહરીના સાહાય્યથી જ ગુલ્શર ચમુનાના નીર પર ઊતર્યો. ત્યાં એક લઘુ નૌકા હતી. ફાતમાએ તેમણે અંગુલીનિર્દેશ કર્યો. ગુલ્શર ગુલ્શરના ભાર સહિત અદસ્ત થઈ ગયો.

ફાતમા ત્યાંથી જ નાનખાનામાં ગઈ, અને ત્યાં પોતાની ધરવખરી એકઠી કરી પરવાનો બતાવીને તે પણ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી ગઈ. તે ક્યાં ગઈ, તે કાઠના પથ્થુ બાણુવામાં આવ્યું નહિ. એકવાર મુમ્તાજ પાસે જવાની તેની ઇચ્છા થઈ હતી, પણ તેનામાં હવે ફાતમાનો વિશ્વાસ ન બંધાયો.

—૨૨૨૨૨૨—

નવમ પરિચ્છેદ

ભ્રમનિરાસ

ગુલ્શર ગુલ્શરને એક પર્ણકુટ્ટીમાં લઈ ગયો. એ પર્ણકુટ્ટી જ્યારે તે પોતે અગાંતવાસમાં હતો તે વેળાએ તેણે પોતાના નિવાસ-માટે બનાવી હતી. પર્ણકુટ્ટીમાં પહોંચ્યા પછી તેણે પોતાના રક્ષકપરના ભારને નીચે ઊતાર્યો અને ત્યાર કેડે તે આસ્થાપૂર્વક ગુલ્શરની

શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યો. પાસે જ એક હકીમ રહેતો હતો, તેને ગુસ્તાર બોલાવી લાગ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી ગુસ્તાર મૂઝામાં જ પડી હતી. ગુસ્તાર તથા હકીમ બન્નેએ પોતાને સૂઝતા બધા ઉપચારો કર્યા અને તેથી અંતે ત્રીજે દિવસે પ્રભાતમાં ગુસ્તારે નેત્રો બિલાડાં અને આસ-પાસ દટિપાત કર્યો. તેના નિરીક્ષણના પ્રકારને જોઈને ગુસ્તાર ભય-ભીત થઈ ગયો. તે તેની પાસે ગયો અને તેને જોતાં જ ગુસ્તારે પૂછ્યું કે:—“તું કોણ છે? હું ક્યાં છું? દિલ્લીશ્વર ક્યાં ગયા?”

“હું ગુસ્તાર છું અને ત્રિયે, આ મારી પર્ણકુટ્ટી છે એટલે સ્વસ્થ થા; દિલ્લીશ્વર શાહજહાનનો હવે અહીં તને કશો પણ ભય નથી.”

“ભય વળી શાનો? તું શું કહે છે તે હું સમજી શકતી નથી. હું અહીં કેવી રીતે આવી?”

ગુસ્તારના આ પ્રશ્નો ગુસ્તારને અમત્કારિક જણાયા. “એ ગાંડી તો નહિ થઈ ગઈ હોય ને?” એવો સંસય પણ તેના મનમાં આવ્યો. તથાપિ ઘેંઘે ધારીને તેણે તેને બાલ્યાવસ્થાની સર્વ સ્મૃતિનાઓનું સ્મરણ કરાવવાનો પ્રયત્ન આદ્યો. પરંતુ તેનો એ પ્રયત્ન યશસ્વી ન થયો. તેને સારી રીતે શુદ્ધિમાં આવતાં ખીજ પણ બે દિવસ વીતી ગયા. પાંચમે દિવસે સાયંકાળે તે શમ્મામાં બેઠીને બેઠી.

તે સર્વથા કુશ થઈ ગઈ હતી; તથાપિ એદજનક સૌન્દર્યની છટા તેની મુખમુદ્રામાં હજોથર થતી હતી. તેનાં નેત્રોમાં વિલક્ષણ તેજ દેખાતું હતું. તે જોઈ અત્યંત કષ્ટપ્રદ અવસ્થામાં આવી પડી હતી, તથાપિ રાહીપદોચિત તેજસ્વિતા તેના મુખમંડળમાં સ્પષ્ટતાથી દેખાતી હતી. તેણે ગુસ્તારને પોતા પાસે આવવાનો ઇશારો કર્યો અને મંદ પરંતુ દઢ સ્વરથી પૂછ્યું કે:—“ગુસ્તાર, તું બીરુ અને રાજકોટી છે. દિલ્લીશ્વરની બેગમના શરીરને સ્પર્શ કરવાની તારી હિંમત કેમ આવી સકી?”

ગુસ્તારના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળશે, એની ગુસ્તારને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. હવે આનું શું ઉત્તર આપવું, એ વરોના ગુંચવાડામાં તે પડી ગયો.

“ત્રિયે!” એ શબ્દ ઉચ્ચારીને તે આમળ બોલવા જતો હતો, પણ ગુસ્તારે તેને વધારે બોલવા ન દેતાં વચ્ચે જ કહ્યું કે:—“બખરદાર, જો આવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તો! મને તું અહીં લાગ્યો, એ તે અત્યંત અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું છે. મારા હૃદયેશ્વરે મને મરણની આદા કરી હતી, છતાં મારા મરણના કાર્યમાં તું આડો સામાટે આવ્યો વારુ?”

“પણ ગુસ્તાર, આ બધા પરિશ્રમો મેં કેવળ તારામાટે જ કર્યા છે. તારા જેવી સુંદરીના સુંદર જીવિતનો આવા પ્રકારે નાશ થાય,

એ યોગ્ય કહેવાય કે ? ખરેખર તને પરવરદિગારે ઝેગમ થવામાટે નિર્માણ કરી જ નથી. તારો અવતાર મારામાટે જ થયેલો છે અને તે પ્રમાણે આજે હકતાવાચ્યે તને મારી સંભાળમાં લાવી મૂકી છે. મોહિની, હવે તું મારી થા. ચાલ, આપણે આનંદવિલાસમાં નિમગ્ન થઈએ.” ગુલ્શરે કહ્યું.

સંતાપના યોગે ગુલ્શરને પુનઃ મૂઝાં આવવા લાગી. પોતાના સમસ્ત બળને એકત્ર કરી બીપણ સ્વરથી તે કહેવા લાગી કે;—“એ વિશ્વાસઘાતક, આવા શબ્દો તારાથી હિચ્ચારી જ કેમ શકાય છે ? મારા પ્રાણેશ જગતમાંના એક શ્રેષ્ઠ સમ્રાટ નથી કે શું ? તેમણે જ મને મરણની આજ્ઞા કરી હતી ને ? મારા પ્રિય પતિ અને મારી વચ્ચે આવનાર તું કોણ ? હું તારી યાદ ? ખરું ! બીખારીની, ચોરની, સાક્ષાત્ પોતાના પ્રભુનો દ્રોહ કરનાર અધમ પુરુષની પ્રિયા—તેની પ્રેમપાત્રા બનવામાં જ મહા આનંદ સમાયલો છે, ખરું ને ? ખરેખર ઝેગમ—દિલ્લી-શ્વરની સમ્રાજ્યનું એ મહાસાભાચ્ય જ સમજવું જોઈએ !”

બાલતા બાલતા તેને શ્વાસ ચડી આવ્યો. તેના આ શબ્દોના શ્રવણથી ગુલ્શરના મસ્તકપર વજ્રવાત જ થયો. જગત્ તેને પૂર્વવત્ શૂન્ય ભાસવા લાગ્યું. ત્યારે શું ગુલ્શરમાં ગુલ્શરનો પ્રેમ નહોતો ? જો એમ જ હોય, તો રંગમહાલયમાંથી દાસીદ્વારા ગુલ્શરને પત્ર કાણે પાઠવ્યું હતું વારુ ! ગુલ્શરે જ ને ? ગુલ્શરે તે પત્રને તે દિવસથી આત્માર લગી અતુપમ પ્રેમવરતુ ધારીને પોતાના હૃદય પાસે જ સંભાળી રાખ્યું હતું. પણ ગુલ્શર, તું પ્રેમાંધ હોવાથી તે પત્ર તેણે શા હેતુથી પાઠવ્યું હતું, એના રહસ્યને તું કેમ કરીને બહારી શકે વારુ ? ગુલ્શર જે શૃદ્ધમાંથી પલાયન કરી ગયો હતો, તે શૃદ્ધમાં કાઈ રીતે પાછો પોતાના કુટુંબ સાથે જઈને રહે, એ જ પત્ર પાઠવવામાં ગુલ્શરનો મુખ્ય હિદેશ હતો.

થોડીવાર વિશ્રાંતિ લઈને પુનઃ ગુલ્શર કહેવા લાગી કે;—“તને તો એમ જ લાગ્યું હશે કે, તું મારું કલ્યાણ કરે છે; પરંતુ આ ઘોર કર્મ કરીને મને તો અપારમિત દુઃખ આપ્યું છે. પણ જા, હું તને તારા અવરાધની ક્ષમા આપું છું; કારણ કે, આપણા પ્રેમનો વિપરીત અર્થ કરીને જ તો આ બધું કર્યું છે. જો ખરેખર જ તને પોતાની કૃતિનો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય, તો હજી પણ બગડેલી ગાજીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર.”

ગુલ્શરે પોતાના ગળામાંથી મોતીનો હાર કાઢ્યો અને તેને ગુલ્શરના શરીરપર ફેંકીને કહ્યું;—“જા, આ હાર લે અને એક પાલખી લઈ

આવ. મારે અત્યારે અને આ ક્ષણે જ બાદશાહની મુનાકાત લેવી જોઈએ. એમ ક્યાં વિના ચાલે તેમ નથી.”

“પણ—”

“બસ—પણ બધું કાંઈ પણ નહિ. મારી આત્માને તારે માન્ય કરવી જ જોઈએ. જો તારા હાથે આ કામ ન બની શકે તેમ હોય, તો હું ખીમ કોઇને કહું. જા, એક ક્ષણ માત્ર પણ અહીં બિભો ન રહીશ.”

ગુદનાર એક ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

—***—

દશમ પરિચ્છેદ

આત્મસમર્પણ !

ગુદનાર અથવા ખીજું કાંઈ ગુદનારને લગતી લઈ ગયું છે, એની કોઈને કમી પણ ખબર પડી નહોતી. તેને શિક્ષા કરવાનું કામ જેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું, તેમણે પોતામાં સંપ કરીને ખોટી વાત કહેવાનો કસાવ કર્યો અને તેથી ગુદનાર ફાંસીને લાકડે લટકી ગઈ, એ જ વાતનો જુનાનખાનામાં સર્વત્ર વિસ્તાર થઈ ગયો.

સુમતાજીના હૃદયમાં આ વાર્તાથી અસહ્ય આઘાત થયો. તેણે ખડુ જ શોક કર્યો અને ખેદ દર્શાવ્યો. જહાનઆરને માત્ર એવી કાંઈ પણ લાગણી થઈ નહિ. તેના મનનું તો એથી સમાધાન થયેલું જ દેખાયું. બાદશાહને પણ આ ઘટનાના સમાચાર પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા; પણ જે વેળાએ એ સમાચાર તેને સંભળાવવામાં આવ્યા, તે વેળાએ તેના મુખ-મંડળમાં કશો પણ વિકાર દૃષ્ટિગોચર થયો નહિ. પરંતુ આ દુઃખદ સમાચાર સાંભળીને પોતે શકનશાહ હોવા છતાં તેના હૃદયમાં જે તીવ્રવેદના થઈ, તેવી વેદનાનો તેને કદાપિ પરિચય થયો નહોતો. સુમતાજી વારંવાર બાદશાહને આ પાનકનો દોષ આપવા લાગી અને તેણે તેની નિર્ભરતા પણ કરી. તેણે બાદશાહને સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં કહ્યું કે;—“એક દીન અબળાનું ગળું કાપીને તમે આ મહાવીર પાતક કર્યું છે.” તેમ જ ફાંસીમાંના મુખથી સાંભળેલા સર્વ વૃત્તાન્ત પણ તેને કહી સંભળાવ્યો. જો કે બાદશાહે આ સર્વ સાંભળવા છતાં પોતાના મુખમંડળમાં અસંતોષ કે ખેદની કાંઈ પણ પ્રકારની છટા વ્યક્ત થવા દીધી નહિ. તોપણ શકનશાહના હૃદયમાં દારણુ આઘાત થયેલા હોય અને તે આંતરિક તીવ્રવેદના ભોગવેલો હોય. અપંગ શુદ્ધિમતી સુમતાજીના અણુવામાં તરત આવી ગયું. તે પોતે બાદશાહની દુઃખદૃષ્ટિનું કારણ થઈ હતી, એમણે હવે તેને ખડુ જ ખેદ થવા લાગ્યો.

એ યોગ્ય કહેવાય કે? ખરેખર તને પરવરદિગારે બેગમ થવામાટે નિર્માણ કરી જ નથી. તારો અવતાર મારામાટે જ થયેલો છે અને તે પ્રમાણે આજે હકતાલાએ તને મારી સંભાળમાં લાવી મૂકી છે. મોહિની, હવે તું મારી થા. ચાલ, આપણે આનંદવિલાસમાં નિમગ્ન થઈએ.” ગુલ્શનરે કહ્યું.

સંતાપના યોગે ગુલ્શનરને પુનઃ મૂઝાઈ આવવા લાગી. પોતાના સમસ્ત બળને એકત્ર કરી બીપણ સ્વરથી તે કહેવા લાગી કે;—“ઓ વિશ્વાસઘાતક, આવા શબ્દો તારાથી ઉચ્ચારી જ કેમ શકાય છે? મારા પ્રાણેશ જગતમાંના એક શ્રેષ્ઠ સમ્રાટ નથી કે શું? તેમણે જ મને મરણની આજ્ઞા કરી હતી ને? મારા પ્રિય પતિ અને મારી વચ્ચે આવનાર તું કોણ? હું તારી થાઉં? ખરું! બીખારીની, ચોરની, સાક્ષાત્ પોતાના પ્રભુને દ્રોહ કરનાર અધમ પુરુષની પ્રિયા—તેની પ્રેમપાત્રા બનવામાં જ મહા આનંદ સમાયલો છે, ખરું ને? ખરેખર બેગમ—દિલ્લી-શરની સમ્રાજાનું એ મહાસાહાય્ય જ સમજવું જોઈએ!”

બાલતા બાલતા તેને શ્વાસ ચડી આવ્યો. તેના આ શબ્દોના શ્રવણથી ગુલ્શનરના મસ્તક પર વજ્રવાત જ થયો. જગત્ તેને પૂર્વવત્ શૂન્ય બાસવા લાગ્યું. ત્યારે શું ગુલ્શનરમાં ગુલ્શનરનો પ્રેમ નહોતો? જો એમ જ હોય, તો રંગમદ્દાલયમાંથી દાસીદ્વારા ગુલ્શનરને પત્ર કોણે પાઠવ્યું હતું વારુ! ગુલ્શનરે જ ને? ગુલ્શનરે તે પત્રને તે દિવસથી અત્યાર લગી અતુપમ પ્રેમવસ્તુ ધારીને પોતાના હૃદય પાસે જ સંભાળી રાખ્યું હતું. પણ ગુલ્શનર, તું પ્રેમાંધ હોવાથી તે પત્ર તેણે શા હેતુથી પાઠવ્યું હતું, એના રહસ્યને તું કેમ કરીને બાધી શકે વારુ? ગુલ્શનર જે ગૃહમાંથી પલાયન કરી ગયો હતો, તે ગૃહમાં કાઈ રીતે પાછો પોતાના કુટુંબ સાથે જઈને રહે, એ જ પત્ર પાઠવવામાં ગુલ્શનરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

ચોડીવાર વિગ્રાંતિ લઈને પુનઃ ગુલ્શનર કહેવા લાગી કે;—“તને તો એમ જ ભાસ્યું હશે કે, તું મારું કલ્યાણ કરે છે; પરંતુ આ ઘોર કર્મ કરીને મને તો અપારમિત દુઃખ આપ્યું છે. પણ જા, હું તને તારા અપરાધની ક્ષમા આપું છું; કારણ કે, આપણા પ્રેમનો વિપરીત અર્થ કરીને જ તો આ બધું કર્યું છે. જો ખરેખર જ તને પોતાની કૃતિનો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય, તો હજી પણ બગડેલી બાજીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર.”

ગુલ્શનરે પોતાના ગળામાંથી મોતીનો દાર કાઢ્યો અને તેને ગુલ્શનરના શરીરપર ફેંકીને કહ્યું;—“જા, આ દાર લે અને એક પાત્રખી લઈ

આટલા દિવસ હું જીવતી રહી, એ અપરાધની, હે પ્રાણનાથ, મને ક્ષમા આપો. આપે મારા મરણની આજ્ઞા કરેલી હોવાથી મારી હવે એક પણ ક્ષણમાત્ર જીવવાની ઇચ્છા નથી. પરંતુ માત્ર જેવી સ્થિતિમાં હું મૂકાયતી હતી, તેવી સ્થિતિમાં મરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. એકવાર આપના વદનચંદ્રનાં દર્શનથી નેત્રોને સાર્થક કરવાં, એટલી જ મારી માત્ર આકાંક્ષા હતી. હું સર્વથા નિરપરાધિની છું, મારા હૃદયમંદિરમાં કેવળ આપની રમ્ય મૂર્તિ વિના અન્ય કોઈની મૂર્તિનો અઘણિ નિવાસ થયો નથી અને આ લોકમાં કિંવા પરલોકમાં આપના વિના કોઈ અન્ય પુરુષનો સહવાસ થાય, એવો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ મારા હૃદયમાં આગ્યો નથી. જીવિતેશ, આ આપની ચરણકિંકરી બિંદુમાન કે બેવકૂફ નથી. પ્રભુને જે જીવિતની આવશ્યકતા નથી, તે જીવિતને ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા કરી, પ્રભુદોહ કરનારી આ સ્ત્રી નથી, એ આપે નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી લેજું. સમ્રાટ, આપની આજ્ઞા મને શિરસાવંધ છે. એવકાને આજ્ઞા આપો અને તે સાથે આપ પોતે પણ તેમનાપર નજર રાખો; નહિ તો વળી પણ આપની આજ્ઞા અને આ દાસી-વચ્ચે કોઈ નવીન વિદ્ય લાવી મૂકશે, એવી મારા મનમાં શંકા થયા કરે છે !”

બાદશાહની સર્વ કૃત્તિઓ સ્તંભિત મર્ધ ગર્ધ—તે મૂક બની ગયો. પરંતુ તત્કાળ તેની અંતર્બુદ્ધિ બદલાઈ ગઈ. તેના અંતરમાં આનંદનો ઉલ્લસ થયો, પણ તેને તેણે બહાર પ્રકટ થવા ન દીધો. ઝેગમને રંગ-મહાલપમાં લઈ જઈને પૂર્વવત્ અધિકારાપન્ન કરવાનો તેણે પોતાના એવકાને હુકમ ફરમાવી દીધો. પણ ગુહનાર પાછી હતી ગર્ધ અને આવે-શથી બોલવા લાગી:—“નહિ, દિલ્હીશ્વર અને મારા હૃદયેશ્વર, આપ પાસે હું દયાની બિંદુ માગવામાટે નથી આવી; કિન્તુ આપની એકવાર થયેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે જ હું અહીં આવી છું. એકવાર આપના મનમાં—મારા હૃદયેશ્વરના મનમાં—મારા વિશે કશુંકા આવી, એટલે હવે

બાદશાહ શાહજહાન પોતાના દુઃખને દાખવાનો યત્ન કરતો હતો, પણ તેના દુહાંએ તેના મુખ આગળ ખીજ ન પ્રકારનો થાળ પીરસી રાખ્યો હતો. આજે નિત્ય પ્રમાણે તે દરબારેઆમમાં આવીને બેઠો હતો. દીવાનેઆમના વિસ્તીર્ણ આંગણમાં રોજની પેઠે હજારો લોકોની બીડ જમી હતી. તે ધવલ મહાલયમાંના એક ઉચ્ચ પીઠપર એક ઝરુખો હતો અને તેમાં બાદશાહનું મયૂરાસન-તખ્ત તાજિસ-ગોડવેલું હતું. સર્વ સરદારો પોતાપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે દરબારમાં બેસી હતા. દિલ્લીશ્વરનો વજીર સિદ્દાસનના સોપાનપર બેઠો હતો. આ દરબારમાં બાદશાહ દરરોજ વધારેવાર બેસતો નહોતો. એકવાર ત્યાં આવી પ્રજાને પોતાના દર્શનનો લાભ આપી તરત ચાલ્યા જવાનો તેના નિત્યનો પરિપાક હતો. દરબારના ન્યાય આદિ આપવાનાં કાર્યો વજીર જ કરી નાખતો હતો; પણ જમારથી ગુલ્શારનો અખંડ વિયોગ થયો, ત્યારથી બાદશાહ ધણીવાર, સૂધી દરબારમાં બેસીને પોતે જ દરબારનાં કામો કરવા લાગ્યો હતો. જેટલીવાર દરબારનાં કામોમાં ચિત્ત પરવાશે, તેટલીવાર દુઃખનું વિસ્મરણ થઈ જશે, આવી ધારણાથી જ તેણે આ કાર્યક્રમની યોજના કરી હતી.

દરબારનું ધણું ખર્ચ કામ પૂર્વ થવા આગ્યું હતું અને દરબાર બરખાસ્ત થવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો, એટલામાં દીવાને આમના દરવાજા પાસે એક પાલખી આવી લાગી. દરબારમાંના સર્વ જનોની દૃષ્ટિ ત્યાં આકર્ષાઈ. પાલખીના દરવાજા ધીમેથી બિઘડા અને તેમાંથી એક કોમળ કૃશાંગી રમણી બહાર નીકળી. લીલી ઓઢણીથી તેનું શરીર આશ્ચર્યજનક થયેલું હતું. તે તરુણી મંદમંદ ડગલાં બરતી બાદશાહના ઝરુખા પાસે ગઈ. ત્યાં જઈને તેણે પોતાના મુખપરનો છુકો બિતારી નાખ્યો. બાદશાહ ગુલ્શારને પોતા સ્થામી બેલેલી બેઠને આશ્ચર્યથી દિગ્મુક જોવા બની ગયો.

ગુલ્શારે પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિને સાર્વજનિક દિલ્લીશ્વરના મુખાવલોકનમાં લીન કરી નાખી. સમ્રાટને વંદન કરીને ગુલ્શાર દીન વાણીથી કહેવા લાગી કે;—‘હૃદયેશ્વર, આખે મને મરવાની આજ્ઞા કરી, પણ અઘાપિ હું જીવતી છું, એ મારા અપરાધની મને ક્ષમા કરશે. આમાં મારો દોષ નથી. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને આ અચ્છુર્કિકરી મહા આનંદથી તૈયાર છે. મને મૂર્ખાં આવી અને તેવી સ્થિતિમાં મારો કોઈ સ્નેહી મને બિપાડીને લઈ ગયો. આજે પ્રભાતમાં જ હું પૂર્ણ શુદ્ધિમાં આવી અને ત્યાર પછી તત્કાળ ત્યાંથી નીકળીને આપ ખુદાવંદની આજ્ઞાને મરતકે ચઢાવવામાટે આપનાં ચરણોમાં આવી હાજર થઈ છું.

આટલા દિવસ હું જીવતી રહી, એ અપરાધની, હે પ્રાણનાથ, મને ક્ષમા આપો. આપે મારા મરણની આજ્ઞા કરેલી હોવાથી મારી હવે એક પણ ક્ષણમાત્ર જીવવાની ઇચ્છા નથી. પરંતુ માત્ર જેવી સ્થિતિમાં હું મૃત્યુ-ચક્રી હતી, તેવી સ્થિતિમાં મરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. એકવાર આપના વદનચંદ્રનાં દર્શનથી નેત્રોને સાર્થક કરવાં, એટલી જ મારી માત્ર આકાંક્ષા હતી. હું સર્વથા નિરપરાધિની છું, મારા હૃદયમંદિરમાં કેવળ આપની રમ્ય મૂર્તિ વિના અન્ય કોઈની મૂર્તિનો અઘાપિ નિવાસ થયો નથી અને આ લોકમાં કિંવા પરલોકમાં આપના વિના કોઈ અન્ય પુરુષનો સહવાસ થાય, એવો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ મારા હૃદયમાં આગ્યો નથી. જીવિતેશ, આ આપની ચરણકિંકરી બેઠમાન કે બેવશ નથી. પ્રભુને જે જીવિતની આવશ્યકતા નથી, તે જીવિતને ટકાવી ગમવાની ઇચ્છા કરી, પ્રભુદ્રોહ કરનારી આ સ્ત્રી નથી, એ આપે નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી લેવું. સત્રાદ, આપની આજ્ઞા મને સિરસાવંછ છે. મેવકોને આજ્ઞા આપો અને તે સાથે આપ પોતે પણ તેમનાપર નજર રાખો; નહિ તો વળી પણ આપની આજ્ઞા અને આ દામી-વચ્ચે કોઈ નવીન વિદ્ય ભાવી મૂકશે, એવી મારા મનમાં શંકા થવા કરે છે !”

બાદશાહની સર્વ વૃત્તિઓ સ્તંભિત થઈ ગઈ-તે મૂક બની ગયો. પરંતુ તત્કાળ તેની અંતર્વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. તેના અંતરમાં આનંદનો ઉદ્ભવ થયો, પણ તેને તેણે બહાર પ્રકટ થવા ન દીધો. બેગમને રંગ-મહાલપમાં લઈ જઈને પૂર્વપત્ અધિકારાપન કરવાનો તેણે પોતાના સેવકોને હુકમ કરાવેલી દીધો. પણ ગુહનાર પાછી હતી ગઈ અને આવે-સાથી બોલવા લાગી:—“નહિ, દિલ્લીશ્વર અને મારા હૃદયેશ્વર, આપ પાસે હું દયાની ભિક્ષા માગવામાટે નથી આવી; કિન્તુ આપની એકવાર થયેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે જ હું અહીં આવી છું. એકવાર આપના મનમાં—મારા હૃદયેશ્વરના મનમાં—મારા વિશે કુશંકા આવી, એટલે હવે મારા જીવવામાં કશો પણ સાર કે અર્થ નથી. હવે આ જીવનમાં શોભા જેવું કંઈ પણ આક્રી રહ્યું નથી. આપની પ્રેમરાધ્યાની ભાગિની થવામાં મને સ્વર્ગસુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; કિંબદ્ધના, સ્વર્ગસુખ કરતાં પણ તે આધિક આનંદદાયક થઈ પડે છે; પણ નહિ, હવે જો ત્રિભુવનમાંનાં સર્વ સુખો એકત્ર થઈને મારી પાસે આવે, તો પણ આ લોકમાં તો આપની શય્યાભાગિની થવાની મારી ઇચ્છા નથી. જીવિતેશ્વર, હવે એ સર્વ સુખ બ્યર્થ છે! હું મરવામાટે આવી છું અને અવશ્ય મરવાની જ, પણ સત્રાગ્રીના સંબંધનો વિચાર કરી મને મારા પ્રિય કાંતની આજ્ઞાથી જ મરવા ઘો. નહિ, દયાની ભિક્ષા મને નથી

બાદશાહ શાહજહાન પોતાના દુઃખને દાખવાનો યત્ન કરતો હતો, પણ તેના દુર્ભાગ્યે તેના મુખ આગળ ખીજ જ પ્રકારનો થાળ પીરસી રાખ્યો હતો. આજે નિત્ય પ્રમાણે તે દરબારેઆમમાં આવીને બેઠો હતો. દીવાનેઆમના વિસ્તીર્ણ આંગણમાં રોજની પેઠે હજારો લોકોની બીડ જમી હતી. તે ધવલ મહાલમાંના એક ઉચ્ચ પીઠપર એક ઝરૂખો હતો અને તેમાં બાદશાહનું મયૂરાસન-તખ્તે તાજિસ-ગોઠવેલું હતું. સર્વ સરદારો પોતાપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે દરબારમાં બેસી હતા. દિલ્લીશરનો વજીર સિદ્દાસનના સોપાનપર બેઠો હતો. આ દરબારમાં બાદશાહ દરરોજ વધારેવાર બેસતો નહોતો. એકવાર ત્યાં આવી પ્રજાને પોતાના દર્શનનો લાભ આપી તરત ચાલ્યા જવાનો તેના નિત્યનો પરિપાક હતો. દરબારના ન્યાય આદિ આપવાનાં કાર્યો વજીર જ કરી નાખતો હતો; પણ જ્યારથી ગુલનારનો અખંડ વિયોગ થયો, ત્યારથી બાદશાહ ધણીવાર, સૂધી દરબારમાં બેસીને પોતે જ દરબારનાં કામો કરવા લાગ્યો હતો. જેટલીવાર દરબારનાં કામોમાં ચિત્ત પરાવાશે, તેટલીવાર દુઃખનું વિસ્મરણ થઈ જશે, આવી ધારણાથી જ તેણે આ કાર્યક્રમની યોજના કરી હતી.

દરબારનું ઘણું ખર્ચે કામ પૂરું થવા આવ્યું હતું અને દરબાર બરખાસ્ત થવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો, જેટલામાં દીવાને આમના દરવાજા પાસે એક પાલખી આવી લાગી. દરબારમાંના સર્વ જનોની દૃષ્ટિ ત્યાં આકર્ષાઈ. પાલખીના દરવાજા ધીમેથી ઊઠ્યા અને તેમાંથી એક કામળ કુશાંગી રમણી બહાર નીકળી. લીલી ઓઢણીથી તેનું શરીર આચ્છાદિત થયેલું હતું. તે તરણી મંદમંદ ડગલાં ભરતી બાદશાહના ઝરૂખા પાસે ગઈ. ત્યાં જઇને તેણે પોતાના મુખપરનો છુકો બેટારી નાખ્યો. બાદશાહ ગુલનારને પોતા સ્થામી બેઠેલી બેઠને આશ્ચર્યથી દિગ્મુદ્ધ જોયો બની ગયો.

ગુલનારે પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિને સાર્વજનિક દિલ્લીશરના મુખાવલોકનમાં લીન કરી નાખી. સમ્રાટને વંદન કરીને ગુલનાર દીન વાણીથી કહેવા લાગી કે;—“હૃદયેશ્વર, આપે મને મરવાની આજ્ઞા કરી, પણ અઘાપિ હું છવતી છું, એ મારા અપરાધની મને ક્ષમા કરશે. આમાં મારો દોષ નથી. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને આ ચરણક્રિકરી મહા આનંદથી તૈયાર છે. મને મૂઝાં આવી અને તેવી સ્થિતિમાં મારો કોઈ સ્નેહી મને બિપાડીને લઈ ગયો. આજે પ્રભાતમાં જ હું પૂર્ણ શુદ્ધિમાં આવી અને ત્યાર પછી તત્કાળ ત્યાંથી નીકળીને આપ પ્રુદાવંદની આજ્ઞાને મરતકે ચલાવવામાટે આપનાં ચરણોમાં આવી હાજર થઈ છું.

આટલા દિવસ હું જીવતી રહી, એ અપરાધની, હે પ્રાણનાથ, મને ક્ષમા આપો. આપે મારા મરણની આજ્ઞા કરેલી હોવાથી મારી હવે એક પણ કાશુમાત્ર જીવવાની ઇચ્છા નથી. પરંતુ માત્ર જેવી સ્થિતિમાં હું મૂકા-યેલી હતી, તેવી સ્થિતિમાં મરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. એકવાર આપના વદનચંદ્રનાં દર્શનથી નેત્રોને સાર્થક કરવાં, એટલી જ મારી માત્ર આકાંક્ષા હતી. હું સર્વથા નિરપરાધિની છું, મારા હૃદયમંદિરમાં કેવળ આપની રમ્ય મૂર્તિ વિના અન્ય કોઈની મૂર્તિને અઘાપિ નિવાસ થયો નથી અને આ લોકમાં કિંવા પરલોકમાં આપના વિના કોઈ અન્ય પુરુષનો સહવાસ થાય, એવો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ મારા હૃદયમાં આગ્યો નથી. જીવિતેશ, આ આપની ચરણકિકરી બિંદુમાન કે બેવકા નથી. પ્રભુને જે જીવિતની આવશ્યકતા નથી, તે જીવિતને ટકાવી ગમ્-વાની ઇચ્છા કરી, પ્રભુદ્રોહ કરનારી આ સ્ત્રી નથી, એ આપે નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી લેજો. સત્રાદ, આપની આજ્ઞા મને શિરસાવંચ છે. મેવકોને આજ્ઞા આપો અને તે સાથે આપ પોતે પણ તેમનાપર નજર રાખો; નહિ તો વળી પણ આપની આજ્ઞા અને આ ઘસી-વચ્ચે કોઈ નવીન વિદ્ય લાવી મૂકશે, એવી મારા મનમાં સંકા થયા કરે છે ।”

બાદશાહની સર્વ વૃત્તિઓ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ—તે મૂંઝ ખતી ગયો. પરંતુ તત્કાળ તેની અંતર્વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. તેના અંતરમાં આનંદનો ઉદ્ભવ થયો, પણ તેને તેણે બહાર પ્રકટ થવા ન દીધો. ભેગમને રંગ-મહાલયમાં લઈ જઈને પૂર્વવત્ અધિકારાપન કરવાનો તેણે પોતાના એવકોને હુકમ કર્યો હતો. પણ શુદ્ધનાર પાંચી હતી ગઈ અને આવે-શથી બોલવા લાગી:—“નહિ, દિલ્લીશ્વર અને મારા હૃદયેશ્વર, આપ પાસે હું દયાની શિક્ષા માગવાગટે નથી આવી; કિન્તુ આપની એકવાર ચપેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે જ હું અહીં આવી છું. એકવાર આપના મનમાં—મારા હૃદયેશ્વરના મનમાં—મારા વિશે કુસંકા આવી, એટલે હવે મારા જીવવામાં કશો પણ સાર કે અર્થ નથી. હવે આ જીવનમાં શોભા જેવું કંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી. આપની પ્રેમશય્યાની બાગિની થવામાં મને સ્વર્ગસુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; કિંબહુના, સ્વર્ગસુખ કરતાં પણ તે આધિક આનંદદાયક ઘટ પડે છે; પણ નહિ, હવે જો ત્રિશુ-વનમાંનાં સર્વ સુખો એકત્ર થઈને મારી પાસે આવે, તો પણ આ લોકમાં તો આપની શય્યાબાગિની થવાની મારી ઇચ્છા નથી. જીવિ-તેશ્વર, હવે એ સર્વ સુખ વ્યર્થ છે! હું મરવામાટે આવી છું અને અવશ્ય મરવાની જ, પણ સત્રાજીના સંબંધનો વિચાર કરી મને મારા પ્રિય કાંતની આજ્ઞાથી જ મરવા દો. નહિ, દયાની શિક્ષા મને નથી

જેઈતી. એક આલમપનાહ શાહનશાહની ઐગમ દયાથી મેળવેલા શ્રવન-
વડે શ્રવે, એના જેની લજ્જાસ્પદ ઘટના ખીજી શી હોઈ શકે વારુ?”

આ વાક્યો ઉચ્ચારતી વેળાએ ગુસ્તારનાં દશેન્દ્રિયો અને પંચ
પ્રાણમાં ભયંકર વિક્ષોભ થતો હતો. તે સર્વથા ક્ષીણ અને અશક્ત થઈ
ગયેલી હોવાથી હૃદયનાં દુઃખ તથા બોલવાના શ્રમને સહન કરી ન
શકી. છેવટના શબ્દો તેના ઓઠોમાં જ રહી ગયા અને તે મૂર્ચ્છિત
થઈને ધરણીપર ઢળી પડી. દાસીઓ પાસે જ બિભી હતી તેઓ તેને
બાપાડીને રંગમહાલયમાં લઈ ગઈ. બાદશાહ પણ તેની શુશ્રૂષા કરવાને
ત્યાંથી બહીને જનનાનખાનામાં ચાલ્યો ગયો.

પણ બાદશાહે ત્યાં શું જોયું? જડ દેહનું વિસર્જન કરીને; મુદ્દર
પરંતુ નશ્વર શરીરરૂપ મંદિરને ત્યાગીને ગુસ્તારનો દિવ્ય આત્મા કપાર-
નાથ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. દયાની ભિક્ષાને તુચ્છ ગણીને
તેના તેજસ્વી આત્મા ન્યાં કાંઈ પણ કાંઈ ઉપદ્રવ કરવાને સમર્થ નથી,
તેવા અક્ષય ધામમાં જઈને વિશ્રાંતિ લેતો બેઠો હતો ! ઐગમપદમાટે જ
તેનો અવતાર હતો, મરણ પર્થન્ત તેનું વર્તન ઐગમને શોભાવે તેવું જ
હતું અને ઐગમપદને ઉચિત પ્રભાવ સહિત જ તેણે આ લોકમાંથી સદાને
માટે પ્રયાણ કર્યું હતું !

ગુસ્તારના મુદ્દર વદનનું અવલોકન કરવામાટે જનનાનખાનાની બધી
ઐગમે અને બાંદીઓ ત્યાં દોડી આવી. મુમ્તાજ ઐગમે તેની કામળ
ગાત્રસત્તાને નિર્ભરશક્તિગત આપીને તેને બાળામાં લીધી હતી અને તેના
નિસ્તેજ ગુલાબી ગાંધાનું તે ઉન્માદિની પ્રમાણે વારંવાર સુંબન લીધા
કરતી હતી. અઘાપિ એનામાં થોડો બલો શ્રવાંશ છે, એમ ત્યાં
એકઠી થયેલી અબજાઓને ભાસતું હતું; પરંતુ હકીમે આવીને તરત જ
તેમના તે ભ્રમને દૂર કરી નાખ્યો. બાદશાહ શાહજહાન ત્યાં આવી
પહોંચ્યો, તે વેળાએ ગુસ્તાર ગુજરી ગઈ હતી, એ જો કે બધી સ્ત્રીઓ
જાણતી હતી; તથાપિ તે મૃત માનિનીના મુખમંડળમાં સ્વાભિમાનની
છટા અઘાપિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તેના મૃદુ ઓઠો અઘાપિ જાણે
તિરસ્કારદર્શક વાણી ઉચ્ચારતા હોયની એવો જ ભાસ થતો હતો,
અને તેની વક્ત્રીયતા જાણે તે નિદ્રાસુખમાં નિમગ્ન થઈ હોયની !
એવો જ ભાસ કરાવતી હતી.

ખરી વાત બાદશાહને કહી દેવાની ટાપની પણ દિંમત થઈ નહિ.
મુમ્તાજને ગુસ્તારનાં વસ્ત્રોમાં પોતાના મુખને ધૂપાવતી શાહજહાને
જોઈ. સર્વ સ્ત્રીઓનાં મુખમંડળોમાં તેણે દષ્ટિપાત કર્યો. ગુસ્તારના

પરલોકવાસની ધટના બાદશાહની કદ્દપનામાં આવી ગઈ-તે તેના મૃત શરીર પર અવનત થયો.

શાહજહાને તે મૃત્યુઅઘાભિજૂત મધુર અધરોનું અત્યન્ત દામ-ળતાથી એક ચુંગન લીધું અને તે પાછો હટ્યો. એક જ-કેવળ એક જ દુઃખોઅશ્વાસ તેણે જોયો અને પોતાના અંતરાત્માની વેદના જગતને જણાવી દીધી. અનુપમ પ્રેમનિધાન બેગમને સદાને માટે ખોવાનો તેના પરનો આ ખીન્ને પ્રસંગ હતો. માત્ર એક જ નિઃશ્વાસ નાખીને રતબ્ધ ગાતથી તે એક બાજુએ ખસી ગયો. મુમ્તાજે મસ્તકને ઢિલત કરીને ક્ષણેક બાદશાહ રહાસુ જોયું, ત્યાર પછી તે ઊડી અને બાદ-શાહના બાહુપાશમાં વીંટળાઈને પોતાના સુંદર વદનને પતિના હૃદય-પર રાખી સમદગદ્ વાણીથી તેણે પૂછ્યું કે;—“બાણેશ્વર, આપે આ શું કર્યું?”

રોશન બેગમ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

બંગાળામાં હાહુકાર!

ઈ. સ. ૧૬૫૬માં સર્વ સુખદાતા ઋતુરાજ વસંત મહારાજનાં અધિકારકાળમાં બંગાળાના જમીનદારોમાં એક મહાવિક્ષોભજન્ય હાહા-કાર વ્યાપી ગયો હતો. તે સમયના ભારતવર્ષના મુગલસમ્રાટ શાહજહાનનો દ્વિતીય શાહજહાદો શાહ શુભ તે વેળાએ બંગાળાનો નવીન નિયુક્ત સમ્રાટ તેમ જ રાજપ્રતિનિધિ હતો. સુસ્તાન શાહ શુભ ‘દ્વિતીયશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા’ મુગલસમ્રાટનો પુત્ર તેમ જ સમ્રાટનો પ્રતિનિધિ હોવાથી સમગ્ર બંગ, વિહાર તથા એરીસા પ્રાંતનો બાગ્યવિધાતા પુરુષ હતો, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોકિતનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નહોતો.

સમ્રાટ શાહજહાનના પ્રિયપુત્ર સુસ્તાન શુભને તેના પાર્શ્વશ્વરોએ એવા પ્રકારના વાપરે ચઢાવી દીધી હતો કે;—“આપ બાદશાહ સક્ષા-મતના નૂરેનજ્જર છો, બંગાળા અને વિહાર પ્રાંતના આપ કર્તાહર્તા વિધાતા પુરુષ છો અને સર્વસત્તાધીશ અન્ય સમ્રાટ છો; એટલામાટે મુગલ સમ્રાટોની પદ્ધતિ પ્રમાણે આપ શ્રીમાને પણ ‘મુશરોફ’ અથવા ‘નવરોફ’ નામક ઉત્સવનું અનુદાન કરવું જ જોઈએ. બંગાળા પ્રાંતની

કેવળ એક માસની આવકનો જ વ્યય કરવામાં આવશે, તો એ મહોત્સવના અનુદાનની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થઈ જશે; અર્થાત્ એ ઉત્સવની પૂર્તિમાટે અધિક દ્રવ્યના વ્યયનો પણ સંભવ નથી.”

પુશરોજ અથવા નવરોજ કે જેનો અર્થ આનંદદિવસ અથવા નૂતન દિવસ થાય છે, તે મુગલસમ્રાટોનો એક મહદૈશ્વર્યમય આનંદોત્સવ હતો. આગરા અને દિલ્હીના પુશરોજ અથવા નવરોજ ઉત્સવમાં અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાન આદિ મુગલ બાદશાહો જેવા પ્રકારનો સમારોહ કરી ગયા છે, તેવા પ્રકારનો સમારોહ અન્ય કોઈ પણ દેશના બાદશાહો કરી શક્યા નથી.

ઉપર્યુક્ત શુભ દિવસે દિલ્હીના ઉપર્યુક્ત મુગલ બાદશાહો સ્વર્ણ, મણિ, મુક્તા અને રજત આદિથી તુલામાં ભારોભાર તોળાતા હતા, અને એ સમસ્ત બહુમૂલ્ય દ્રવ્યભંડાર હિન્દુ તથા મુસલમાન પંડિતોને સમાન ભાગે જોઈ આપવામાં આવતો હતો, તેમ જ એ ઉત્સવપ્રસંગે અસખ્ય બિશ્વકોષ પણ બાદશાહો પાસેથી અતિશય ધનને મેળવવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. એ ઉત્સવના પ્રસંગે સમસ્ત આગરા તથા દિલ્હી નગરને દીપમાળા, ધ્વજપતાકા તેમ જ તોરણ આદિથી સુશોભિત કરવામાં આવતા હતા. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, એ મહોત્સવ એવો અઘોરિક યતો હતો કે, એના ઐશ્વર્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાની અમારી લેખિનીમાં શક્તિ જ નથી.

પ્રિય અમાત્ય તથા પોતાના સુહૃદ્ગજનોની મંત્રણાથી પ્રેરાયલા ધંગાળાના સ્વામી શાહજહાં શાહ શુભચિત્-ધંગાળાના માલિકુલ્લુલ્લે-ધંગાળાના જમીનદાર તથા અન્યાન્ય પ્રધાન પુરખોપર એક સરકારી પરવાનો જારી કરી દીધા, અને એ પરવાનો તેમને મળતાંની સાથે જ ધંગાળામાં એક સમસ્ત દેશવ્યાપક મહાઆનંદોત્સવ ઉત્પન્ન થઈ ગયું. ધંગાળાના જમીનદારો એના યોગે અત્યંત ભયભીત તથા ત્રસ્ત થઈ ગયા અને તેમને સર્વત્ર નિરાશા તથા અંધકારનો જ સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો. તે શાહી પરવાના અથવા આદેશપત્રમાં નિમ્ન આગ્રા અપાયથી હતી,—

પ્રથમ—“સુના, ધંગાળાના મુખ્ય મુખ્ય જમીનદાર તથા સામંતવર્ગ પ્રતિ મહાપ્રતાપાન્વિત દિલ્હીશ્વરના તથા હારતવર્ધના એક માત્ર ગૌરવાન્વિત સમ્રાટ શાહજહાંના મહિમાન્વિત શાહજહાં સુલતાન શાહ મહમ્મદ શુભનો એવો આદેશ છે કે, અત્યારે ધંગાળા દેશનો સર્વ શાસન અધિકાર આપી વિશ્વના સમ્રાટ શાહજહાંને તેમને ધંગદેશના એકચત્ર અધીશ્વર બનાવીને અહીં મોકલ્યા છે, હવે એ ધંગદેશના અધીશ્વરની એની કમળા છે કે પોતાના અધિકૃત દેશના મુખ્ય મુખ્ય

જમીનદાર તથા સામંત વર્ગ સાથે સદ્ભાવની વૃદ્ધિ તથા આત્મીયતાની સ્થાપના માય તે સારું; અને એ ઉદ્દેશથી જ તેમણે આ આદેશપત્રને પ્રચાર કરાવ્યો છે. અર્થાત્ આ આદેશપત્રથી તેમને આજ્ઞા આપવામાં આવે છે કે, 'ઉક્ત જમીનદારો' તથા સામંતોએ 'આવતા ચેત્ર માસની પૂર્ણિમાના દિવસે' રાજવાની રાજમહલમાંના તેમના વિસ્તૃત દુર્ગમાં દિલ્લીના સમ્રાટની પ્રથા પ્રમાણે જે ખુશરોજ મહોત્સવ થવાનો છે, તે મહોત્સવમાં પોતપોતાની કન્યાઓ, પત્નીઓ, ભગિનીઓ તથા અન્યાન્ય આત્મીયા અમળાઓને મોકલી આપવી.

દ્વિતીય—“દિલ્લી અથવા આગરામાં ધંગાળાના વર્તમાન અધીશ્વરના ગૌરવાન્વિત પ્રપિતામહ, પિતામહ તથા પિતાથી જે ભાવથી, જે પ્રકારથી અને જે ઉદ્દેશથી આવી રીતે ખુશરોજ મહોત્સવ કરતા આવ્યા છે, તે જ ભાવ, તે જ પ્રકાર તથા તે જ ઉદ્દેશથી રાજમહલમાંના આ ઉત્સવ કરવામાં આવશે. જે સર્વ જમીનદારો તથા સામંતો સમ્રાટ-પુત્ર સાથે સદ્ભાવ રાખવા તથા દિલ્લીશ્વરપ્રતિ સન્માન દર્શાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ઉક્ત દિવસે મધ્યાહ્ન પૂર્વે રાજમહલ દુર્ગમાં પોતપોતાના પરિવારની સુંદરી તથા યુવતિ મહિલાઓને અવશ્ય મોકલી આપવી. જે તેઓ એ આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરશે, તો તેમને બાદશાહની ચિર-કાળથી ચાલતી આવેલી અને અતિશય ગૌરવમયી પ્રથાપ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવનારા તરીકે ગણીને રાજચતુ તરીકે માનવામાં આવશે. એ ઉત્સવને વળતે દિવસે ખુશરોજના દરબારમાં જે જમીનદારો આવીને ઉપસ્થિત થશે, તેમને રાજકૃપાનો અલભ્ય લાભ પ્રાપ્ત થશે !

તૃતીય—“છેવટે માત્ર એટલું જ કહવાનું કે, જેવી રીતે આવા ઉત્સવમાં પરાક્રમશાલી રાજપૂત રાજવર્ગ તથા સામંતજનો પોતપોતાની દુહિતા, પુત્રવધૂ તથા પત્ની આદિને બાદશાહના રંગમહાસયમાં મોકલીને પોતાને ગૌરવશાલી માનતા આપ્યા છે અને જેવી રીતે બાદશાહો પણ તેમના પ્રતિ અતિશય સન્માન દર્શાવતા આવ્યા છે; તે જ પ્રમાણે જો ધંગાળાના જમીનદારો તથા સામંતજનો પણ ધંગાળાના અધીશ્વરની આ આજ્ઞાને સ્વીકારી તદ્દનુસાર વર્તવામાં પોતાના ગૌરવની વૃદ્ધિ ધણેલી માનશે, તો તેમના પ્રતિ પણ શાહ શુભ તે જ પ્રમાણેની સન્માનભાવના દર્શાવશે તથા તેમને અધિકતાથી ગૌરવાન્વિત કરશે.”

ધંગાળાના નવીન સૂરેદારની આજ્ઞાપત્રિકા આ પ્રમાણેની હતી, — પરંતુ ધંગાળાના જમીનદાર તથા સામંતવર્ગમાં એ-અનેક જનો હતા કે જેમની એવી રીતે ગૌરવશાલી થવાની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નહોતી. રાજપૂત રાજ્યો તથા સામંતજનો સાથે સરખાવતાં રાજસભામાં તેમનો

અત્યંત કનિષ્ઠ પ્રકારનો આદર કરવામાં આવતો હતો; અને તેમની એવી જ ભાવના હતી કે, ‘જેવી રીતે આપણને ‘નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં’ જ ગણવામાં આવે છે તેવી જ સ્થિતિમાં આપણે રહી જઈએ, એ જ આપણામાટે વિશેષ હિતાવહ !’ અર્થાત્ આવા ઉચ્ચ-પ્રકારના સન્માનને મેળવવાની તેમના મનમાં લેશમાત્ર પણ રચ્છા ન હોતી. તેમના મનમાં જે મુખ્ય બીતિ હતી તે એ જ કે, ‘જો સમ્રાટ-નંદન સાથે આપણે આત્મીયતા કરીશું તો, તેનું પશ્ચાત્ દુઃખ એ જ થવાનું કે, જે દુર્દશા રાજપૂતોની થઈ છે તે જ દુર્દશા આપણી પણ થશે !’ અંબર, જોધપૂર, અને બીકાનેર આદિ દેશોના રાજપૂત રાજાઓએ જેવી રીતે મુગલ બાદશાહો સાથે પોતાની કન્યા કે ભગિનીના લગ્નસંબંધ કરીને આત્મીયતા તથા સંપર્કની સ્થાપના કરી હતી, તેવી રીતે બંગાળના નવીન સુબેદાર સાથે શરીરસંબંધના યોગે આત્મીયતાને સ્થાપવાનો બંગાળના જમીનદાર તથા સામંતજનોનો પ્રથમથી જ વિચાર નહોતો.

શુભની વિલાસબ્યસનમય પ્રકૃતિની કથાનો સમસ્ત બંગાળા દેશમાં વિસ્તાર થઈ ગયો હતો અને સર્વત્ર તે સમયમાં એ જ વિષયની ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. શુભનો દિવસ તથા નિશાનો સમગ્ર સમય સુરુપા અને તન્વંગી કામિનીઓવડે ઘેરાયલા રહેવામાં અને નાના પ્રકારનાં વિલાસમુષ્મામાં જ વીતી જતો હતો. તેનો એક અતિશય વિશ્વાસપાત્ર તથા પ્રિયતમ રોશનખાં નામનો સહચર હતો અને તે સર્વ વિષયોમાં તેના દક્ષિણ બાહુ સમાન જ હતો. એ રોશનખાં એક અત્યંત લયંકર પુરુષ હતો. તે દિવસે દિવસે શુભની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરીને તેની વિલાસપ્રિયતા તથા સ્વચ્છંદતાના માર્ગને વધારે અને વધારે પ્રશસ્ત કર્યા કરતો હતો; કારણ કે, આવા સર્વ ઉપાયોથી સુવરાજને બાધ્ય તથા બ્યસ્ત રાખવામાં જ તેનો પોતાનો વિશેષ લાભ સમાયલો હતો. સરળ હૃદયનો શાહ શુભ રોશનખાંના પત્નપરિચર્યા તથા આત્મસમર્પણના બાણ રંગને જોઈને વિમુગ્ધચિત્ત થઈ ગયો હતો અને તે એટલી સીમાપર્યન્ત કે, જો રોશનખાં ન હોય તો તેનાવિના એક પણ માત્ર પણ તેને આશી શકતું નહોતું.

વિલાસવિશ્લેષ, મદિરામય વિલેહ રમણીકટાક્ષ, સ્વર્ણપાત્ર મરિપૂર્ણ સુગંધિત શીરાણ (શીરાજની મદિરા) તથા કલકંઠા કામિનીના સંગીત-માધુર્ય આદિએ શુભના મસ્તિષ્કને ભ્રમિષ્ટ કરી નાખ્યું હતું. અધુરામાં પૂરું રોશને તેના હૃદયમાં એમ ઠસાવી દીધું હતું કે;—“રાજપૂતાના, ઈરાન, તુર્કસ્તાન અને કાસ્મીર આદિ દેશોની રમણીઓ કરતાં પણ બંગાળના બાદશાહના જ્ઞાનખાનામાં અત્યારે અપૂર્વ લાવણ્યમયી

લક્ષનાઓ વિરાજીને અંતઃપુરની શોભાને વધારી રહી છે।” અને તેના આમ કહેવાથી જ શુભની રૂપસદ્ભોગમાટેની આકાંક્ષા આટલી બધી અધિકતાથી ઉદ્દીપ્ત થઈ જાય હતી—તે અષ્ટૌપહર સુવર્તિવિહાર અને મદિરાપાન તેમ જ સંગીતાદિના શ્રવણમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરતો હતો.

તેના બંગદેશમાંના નિવાસને બહુધા સાત માસનો કાલાવધિ થયો હતો; અને એટલા કાલાવધિમાં તો રોશનની એટલા તેમ જ ધનના લોભથી કેટલીક આશ્રયદીના સુંદરીઓ તેના અંતઃપુરની શોભાને વધારવા લાગી હતી. શાહ શુભ જ્યારે ઠાકામાં હતો તે વેળાએ રોશનના પરામર્શથી રઘુદેવ ધોણ નામક એક બ્રાહ્મણની એક પરમાસુંદરી કન્યાને પોતાની બેગમની પદ્મીએ ચડાવવાનો લોભ બતાવીને તેણે હસ્તગત કરી લીધી હતી. રઘુદેવની કન્યા અતિશય સુંદરી અને રૂપવતી હતી. તે સમયમાં સમસ્ત બંગાળામાં એના જેવી અન્ય કોઈ એક પણ કન્યા રૂપલાવણ્યવતી હતી કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન જ હતો, અને એ કારણથી સુવરાજ શાહ શુભ એ રઘુદેવની કન્યાના રૂપથી ઉન્મત્ત થઈને દિવસ અને નિશા તેના પાર્શ્વમાં પડી રહીને જ વીતાડતો હતો.

રોશન પોતાના મનમાં વિચાર કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—“અત્યારનો અવસર અત્યંત ઉત્તમ તથા ઉપયોગી છે. સુવરાજ બંગાળી સુંદરીના સૌન્દર્યરસના આસ્વાદમાં ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે. કેટલાક કાળ પર્યન્ત આ સર્વ વ્યાપારમાં એ સૂએદારને નિમગ્ન રાખી ચકાશે, તો તેથી મને બહુ જ લાભ થવાનો સંભવ છે. લૂટનો માર્ગ તો ખુસ્તો જ પડ્યો છે, પરંતુ તે ઉપરાંત હું ધીમે ધીમે બંગાળાનો કર્તા હતાં પણ થઈ પડીશ! અર્થાત્ શાહ શુભ પોતે વનિતાવિલાસમાં નિમગ્ન રહેશે અને ખરી સૂએદારી મારા હાથમાં જ આવી જશે!” આવા મુખ, આવા ઐશ્વર્ય અને આવા લોભને ત્યાગી દેવાનું સામર્થ્ય કોઈ વિરલ મનુષ્યમાં જ હોય છે અને તેથી જો રોશન જેવા એક ક્ષુદ્ર હૃદયનો પુરુષ એ વસ્તુઓના લોભમાં લપટાયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી.

આવા પ્રકારની ધારણાથી જ રોશને શુભને નાના પ્રકારના ઉપદેશથી પ્રભુબ્ધ કરીને ખુશરોજ નામક અવસર અથવા ઉત્સવને ઉજવવાનો પરામર્શ આપ્યો હતો; કારણ કે શુભને વિનાશની માર્ગમાં લઈ જવામાટેના એના કરતાં બીજા કોઈ પણ આધક ઉત્તમ ઉપાય હતો જ નહિ. આ કારણથી જ કૌંટિલ્યચંત્રને યોગ્ય ભોળા ભટક શાહ શુભને કુમંત્રણા આપીને એ રોશનખાંએ જ એનો પૂર્વ ઉદ્દેશ્ય કરાવેલો છે, તે બાદશાહી આઘાપત્રિકા તેના હસ્તે જારી કરાવી હતી.

રોશનને આની રીતે સમસ્ત ધૃણાકારક કાર્યપ્રવૃત્તિમાં નિમ્ન તથા નિમ્ન ધર્મોએ જોઈને શુભના દરવારમાં જે સમસ્ત અમીર જમીનદારો રાજકાર્યના કારણથી ઉપસ્થિત થતા હતા, તેઓ પોતાના મનથી રોશન-પ્રતિ વૃણા દર્શાવીને તેના સપર્કથી અનિમ્ન તથા દૂર રહેવાનો જ ચેષ્ટા કરતા હતા. રોશન પણ તેમના તેની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર થતો હતો, તેના રહસ્યને સારી રીતે જાણતો હતો અને એ સર્વ જમીનદારો પોતાના અત કરણમાં તેને ધિક્કારતા હતા, એ પણ તેનાથી અજાણ્ય તો નહોતું જ. બગાળાના એ ઉદ્ધત પ્રકૃતિના જમીનદારોને નષ્ટ કરી નાખવામાટેની તે અનેક પ્રકારે ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા અને એ કારણથી જ પૂર્વકથિત ઉપાયવડે તે તેમના સર્વનાશમાટેના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો.

બ્યારે ઉપર્યુક્ત આદેશપત્રિકા જમીનદારોના હાથમાં આવી, એટલે તત્કાળ તેનાયોગે બગાળાના સર્વ જમીનદારો ક્રિકર્તવ્યનિમ્ન ધર્મ ગયા, બાદશાહનો પુત્ર ભવિષ્યમાં કદાચિત્ બાદશાહ પણ થાય, એવો સંપૂર્ણ સંભવ હોવાથી જો તેના આદેશપત્રમાંના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે, તો કદાચિત્ તેથી અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવીને ઉપસ્થિત થશે, એવો પણ તેમના મનમાં વિચાર થયા કરતો હતો. મિત્ર એ સર્વ ભવિષ્યની વાતો હતી અને વિચાર વર્તમાન વિપત્તિનો જ કરવાનો હતો.

શાહ શુભ બગાળાનો એકચ્છત્ર રાજેશ્વર હોવાથી જો તેની આ આગાને અમાન્ય કરવામાં આવે, તો તેથી બીપણ અનર્થ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હતો, છતાં પણ મુગનરાજના અત પુરમાં કુનકન્યાને મોકલવાની ઘટના તો અસંભવનીયથી પણ અસંભવનીય હતી. છતાં ધારો કે, તે કુલકન્યાઓને ત્યાં મોકલવામાં આવે, તોપણ તેમને એવી રીતે ત્યાં મોકલનારું શું અને કેવું બીપણ પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો, એ કેાઈથી પણ કહી શકાય તેમ નહોતું. દુર્દૃષ્ટપ્રતાપ, કુતુપિત ચરિત્ર, મદિરાપાથી અને સ્વચ્છદાચારી શાહ શુભના અત પુરમાં પ્રાણાધિકા દુહિતા, ઐત્યમથી બાપા તથા સ્નેહમથી ભગિનીને મોકલવાનું સાદસ કોનાથી કરી શકાય વાર ?

એ કારણથી જ શાહ શુભની આગાપત્રિકા મળતાંની સાથે જ બગાળાના સામંતજનો તથા જમીનદારોમાં મહાભયકર હાહાકાર વ્યાપી ગયો. સર્વના મુખમાંથી એ જ કયા સંભળાવા લાગી, અને સર્વજનો એ એક જ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા કે,—"આનો હવે શો ઉપાય કરવો ? અત્યારે હવે શું કરવું ઉચિત છે ? હવે આપણા કુનમાન અને નતિની

રક્ષા કેવી રીતે કરવી?" સર્વના મુખમાં "શે ઉપાય, શે ઉપાય?" એ શબ્દો અને એવા જ પ્રકારના શબ્દો રમી રહ્યા હતા. પરંતુ તેમાંના કોઈથી પણ એ પ્રસંગે માનરક્ષા કેવી રીતે કરવી, એનો કશોય ઉપાય સ્થિર કરી શકાયો નહિ.

સંકટનિવારણનો તાત્કાલિક ઉપાય ન સૂઝવાથી અને વીરભૂમિના પ્રવીણ જમીનદાર કિરણચન્દ્ર રાયે મુખ્ય મુખ્ય સર્વ જમીનદારોને લખી મોકલ્યું કે:—“આ પત્રિકા વાંચીને સત્વર પધારવાની કૃપા કરશે; કારણ કે, આપણુ સર્વ જનોએ ઢાકામાં એકત્ર થઈને આ વિશેના ઉપાયનો અંતિમ નિર્ણય કરી નાખવાનો છે.”

એ પ્રસ્તાવમાં સર્વ એકમત થયા અને નિયત કરાયેલા દિવસે શુભ ભાવથી એ વિષયના અવશિષ્ટ પ્રતિકારવિચારમાં આવીને, ઢાકામાં ઉપસ્થિત થયા. રાયરાયું યુગ્મકિશોર શુભની સભાનો પ્રધાન હિન્દુ કર્મચારી હતો તેમ જ તેની દુહિતા પણ પરમ રૂપવતી હતી, એટલા માટે આ વિષયમાં તેનો સ્વાર્થ પણ અન્યાન્ય જમીનદારો સાથે એક જ સૂત્રમાં બંધાયેલો હતો. વિશેષતઃ તેના પ્રતિ શુભના પ્રિય સહચર રોશનઅલીની કોપ અને અસંતોષયુક્ત દષ્ટિ જ રહ્યા કરતી હતી અને તેથી દેવળ પોતાની તીક્ષ્ણ પ્રતિભાના બળથી જ તે પોતાની વર્ચસ્વતાને જાળવી રહ્યો હતો; તેની પ્રતિભા અલૌકિક હોવાથી જ અત્યાર સુધી રોશનઅલી તેનું કંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શક્યો નહોતો. જો એમ ન હોત, તો તો અત્યાર સુધીમાં તેણે રાયરાયું યુગ્મકિશોરને ક્યારનોય ચતુર્ભુજ કરીને કારાગૃહમાંના અંધકારાવૃત ઓરડામાં સડી સડીને મરી જવા માટે મોકલી આપ્યો હોત અને તે ક્યારનોય આ લોકનો નરકકોટ ચર્ષ ગયો હોત.

વીરભૂમિનો જમીનદાર કિરણચન્દ્ર યુગ્મકિશોરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:—“ભાઈ! તમને પણ શાહ શુભની આજ્ઞાપત્રિકા મળી ચૂકી છે; એટલે અમારા પરિત્રાણનો તો કોઈ પણ માર્ગ કદાચિત્ મળી આવશે, પરંતુ તમારા પરિત્રાણનો તો તેટલો માર્ગ પણ મળી શકે તેમ નથી. તમે શાહજાદાના એક આજ્ઞાધીન કર્મચારી છો અને તેથી તમારા પર સુવરાજ જેવો ઇચ્છામાં આવે તેવો બળાત્કાર દિવા અત્યાચાર કરી શકે તેમ છે; અને તેમાં પણ વળી રોશનઅલી તમારો ધોર રાત્રુ હોવાથી તમારા પર એ અત્યાચાર થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. પરંતુ તમે અમારામાંના એક સુશુદ્ધિમાન, રાજદરબારની વર્તમાન અવસ્થાના જ્ઞાતા તથા સત્પરામર્શ આપવામાં ઉપયુક્ત પુરુષહોવાથી કયા ઉપાયથી આપણી માનરક્ષાનો, ધર્મરક્ષાનો, જાતિરક્ષાનો તથા સંત્રમરક્ષાનો સંભવ છે, તે

અમો તમાગ મુખથી જ જાણવા માગીએ છીએ, અમને ચોગ્ય ઉપાય બતાવો અને બમાળાની આર્ય-વનાઓને કલકિતા થતી અટકાવો.”

સુગન્ધિસોર પણ બાવિ વિપત્તિની ચિન્તાથી અતિશય ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો હતો. એટલામાટે તે ઉભય પુરુષોએ પરામર્શ કરીને એવા વિચારને સ્થિર કર્યો કે, બીજે દિવસે રાત્રે તેના અંગત ઓરડામાં તે પ્રદેશના બગાળાના અ-ચાન્ય જમીનદાગેને બોલાવીને સર્વેએ સાથે મળી શુભ સભામાં એ માનરક્ષાનો એક નિશ્ચિત ઉપાય શોધી કાઢવો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શુભ અને રોગન જેગમ

પ્રિય પાઠક ! તારે હવે એ ઉદ્વિગ્નચિત્ત જમીનદાગેને ત્યાગીને અમારી સાથે એકવાર શાહ શુભની રાજધાની ગજમહલમાં આલોઃ કારણ કે, અત્યારે શુભના રગમહાનયમાં શો પ્રકાર આલી રહ્યો છે, તેનું આપણે અવલોચન કરવાનું છે.

એક પુષ્પભાવામુવાસિત, નયદીપોજ્જવનિત અને સુસન્નિજ્જત વલ-ક્ષણ ઓરડામાં સમ્રાટપુત્ર શાહ શુભ સ્વર્ગીય દેવાગતા સમાન રમ-ણીઓના સમુદાયથી વેરાધને ખેડે હતો. કોઈ રમણી કન્નવરેપાકિત વિલોલકટાક્ષના હાવભાવને બતાવીને તુષારશીતલ મુગધિત લીરાલના પાનને શુભના હસ્તમાં આપતી હતી અને નિમેષમાત્રમાં જ તે મદિરા-પાત્ર ખાલી થઈને પાછું તે રમણીના કોમળ હસ્તમાં આવી પડતું હતું. કોઈ સુંદરી વચ્ચે વચ્ચે પોતાના કોકિલસમાન મધુર મનુષ્ય સ્વરથી કોઈ એક સુંદર કવિતાનું એકાર્થ ચરણ આલાપતી હતી તો વળી કોઈ લલના નૃપુરઝકારથી શુભના ધ્યાનને પોતાપ્રતિ આકર્ષતી હતી આ કારણથી એ બવનમાં એ વેળાએ સર્વન જાણે મધુર સુરતગમકીડા જ આવી રહી હોયતી, એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો.

કોઈ મનોહારિણી માનિની સુંદરતાથી ગુચેરી મુમનમાળાને લઈને સમ્રાટપુત્રના ગળામાં આરોપતી હતી તેમ જ શાહગદના મદનમદહારક સૌન્દર્યની પ્રશસ્ય કરતી તોય તથા આમોદથી તેના મનને મુગ્ધ કરવાની ચેષ્ટા કરતી હતી. કોઈક કામિની વળી શુભના આકાંક્ષાપૂર્ણ અધગે થથી સુન્મિત પાત્રમાં અવશિષ્ટ રહેલી ઉચ્છિષ્ટ લીંગાગ્ર મદિરાનું પાન કરીને જાણે એ ઉચ્છિષ્ટ મદિરાના પાનથી પોતાના અવતારની સાર્થકતા થઈ ગઈ હોયતી ! તેવા બાવને હાસ્યમડિત મુખથી દર્શાવતી હતી. કોઈ કોમલાંગી પોતાની કોમળ બાહુલતાદ્વારા બગેચરને વેષ્ટિત કરીને આનસ્યનો ભાવ દર્શાવી તેના અકપર ઢળી જતી હતી.

સારાંચ કે, શુભ અને એ સર્વ સુંદરીઓ આમોદ પ્રમોદમાં ઉન્મત્ત થઈ ગયાં હતાં અને સર્વનાં હૃદયો મૃદુ મલયજ વાયુના આધાતથી આન્દોલિત વસંતકાલીન વૃક્ષવટ્સરી સમાન આનન્દાન્દોલનથી ધીમે ધીમે આન્દોલિત થયાં કરતાં હતાં. સર્વનાં હૃદયોમાં સુખસ્થાવનો પૂર્ણોન્નવાસ વહી રહ્યો હતો. પરંતુ એવા પ્રસંગે એ સૌન્દર્યના બાજુરમાં માત્ર એક જ સુંદરી મૌનવ્રત ધારીને એ જ ભવનના એક દૂરના ભાગમાં શુભની દૃષ્ટિથી બાહ્ય અને બાહ્ય જ રહીને ઇંછેડાવતી વાઘણુ પ્રમાણે તેના પ્રતિ રોપદર્શક દૃષ્ટિપાત કરતી બેસી હતી. સર્વ વ્યક્તિઓ પોતા-પોતાના આનંદમાં ઉન્મત્ત થએલી હોવાથી અને સુખના આવેશમાં પોતાના દેહભાનને પણ ભૂલી ગએલી હોવાથી ધણીક વ્યક્તિઓને એ સુંદરીની ત્યાંની ઉપરિચિતિ સુદ્ધાંતું પણ ભાન રહ્યું નહોતું.

એ એકાંત ભાગમાં ઉભેલી રમણીના મુખમંડળમાં ક્રોધ તથા જિર્ણાસા (ક્રોધને મારી નાખવાની ક્રિયા વૈરના પ્રતિરોધ)ની ડાયા વિસ્તરેલી રપટ દેખાતી હતી; તથાપિ અત્યંત પરિશ્રમ અને અસામાન્ય કૌશલ્યથી તેણે પોતાના મનોવિકારને મનમાં જ સમાવી રાખ્યો હતો. તેના અંતઃકરણમાં જાણે કાંઈ એક મહાધોરતમ યાતના થતી હોયતી! તેના મનમાં જાણે સુગંધીર ઉદેશ રમી રહ્યો હોયતી! અને તેટલામાટે જ જાણે તે એ સુરજિત, સુચિત્રિત, સુવાસિત તથા દીપોન્નવસિત ભવન તેમજ ક્ષણાદક્ષપુક્ત સુંદરીસમુદાયની સીમાથી બાહ્ય રહીને પોતાની કાંઈ ઇંછા ઇન્દ્રિયને સાધતી હોયતી! એવો જ તેના આકાર તથા પ્રકારને જોવાથી નિયમ કરી શકાતો હતો.

જે કામિનીઓ શાહનશાને ચારે તરફથી ઘેરીને બેસી હતી, તેમાંની ધણીક કામિનીઓ તો દિલ્લી અને આગરાથી જ શાહનશાની સાથે ખંગાળામાં આવી હતી. એમનામાંની ધણીખરી અખળાઓ કાસ્મીરી, ઈરાની તથા તુર્ક હતી અને તેમાં પણ વળી વિશેષ સંખ્યા તો મુસલમાન માનિનીઓની જ હતી.

એક સૌન્દર્યશાસ્ત્રિની અને કૃષાંગી તાતાર દેશીયા યુવાત ખંગેશ્વરના બાહુપાશમાં બદ્ધ થઈને બેસી હતી. સૌન્દર્યના આ બાજુરમાં એ એક જ રમણી શાહનશાના અતિશય આદરયુક્ત પ્રેમનો ઉપભોગ કરતી આનન્દમાં પોતાના અસ્તિત્વને પણ ભૂલી ગઈ હતી અને શાહનશાએ કેવળ એ કામિનીને જ પોતાની પ્રેમભાજન બનાવી હતી તેનું કારણ એ હતું કે, તારામંડળવેદિત ચંદ્ર પ્રમાણે તેની રૂપપ્રમા અતિ સમુન્નવતા અને અસૌકિકા હતી.

આનંદ આસ્વાદના પ્રથમ તરંગની સમાપ્તિ થતાં તે રમણી કૌતુ-
હલપૂર્ણ સ્વરથી કહેવા લાગી કે;—“જહાંપનાહ ! અમે સર્વ બાંદીઓ
તો આપની સેવામાં હાજર છીએ, પરંતુ જે બંગાળી રમણી આપના
પ્રેમ તથા આદરની પ્રધાન બોક્ત્રી છે, તે રોશન બેગમ ક્યાં છે વારુ ?
તે અત્યારે અહીં કેમ નથી દેખાતી ? તેને આપ આટલા પ્રમાણમાં
ચાહો છો, પરંતુ આપના એ પ્રેમનો આપ શ્રીમાનને તેનાથી તિવ્ર
માત્ર પણ બદલો આપી શકાતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે તો આપ
શ્રીમાન પ્રતિ પ્રેમને સ્થળે વિરક્ત બાવના જ દર્શાવતી રહે છે. અમે
આપ શ્રીમાનની આટઆટલી તાબેદારી બેઠાવીએ છીએ, છતાં આપના
અનુગ્રહનો એક પિન્દુ માત્ર પણ અમને મળી શકતો નથી અને તે
આટલી વિરક્ત રહેવા છતાં પણ આપના પૂર્ણ અનુગ્રહને મેળવ્યા કરે
છે; એ બીજું કંઈ નહિ, પણ કેવળ અમારા ભયકર મદ ભાગ્યનું જ
પરિણામ છે !”

તે રમણીનું આ બાવણું હજી તો પૂર્ણ થવાનું હતું એટલામાં પૂર્વ-
કથિતા દૂરસ્થિત સુંદરી પોતાના સ્થાનને ત્યાગીને દુતગતિથી બંગેશ્વર સમક્ષ
આવી બેઠી રહી. તે શુભને ઉચિત નમન કરી હાસ્યમઙ્ગિત મુખમંડળથી
કહેવા લાગી કે;—“જહાંપનાહ ! આપ શ્રીમાને અતિશય દયા કરીને આ
દાસીને પોતાનાં ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું છે અને તેટલામાટે આપની
એ કરુણાનો અતિશય આદર કરવો એ જ અમારું પરમ કર્તવ્ય છે.
આપ અત્યારે આ રમણીઓ સાથેના આનંદવિહારમાં તક્ષીન થએલા
રહેવાથી કદાચિત્ મારી ઉપસ્થિતિથી આપના રંગમાં ભગ પડી જશે,
એ ભયથી જ અત્યાર સુધી હું આપ સમક્ષ ન આવતાં એક દૂરના
એકાંત સ્થાનમાં બેસી રહી હતી. મારા મનની તો એની જ માન્યતા
હતી કે, આપ કદાચિત્ આ હતભાગિની રોશનને અવકાશના સમયમાં
જ પાદ દરમાવશે !”

જે કૃશાંગી તાતાર યુવતિએ યુવરાજ સમક્ષ રોશન વિરુદ્ધ વાર્તા-
લાપ કર્યો હતો, તેણે રોશનને યુવરાજ સમક્ષ ઉપસ્થિત થએલી જોઈને
યુવરાજ પાસેથી દૂર ખસી જવાનું યોગ્ય ધાર્યું. અર્થાત્ તે જરા દૂર
ખસીને બેઠી અને ત્યારપછી શુભ રોશનને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે;—

“મંજરેનજર રોશન ! ત્યાં શામાટે બેઠી રહી છે વારુ ? અહીં આવ
અને મારા પાર્શ્વમાં વિરાજીને આ આસનની શોભાને વધારી દે !”

શુભના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાંની સાથે જ મત્રના બાવળો
જેવી રીતે પિશાચમાધાનો લોપ થાય છે તેવી રીતે વિરેપમાત્રમાં રોશ-
નના મુખમંડળમાં બાપેલી નિપાઞ્કાક્ષિમાનો લોપ થઈ ગયો.

પ્રગુલ્લ તથા રક્તરાગમંડિત અધરોઝમાં હાસ્યની છટાને લાવીને સુન્દરી-રોશને સમ્રાટપુત્રની આંધાને એક પળમાત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં મસ્તકે ધારી લીધી; સુવરાજના મનઃસંતોષમાટે તેણે ગુલાબના સુગંધવાળી શીરાણનાં એક પાત્રને તેના મુખ આગળ ધર્યું અને મદિરાપાત્રના આદરમાટેની અતિશય નમ્રતાથી પ્રાર્થના પણ કરી.

સુવરાજે તે પાત્રમાંની મદિરાને હૃદયથી પોતાના હૃદયમાં રચાવે આપીને જણાવ્યું કે:—“જાને આશક ! તારા સૌન્દર્યની સીમા જ નથી ! તારું સૌન્દર્ય આ મારાં નયનોને અતિશય મધુર અને શાંતિદાયક બાંધે છે ! વંગવાસી જનોનાં ગૃહોમાં પણ આવી અપ્સરાતુલ્ય શ્રેષ્ઠ સુંદરી-ઓનો નિવાસ હોય છે, એ વાર્તા અત્યારસુધી મારાથી સર્વથા અજાત જ હતી. હવે તો મારા જ્ઞાનખાનાનાં પ્રધાનપદોને બંગાળી રમણીઓ-વડે જ શોભાવવાની મારી ઇચ્છા છે; અને એમ થતાં તું મારા અંતઃપુરની અધીશ્વરી થઇશ, એ વાર્તા નવીનતાથી તને જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. તને જોવાથી નયનતૃપ્તિનો અવધિ જ થાય છે અને તારા સૌન્દર્ય સાથે સરખાવનાં મારા અંતઃપુરમાંની અન્ય સર્વ અંગનાઓનું સૌન્દર્ય મને શરઃપૂર્ણિમાના અંદ્રપ્રકાશ સમક્ષ તારાપ્રકાશ સમાન લાગે છે અને સર્વથા રસહીન જ જણાય છે !”

શાહ શુભએ રોશન બેગમનો આવા પ્રકારે અતિશયોક્તિયુક્ત સત્કાર અને આદર કરવાથી લાંબા જ અન્ય અંગનાઓ ઉપરિધત હતા તેમનાં હૃદયોમાં દ્વેષનો લીપણુ અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો. અનેક પ્રમદાઓના ચિત્તમાં ઈર્ષ્યાનો દાવાનલ પ્રજ્વલિત થયો અને તેના ધોગે તેમનાં શરીરો દગ્ધ થવા લાગ્યાં, છતાં શાહવિરુદ્ધ મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવાનો કોઇનો પણ અધિકાર ન હોવાથી પોતાના આંતરિક બાવને શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવવાનું કોઇથી લેશ માત્ર પણ સાહસ કરી શકાયું નહિ.

અનુગૃહીતા સુન્દરી રોશન પોતાના પ્રિયકર સુવરાજ શુભને હિદ્દેશીને કહેવા લાગી કે:—“નહિ, જહાંપનાહ ! આ દાસી આપના દેગ-મહાલયની અધીશ્વરી થવા ઇચ્છતી નથી; આ દાસી તો કેવળ ચિરકાલ પર્યન્ત આ શ્રીચરણોની સેવાનો લાભ મેળવવાની જ આકાંક્ષા રાખે છે અને આપ શ્રીમાનના રનેહ તથા અનુગ્રહનો આવીજ રીતે ચિરકાલ પર્યન્ત લાભ મળતો રહે, એ જ આ દાસીની એક માત્ર મનઃકામના છે !”

“હે સુંદરિ ! જો એમ જ હોય, તો હજી પણ મારા વિશેષ નિકટમાં આવીને વિરાજ અને મારા હૃદયમાંના અંધકારને દૂર કર. રોશન ! તો મારા અંધકારમય હૃદયમાં જે અપૂર્વ પ્રકાશનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેની

પ્રશસામોના યોગ્ય રાખેલા માગ રાખેલામાં મળી રહે તેમ નથી માગી તો એની જ ધારણા છે કે, પરવરદિગારે સર્વ દેશોની ઓએના સૌન્દર્યને એકત્ર કરીને જ બગાડાની મુદરીએને નિર્માણ કરી છે! મારુ આ વિધાન સત્ય નથી કે શું? 'શુભએ રોશનની પ્રશસા કરીને અતમા એક વિનક્ષણ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો, અને ત્યારપછી મદિરાના મદથી વિદ્વાન યએલો શુભ કનાત બાવથી રોશનની અધિ પ્રશસા કરતો રોશન બેગમના સુગમન ઉરોભાગપર ઢળી પડ્યો

રોશન ઉજ્જવન પૂર્ણમાની વિભાવરી પ્રમાણે સદાસર્વદા દાસ્ય મળી જ રહ્યા કરતી હતી અને તેથી તે સિમનમડિત વદનથી કહેવા લાગી કે - "દિનબરે આલમ! આપ આ દામીનું આ પ્રમાણેની પ્રશસા કરીને જે ગૌરવ વધારે છે, તેથી આ કિંકરી પોતાને અતિશય ભાગ્યશાનીની માને છે! ભારતવર્ષના ભાવિસમ્રાટ! આપના શ્રીમુખથી નીકળેની પ્રશસાની કેટલી અને કેવી મહત્તા હોય છે, એના ભેદને આપની આ અરજીએવિષા સારી રીતે જાણે છે, જે મુખમાંથી પોતાની પ્રશસાના ઉદ્ગારો નીકળેના સંભાળવાની વિશ્વની સમસ્ત વનિતાઓ કામના રાખે છે, તે પ્રશસાદર્શક ઉદ્ગારો સાલળવાની વેળા જે મુરીને પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેના સદ્ભાગ્યની સીમા હોઈ શકે ખરી કે? આમ હોવા છતાં પણ હૃદયેશ્વર! સત્યના સમર્થનમાં મારે આપને જણાવવું જ જોઈએ કે, જે બગરમણીઓના સૌન્દર્યગૌરવમાં આપ આત્મવિસ્મૃત થઈ ગયા છે, તે બગરમણીઓમાંનું સર્વોત્કૃષ્ટ રત્ન તો અદાપિ આપની દૃષ્ટિએ પડ્યું જ નથી! જે વીરભૂમિના જમીનદાર જિરણરાયની પગમાં સુદરી કન્યા કાઢવાર પણ જહાપનાહના જેવામાં આવશે, તો તે વેળાએ જ રૂપ શી વસ્તુ છે અને એવા અનૌકિક રૂપનું મૂલ્ય શું હોય છે, એના રહસ્યને જહાપનાહ યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણી શકશે! તે રમણીનું સૌન્દર્ય જ્યારે આપના જેવામાં આવશે, તે વેળાએ અત્યારે અહીં એકત્ર થએલી આ સર્વ સુદરીઓનું સૌન્દર્ય મહાસમુદ્રમાં ક્ષુદ્ર તણુ સમાન જ ભાસવા માંડશે! યુવરાજ! તેનું કેવું અનૌકિક અને અચર્યનીય સૌન્દર્ય છે, એ મારાથી વણવી શકાય તેમ નથી અહા! તેની કેવી તીવ્રોજ્જ્વલ્ય મહત્ત્વમથી રૂપગરિમાં છે! નહિ નહિ, જહાપનાહ! તે તો સ્વર્ગની દેવગિના જ છે! જે મારુ આ કથન આપને અતિશયોક્તિરૂપ જણાવું હોય, તો લુઓ આ તે રમણીની અલૌકિક સૌન્દર્યમયી પ્રતિમા અને કરો મારા કથનની સત્યતાનો સાક્ષાત્કાર!"

એ અતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાની સાથે જ કામલાગી રોશન બેગમે પોતાના વક્ષસ્થલમાંથી એક સુદર જમિને કાઢીને શાહ શુભ સમક્ષ

ઉપસ્થિત કરી દીધી. શાહનુદો અત્યાર સુધી રોશનના અંકમાં પડ્યો પડ્યો સ્વર્ગના સુખને અનુભવતો હતો, પરંતુ હવે એ રમણીય ચિત્ર-પટને જોઈને અચાનક મૃગયાનોહુપ બાદ પ્રમાણે તીવ્ર વેગથી ઉડીને બેઠો થઈ ગયો. ચિત્રગત પ્રતિમાનું તેના ચક્ષુ સાથે સંમેલન થતાંની સાથે જ તેના સમસ્ત શરીરમાં એક પ્રકારના વિશિષ્ટ વિકારને દર્શાવનાર કંપનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે એ મનોહર ચિત્રપટને દૂર ફેંકીને રોશનને સંબોધી કહેવા લાગ્યો કે;—“નહિ નહિ; આવા પ્રકારના લોભને મેં મારા મનમાંથી કાઢી નાખ્યો છે! રોશન, રોશન! આ તસ્વીરને શીઘ્ર નષ્ટ કરી નાખ; કારણ કે, એ હમિનું અધિક નિરીક્ષણ કરવાની મારી ધમ્મજા નથી!”

આમ બેાલીને બંગાળાનો અધીશ્વર કેટલાક ક્ષણ પર્યન્ત સ્થિર બાવ તથા ઉદ્ભ્રાંત નયનોથી રોશનના સુખને જોઈ રહ્યો; અને ત્યાર પછી મોહમુગ્ધ થએલો શુભ પોતાની વિરક્તિને દર્શાવતો ત્યાં એકત્ર થએલી સર્વ રમણીઓને ઉદ્દેશીને ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે;—“તમે સર્વ આ ભવનને ત્યાગીને હવે આત્મા જાઓ; મને અત્યારે કેવળ આ મારી પ્રાણેશ્વરી રોશન બેગમ વિના અન્ય કોઈ પણ અંગનાની આવશ્યકતા નથી!”

તે રમણીઓ અતિશય ઉત્કંઠા તથા આગ્રહપૂર્વક તે ચિત્રને જોવામાટે આતુર થઈ રહી હતી; પરંતુ શાહનુદાની આ આજ્ઞા થતાં જ પોતાની ઉત્કંઠાને મનમાં જ દબાવીને તે સર્વ સુન્દરીઓ પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ જવાને ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગઈ. એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ અદ્ય સમય પૂર્વના એ ઉત્સવમય, દીપોજ્જ્વલિત, ગુલાબસુગંધિત અને કામિની-કાલાહલમય ભવન સુન્દરીસમાગમવિહીન થવાથી શૂન્યવત્ અને શબ્દહીન થઈ ગયું. અન્ય સુન્દરીઓ રોશન બેગમને મનમાં અભિશાપ આપતી અને તેનાપર અપશબ્દોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી ધમ્મજા ન છતાં શાહનુદાની આજ્ઞાને માન આપવામાટે એ ભવનમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. હવે માત્ર શાહ શુભ અને તેની અનુગ્રહપાત્રા રોશન બેગમ એ બે વ્યક્તિઓ જ તે સ્નિગ્ધદીપોત્તમ્બલિત અને નિઃસ્તંબ ભવનમાં અવશિષ્ટ રહી ગઈ.

પાઠકો! આ બંગદેશીય રમણીને આપ જોળખી શક્યા છો ખરા કે? એ બંગીય રમણી અન્ય કોઈ નહિ, પણ રમુદેવ ઘોષવતની આપહતા, પ્રતુષ્ઠા અને કુલકલંકિની કન્યા સ્તનમયી જ હતી અને શુભના અંતઃપુરમાં આવ્યા પછી શુભએ તેના અનિશય આદર કરીને તેનું રોશન બેગમ નામ રાખ્યું હતું.

તૃતીય પરિચ્છેદ

વિકારવિબ્રમ

૨ સ્તમથીને એકથી જોધને શાહ શુભએ ઉત્ક્રાંતિ ચિત્તથી જિજ્ઞાસા કરી કે -“રોશન, આ છમિ તને ક્યાંથી અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ તે જરા કહી સમજાવ જોઇએ.”

શુભએ આ પ્રમાણેની જિજ્ઞાસા દર્શાવી તે વેળાએ કાચુ જાડે શાના યોગે તેના મસ્તિષ્કમા બાપેનો શીગણનો મદ ન્યૂન થના લાગ્યો હતો અને તેથી ધીમે ધીમે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થવા લાગી હતી. આ કારણથી એ વેળાએ શાહ-નદો બહુધા શુદ્ધિમા જ હતો, એમ કહેવામાં કંઈ પણ પ્રત્યય આવે તેમ નથી.

સ્તમથી યુવરાજની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરતી કહેવા લાગી કે, -“જહાપનાહ ! મારા પિતાની પૂર્વનિવાસભૂમિ વીરભૂમિ જ હતી અને જમીનદાર કિશ્વરાયની આ કન્યા પ્રભાવતી મારી બાત્સખી હતી અમો બંને સખીઓ અમારો સર્વ સમય એક બીજીના સહવાસમાં જ સદા વીતાડતી હતી, કારણ કે, અમો બંનેમા પરસ્પર પ્રીતિનો ગાઢ સબ્ધ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અર્થાત્ પ્રભાવતીએ નિજ મૈત્રીના સ્મરણાર્થ અને સખીત્વના એક શ્રેષ્ઠ નિર્દર્શનરૂપે આ છમિની મને ભેટ આપી હતી.”

જે કે શુભનું ચરિત્ર સંસર્ગના દોષથી કુબુધિત થએલું હતું, તોપણ તેનું મન સર્વથા નીચતાથી ભરેલું અને અનુદાર તો નહોતું જ અને તેથી તે હામ્પમડિત મુખથી કહેવા લાગ્યો કે, -“પ્રભાવતી તારી બાત્સખી હોવાથી જ તેની પ્રતિમાનો તે અત્યારે મને સાક્ષાત્કાં કરાવ્યો છે, એમ જ કે નહિ? રોશનજન, તારા સખીત્વના પવિત્ર નિર્દર્શનને મારા જેવા એક ઇન્દ્રિયબોધુપને બતાવી તે અપવિત્ર શા કારણથી કર્યું, તે હું સમજી શકતો નથી. તું પ્રભાવતીની સખી હોવા છતાં તેના શત્રુનું જ અત્યાગ્રહ કાર્ય કરી રહી છે, એ જોધને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે.”

“હું તેના શત્રુનું કાર્ય કરી રહી છું? નહિ, જહાપનાહ ! આ દાગી હુમ્મરેઆલીની એક ચરણ-આશ્રિતા માત્ર છે ! અને તેથી જ મારું ધ્યાન સદાસર્વદા આપ શ્રીમાનના સુખ તથા આનંદમાં જ લીન રહેતું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. આજે હું સૌન્દર્ય તથા યૌવન આદિ આકર્ષક સાધનોવડે મડિત છું અને તેથી જ મારાપર આપ શ્રીમાનનો આયો અને આટલો અનુગ્રહ થયો છે ને થાય છે. પરંતુ આ કાણુભગુર યૌવન અને સૌન્દર્ય ચિરકાય વર્ધન્ત તો ટકવાનું નથી જ અને

તેથી જ્યારે અનુગ્રહપ્રાપ્તિનું આ સાધન મારા હસ્તમાંથી ચાલ્યું જશે, તે વેળાએ મારી શી દશા થશે, એનો આપ પોતે જ વિચાર કરી શકો એમ છે. એટલામાટે હું મારા મનમાં એવા વિચારપર આવી લાગી છું કે, જેના યોગે હું આપશ્રીમાનના ચિર અનુગ્રહને પાત્ર રહી શકું, તે ઉપાયની જ મારે અત્યારથી યોજના કરવી જોઈએ. હું કિરણુરાયની રૂપવતી કન્યાને આપની પર્યંકસંજિની બનાવીશ અને મારા આપપરના એ ઉપકારના પરિણામે આપના હૃદયમાં જે કૃતજ્ઞતાનો ઉદ્ભવ થશે, તે કૃતજ્ઞતા આપના હૃદયમાં આ દારીને ચિરકાલ પર્યંત સજીવન રાખ્યા કરશે, એવી મારી હદ બાવના છે !” રોશન—મહા ચાલુક્યપુત્રદિ અને કૌટિલ્યપદ્મ રતનમયીએ સમર્પક ઉત્તર આપ્યું.

“બરાબર, બરાબર; પરંતુ રોશનજન! તું આટલી સાહજિકતાથી તારી બાલ્યસખીનો સર્વ નાશ કરી નાખીશ, એ વાર્તા મારા માનવામાં આવી શકતી નથી. એક આર્યવંશનાનું હૃદય આટલી સીમાપર્યંત કંકુરિત થઈ જાય, એક આર્ય અબળા કે જે અન્ય અબળાના સતીત્વસન્માનની રક્ષા કરવાને નિરંતર તત્પર રહેતી હોય, તે જ પોતાની એક પ્રિયતમા બાલ્યસખીના સતીત્વનાશના કાર્યમાં પોતાની ઈચ્છાથી જ અગ્રેસર થાય, એ વાર્તા એવી છે કે કોઈથી કદાપિ માની જ ન શકાય ! અને એટલામાટે જ હું તને પુનઃ પ્રશ્ન કરું છું કે, શું તું તેનો સર્વનાશ કરીશ અને ફરીશ જ ?” શાહ શુભએ આર્વરમણીના સદ્ગુણનું કિંચિત્ વલુન કરીને પોતાના સંઘપના નિવારણમાટે બાર આપીને એ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન ચંબીર મુદ્રાથી પૂછ્યો.

“સર્વનાશ ? કેના સર્વનાશ, મુવરાજ ?” રોશન મુવરાજના કથનનો પ્રતિવાદ કરતી ચંબીરતાથી કહેવા લાગી; “જે આજે અથવા આવતી કાલે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનના અધીશ્વર થવાના છે, તે પુરુષરત્નની અંકલક્ષ્મી થવાને જે સર્વનાશ માની લેવામાં આવે, તો પછી આ દુઃખમયી સૃષ્ટિમાં સુખ શાને કહેવું, તે હું સમજી શકતી નથી. સમસ્ત ભારતવર્ષના સ્વામી શાહજહાનના પુત્રસાથે જે શરીરસંબંધને સ્થાપવામાં અંમર, મારવાડ, જેસલમીર અને બીકાનેર ઇત્યાદિ પ્રદેશોના રાજાઓ પણ પોતાના ગૌરવની વૃદ્ધિ થએલી માને છે, તે સમ્રાટપુત્ર સાથેના શરીરસંબંધનો અનાયાસ અને અયાચિત લાજ મગવાથી એક સાધારણ જમીનદાર કિરણુરાય શું પોતાને મહાભાગ્યશાળી નહિ માને કે ? હું મારી બાલ્યસખીના સર્વનાશનો નહિ, કિન્તુ તેની તથા તેના કુટુંબની ગૌરવવૃદ્ધિનો જ આ પ્રયત્ન કરું છું અને તેટલામાટે હું તેમની શત્રુ નાહ, પણ પરમહિતૈષિણી મૈત્રિણી જ છું !”

રોશનના આવા પ્રકરના ચાહુ વાદ્યથી શુભનું સરળ હૃદય પૂર્ન કરતા પણ અધિક ઉત્તેજિત થઈ ગયું અને તેના યોગે તેની સ્વાભાવિક ઉદારતાનું પરિવર્તન થતાં તેના વિવેકથી પવિત્ર યજ્ઞના હૃદયમાં મન્દિરપલોતુપતાની બીયણ જાનરૂઝાવાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો, તેનું નિશુદ્ધ હૃદય કનકિત થઈ ગયું પૂર્ણિમાના જ્યોત્સ્નામય ઉજ્જવલ આકાશમાં પ્રલયકારીન ધન અધિકારની હાથા વિસ્તરી રહી

શુભ હસિત મુઠાથી કહેવા લાગ્યો, -રોશન ! તારું અત્યારનું સર્વ કથન અક્ષરે અક્ષર મને સત્ય જ જણાય છે, કિન્તુ પ્રાણેશ્વરિ ! મેં એ કિશોરીને પૂર્વે પણ એકવાર જોયેલી છે, તેમ જ તેના દુષ્ટ પિતા કિરણરાયને પણ હું સારી રીતે જાણતો છું જ્યારે હું ઢાકામાં હતો, તે વેળાએ કાંઈ એક વિશિષ્ટ કારણથી કિરણરાયને તેના પરિવાર સહિત મેં રાજધાનીમાં નજરેકેદ કરી રાખ્યો હતો, અને તેવામાં જ એક દિવસ બારીમાંથી મેં તેની કન્યાને પ્રથમ નિહાળી હતી તે સમયે જે કાંઈ મને દષ્ટિગોચર થયું હતું, તે મેં મારા સમસ્ત જીવનમાં કદાપિ નિહાળતું નથી અને હવે પછી પણ તેવું દશ્ય કદાપિ મારા જોવામાં આવશે કે કેમ, એની પણ શકા જ છે ! જે ક્ષણે મેં તેનું નિરીક્ષણ કર્યું તે વેળાએ મારા નેત્રોમાં નિમેષનો અભાવ હતો અને દષ્ટિમાંથી સદા પ્રમાણ કરી ગઈ હતી, અર્થાત્ મેં તે રૂપતરંગમયી કિશોરીની સૌન્દર્યમુધાનું તૃપ્તિ થતા સૂધી આકંઠ પાન કર્યું હતું તે સમયમાં આવી સ્થિતિ હતી, એટલે તે પછી અત્યારે તો તે યૌવનસમાગમના યોગે વસત શોભામયી પૃથ્વી પ્રમાણે કાણુ જાણે કેટલી અને કેવી રૂપાળી થઈ ગઈ હશે, એની અત્યારે મારાથી કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી હું ધારુ છું કે, તેનું પ્રભાત કમનવત્ અપરિસ્પૃટ સૌન્દર્ય હવે યૌવનસધિને પ્રાપ્ત થતાં અત્યંત મોહક રૂપમાં સ્ફુટિત થયું હશે ! તે વેળાએ કાંઈ એક વિશેષ કારણના યોગે માટે તેની પ્રાપ્તિની આશાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, પરંતુ અત્યારે આ ચિત્રપટના દર્શનથી પુનઃ મારા અંતઃકરણમાં ઉન્માદનો સચાર થઈ ગયો ॥ રોશન ! મારી પ્રિયપ્રાણેશ્વરિ ! તે અત્યારે નવીનતાથી મારા હૃદયમાં આ અનલજ્વાલાની સૃષ્ટિને ચામાટે નિર્માણ કરી વારુ હવે આ સુદરીની પ્રાપ્તિમાટે મને જે કાંઈ પણ કરવું પડશે તે સર્વ કરવાને હું તૈયાર છું તેમ જ તારે પણ આ કાર્યમાં મારી સહાયતા કરવાની છે તે સત્ય જ કહ્યું છે કે, શાહ શુભ તારા આ અયાચિત ઉપકારના નાણાં પરિશોધન કરવામાં અને તારાપ્રતિ ચિરકૃતગતા દર્શાવનામાં કદાપિ અનુદાર થવાનો નથી મારો હવે આ તેજોદીપ્તા રમ પીના દર્પને ચૂર્ણ કરવાનો દંઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. કિરણરાય સમક્ષ

બપોરે મેં એ રમણીના મારી સાથેના લમસંબંધમાટેનો સંદેશ કઢાવ્યો હતો, તે વેળાએ તેણે મારા હૃતને અપમાન કરીને પાછો હાંકી કાઢ્યો હતો. તે ઘટનાને જો કે હું તો ભૂલી ગયો હતો, પરંતુ પ્રભાવતીના આ ચિત્રને જોઈને પુનઃ મારા અંતઃકરણમાં તે ખૂબાવડો વિકારવાદ નવીનતાથી પ્રકટી નીકળ્યો છે!”

શુભના આ ઉદ્ગારોના ત્રવણથી રોશનના હૃદયમાં એક પ્રકારે સંપૂર્ણ સંતોષ થયો. કેટલીકવાર સ્પર્ધા મનમાં જ કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તે શાહ શુભને સંમોધીને કહેવા લાગી કે:—“જહાંપનાહ ! બપોરે આપનો આવો જ દહ નિશ્ચય થયેત્રો છે તો હવે યોગ્ય પ્રસંગના આગમનની પ્રતીક્ષા કરો; કારણ કે, યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં આપની અભિલાષા અવશ્ય પૂર્ણ થશે જ. આપણે અત્યારે જે પ્રકારના સંબંધથી બંધાયેલા છીએ, તે આપણા સંબંધની વાર્તા પ્રભાવતીના જાણવામાં નથી. એટલામાટે ખુશરોજીને દિવસે અન્યાય જમીનદારના પરિવારની સ્ત્રીઓ તથા સામંતોના કુટુંબની અબજાઓ સાથે તેને પણ અહીં આવવું તો પડશે જ. ફિરહુરાય અનિશ્ચય બચદારદાસ તથા શુદ્ધિમાનુ દેવા છતાં પણ એક બીરુ પુરુષ છે, એ તો આપના જાણવામાં હોવું જ જોઈએ; એટલામાટે આપની આજ્ઞાપત્રિકા મળતાં તે આપની આજ્ઞાને ઉશ્ચંચવાનું સાહસ કરી શકવાનો નથી, અને તેથી તે પોતાની પુત્રીને અવશ્ય અહીં મોકલશે અને મોકલશે જ. અહીં આવ્યા પછી જો પ્રભાવતી મને આ સ્થાનમાં વિરાજેલી જોરો, તોપણ તે તો અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રમાણે જ હું પણ ખુશરોજીના કારણથી અહીં આવી હોઈશ, એમ જ ધારી લેશે. ત્યાર પછી તે દિવસે જે કાંઈ પણ કરવાની આવશ્યકતા હશે, તે સર્વ હું પોતે જ કરી લઈશ. આપ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેજો કે, આ રત્નમયીના કૌશલ્યથી તે સરલા દરિયી અવશ્ય આપના જાગમાં સપડશે અને સપડશે જ!”

અનુકૂલતા, સુયોગ, પ્રસાદન અને જ્વાળામય રૂપતૃષ્ણા આદિએ શુભના હૃદયને વિશેષતાથી પ્રભુબ્ધ કરી નાખ્યું અને તેટલામાટે તેણે સ્તિગ્ધ શુભાખ્યાસિત શીરાજીનું એક પાત્ર ભરીને પાન કર્યું. શીરાજીનું પાન કર્યા પછી ધીમે ધીમે તે ત્યાં જ યથાશયી થઈ ગયો. બવનમાંની ઉન્નત્તલ દીવાલથી અંશતઃ તેલશૂન્ય ચવા લાગી અને અદ્ય સમયમાં તો એક એક કરીને સર્વ દીપકો છુટાઈ ગયા. સરસ પુષ્પ-માલિકાના ઉન્માદવર્ધક સુગંધના સામ્રાજ્યમાં મદિરાપાનથી ઉન્મત્ત અને ઉષ્ણમસ્તિષ્ક યુવરાજ નિદ્રાના અંકમાં પડીને લાલિ સુખસ્વમનો સાગર કરવા લાગ્યો.

સમ્રાટપુત્રે સ્વપ્નમાં જોયું કે, એક લોકના પ્રસ્તરથી મંડિત અને દીપ્તિપૂર્ણ લવનમાં અસંખ્ય સુવાસિત શુભ સુમનની માળાઓ ડાલી રહી છે. એ સુમનોનો સુગંધ અને દીપકોનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ તે સ્થાનને સ્વર્ગના રૂપમાં પરિવર્તિત કરવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. સંસારમાંની સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદર લક્ષનાઓ પોતાના હસ્તમાં સુમનમાળાઓને લઇને સ્મિતમંડિત વદનમંડળોથી એક સુવર્ણ સિંહાસનને ઘેરીને બેઠેલી છે. એ લવનમંધે મૃદંગ, વીણા અને રણાળ આદિ વાદ્યયંત્રો ઇતસ્તતઃ વિસ્તરેલાં પડ્યાં છે; પરંતુ માત્ર વાદકોનો જ અભાવ છે. એ દીપોજ્જ્વલિત લવનમાંના તે વિચિત્ર સ્વર્ણસિંહાસને એક અતુલનીય સ્વરૂપસુંદરી રમણી વિરાજેલી છે. શુભએ જોવા એ લવનમાં પ્રવેશ કર્યો કે તત્કાળ તે માલાધારિણી રમણીઓ લજ્જાપુકત થઈ ત્યાં જ જરા દૂર ખસીને બેઠી રહી અને ત્યાર પછી તે સિંહાસનસ્થ અનિલ અપ્સરમૂર્તિએ કામગતાથી શુભને તેના હસ્ત ઝાંઝીને સિંહાસને બેસાડ્યો. એ પછી એ સર્વશ્રેષ્ઠ સુંદરીએ હસિત મુદ્રા અને સ્મિતમંડિત મુખથી એક અતિ-શુભ માલતીમાળા તેના ગળામાં પહેરાવી. એ માલતીમાળાનો સુવાસ, વસંતકાળનો મધપવાયુ, લવનમાંની અસંખ્ય દીપાવલીનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ અને તે અસાધારણ રૂપરાશિ રમણીની રૂપભયોતિ આદિએ શુભના સ્થિર મસ્તિષ્કમાં એક પ્રકારના મહા વિપ્લવને લાવીને ઉપ-સ્થિત કરી દીધા. નિદ્રિત શુભ પોતાના મનમાં ધારવા લાગ્યો કે, 'હું અત્યારે અસ્પષ્ટ સ્વપ્નરાજ્યમાં અપ્સરાઓના સમુદાયમાં આવી પડ્યો છું; પરંતુ આવો સુંદર, સુનિર્મળ અને સમુજ્જ્વલ રૂપભંડાર અન્યત્ર ક્યાંય પણ મારા જોવામાં આવ્યો નથી!' એવામાં જ સુંદરીએ તેના ગળામાં માલતીમાળાનું આરોપણ કર્યું હતું, તે સુંદરી જરા દસીને શુભને સંજોથી કહેવા લાગી કે:—'નિહુર પુરુષ! તારામોટે હું કેવી અને કેટલી ઉન્માદિની થઈ ગઈ છું તે તું જુએ છે ખરો કે નહિ? તારા પ્રેમનું મૂલ્ય આ જ છે કે શું? મારા તારામાંના પ્રેમનું મૂલ્ય આ જ છે કે શું? હું સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરી અને અપ્સરાઓની રાસી હોવા છતાં તારામાં આટલી સીમા પર્યન્તનો રોહ રાખું છું અને મારા તે પ્રેમનો જલ્દી હું કેવાં ઝકડો ખાંચે છે, એ તારા જાણવામાં છે ખરું કે નહિ? આના જોવી લજ્જાસ્પદ, ધૂણાકારક અને પરિતાપજનક બીજી કંઈ ઘટના હોઈ શકે વારુ?' શાહ શુભ તેના આ સખ્દોથી લજ્જિત થઇને આવેગથી પ્રેરાઈ તે શ્રેષ્ઠતમા સુંદરીના સુકોમલ કરકમચને પોતાના કરમાં ધારણ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે સુંદરીએ ધૂણાપૂર્વક પોતાના હસ્તને વિશુદ્ધગથી શુભના હસ્તમાંથી પાછો ખેંચી લીધો. શુભ કરુણા-

યાયક નયનરહે તે સુંદરીના સુખ મુખમંડળને ભેઈ રહ્યો. તે આવી રીતે વિસ્મિત નવનોથી જોના મુખમંડળને અત્યારે ભેઈ રવો હતો તે અસ-
રાઓની રાણી અન્ય કોઈ નહિ, પણ કિરણરાયની અસાધારણ સૌન્દર્ય-
મયી અને અતુલનીચા રૂપજ્વાલામયી કન્યા પ્રભાવતી જ હતી ! અત્યા-
નક તે ભાવનમાંની હિન્નજ્વલ દીપાવલીના પ્રકાશનો અંત યઈ ગયો અને
તે સર્વશ્રેષ્ઠા સુંદરી શુભને ધૂણાના ભાવથી પોતાનાં ચરણોવડે ચગદીને
ત્યાંથી આક્ષી ગઈ. શુભ તેની આવી વિપરીત કૃતિને ભેઈ આવેગને ન
રોક્ષી શકવાથી ભયંકર ચીત્કાર કરીને બોલી બેઠ્યો કે:—“પ્રભાવતી !
તું ન જ અને આટલી બધી નિબુર ન થા !” અને આ ચીત્કારની
સાથે જ તેની ગાઠ નિદ્રાનો સર્વથા ભંગ યઈ ગયો.

રોશન બેગમ શુભની પાસે જ સૂતેલી હતી અને આંખો મીચીને
પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો કરવામાં નિમગ્ન થએલી હતી,
એટલે કે, સૂતેલી હોવા છતાં તે નિદ્રાને આધીન તો થએલી નહોતી
જ. અર્થાત્ શુભને ચીત્કાર કરીને જાગ્રો જોતાં જ તે જાણી ગઈ કે,
શુભના માલકોત્તેજિત મસ્તિષ્કમાં તેના તીવ્ર ઔપધને મથાર્થ પ્રવેશ
થઈ ચૂક્યો હતો. તે શુભને કામદ્વ આલિંગનથી દાખીને મધુર સ્વરથી
કહેવા લાગી કે:—“જહાંપનાહ ! મારા સરતાજ ! આપને શું થયું ?
આપે કોઈ વિકટ સ્વપ્ન તો નથી જોયું ન ?”

એના હિતરમાં શુભએ સ્થિર સ્વરથી જણાવ્યું કે:—“નહિ, રોશન,
તે સ્વપ્ન વિકટ કિંવા ભયંકર નહિ, પણ અતિશય મધુર તથા મનોહર
સ્વપ્ન હતું ! સ્વપ્નમાં પ્રભાવતી મારા જોવામાં આવી હતી અને આહા
તેનું તે રૂપ—સૌન્દર્ય—કેનું દીપ્તિમય અને અસૌક્રિક હતું ! પરંતુ હાપ,
તે મને પોતાના ચરણના આધાતથી દૂર ખસેડીને મારી આગળથી
આક્ષી ગઈ !”

શાદમદાના આ ઉદ્ગારો સાંભળી રોશન તેને આશ્વાસન આપતી
કહેવા લાગી કે:—“સ્વપ્નનું ફળ બહુધા વિપરીત જ થાય છે અને તેમાં
પણ ખાસ કરીને પ્રમાણમાં લાધવા સ્વપ્નનું તો સ્વપ્નમાં દેખાયતા દસ્ય
કરતાં વિરુદ્ધ પરિણામ જ આવે છે. સ્વપ્નમાં દેખાયતી સુંદરી આપને
વાદમદાર કરીને આક્ષી ગઈ છે એટલે એનો વિચરીત અર્થ એ જ થાય
છે કે, તે આમજ ચરણ ધરીને આપના રનેડને જ સાંધી લેશે; એટલે કે,
એ સુંદરીના સમાગમમુખને આપ અવસ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશો !”

રોશનના આ આશ્વાસનથી સંતુષ્ટ થઈને શુભ પાછો ગાદનિદ્રાને
આધીન થઈ ગયો.

સહાયતાનો સ્વીકાર કરે છે. મનુષ્ય જે પોતાની ઇચ્છાથી જ વિપત્તિને પોતાના શિરપર ખેંચી લાવે, તો તે વિપત્તિમાંથી મનુષ્યનું રક્ષણ દેવ કિયિન્માત્ર પણ કરી શકતો નથી. અર્થાત્ રાજમહાલમાં ખુશરોજી ઉત્સવના પ્રસંગે જે આપણે આપણી કુલકામિનીઓને મોકલીશું તો આપણી તે કૃતિ આપત્તિને આપણી ઇચ્છાથી જ આવાહન કર્યા સમાન થશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહનો સંભવ નથી.”

હવે પંચમ પુરુષ કહેવા લાગ્યો કે:—“અન્ય એક કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે કાર્યની બ્યવસ્થા એ છે કે, વિપુલ ધન આપીને કેટલીક સ્વરૂપમુંદરી વેશ્યાઓને એકત્ર કરી તેમને કુલકામિનીઓ તરીકે ઓળખાવીને ખુશરોજીના ઉત્સવક્ષેત્રમાં મોકલી આપવી, એટલે તેમના સ્વભાવસિદ્ધ આતુર્ય તથા હાવભાવથી તેઓ શુભને અનાયાસ છેતરી આવશે અને એમ થતાં આપણા કુલમાનની સ્વાભાવિક જ રક્ષા થઈ જશે. આપણે આ ધૂર્તવિદ્યાની સહાયતા લઈને આ નેત્રોસમક્ષ આવી બેઠી બેઠી બંધકર આપત્તિમાંથી નિસ્તાર પામીશું, એવી મારી દઢ માન્યતા છે.”

તેના આ અભિપ્રાયનો પ્રતિવાદ કરતો એક છઠો પુરુષ કહેવા લાગ્યો કે:—“જો સરળતાથી કાર્ય કરવામાં આવશે, તો મારી ધારણા છે કે, શાહ શુભ કાર્તિ પણ પ્રકારના અત્યાચારનું સાદસ તો નહિ જ કરે. સુમલ રાજવંશમાં જન્મીને તે સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યતાથી હીન થઈ ગયો હોય, એમ તો નથી જ. તેના હૃદયમાં ઉદારતા નામક એક વસ્તુ અવશ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એ વાર્તાને હું સારી રીતે જાણું છું; કારણ કે, તેનાં અનેક કાર્યોમાં તેની એ ઉદારતાનો પ્રકાશ મારા જોવામાં આવ્યા કરે છે. પરંતુ આવી રીતે જો તેને છેતરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું અને આપણી એ ધૂર્તતાની વાર્તા બરિષ્પમાં જો કાર્તિ પણ વેળાએ તેના જાણવામાં આવશે, તો તેના યોગે આપણામોટે એક બીપણ પ્રત્યામિ સળગી ઊઠશે અને તે અગ્નિની જ્વાળામાં પડીને ઈંગાળાના સર્વ જમીનદારો ભાસ્કીભૂત થઈ જશે. અર્થાત્ જે આપણે સમ્રાટ-પુત્રના કોપને પાત્ર થઈશું, તો પછી આપણી આત્મરક્ષાનો કાર્તિ પણ હિયાય આપણા હસ્તમાં રહેશે નહિ.”

એ પછી વીરભૂમિનો જમીનદારમંકિરજીરાય મહારાય, કે જે આટલી વાર સૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને સર્વના અભિપ્રાયોને સાંભળતો બેઠો હતો અને જેણે અત્યારસૂધીમાં પોતાના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો, તે હવે સર્વના અભિપ્રાયોને જાણી લીધા પછી ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—“હજી તો ખુશરોજી ઉત્સવમાં બે માસનો

વિસંગ છે અને તેટલામાટે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, શુભની આ ધરણનો પ્રતિવાદ કરીને એક અશ્વરોહી દૂતને શાહજહાન બાદશાહ પાસે આવેદનપત્ર સહિત દિલ્લી મોકલવો અને ત્યાંથી તે આપણે પ્રતિનિધિ બાદશાહનું ઉત્તર લખને પાછો આવે ત્યાંસુધી એક કે બીજું નિમિત્ત બતારીને શુભને શાંત રાખી, ઉત્તરવના કાર્યને હાથ ધરત બંધ રખાવી દેવું.”

સુવિદ્ય, વંચોદ્ધ અને પદ્મકેશ મુગલકિશોરે સર્વની મુક્તિએને સંભળી લીધી અને ત્યારપછી તે એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ લાવદરીક હાથ કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“મદારાયો; મેં આપ સર્વ જનોના અભિપ્રાયને સંભળી તથા બાણી લીધા છે; પરંતુ એમાંની એક પથ્ય મુક્તિ સુસંગત અને યોગ્ય હોય, એમ મને જણાયું નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો આપણુ સર્વેએ આપણી પત્ની તથા કન્યા આદિને શાહ શુભના દરબારમાં મોકલી આપવી, એ જ અધિક ઉચિત જણાય છે; કારણ કે, આપણે આપણી કુલકોમિનીએને રાજમહલમાં કાંઈ એકથી એકાદ તો મોકલવાના નથી જ, કિન્તુ આપણે પોતે પણ આપણા દલબલ સહિત તેમની સાથે ત્યાં જવાના છીએ. શાહ શુભ બંધાગાના જમીનદારોથી જરા પણ લયભીત કિંવા સારાંક નથી જ રહેતો, એવો પ્રકાર તો નથી જ; અર્થાત્ તે આપણાથી અમુક પ્રમાણમાં સારાંક તો રહ્યા જ કરે છે અને તે સાથે ભ્યાંસુધી ન્યાયપરાયણ બાદશાહ શાહજહાન સિંહાસને વિરાજમાન છે, ત્યાંસુધી શાહજહાન શુભ સ્વચ્છ અને સ્વેરાચારી હોવા છતાં પણ બંધાગાના શક્તિસંપન્ન જમીનદારોની પત્ની, કન્યા તથા બમિનીઓ આદિ પર કાંઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનું સાહસ કરી શકે તેમ છે જ નહિ. વળી હું પોતે મુગલ બાદશાહનો કર્મચારી છું, અને તેથી હું વારંવાર શાહ શુભના સમાગમમાં આવ્યા કરું છું. અર્થાત્ હું મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવના યોગે કહેવાને સમર્થ છું કે, શાહ શુભનું હૃદય અતિશય ઉદાર છે, તેના ભાવો મહત્વપૂર્ણ છે અને તેનામાં એવા જ બીજા પણ અનેક સદ્ગુણોનો સમાવેશ થયેલો છે; પરંતુ મેં જોયી રીતે ચન્દની જ્યોતિનો ગ્રાસ કરે છે, તેવી જ રીતે શયતાન રોશનખાંએ સમ્રાટપુત્રના રૂઝભાવિક મહત્વને મલિન કરી નાખ્યું છે. આ વાર્તાને સર્વ જનો જાણુતા હોવાથી એ વિશેના વિશેષ ઉલ્લેખની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી; પરંતુ પરિસ્થિતિને વશ થવાથી કાંઈથી એ દુષ્ટ રોશન વિશે કાંઈ પણ જોણી શકાતું નથી. અર્થાત્ જો આ ઉત્તરવના કાર્યમાં આપણે આવી રીતે બાધા કરીશું, તો આપણુ સર્વને બાદશાહના ક્રોધાગ્નિન થવું પડશે, એ તો નિર્વિવાદ છે; અને

એથી વિરુદ્ધ જો આપણે આ ઉત્સવના કાર્યમાં આપણી સમિતિ દર્શાવીશું, તો પછી તેના કાપમાત્ર થવાનો આપણામાટે લેશમાત્ર પણ ભય કિંવા સભવ રહેશે નહિ. વળી અત્યારે દિલ્લીમાં સિદ્ધાસનને મેળવવાની પ્રાંતસ્પર્ધાના યોગે શાહજહાન બાદશાહના શાહજહાનના મધ્યે વિગ્રહ વિવાદ જાગી જાણ્યો છે અને તે કારણથી વૃદ્ધ બાદશાહનું હૃદય પણ પીડિત તથા ઉદ્વિગ્ન રહ્યા કરે છે, અર્થાત્ અત્યારે જ્યાં દૃષ્ટિ નાખો ત્યાં અસિ પ્રજાજેલો દેખાય છે અને ભારતવર્ષના લોકો દયાજનક અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે. એટલામાટે આવા કટાકટીના સમયમાં જો શુભ કાર્ત્ત્ત્વ પ્રકારનો અયોગ્ય વ્યવહાર કરશે, તો તેના જ સ્વાર્થની હાનિ થવાનો સભવ છે, તેના એ અયોગ્ય વ્યવહારથી તેના પોતાના અનિષ્ટ વિના તેને અન્ય કાર્ત્ત્વ પણ પ્રકારનો ઈષ્ટ લાભ થાય તેમ નથી જ. એટલામાટે મારી તો એ જ ઇચ્છા છે કે, આ કાર્યમાં આપણે કેવળ દેવમાં વિશ્વાસ રાખીને આપણી પત્ની તથા કન્યા આદિ કુલકામિનીઓને પ્રુશરોજના ઉત્સવમાં મોકલવી તો ખરી જ.”

શુભવકિશોરે નિ સ્તબ્ધ થઈ તે સર્વજનોના અભિપ્રાયોની પોતાના મનમાં સમાલોચના કરીને કેટલીકવાર પછી પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવીને કહ્યું કે —“આપની આ સુદર યુક્તિનો જ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ.”

કિન્તુ વીરભૂમિના જમીનદાર કિરણરાયે સર્વના બેાલી રહ્યા પછી આત્મમાં અત્યંત ગભીર અને સુદૃઢ સ્વરથી કહ્યું કે —“મારો અભિપ્રાય આપ સર્વ મહાશયોના અભિપ્રાયોથી સર્વથા ભિન્ન અને વિરુદ્ધ છે. આપની જે પ્રમાણે ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે આપ વર્તી શકો તેમ છે; પરંતુ મેં તો એ પ્રમાણે ન કરવાની અને ન વર્તવાની જ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. મારા પરિવારમાંની કોઈ પણ અંગજાને હું રાજમહલમાં જવા દેવાનો નથી, અને એના યોગે મારું જે કોઈ પણ શોચનીય પરિણામ થવાનો સભવ છે, તેના ક્ષણકાળને બેગમવામાટે હું સર્વ પ્રકારે તૈયાર થઈને જ બેઠો છું.”

જો એ સમયે એ રચાનમાં વજનો પાત થયો હોત અને તે વજનગિના યોગે એ ભવન સળગી જાતું હોત, તોપણ એ ભવનમાંના એ પુરુષોએ ત્યાંથી જરા પણ ખસવાની ચેષ્ટા કરી હોત કે નહિ, એની શકા જ છે. અત્યાર પૂર્વે સર્વજનો કિરણરાયના શિરપર બીરુતાનો અપવાદ મૂકીને તેના સળધમાં કાનાકૃસી કરતા હતા, પરંતુ હવે પ્રત્યક્ષ તેમના જોવામાં આવી ગયું કે, કિરણરાયનું નિર્ભયત્વ અને સાહસ તેમના નિર્ભયત્વ તથા સાહસ કરતાં હજાર વાર અધિક હતું. જે કિરણરાય બંગે.

શરના એક પ્રધાન કર્મચારી સમક્ષ આવી અત્યુત્પૂર્વ સ્વતંત્રતાના ભાવથી પોતાના અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી શક્યો હતો અને પોતાના આ સાહસના શૌચનીય પરિણામને જાણવા છતાં લેશમાત્ર પણ ગંદકિત કે વિચલિત થયો નહોતો, એથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, તેની સાહસિકતા અવશ્ય અપરિમેય અને અલૌકિક જ હોવી જોઈએ.

પંચમ પરિચ્છેદ

વીરકન્યા પ્રભાવતી

કિ રણચંદ્રરાય મહારાય ગંભીર માનસિક ઉત્તેજનાને લક્ષને મધ્ય-નિશાના સમયમાં પોતાના ઢાકામાંના મહાસયમાં પાછો આવી પહોંચ્યો. ઢાકા ખંભાણાની પુરાતન રાજધાની હોવાથી અનેક જમીન-દારોએ સ્થાયિ નિવાસભાટે ઢાકામાં પોતાના ઉત્તમ ગૃહો અને મંદિરો બનાવ્યાં હતાં. આગળ એકવાર શુભના અનાચારના કારણથી તેઓ ઢાકાને છોડીને આજ્યા ગયા હતા, પરંતુ અત્યારે હવે શાહ શુભનો ઢાકામાં સ્થાયિ નિવાસ ન હોવાથી તેમનો એ ભય આજ્યો મથ્યો હતો. શાહ શુભએ હવે તો રાજમહલને જ પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું હતું અને તેથી બહુકિંવાર અમુક કારણોના યોગે કિરણરાયને ઢાકામાં જ રહેવું પડતું હતું.

નિશાનો એ પ્રહર જોટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હતો. એવા સમયમાં કિરણરાય ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી પોતાના આવાસમાં આવી લાગ્યો અને એ વેળાએ જાણે બાહ્ય જગતમાં વિસ્તરેલા અંધકારની છાયા તેના ભવિષ્યમાં અત્યંત ગંભીરભાવથી પ્રતિક્ષિત થયેલી હોયની ! એવા જ તેના મુખમંડળને ભેવાથી ભાસ થતો હતો. તેણે પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો અને તર્ક વિતર્કોસહિત અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક ક્ષણદ્વારપર હસ્તનો આધાત કરીને શ્રદ્ધાસ્વરથી કહ્યું કે;—“મા પ્રમા ! તું શું અત્યારસૂધી નિદ્રાવશ નથી થઈ અને મારા આવવાની વાટ જોઈને જાગતી જ બેસી છે ? તારા ઓરડામાં અઘાપિ દીવો બળ્યા જ કરે છે કે શું ?”

પ્રભા પોતાના પિતાના સ્નેહમય દંડસ્વરને સાંભળી આનંદ સહિત દ્વાર ખોલીને બહાર નીકળી આવી અને કહેવા લાગી કે;—“પિતાજી ! અત્યારસૂધી અતિશય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હું નિદ્રાવશ થઈ શકી નથી. તમો બહાર ક્યાંક ગયેલા હો અને મને શાંત નિદ્રા આવે, એમ બની જ કેમ શકે, પિતાજી ? તમારી મંત્રણાનું શું પરિણામ આવ્યું છે, તે સંભળવાભાટે મારું હૃદય અતિશય આતુર થઈ રહ્યું છે અને એ

ચિંતાથી જ મારા નયનોને નિદ્રાનો સ્પર્શ થયો નથી; અને તેથી મનને લયમુક્ત તથા ચિંતામુક્ત કરવામાટે દીવાને સળગતો રાખીને હું અત્યાર સુધી મહાબારતનું વાંચન કરતી જમતી બેસી રહી છું. પરંતુ પિતાજી, સર્વનો પરામર્શના અંતે શો વિચાર સ્થિર થયો છે અને અમેને રાજ-મહલમાં જવું પડશે કે કેમ, એ કૃપા કરીને જણાવશો ?”

કિરણરાય પોતાની સ્નેહમયી કન્યાના આટલા બધા ઔત્સુક્યમુક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન આપી શકવાથી મૃદુ હાસ્ય કરીને કહેવા લાગ્યો કે;— “બહેન, પ્રથમ તો અસારે મને જરા વિશ્રામ કરવા દે; એટલે પછી હું તને ત્યાંનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવીશ.”

અહીં વાંચકોને પ્રભાવતીનો કાંઈક વિશેષ પરિચય આપવાની આવશ્યકતા છે. પ્રભાવતી કિરણચંદ્રરાય જમીનદાર મહાશયની એક માત્ર સંતાતિ હતી અને તેથી પોતાના પિતાની અતુલ સંપત્તિની પણ તે એક માત્ર જ ઉત્તરાધિકારિણી હતી. પ્રભાવતીના જન્મપૂર્વે તેના બે બંધુઓ આસ્તત્વ ધરાવતા હતા, પરંતુ તેમનામાંનો એક ખાતર આઠ વર્ષને થઈને સ્વર્ગવાસી થયો હતો અને બીજો સહોદર દસ વર્ષના વયમાં જ આ અસાર સંસારને સદાનેમાટે ત્યાગી મયો હતો. તેમ જ વળી પ્રભાવતી માતૃહીના—નમાથી—હતી; કારણ કે, તેના બે સહોદરોના સ્વર્ગવાસ પછી તેની જનની પુત્રોના શોકથી અસાધ્ય રોગને વશ થઈને તે રોગમાં ને રોગમાં જ મૃત્યુને વશ થઈ ગઈ હતી. માતાના મરણના સમયમાં પ્રભાતી અવસ્થા માત્ર ત્રણ વર્ષની જ હતી અને તેથી તેની એક માસીએ કિરણરાયના ગૃહમાં નિવાસ કરીને એ માતૃહીના બાલિકાનું લાલનપાલન કર્યું હતું.

પ્રમા સકલ સૌન્દર્યનો આધાર હતી અને તેનું લાવણ્ય એવું તો અનુપમ અને અલૌકિક હતું કે, તેના રૂપરાશિને પારસ્પૃટ કરવાના કાર્યમાં સુનિપુણ ચિત્રકારની લેખિની પણ અસમર્થ થઈ જતી હતી. તેના પ્રસાંત તથા કમનીય મુખમંડળમાં પ્રભાત કમળનું સુનિર્મલ સૌન્દર્ય સ્ફુટ થયેલું હતું; તેમ જ તેના મુખમંડળમાં પવિત્રતા પણ આરકત તથા શુભતર સ્વરૂપમાં વિરાજેલી દેખાતી હતી. તેના હૃદયમાં સ્નેહ, દયા, મમતા, સર્વ જીવો પ્રતિની સ્નેહભાવના અને આત્મજ્ઞાન આદિ ગુણોએ મિત્ર-તાના ભાવથી એકત્ર નિવાસ કરેલો હતો. વિધાતાએ બાલ્ય તથા આબ્ય-તર સૌન્દર્યના ચરમ ઉત્કર્ષને દર્શાવવામાટે જ જાણે એકાંતમાં બેસીને એ અર્નિઘ સુંદરી પ્રભાતી સર્વસૌન્દર્યપારપૂર્ણા મૂર્તિની રચના કરી હોયની ! એવો જ સર્વને ભાસ થતો હતો.

પ્રભાવતી બાલ્યકાળથી જ માતૃહીના હોવાથી પોતાના વૃદ્ધ પિતાની અતિશય સ્નેહપાત્રી અને લાડકવાળી પુત્રી હતી. આપણી નવલ-

કથાના કાળમાં તેની અવસ્થા ચૌદથી પંદર વર્ષની હતી. તે સમયમાં એક બંગાળી ગૃહસ્થના ગૃહમાં આટલી મોટી કન્યા અવિરાદિતા અવસ્થામાં જ બેસી રહે, એ સર્વથા અશક્ય અને અસમ્ભવનીય જ હતું. કિન્તુ જ્યાં ઉપાય જ ન હોય ત્યાં શું કરી શકાય વારુ? કિરણુરાય પોતે ગૃહ-જમાતા (ધર જમાઈ)ના પક્ષપાતી અને ઇચ્છુક હોતા, પરંતુ અત્યાગ સૂધીમાં એક પણ સર્વાંગસુદર અને સુલુચન હોય, તેવો પોતાની પુત્રીમટેનો યોગ્ય વર તેના જીવામાં આગ્યો નહોતો, એટલે કે, જે વરો તેના જીવામાં આગ્યો હતા, તેમનામાંનો એક પણ યુવક તેની ઇચ્છા પ્રમાણેના નહોતો મળી શક્યો. આ કારણથી જ પ્રભાવતીના વિરાહકાર્યમાં આટલો વિવેક થઈ ગયો હતો. અર્થાત્ પોતાની એક માત્ર સ્નેહમયી કન્યાને પોતાના નયનાથી દૂર કરવાની કિરણુચંદ્ર રાવની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નહોતી અને તેટલામાટે જ ઠાઈ પણ વર તેને પસંદ પડ્યો નહોતો.

એ જ સ્નેહમયી સુતા પ્રભાવતીએ અત્યારે મત્નપૂર્વક નાનાવિધ સ્વચ્છતા તૃપ્તિકર અને રચિકર ખાદ્ય પદાર્થોને ગોઠવીને રૂપાની એક થાળીમાં તૈયાર રાખ્યા હતા, કારણ કે, જે પ્રભાવતી પાસે બેસીને ન ખવડાવે, તો રાખમદ્વાશયથી બોજન પણ કરી શકાતું નહોતું. અર્થાત્ તે બોજન કરવામાટે એટલો અને પ્રભાવતી એક વીજનને પોતાના કેમગ હસ્તમાં લઈને પિતાને ધીમે ધીમે વાથુ ઢોળવા લાગી.

જેના હૃદયમાં દારુણ દુઃખિતાનો નિવાસ થયેલો હોય, તેના મુખમાં બોજનની રચિનો સમય ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ? અર્થાત્ કિરણુરાયના માગમાંના ખાદ્ય પદાર્થો હતા તેવા રૂપમાં જ પડી રહ્યા અને તત્કાલ હાથ ધોઈને તેણે તાબૂવમક્ષણે આજ્ઞા કરી દીધી. પ્રભાવતીએ પિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે,-

“પિતાશ્રી! હું અઘાપિ અસ્પર્શ્યસ્પર્શ હોવાથી અસાગ્રાન્થી શૂન્ય હોવા છતાં પણ મારા દિવ્ય ચત્રથી જોઈ શકું છું કે, અત્યારે ઠાઈ મહા દારુણ દુઃખિતા આપના હૃદયને વ્યથિત કરી રહી છે. અર્થાત્ જે એ ચિન્તા આજની ઘટનામાંની ઉત્પન્ન થયેલી હોય, તો તો હું પણ તેના પ્રતિકાર કરીશ! કારણ કે, તમારાથી પૂર્વજ એ ચિન્તાના પ્રતિકારના ઉપાયને મેં મારા મનમાં સ્થિર કરી રાખ્યો છે.”

“મહેન! તું એના પ્રતિકાર કેવી રીતે કરી શકીશ? તારી એની તે શી શક્તિ કે, તું તારા પિતાની આવી દારુણ દુઃખિતાના ભાગનું નિવારણ કરી શકે! પુત્રી! કેવળ તારામાં જ મારા જીવનમાં આ અસહ્ય ચિન્તાનો ભાર આવી પડ્યો, એ તું કદાચિત્ જાણતી નહિ હોય!” કિરણુરાયે મનિન મુદાથી કહ્યું

“પિતાશુ ! તમે ગુપ્તસત્તામાં ગયા, તેની પૂર્વે જ મેં એ ચિન્તાના નિવારણનો મારા મનમાં એક ઉપાય સ્થિર કરી રાખ્યો છે. હું તમારી એક બુદ્ધિદીના અને દીન કન્યા છું, છતાં તમારી ગુપ્તસત્તામાં પરા મર્શના અંતે શું સ્થિર થશે અને સત્તાસદો કેવા પ્રકારના નિર્ણયપર આવશે, એ મેં મારી કલ્પનાની સહાયતાથી પ્રથમથી જ જાણી લીધું હતું. પિતાશુ ! હું તમારી કન્યા છું અને તેથી હું તમારા મનના ભાવને અનુભવથી જાણી શકું છું” પ્રભાવતીએ નમ્રતાથી પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યો.

“ત્યારે પ્રભા ! કહે જોઈએ કે, અમારી ગુપ્તસત્તા કયા અને કેવા પ્રકારના નિર્ણયપર આવેલી હોતી જોઈએ ?” ફિરહુરાયે આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી એ પ્રશ્નનો અન્ન પૂછ્યો.

“સર્વ સત્તાસદોએ બાદશાહના નિમત્રણને માન આપવાનો નિશ્ચય કર્યા છે, પરંતુ કેવળ તમે એકલા જ તેમના મતનો પ્રતિવાદ કરીને અહીં આપ્યા છો !” પ્રભાવતીએ યોગ્ય ઉત્તર આપી દીધું.

એ તો વાંચકા જાણે જ છે કે, ફિરહુરાયે અત્યાર સૂધી પોતાની કન્યા પ્રભાવતીને જમીનદારોની ગુપ્તસત્તાના કશોય વૃત્તાત સંભળાવ્યો નહોતો અને તેથી પ્રભાવતીની આવી તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાને જોઈને તે વૃદ્ધ પિતા અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, “આ બાનિકા આની અમાનુષી શક્તિ ધરાવનારી છે, એ તો આજે જ મારા જાણવામાં આવ્યું !”

પ્રભાવતી પોતાના પિતાના મનોગત ભાવને જાણીને ધીમે ધીમે ટામળ કંઠથી કહેવા લાગી કે, “પિતાશુ ! હું એક તુરંત પ્રાણી છું અને મારો આ મેદમાસમય દેહ આપનાથી જ ઉપત્ત થયેલો છે, એટલામાટે આપના કલ્યાણની જો હું સદા સર્વ ધનના રાશિ તો તે સ્વાભાવિક જ છે. પિતાશુ ! આપ એ તો નિશ્ચયપૂર્વક જાણી રાખજો કે, જો આપ સમ્રાટપુત્રના અસ્તાવથી નિરુદ્ધ વર્તશો, તો એ વિરુદ્ધતાના યોગે આપ કાંઈ ધોર આપત્તિમાં આવી પડશો. જે આપત્તિના લપથી આપ આટલા બધા સોકાતુર અને હિંમત થયેલા છો, તે આપત્તિ આમ કરવાથી તો અવશ્ય આવીને ઉભી જ રહેવાની” પિતાશુ ! એટલામાટે જરા મારી વાર્તા સાંભળી લ્યો અને આપની આ સ્નેહમયી તથા પ્રણેપમા કન્યાના વચનને માન્ય રાખો—અર્થાત્ મને શાહ શુભના દરબારમાં નિશ્ચિત ચિત્તથી મોકલી આપો. જ્યારે ત્યાં સર્વ કુલકામિનીઓ જાય છે, તો પછી મારે ત્યાં શામાટે ન જવું વારું ? ત્યાં ગયા પછી મારે જે કાંઈ પણ કરવાનું છે, તે હું પોતે જ કરી લઉં. જો એ ઉત્સવના પ્રસંગે

અભાવના કરવાનો જ શુભનો ઉદ્દેશ હશે, તોપણ હું કાંઈક એવો ચમત્કાર કરી બતાવીશ કે જેના યોગે સમસ્ત બંગદેશમાં ચિરકાલને માટે એવા પ્રકારના અભાવોનો માર્ગ બંધ જ થઈ જશે!"

કિરણરાયે નિઃસ્તબ્ધતાથી કન્યાના બાપાણને સાંભળી લીધું, પરંતુ પ્રભાવતીના અંતિમ ઉદ્દગારના મર્મને તે સમજી શક્યો નહિ. એટલા-માટે તે ચિંતાના ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે;—"અમા! તારા મનનો ઉદ્દેશ શો છે, તે હું સમજી શકતો નથી. હું જ્યારે તને આ બીપણ પ્રસંગ-માંથી ઉગારવાની એટા કરી રહ્યો છું, ત્યારે તું પોતાની ધન્યતાથી જ તે પ્રસંગમાં જઈ પડવાની તૈયારી કરી રહી છે, એ જોઈને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. તું અદાપિ એક અસ્પૃશ્યપરકા બાલિકા છે અને સંસારના જ્ઞાનથી અનજિત હોવાથી બોધશૂન્ય છે, તેથી જ આવા પ્રકારના ઉદ્દગાર કાઢે છે. પિતાનું સ્નેહમય મંદિર અને ઉચ્છૃંખલ શક્તિના શાહનશા શુભનું વિકાસસાધનસંપન્ન રતિતાંડવલીલામય અંતઃપુર, એ બે સર્વથા બિન્ન સ્થાનો છે. તું એક બાલિકાહૃદયની ઉત્તેજનાને વશ થઈને જ આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાને તૈયાર થઈ છે. કદાચિત્ આવા પ્રકારના ક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થવાથી કોઈ એવો દુર્ધર પ્રસંગ પણ આની લાગવાનો સંભવ છે કે, તે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં તેના નિવારણના ઉપાયને વિચારવા માત્રનો પણ અવસર તને મળી શકશે નહિ અને આપણો સર્વનાશ થઈ જશે!"

પ્રભાવતી અતિધીરતાના ભાવને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે;—"નહિ, પિતાશ! આ મારા બાલિકાહૃદયની ઉત્તેજના નથી, કિન્તુ એક યોગ્ય વિચારણા છે; પરંતુ ત્યાંસુધી હું એ સર્વ કથા આપને સ્પષ્ટ કરીને સંભળાવીશ નહિ, ત્યાંસુધી એનું રહસ્ય આપના સમજવામાં આવી શકે તેમ નથી. શુભના મૃત્યુનું સાધન મારા હાથમાં જ છે. પિતાશ! આજથી બે વર્ષપૂર્વેની ઘટનાનું જરા આપ સ્મરણ કરી જુઓ. જ્યારે દુરાચારી શુભ આપને પરિવારસહિત લઈ ગયો હતો, ઢાકામાં આપને નજરકેદ કરી રાખ્યા હતા અને તે સમયે હું પણ આપની સાથે જ હતી, એ સર્વ ઘટનાનું આપને સ્મરણ છે ખરું કે નહિ?"

"શુભએ આપણને તેના પોતાના ઔરઘની પાસેના જ એક નિર્જન મહાકાવ્યમાં અટકમાં રાખ્યા હતાં, એ ઘટનાને હું લેશમાત્ર પણ ભૂલી ગયો નથી." કિરણરાયે મુખમંડળમાં ક્રિયિત કાપની છટાને લાવીને કહ્યું.

"તે જ કાળમાં એક દિવસ ગંભીર નિશીથ-મધ્ય નિશા-ના સમયમાં પિતૃદ્રોહી સમાટ્પુત્ર પોતાના મંત્રિજનો સાથે જે લાલાનક મંત્રણા

કરવામાં લીન થયેલા હતો, તે ભયાનક મંત્રણાનું મેં આદિથી અંતર્ધન્ય-
 થવણું કર્યું હતું અને તેથી તેના એ કૌટિલ્યને હું સારીરીતે જાણું છું.
 તે દુષ્ટ શુભ તે વેળાએ સમ્રાટના ઇવનની સંકટમયી અવસ્થામાં,—કારણ
 કે, તે સમયે સમ્રાટ શાહજહાન અતિથય પીઝાગ્રસ્ત અવસ્થામાં હતો,—
 પોતાના બ્રાતાઓને વિદ્રોહના માર્ગમાં ગ્રેરીને સમ્રાટને વિષ આપીને
 મરાવી નાખવામાટેની મંત્રણા કરી રહ્યો હતો. શાહ શુભએ એના
 સંબંધમાં તેના બ્રાતા ઔરંગઝેબને તેમ જ તેના આગરામાંના પ્રધાન
 શુમચર (જમ્મ) મુઅન્નિજ્જખાને જે પત્ર લખ્યાં હતાં, તે પત્ર ઈશ્વ-
 રની કૃપાથી અચાનક મારા હાથમાં આવી પડ્યાં છે ! એ જે પત્રોને શાહ
 શુભ કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી અનુક્રમે દિલ્લીમાં મુઅન્નિજ્જખાંપર
 તેમ જ દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબપર મોકલી શક્યો નહોતો.” પ્રભાવતીએ
 કેટલાક બેઠનો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો.

“પરંતુ એ પત્રો તારા હાથમાં કેવી રીતે અને કેમ કરીને આવ્યાં
 વારુ ?” કિરણરાયે અતિથય વિસ્મયાપન લાવથી પૂછ્યું.

એના હિતરમાં પ્રભાવતી ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે,—“જે રાત્રે
 શાહ શુભ આકુલ બાકુલ થઈને આગરા ચાલ્યો ગયો હતો, તે જ
 રાત્રે મેં કારાગૃહમાંથી પલાયનની યેદા કરી હતી અને તેમ કરતાં એક
 નાનકડી ગલીમાં કેટલાક કાગળો પડેલા મને અચાનક મળી આવ્યા
 હતા; અને તેમની સાથે શુભના નામવાળી એક મુદ્રિકા પણ હતી.
 તે મુદ્રિકાની સહાયતાથી જ મેં મુક્તિનો લાભ મેળવ્યો હતો; તેમ જ
 આપને પણ બંધનથી મુક્ત કરાવ્યા હતા. એવી રીતે અચાનક બંધન-
 મુક્ત થવાથી આપના મનમાં અતિથય આશ્ચર્ય પણ થયું હતું; તથાપિ
 તે વેળાએ આ રહસ્ય મેં આપના જાણવામાં આવવા દીધું નહોતું;
 કારણ કે, તે વેળાએ એ રહસ્યથી આપને જાણીતા કરવાનું એવું કાંઈ
 કારણ પણ નહોતું. તે સમયે તો કેવળ મુક્તિને મેળવવાનો જ આપણો
 હિદેશ હતો. ત્યારપછી યોગ્ય અવસર આવતાં ફારસી બાષામાં લખા-
 મણાં તે પત્રો મેં આપણા દીવાનશ પાસેથી વંચાવી લીધાં હતાં અને
 તેમ કરતાં મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે, તે પત્રોની સાથે યુવ-
 રાજનાં સમ્રાટ વિરુદ્ધ વિદ્રોહને સૂચવનારાં પત્રો પણ હતાં. અર્થાત્
 અત્યારે હવે તે પત્રોની સહાયતાથી મારી આપણા કાર્યને સિદ્ધ કરવાની
 ધારણા છે. જો શુભ રાજમહલમાંના તેના અંતઃપુરમાં એકત્ર થયેલી
 રમણીઓમાંની કોઈ પણ રમણીપર કોઈ પણ પ્રકારના અત્યાચારની યેદા
 કરશે, તો હું તત્કાળ તેના મૃત્યુનાણુને ચઢાવીશ અને તેનો સર્વનાશ
 કરી નાખીશ !”

કિરણરાયે સ્થિરતાથી પોતાની કન્યાની સંમતી કમા સાંભળી લીધી. અને પ્રભાવતીની ક્યાંની સમાપ્તિ થતાં તે બાબતે કંઈક કહેવા લાગ્યો કે;—“બહેન ! તારા કથનનું રહસ્ય હવે યથાર્થ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. છતાં મને સંકા થાય કે, જો સાહુ શુભ એ પત્નીથી ભયભીતા ન થાય, અવિચારથી તારા પર કોઈ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી બેસે અને તારા પવિત્ર કુમારીધર્મને કોઈ પણ પ્રકારે કલંકિત કરી નાખે, તો પછી તેનું પરિણામ શું થાય વારુ ? જો એમ થાય, તો તું શું એમ ધારે છે કે, પોતાના કુળના કલંકને—પોતાની કન્યાના કલંકને લઈને આ વૃદ્ધ કિરણરાય આ સંસારમાં જીવિત રહી શકશે ? નહિ, એમ તો કદાપિ બની શકે તેમ જ નહિ. એ કુલકલંકજન્ય અપમાન, રાય અને દ્વાભના પ્રતિરોધનો અવસર જો મને પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો અવશ્ય મારે એ દારણ્ય મર્મજનાગાના કારણથી આત્મહત્યાનો આશ્રય જ લેવો પડશે !”

પિતાના આ વચનો સાંભળીને પ્રભાવતીના મુખમંડળે મસિન-તાના બાવને ધારણ કરી લીધા અને ત્યાર પછી તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગી કે;—“પિતાજી ! આપ એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત રહેશો; કારણ કે, નારીસન્માનની રક્ષાને ઉપાય મારા હાથમાં જ છે. મારો એક હિન્દુના ગૃહમાં જન્મ થયો છે અને તેથી પ્રાણ કરતાં પણ એક કુમારિકાના કૌમાર તથા વિવાહિતા વાનતાના સતીત્વનું મૂલ્ય અધિક હોય છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું. પિતાજી ! હું મારા પ્રાણનું આનંદથી બમિદાન આપીશું, પણ મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કરીશ અને કરીશ જ, એ નિશ્ચયપૂર્વક મારી લેશો.”

એ પછી પણ પિતા અને પુત્રી વચ્ચે એ વિષયના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ આવી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અંતે કિરણરાયથી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયનો લેશમાત્ર પણ અસ્વીકાર કરી શકાયો નહિ અને સંમતિ આપવી જ પડી. કારણ કે, પ્રભાવતી જે હકને સ્વીકારી લેતી હતી, તેને તે પ્રાણ જતાં પણ ત્યાગતી નહોતી, એ પ્રભાવતીના સ્વભાવને તે સારી રીતે જાણતો હતો. પ્રભાવતી એક અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાસિની બાળા હતી અને તેથી અનેકવાર જમીનદારીના સંબંધમાં જ્યારે પણ કોઈ કઠિન પ્રસંગ આવીને ઉપસ્થિત થતો હતો, ત્યારે કિરણરાય જે કાર્ય કરતો હતો, તે પ્રભાવતીની મત્રણા લઈને જ કરતો હતો. બુદ્ધિમતી પ્રભાવતીએ એકવાર તો તેનો કોઈ એક મહા-દારણ્ય વિપત્તિના પ્રસંગમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને તે ઘટનાને કિરણ-રાય અદ્યપિ શૂંઠી ગયો નહોતો. આ કારણથી જો ગત્યારે પણ તે

દારણુ પ્રસંગમાંથી પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરીને નિષ્કલક પાછી આવે, તો તે તેનામાટે અશક્ય કિંવા અસભરનીય તો નહોતું જ, એવો કિરણુ-રાયનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. અપના ગૌરવમાં તેમ જ પવિત્રતાના ગર્વમાં પ્રભા એક અદ્વિતીય કુમારિકા હતી દેવતામાં તેનો અગ્રાધ ભક્તિભાવ હતો અને તે એટલી સીમા પર્યંત કે, ધણીકવાર એકાતમાં બેસીને તેને નલિનનયનમાંથી અશ્રુનો સ્રોત વહેવડાવતી કિંગણુરાયે પોતે પણ ભેઈ હતી, ભક્તિમાં લીન થયેલી પ્રભાવતી અનેકવાર પોતાનાં નેત્રોમાંથી અજસ્ર અશ્રુપ્રવાહને વહેવડાવતી હતી અને દેવતાના શુભગાનમાં તત્પરીન થઈ જતી હતી સતીકુલસિરોમણિ મહાકાલપત્ની મહાકાળી જ તેનો આ વિષમ સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરશે, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો અને એ સર્વ વિચારોથી જ કિરણુરાય પોતાની પુત્રીની પાવિત્રરક્ષાની ચિંતાથી મુક્ત થયો હતો. તેણે પ્રભાવતીના પાવિત્રરક્ષણનો ભાર સર્વથા મહાકાળીના શિરપર જ નાખી દીધો હતો.

—૩૩૩૩૩—

પદ પરિચ્છેદ

મહાકાળીના મંદિરમાં

તે જ દિવસે રાત્રિના સમયમાં દારુણ દુઃસ્થિતાના યોગે પ્રભાવતીનાં નયનોને નિદ્રાનો એક ક્ષણ માત્રનેમાટે પણ સ્પર્ગ થઈ શક્યો નહિ અને તેથી તેનો નિશાકાળ નાના પ્રકારની ઉત્કટ ચિંતામાં જ વીતી ગયો. દ્વિતીય દિવસના પ્રાત્ કાળમાં શય્યાનો પરિત્યાગ કરી, સ્નાન આદિથી શુદ્ધ થઈ, ચંદનકુકુમાગુરુથી પરિવિષ્ણ થઈને તથા પદ્મવસ્ત્રોને પરિધાન કરીને, ધૂપ દીપ માલા ચંદન તથા પુષ્પ આદિ સામગ્રીને લઈને પ્રભાવતી તેના ગૃહમાં જ જો મહાકાળીનું મંદિર હતું, તે મંદિરમાં મહાકાળીની પૂજામાટે આવીને ઉપસ્થિત થઈ

તે મુન્દરી કિશોરીએ દેવી સમક્ષ બેઠી અંજલિ ભરીને મહાકાળીનાં કૌંસદલાશ્ચિત ચરણમાં પુષ્પાદિ સાધનોને સમર્પિત કર્યા ત્યાર પછી બેઠેલા હાથ, બર્ધ્વ મુખ અને લીન હૃદયથી ભવાનીની મૂર્તિને અનુલક્ષીને તે કહેવા લાગી કે, ‘હે જગજ્જની માતા ! હું બાલકાળથી જ મારા આ હસ્તોથી તારી આ પ્રતિમાને અને તારા આ રાજવચરણોને ચંદન આદિના લેપનથી મુશોભિત કરતી આવી છું અને બાલકાળથી જ તારા મંદિરની ભૂમિને સ્વચ્છ કરવાનું હું શીખી છું, એ સર્વ તારા જાણુવામાં તો છે જ, અને એટલામાટે જ્યારે પણ મારા મનમાં કોઈ પ્રકારની યાતનાનો ઉદ્ભવ થાય છે, ત્યારે હું તે તને જ આવીને જણાવું છું એક માત્રની બાલિકા હોવાથી આજસધી તને જ માતાના

નામથી યોગાવીને હૃદયશાંતિના લાભને મેં મેળવ્યો છે. માટે માતા, અત્યારે પણ મારી પ્રતિષ્ઠા તથા પવિત્રતાની રક્ષા તારે જ કરવાની છે. હું અત્યારે એકલી જ આત્મસમર્પણ કરવાને જાઉં છું; માતા ! તું પણ ગૌરીરૂપે કુમારી-મૂર્તિ છે અને તેટલામાટે માતા ! તું સંભાળ રાખજે કે, મારા ધર્મ અને નારીસન્માનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્યાંક અયોગ્ય આઘાત ન થઈ જાય ॥”

પ્રભાવતી ભક્તિના ભારથી પ્રભુન ચધને દેવી સમક્ષ અશ્રુ વિસર્જન કરવા લાગી અને ત્યારપછી મૃદુ તથા ગંભીર સ્વરથી નિમ્નલિખિત દેવી-સ્તોત્રોનો તેણે ઉચ્ચાર કર્યો:-

“કરાલવદના કાલી, કામિની કમન્દકલા ।
 ક્રિયાવતી વિશાલક્ષી, કામારવ્યા કામસુન્દરી ॥
 કપાલા ચ કરાલા ચ વાલી કાત્યાયની તથા ।
 કંકાલા કાલદમના, કૃષ્ણા કમલાચિતા ॥
 શાદમ્બરી કાલહરા, કીતુકી કારણપ્રિયા ॥
 કૃષ્ણા કૃષ્ણપ્રિયા કૃષ્ણ-પૂજિતા કૃષ્ણવદ્ભા ॥
 કુમારી પૂજનરતા, કુમારીગણસેવિતા ।
 કુલીના કુલપર્મજા, કુલમીતિવિમાર્દિની ॥
 મુંડમાળા મહાતંત્ર મહામંત્રસ્ય સાધને ।
 મક્તયા મગવર્તી દુર્ગા દુ સદારિદ્રપનાશિનીમ્ ॥
 વિનાતંત્રાદ્ વિના મંત્રાદ્ વિનાયત્રાન્મદેશરિ ।
 ન ચ મક્તિથ મુક્તિથ જાયતે વરવાર્ણિની ॥
 દ્વાર્તી મે માતસ્તવ यदि કૃપનાપિ મવિતા ।
 નિરાલમ્બો લમ્બોદરજનનિ કં યાદિ શરણમ્?” ॥

દેવી જાણે એ અભાગિની ઇંગળાળાની મનોબથાને જાણી ગઈ હોયની ! અને મહાશક્તિનું હૃદય જાણે એ લખ્યકિતા કુમારિકાના દુઃખથી પીગળી ગયું હોયની ! તદ્દત્ દેવશક્તિની પ્રેરણાથી પ્રભાવતીનું હૃદય અચાનક એ સ્તોત્રના ઉચ્ચાર પછી તેજોમય થઈ ગયું. પ્રભાવતીના દોષજ હૃદયમાંથી લય, સંક્રાંત અને આશંકા આદિ બીરુતાની ભાવનાઓ શરત્કાળના મેઘ પ્રમાણે સર્વથા ક્ષણમાત્રમાં જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પ્રભાવતીનાં નક્ષિત નેત્રોમાંથી ભક્તિજન્ય અશ્રુનો અનવરોધ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો, અને તે પ્રવાહ તેના આરક્ત કપોલપ્રદેશને આર્દ્ર કરતો મંદિરના તલભાગમાં પડવા લાગ્યો.

પ્રભાવતી કાલીની પ્રતિમાના મુખમડળના અવલોકનમાં અનિમેષ નેત્રોથી લીન થઈ ગઈ અને એ સમયે માતાની મૂર્તિ તેને હાસ્યમંડિતા

તથા સ્તુરિતાધરા દેખાવા લાગી. જાણે માતાનાં શકુટિલંગિમય નેત્રત્રય નિર્મળ રનેહધારાથી મગ્નિત થએલાં હોયની ! એવો જ તે વિશુદ્ધ કુમારિકાને એ વેળાએ લાસ થવા લાગ્યો; તે સુરિમત વદનકાંતિ તેને માતૃ-લાવથી અતિ પ્રસન્ન થયેલી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. માતાની મીઠાઈ વિરાજતી મુંડમાલા જાણે પદ્મમાલાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હોયની, એવો પ્રભાને સાક્ષાત્કાર થયો. જાણે માતા કાલી પોતાનાં અભયદાયક કર-પદ્મોને તેના પ્રતિ પ્રસારીને હસ્તના સંકેતથી એમ જ કહેતી હોયની કે—
 “પ્રભા ! તને જીતિ શાની છે? તું કુમારિકા હોવાથી શક્તિના અંશ-રૂપ છે અને મારી સેવિકા છે, એટલે કોની શક્તિ છે કે, કોઈ તારા કુમારિધર્મનું અપમાન કરી શકે? તારી અભિગ્રાપા અવસ્થા પૂર્ણ થશે અને તું નિઃકલંક જ રહીશ!” એવો પ્રભાવતીને સંપૂર્ણ લાસ થવા લાગ્યો.

પ્રભાવતીએ પ્રસન્ન મુખ, લકિતપૂર્ણ બાવ અને એકનિદ્રાથી મહા-માયાનાં ચરણોમાં પુનઃ એકવાર મસ્તક નમાવ્યું અને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરીને પુનઃ પોતાના કામલ કંઠથી માતાની સ્તુતિ કરતી તે કહેવા લાગી કે—

“નમોઽમિ સર્વમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થસાધિકે ।

શરણ્યે જ્યલ્ધકે મૌરિ મારાયણિ નમોઽસ્તુતે” ॥

એ ક્ષણે એ જ દેવમંદિરમાં કાંઈના પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો કે—

“નમોઽમિ સર્વમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થસાધિકે” ।

પ્રભાવતી દેવીને અંતિમ પ્રણામ કરીને બહારની તૈયારીમાં જ હતી, એવામાં તેનાં રનેહી પિતા કાલીના મંદિરમાં આવી પહોંચ્યો. કિરણ-રાય રનેહપૂર્વક પોતાની પુત્રીને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે;—“આ દિવસ શુભ દિવસ છે; કારણ કે, આજે સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશી છે, એટલે જો આજે જ અહીંથી પ્રયાણ કરવામાં આવે, તો પછી કોઈ પણ સંકટ આવવાનો સંભવ નથી. અહીંથી નીકળ્યા પછી રાજમહલમાં પહોંચતાં માર્ગમાં જ આપણને લગભગ પંદર દિવસનો કાળ લાગી જશે, એટલા-માટે બહેન, તું હવે આજે જ પ્રયાણ કરવામાટે તૈયાર થઈ જા”

પ્રભાવતીએ પિતાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને કહ્યું કે;—પિતાશ્રી ! લુગ્મિ, જગન્માતાએ મને પ્રસન્ન મુખથી રાજમહલમાં જવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી છે અને અત્યારે પણ લુગ્મિ કે, માતા દેવી હસન્મુખી દેખાય છે!”

પિતા અને પુત્રી બન્નેએ મહાકાલીને પ્રણામ કર્યા અને ત્યારપછી તેઓ ધીમે ધીમે મંદિરમાંથી બહાર નીકળીને પોતાના આવાસમાં આવી પહોંચ્યાં.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

પ્રપંચભાગ વિસ્તાર

૨૧ જમદગ્ના શુદ્ધ દુર્ગમાં આવેલા શાદ શુભના અંતઃપુરના પ્રાંગણ-ભાગને આજે નૂતનવેશથી સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યો હતો. સિંહદ્વારથી લઇને એ પ્રાંગણ પર્યંત બન્ને બાજુએ લાત્ર મખમલથી મંડિત કનાતોને ઊભી કરી દેવામાં આવી હતી; કનાતોના મધ્યમાંના દોડાની ઉપર બન્ને બાજુએ એક એક પતાકા ચઢાવવામાં આવી હતી અને તે પ્રત્યેક પતાકાના શિરોભાગને પુષ્પમાળાથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યાં કનાતો પૂરી થતી હતી ત્યાં એક છુદ્દ દ્વાર કરવામાં આવ્યું હતું અને તે દ્વાર પછી વળી પાછો એક પ્રાંગણભાગ આવતો હતો. પ્રવેશદ્વારથી આરંભીને અંત પર્યંત અઝધારિણી તાતારીરમણીઓ તીક્ષ્ણ નગ્ન તદ્વારોને હસ્તમાં રાખી ઇતસ્તતઃ સંગાર અને જમણુ કરતી જોવામાં આવતી હતી. અર્થાત્ એ અદ્ય વિસ્તારવાળા શુદ્ધ પ્રાંગણની શોભા આજે અતિશય મનોરમ અને મનોહારિણી થયેલી હતી. વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્તરમય વેદીસમૂહને પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે વેદીઓને નાગકેશર, ચંપક તથા મુક્તાબ આદિ પુષ્પગુચ્છોથી મુંગારવામાં આવી હતી. વચ્ચે લતા પુષ્પમય અને ચુરભિત મંલુકુંજકુટીરોની રચના પણ કરાયેલી હતી અને તેમાં હીરામણિ, અપેષા, બીમરાજ તથા છુલ્લુલ આદિ પક્ષીઓને સ્વર્ણની ચુંખલાઓથી બદ્ધ કરીને રાખવામાં આવ્યાં હતાં કે જે પક્ષીઓ પોતાના મધુર કંઠના દ્વજન તથા તાનવિતાનથી સર્વના મનોરંજનનું કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. કોઈ સ્થાનમાં યાંચ પંદર અંતઃપુરઆરિણી રમણીઓ એકત્ર થઇને એકાદ ચંદ્રવાની નીચે એકતાનતાથી સારંગી, વીણા, સિતાર અને જલતરંગ આદિ વાદ્યયંત્રોને વગાડી કરતાલના સુમધુર તાલસહિત સંગીતના આસાપમાં નિમગ્ન થયેલી દેખાતી હતી, તો વળી અન્ય સ્થાનમાં અન્ય અખળાઓ કોઈ બીજા પ્રકારના મનોરંજક બ્યવસાયમાં તક્ષીન થયેલી જોવામાં આવતી હતી.

પુશરોજના મેળાએ અત્યારે રૂપના દાદ અથવા તો સોનદર્યના બાબરના સ્વરૂપને જ ધારણ કરી લીધું હતું. શુભના અંતઃપુરમાં વસનારી તેમ જ શુભના દરબારમાંના અગીર હિમરાની પત્નીઓ તથા દુહિતાઓના યોગે પ્રાંગણના બહુધા અર્ધ લાય તો લાગઈ ગયો હતો તેમ જ બંગાળી પ્રનિકિત જનોના પરિવારમાંની પણ અનેક પ્રમદાઓ ત્યાં આવેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. અનેક સ્વર્ગીય લાવણ્યમયી લલનાઓના

સમાગમથી પ્રાગલ્ભ્ય અપૂર્વ રૂપભોગિવડે પ્રકાશિત થએલી હોયની, એવો જ બેનારને જાસ થતો હતો. આ સમસ્ત દસ્યને બેતા એવો જ ભ્રમ થઈ જતો હતો કે, બહેન સૌન્દર્યદેવી જ સાક્ષાત્ ત્યા પધારીને એ ઉત્સવમડપની ચારે દિશામાં આનંદભ્રમચુ ઢગી રહી હોયની. અને આવો ભ્રમ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

બેનામાં ભુઓ તેનામાં સર્વથા ચચળતાનો જ નિવાસ જણાતો હતો, રિચરતાનો ત્યા સર્વત્ર અભાવ જ થઈ ગયો હતો. સર્વ વ્યક્તિઓ પોતપોતાના પાણ્યદ્રવ્ય તથા સમયોચિત આવાપપરિચય આદિમાં જ વ્યસ્ત થએલી દેખાતી હતી. જે વ્યક્તિઓ એ ક્ષેત્રમાંના પ્રયોજનીય તથા આવશ્યકીય અદ્યભ્યાસના નિધિથી સર્વથા અગ્ર હતી, તેઓ અન્ય વ્યક્તિઓના એ વિધિને ધ્યાનથી બેઈ વળને રાખના અત પુર-માના પ્રચલિત અદ્યભ્યાસ કાયદાનું અનુકરણ કરતી હતી.

એ વિદ્યાગ જનસમુદાયના મધ્યમાં જે સુન્દરીઓ પ્રાગલ્ભ્યમાર્ગ માના એક મુદ્ર લતાકુળમાં બિભી રહીને મૃદુ સ્વરથી કથોપકથન કરતી બેવામાં આવતી હતી. એમાંની એક સુન્દરીએ અન્ય સુન્દરીને ઉદ્દેશને કહ્યું કે,—"સખી ! તું મુસલમાન જાતિની સુન્દરી છે અને હું એક હિન્દુ અગાધા છું, છતાં આ સ્થાનમાં અત્યારે આપણા વચ્ચે હિન્દુ મુસલમાનનો કોય ભેદ રહ્યો નથી. મારો બ્રાહ્મણકુળમાં અને શ્રેષ્ઠતમ હિન્દુગૃહમાં જન્મ થયેલો છે, છતાં હું શાહજહાં શાહ શુભાની ઉપ-ભોગ્યા થએલી છું અને તેથી અત્યારે આપણા ઉભયનાં અદ્ય એક જ સૂત્રમાં સંધાયેલાં છે. હવે જો તું મારા હિતની કામના નહિ કરે, તો બીજી કોણ કરશે વાર ? તારા મનમાં એ સાંભળીને કદાચિત્ આશ્ચર્ય થશે કે, આ ઉત્સવમાં હું આનંદને ભોગવવામાટે અથવા મનોરંજનમાટે આવી નથી; કિંતુ એક વ્યક્તિપાસેથી વેરનો બદલો લેવામાટે એટલે કે, કેવળ ભયકર પ્રતિહિંસાના કાર્યમાટે જ મારું અત્યારે આ સ્થાનમાં આગમન થયેલું છે. સુવરાજ આજના આ ઉત્સવમાં અમૃતનો લાભ લેશે અને હું મારી પોતાની કંઠાથી હલાહલના અસને જ સ્વીકારીશ. અર્થાત્ આજે હું જે કાર્ય કરવાનું તને કહું તે તારે કરવું જ પડશે. બોલ, તો વિચાર છે ?"

એના ઉત્તરમાં અન્ય અબજાએ જણાવ્યું કે,—"ભુઓ, બેગમ ! તમે જે કાંઈ પણ આજ્ઞા આપશો, તે કાર્ય કરવાને હું એકપગે તૈયાર છું, પરંતુ જો અત્યારપૂર્વની કાંઈ પણ કથાને તમે મારાથી શુભ રાખવાની ચેષ્ટા કરશો, તો તમારી તે ચેષ્ટા મારી આગળ ચાલી શકશે નહિ. જ્યારે એક નિપયમ તમે મારામાં વિશ્વાસ રાખો છો, તો પછી

તમારે સર્વ વિષયનો મારામાં વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ. ત્યારે હવે કહો કે, આજે મારે તમારાપર જે ઉપકાર કરવાનો છે તે ક્યા વિષયમાં અને તેનું મૂળ કારણ શું છે વારુ?”

પ્રથમ સુ-દરી તેના આ બાપચુને સાંભળીને કહેવા લાગી કે;— “ભગિની! તારી એવી જ ઇચ્છા છે તો સાંભળ. મેં ઉદયની જે જવાબ-મયી કથાને ઉપર ધાતુસ્ત્રાવ પ્રમાણે આ ઉદયમાં સંચિત કરી રાખી છે, તેના ઉચ્છવાસને જો અને અનુભવ. એ તો તું જાણે જાણતી દોષી જ જોઈએ કે, હું પિતૃહીના અને નિરાશ્રિતા યવાથી જ મારી આ દુર્દશા થયેલી છે. પરંતુ મારા પિતાના મૃત્યુનો પ્રધાન હેતુ કાણુ હતો, તેનું નામ સાંભળવાની તારી ઇચ્છા છે ખરી કે? તે અન્ય કાંઈ નહિ, પણ મહાપાપિષ્ટ જમીનદાર કિરણરાય જ હતો! નહિ તો મારામાટે શું નહોતું વારુ? સુખ અને ઐશ્વર્ય આદિ જો જોઈએ તે સર્વ હતું; પરંતુ એ દુષ્ટ કિરણરાયે તેમાં અગ્નિ મૂકીને તે મારા સુખને બાળીને બરમી-ભૂત કરી નાખ્યું છે!!”

અદ્ય સમય વિશ્રામમાં વીતાયા પછી પુનઃ તે આગળ વધીને કહેવા લાગી:— “કિરણરાયે આત્મારે જે વિરાજ જમીનદારીની પ્રાપ્તિ કરી, છે અને જેના યોગે તે દરના જેવો એક યર્ષ પડ્યો છે, તે જમીન-દારી તેના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હુમુદરાયની મેળવેલી હતી અને એ દુરાત્માએ બીપણ પ્રપંચોદ્ધાર પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાની સમસ્ત સંપત્તિને તેના મૃત્યુ પછી પોતાના અધિકારમાં કરી લીધી છે. મારા પિતાથી એ કિરણ-રાયના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાના એક બાળ મિત્ર હતા અને મિત્રતાના સંબંધથી તેઓ કિરણરાયના દુષ્ટ સંકલ્પના વિરોધી યર્ષ ઉભા હતા, એટલામાટે મારા પિતાથીપર કિરણરાય અતિશય ટોપાયમાન થયો હતો. આ કારણથી નાના પ્રકારના પ્રપંચજળને વિસ્તારીને તેણે અમારા સર્વજનોને અપહાર કરી લીધા અને અમને માર્ગમાંનાં બટકતા બિશુક બનાવી દીધાં. માત્ર એટલું કરીને જ એ પાપાત્મા અટક્યો નહિ, પણ અંતે મારી એક વિધવા જ્યેષ્ઠ ભગિનીના સતીત્વનો નાશ કરારીને તો એણે પોતાની દુષ્ટતાની પરિચીત્રા જ કરી બતાવી. અર્થાત્ હું મારાં માતા પિતાને અકાળે મુખતીને દારણુ મલસતાપમાં પડી માર્ગમાંની એક બટ-કતી અને કંગાલ બિશુકા યર્ષ ગર્ષ અને અન્ય કાંઈ ઉપાય ન હોવાથી યૌવનના બજારમાં અંગેશ્વર શાહ શુભ સમક્ષ આવીને મેં મારા આત્માનું વેચાણ કરી નાખ્યું! આ માર્ગનો મેં એટલામાટે જ સ્વીકાર કર્યો હતો કે પિતાની મરણશય્યામાં બેસીને મેં જે બીપણ પ્રતિહિંસામાટેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે પ્રતિજ્ઞાની સુવરાજની સહાયતાથી કાંઈ દિવસે કાંઈ પણ

ઉપાયથી પૂર્તિ કરી નાખે અને તે પમાણે જે દિવસની હીર્વડાગથી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે દિવસ આજે આવી પાડે છે ।”

પુનઃ યોડીવાર અટકીને તે પોતાના બાપણમા આગળ વધીને જોતી કે, — “દીર્ઘ કાળના પ્રવત્ન પડી કિરણરાયની કન્યા પ્રભાવતીની એક જ મેળવવાને સમર્થ થઈ હતી કિરણરાયની કન્યા પરમરૂપવતી બાળા છે, એ તો સર્વ કાંઈ જાણે છે. અર્થાત્ તેના રૂપને જોઈને મોટા મોટા મુનિવૈના મન પણ ચળી જવાનો જ્યાં સમ્ભવ છે, ત્યાં સાદા મુખ જેવો એક વિકારમૂર્તિ પુણ્ય તેના રૂપને જોઈને મોઢમુઢ થઈ જાય, એમા તો આશ્ચર્ય જ ન હોઈ શકે વારુ ? જે રૂપના કારણથી મારો પોતાનો સર્વનાશ થઈ ગયો છે, તે જ રૂપના કારણથી પ્રભાવતીને પણ સર્વનાશ થવો શક્ય છે, એમ ધારીને જ હું અત્યાર સુધી યોગ્ય સમયના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી બેઠી રહી હતી. તે યોગ્ય સમય અથવા સુયોગ આટલા દિવસ પછી આજે આવીને ઉપરિચિત થયો છે, માતા કપાનિનીની કરુણાથી આજે મારી આશા સિદ્ધ થઈ છે, કાગળ કે, પ્રભાવતીની તે જાણના દર્શનથી સુવરાજ મુખના અતઃકરણમા ધાર ત્રિલેખનો આનિર્ભાવ થયો છે । દૈવના વ્યાપારને તો જો ! કેવો વિલક્ષણ યોગારોગ ! સુવરાજે એ પ્રતિમાના દર્શનથી પૂર્વે પણ એક વાર—મહુ દિવસ પૂર્વે—અમુક પ્રસંગના યોગે એ જ કિરણરાયની સુન્દરી કન્યા પ્રભાવતીના સૌન્દર્યની ઝાંખી કરી હતી અને એ મુઢમુઢનાના કારણથી ઢાકાના રાજમંદિરમા તેને પ્રતિબંધમા રાખીને તેના પિતાને નજર કેદમાં રાખ્યો હતો, પરંતુ તે વેળાએ સુવરાજના કાર્યની કેટલાંક કાગળોથી સિદ્ધિ થઈ શકી નહોતી પરંતુ અત્યારે હવે એવો અવસર આવી લાગ્યો છે કે, એક જ કાંકરાથી બે પક્ષીએને મારી શકાશે, એમ્લે કે, મારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થશે અને તેની સાથે સુવરાજની રૂપતુષ્ણાનું પણ નિવારણ થઈ જશે । હવે તો સર્વ કથા તારા જાણવામા આવી ખરી કે નહિ ? અર્થાત્ હું આવી રીતે જ પ્રભાવતીને બ્રહ્મ કરાવીને કિરણરાય પાસેથી મારા પિતાના વૈરનો જલ્દી લેવા પ્રાર્થુ છું આ કારણથી જ સુવરાજ સમક્ષ પ્રભાવતીને મેં મારી બાલ્ય સખી તરીકે જોળાવીને સુવરાજને તેની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવાનું બીડું ઝડપ્યું છે તેમ જ કિરણરાયની કન્યાને હસ્તગત કરવાનું કાર્ય સુવરાજમાટે અતિ સહજ છે, એમ પણ મેં સુવરાજના મનમાં દસાવી દીધું છે. પરંતુ પ્રભાવતીને મેં મારી બાલ્ય સખી તરીકે જોળાવી છે, એ મારું મિથ્યા બાપણ છે, એ નવેસરથી તને જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી ।”

હવે જે રમણી આટલીવાર સૂધી એ મુંદરીના બાપણનું એક ધ્યાનથી અવણુ કરી રહી હતી તે પોતાનો વારો આવવાથી કહેવા લાગી કે;—“ત્યારે હવે મારે શું કરવાનું છે, તે સત્તર મને જણાવી દો. બુએ, પ્રાંગણનો માર્ગ હવે લોકોથી ઊભરાનો જાણ છે અને તેથી યુવરાજ પોતે પણ આ ક્ષણે જ બહાર આવી લાગશે. તમારી જે કાંઈ પણ આગા હોય, તે પ્રમાણેનું કાર્ય કરવાને હું કટિબદ્ધ છું.”

તેના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને પ્રથમા પ્રમદા બોલી કે;—“કિરણ-ગમની કન્યા પ્રભાવતી આ ઉત્સવમાં આવેલી છે અને મેં તેને મારાં મેત્રાથી જોઈ છે. અહા-કેવી તેના અત્યંતિક રૂપની જ્યોતિ! કેવા અપૂર્વ તેના સૌન્દર્યનો દર્પ! પરંતુ તે દર્પ આજે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ જવાનો છે!! કેટલાંક કારણો એવાં છે કે, મારાથી કિરણરાયની કન્યા સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ શકાય તેમ નથી, એટલામાટે હું ઉત્સવના કોલાહલમાં સંધ્યાકાળથી ક્ષિયિત પૂર્વે તેને કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રયંચકોશંભથી, તેના મનમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતે ઉત્તર દિશાના ભાગમાં આવેલી ગલીના માર્ગમાંના વિશ્રામચૂડમાં લઈ જજે. તે પછી જે કાંઈ પણ કરવાની આવશ્યકતા હશે, તે સર્વ વ્યવસ્થા હું પોતે જ કરી લઉં.”

પ્રિય પાઠક! આ પ્રથમ મુંદરીને તમે જોળખી ખરી કે નહિ? કિરણરાયવડે પીડાયતી એ નિઃશીતા નારી અન્ય કાંઈ નહિ, પણ આપની પૂર્વપરિચિતા રઘુદેવની કન્યા સ્તનમથી અને શાહ શુભની આદરભોક્ત્રી પ્રણયિની રોશન બેગમ જ હતી.

—૨૬૬—

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

હરિણી જાળમાં!

સુધની પ્રખરતા અતુકમે ન્યૂન થવા લાગી હતી, છતાં અઘાપિ સંપૂર્ણ સંધ્યાના આગમનને બહુધા અર્ધ પ્રકરનો અવકાશ હતો. એ વેળાએ અચાનક નોખતનો ધ્વનિ સંભળાયો. ગેજામાં એ નોખ-તના ધ્વનિથી અચાનક કોલાહલ વ્યાપી ગયો; કારણ કે, સમ્રાટપુત્ર શાહ શુભના ઉત્સવક્ષેત્રમાં આવવાની તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. પ્રાંગણભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉપર્યુક્ત કોલાહલ ક્ષણમાત્રમાં જ પાછો નિરતબ્ધતામાં દીન થઈ ગયો.

યુવરાજ શુભ અંતઃપુરમાંથી કેટલીક રૂપવતી રમણીઓવડે ઘેરાઈને બાલ્ય પ્રાંગણમાં આવી લાગ્યો. તેની સાથે તેની મુખ્ય બેગમ ઉદ્દગુણિસા ઉર્ફ પ્યારીજાનૂ હતી અને તેમની પાછળ બે બાંદીઓ

ચાલી આવતી હતી. સુવરાજે અને તેની બેગમ ધ્યાનીબાનૂએ પ્રયત્ન મુખથી પ્રત્યેક વેદિકા સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને બાદશાહી પ્રધાને અનુસરી પ્રચુર સુવર્ણમુદાનો વ્યય કરી રમણીઓની વિદેય વસ્તુઓને ખરીદવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. કૃત્તિકાના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં તે વસ્તુઓને વેચનારી વનિતાઓનો પરિચય કરી લઈને તે બાદશાહી બેઠું અભિવાદનયુક્ત તે સ્થાનને ત્યાગી અન્ય સ્થાનમાં જવામાટે ગમન કરતું હતું.

જે રમણીઓની વસ્તુઓ વેચાઈ જતી હતી, તે રમણીઓને મેળાના કાર્યથી મુક્ત થએલી માનવામાં આવતી હોવાથી તેઓ ત્યાંથી જીવી જીવેને આશ્વસી થઈ ગઈ. અંતે જે સ્થાનમાં ફિરુજરાયની કન્યા પ્રભાવતી પોતાની વસ્તુઓને વેચવામાટે બેઠી હતી, તે સ્થાનમાં એ રાજદંપતીનું આગમન થયું. એ વેળાએ સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો અને સૂર્યનારાયણ વિશ્વાંતિમાટે અસ્તાચક્ષમાં જવાની તૈયારીમાં હતા.

સુવરાજપુત્રને પોતાસમક્ષ આપી બેઠેલો બેઠેને પ્રભાવતી લજ્જાવતી લતા પ્રમાણે સંકોચને ધારણ કરવા લાગી અને તેના સમસ્ત શરીરમાં એક પ્રકારના વિશિષ્ટ લાવદર્શક કંપનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો. અર્થાત્ પ્રભા શિયિલ થઈ ગઈ અને સુવરાજ તેના મુખમંડળનું એકાગ્ર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવા લાગ્યો. તે પ્રભાવતીના આનંદ રૂપરાશિ તથા અપ્રતિમ લાવણ્યને અનિમેષ નેત્રોથી નિહાળતો પાપાણ્યપ્રતિમા પ્રમાણે ત્યાં ઉભો રહી ગયો. અરે તેની આ કેવી ધૂણતા! પ્રભાવતીના સ્વાભાવિક આરક્ત કપોલો વિશેષતાથી આરક્ત વર્ણને ધારણ કરવા લાગ્યા. ધ્યાનીબાનૂ બેગમ એ વેળાએ એ સ્થાનને ત્યાગીને અન્ય સ્થાનમાં ચાલી ગઈ; અને તેથી હવે એ સ્થાનમાં કેવળ પ્રભાવતી તથા બંગેશ્વર શાહ શુભ એ બે વ્યક્તિઓ જ અવશિષ્ટ રહી. તૃતીય એક અખળા દૂર બેઠી રહીને એ ઉભયની લીલાનું નિરીક્ષણ કરી રહી હતી, પરંતુ તે અખળાની ઉપસ્થિતિનું એ ઉભયને કંઈ પણ જ્ઞાન કે જ્ઞાન હતું નહિ.

શાહ શુભએ પ્રભાવતીને ઓળખવા છતાં પણ પોતાના મનના લાવને મનમાં જ ધ્રુવાવી રાખ્યો. તેણે શિષ્ટતામય કામળ સ્વરથી પ્રભાવતીને પૂછ્યું કે:—“આ શાહ શુભને તમારા પરિચયને પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે કે, મુંદરિ?”

સમ્રાટપુત્રને આવી રીતે સન્મુખ થઈને આવા પ્રકારની પૃચ્છા કરતો બેઈ પ્રભાવતીના મુખમંડળમાં લજ્જાજન્ય લાલિમાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો; પરંતુ સમ્રાટપુત્રના, બંગદેશના ભાગ્યવિધાતાના પ્રશ્નનું ઉત્તર બે ન આપવામાં આવે, તો તો એ તેનું અપમાન કર્યું જ કહેવાય,

એમ ધારીને પ્રભાવતીએ લજ્જાથી રૂંધાયેલા કંઠવડે નમ્રતાના ભાવને દર્શાવીને ઉત્તર આપ્યું કે:-“જહાંપનાહ! આ આપશીમાનની ચરણાશ્રિતાનું નામાલિધાન પ્રભાવતી છે અને તે વીરભૂમિના જમીનદાર ફિરુજરાયની એક માત્ર કન્યા છે।”

પ્રભાવતીની રૂપપ્રભાએ શુભના ચરીરની પ્રત્યેક ધમનીમાં પ્રવેશ કરીને વિદ્યુતપ્રવાહનો સંચાર કરી દીધો. તેના મુખમંડળમાં પરશુવ્રત્તિની છટા પ્રસરેલી દેખાવા લાગી. તેના હૃદયમાંની સત્પ્રવ્રત્તિઓ તે મોહનીય સૌંદર્યના શક્તિમળથી સર્વથા સિધિલ થઈ ગઈ. તે એક પ્રકારનું વિલક્ષણ હાસ્ય કરીને ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો. તેના એ હાસ્યનો એક પ્રકાર એવો જ અર્થ થતો હતો કે:-“સરલા હુરિણી વ્યાધના જાળમાં સપડાઈ ચૂકી છે અને મારી આરાનો અર્ધભાગ બહુધા સફળ થઈ ચૂક્યો છે।” આવી રીતે સહજ અને અનાયાસ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે, એની અત્યારપૂર્વે સુવરાજને કલ્પના માત્ર પણ હતી નહિ.

શાહ શુભના આલા જવાપછી પ્રભાવતીએ પોતાની દાસીને પાલખીના અનુસંધાનમાટે રવાના કરી દીધી અને ત્યારપછી તે આત્મગત કહેવા લાગી કે:-“હાય! મેં આ શું કર્યું! મેં શાહજાદા સાથે કેવી પ્રગલ્ભતાથી વાર્તાલાપ કર્યો! અર્થાત્ મને આવી પ્રગલ્ભા જોઈને જો શાહજાદા મને એક નિર્લજ્જ નારી ધારી લે, તો, તેમાં શું આશ્ચર્ય વારુ?” એ પછી દાસીના આગમનમાં વિલંબ થએલો જોઈને તે આતુર ચિત્તથી પોતે જ પોતાની પાલખીના અનુસંધાનમાટે ચાલતી થઈ; અને એ ગમનમાં જ તેના સર્વનાશનો પાયો રેપાયો હતો, પણ તેની એના મનમાં શંકા માત્ર પણ નહોતી.

કર્મજ્ઞ હુદ માનવના ભાગ્યમાં જે મુખ્યદુઃખાદિના ઉપભોગને લાવી મૂકે છે તેને અઘ મનુષ્ય આણી પ્રથમથી જાણી શકતું નથી. માનવ તો અતિ હુદ છે જ, પરંતુ ભગવાન પોતે પણ કર્મસૂત્રમાં આખર થઈને કર્મના અઘાત ચક્રમાં પડી નરરૂપથી બહુ કષ્ટાને સહન કરે છે, તો પછી તેની સાથે સરખાવતાં ગિચારી પ્રભાવતી જેવી એક હુદ અબળા તે શી ગણનામાં હોય વારુ? આ કારણથી જ કર્મજ્ઞવડે પ્રેરાઈને તે એક નવીન આપત્તિના મુખમાં પડી ગઈ.

આંચણના પાર્શ્વમાં એક સ્થિરસલિલા પુષ્કરિણી હતી અને તેની પાળપર ચતુર્દિશાવ્યાપી લાલ કાંકરાવાળા માર્ગમાં રૂપાથી મટેલી અને કિનખાખથી આચ્છાદિત પાંચ સાત પાલખીઓ જોવામાં આવતી હતી. દાસી કદાચિત્ એ જ દિશામાં ગઈ હશે, એમ ધારીને પ્રભાવતી પણ ધીમે ધીમે ચાલતી એ જ પુષ્કરિણીના તટપ્રાન્તમાં આવી પહોંચી.

તે હજી આગળ વધવાની હતી એટલામા એક લદ્દાચીયા અમળાએ તેની પામે આની તેને પ્રણામ કરીને નિનીત લાવથી કહ્યું કે - “હું બંગેશ્વરના મહિપી પ્યાગીબાનૂ બેગમ સાહ્યાની એક બાદી છું. બીમી! શ્રી આપની બેગમ સાહ્યા મમલ તેમના દર્શનમાટે જવાની ઇચ્છા છે? કાગ્યું કે, બેગમ સાહ્યાનો એવો આદેશ છે કે, આજે સર્વ ડુનીય કૃષ્ણકામિનીઓને જો તેમની ઇચ્છા હોય તો બેગમ સાહ્યાની મુનાકાત કરવાને આમવા દેવી.”

એના ઉત્તરમા પ્રભાવતીએ જણાવ્યું કે, - “નહિ, હું હવે માટે ઘેર જવાની છું; મેં મારી દાગીને પાનખી વાનનામાટે મોકલી છે અને તેને શોધનામાટે જ અહીં આની છું. બેગમ સાહ્યા સાથે મુનાકાત કરવાનું મને કાઈ પણ પ્રયોજન નથી. પણ મારી દાસી કયા અને કઈ દિશામા આની ગઈ છે, એની માગથી કલ્પના કરી શકાતી નથી. તેને આનતાં આટલો બધો વિનય કેમ થયો હશે વારુ?”

બાદી પુનઃ કહેવા લાગી કે, - “આ પેલી બાબતે જો સર્વ પાત ખીઓ દેખાય છે, તે સર્વ મુરુદમાન અમીર ઉમરાની બીમીઓની પાત-ખીઓ જ છે અને એ પાતખીઓની સર્વ સ્વામિનીઓ શાહ શુભના મુખ્ય બેગમની મુનાકાતમાટે જનાનખાનાના અંતભાગમાં ગએલી છે. જો તમને પોતાને ઘેર જવામાટેની એટલી બધી હિતાવજ જ હોય, તો મારી સાથે આવો એટલે હું તમારી પાલખીનો પત્તો લગાવી આપુ.”

પ્રભાવતી મનમા પોતાની દાસીપર અતિસય કાપાયમાન થઈને તે બાદીની સાથે આવવા લાગી તે બાદીએ તેને એક ગથીના માર્ગમા લઈ જઈને કહ્યું કે, - “આપ થોડીવાર આ ગૃહમાં વિશ્રામ કરો, હું આપની પાલખીને લાવવામાટે આ આની! જો મારી મતલબથી આપ કાપાયમાન ન થાઓ, તો મારી આપને એ જ પ્રાર્થના છે કે, મારા આનતાં સૂધી આપ આ ઓરડામા આવો અને આરામથી બેસો.”

મુગ્ધા પ્રભાવતીએ તે બાદીના આવા સિદ્ધાચાગને જોઈને તેના અત્યાગ્રહને વશ થઈ આનન્દિત ચિત્તથી તેના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ જોવા પ્રભાવતીએ એ ઓરડામા પ્રવેશ કર્યો કે તે દાણે જ એ ઓરડાના દાર બહારથી વસાઈ ગયા. હતભાગિની પ્રભાવતી બગીનાદથી નિમુગ્ધા થએલી હજિણી પ્રમાણે વ્યાધના જાળમા સપડાઈ ગઈ તેણે દારને ટ્રાડવામાટે બહુ પ્રયત્ન ખેંચતાણ કરી, પરંતુ દાર કાઈ પણ પ્રકારે ઉઘડી શક્યા નહિ. પ્રભાવતી નવીન વિપાત્તની આશકાથી તે જ ઓરડામા અક્રમોસ કરતી માથાપર હાથ રાખીને-નમણે હાથ દઈને- બેસી રહી. બધનમુક્તિનો કાઈ પણ ઉપાય તેની પાસે રહ્યો નહોતો.

એ ઓરડો તે ખંરી રીતે તે બાંદીના ઓરડો નહોતો. તે વેળાએ અઘાપિ બારીમાંથી અસ્તાચલગામી સૂર્યનાં અનિ મશિન ફિરવો. ઓરડામાં પડતાં હતાં અને તેમના પ્રકાશના ચેજે વિસ્મયપૂર્ણ ચિત્તથી પ્રભાવતી બેઈ થઈ કે, તે ઓરડો આગ્રોપાન્ત રાબ્બેચિત મુખસાધનાથી મુસન્નિજત કરાયેલો હતો. આવી પરિસ્થિતિને બેઈને પ્રભાએ આત્મગત ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે;—“અવશ્ય કપટ અને કૌટિલ્યથી આ હરિણી બાળમાં આવી કેસણી છે!”

—અવસર—

નવમ પરિચ્છેદ

નવરોજ કે રુધિરોત્સવ?

શુભ ઉત્સવસ્થિતિમાંથી પાછો ફરી પોતાના ‘હવામહલ’માં આવી પ્રભાવતી વિશેના સમાચારને સાંભળવાની વાટ બેંચે છે. બેઈ હોતો; એવામાં રત્નમયી ઉર્ફ રોશન બેગમે ત્યાં આવીને યુવરાજને મુસમાચાર સંભળાવતાં કહ્યું કે;—“આલમપનાહ! પશ્ચિમી પિંગરમાં સપડાઈ ગઈ છે અને તેને આપથીમાનતા શયનગૃહના પાર્શ્વમાં જ કૌશલ્યપૂર્વક અટકાવી રાખવામાં આવી છે!”

શુભ આ શુભ સમાચારને સાંભળી સાનેહ ચિત્તથી અને શાશ્વતિથી તે સ્થાનને ત્યાગી રોશન બેગમના દર્શાવેલા ગૃહમાં જવામાટે ચાલતો યઈ ગયો. દીર્ઘકાળ પછી આજે તેના હૃદયની એક પ્રધાન અનુભવાસનાની તૃપ્તિને મહા અદ્ભુત મુયોગ આવી લાગ્યો હતો, એટલે પછી તેનાથી ધૈર્ય કેવી રીતે ધારી શકાય વારુ?

અને હતભાગિની પ્રભાવતીની શી દશા હતી? તે ત્યાંની મખમલમંડિત આસાદબુમિને પોતાના અશુભલથી ભીંજવતી બેરી રહી હતી. તે પોતાના મનમાં વારંવાર એમ જ કલ્પ કરતી હતી કે;—“હાપ! હું આવા પ્રકારના અયોગ્ય સાહસનું અવલંબન કરી પિતાની આઠા તથા ધનથી વિરુદ્ધ વર્તીને કાણુ બલે અહીં ચામાટે આવી? હજુ પણ આ હતભાગિનીના અદષ્ટમાં શીથી નિરંજનાઓ લખાયેલી છે, તે કાનાથી કહી શકાય તેમ છે વારુ? અવશ્ય આ સર્વ શાહ શુભના કૌટિલ્યનું જ પરિણામ છે! પરંતુ બ્યાંમુધી આ દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાંમુધી તે મારા પર તેનાથી કાઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી શકાય તેમ નથી જ. મારા જે જે અમોઘ અઓ છે, તેમાંનું એક પણ અઘ શું આવા પ્રસંગે ઉપયોગી નહિ યઈ પડે? માતા વિપદવારિણી બવાનિ! અત્યારે હવે તું મારા હૃદયમાં સાહસ અને શરીરમાં બળને પ્રેર કે જેના યોગે મારાથી આ મહાપરીક્ષામાં કાઈ પણ પ્રકારની આપત્તિ વિના ઉત્તીર્ણ યઈ શકાય!

ત્રિતા અતિથિ અબજા હું, એટલામાટે જો અન્ય કોઈ મનુષ્ય મારાપર
અત્યાચાર કરવાને તૈયાર થાય, તો તે અત્યાચારમાંથી મને ઉગારવાનો
ભાર અત્યારે આપના શિરપર રહેલો છે; આમ છતાં આપ પોતે જ
અત્યાચાર કરવાને તૈયાર થાઓ, એ તો આશ્ચર્ય જ કહેવાય. નહિ,
જહાંપનાહ! એક સામાન્ય મોહના ઉત્તેજનથી ભાન ભૂલીને નીચતાના
કલંકને ધારણ કરશે નહિ. કૃપા કરીને મને અહીંથી જવા દો એટલે
હું આપની ઉદારતાનાં ગુણકીર્તન ગાતી ગાતી અહીંથી ચાલી જઈ;
આપનું પરમાત્મા કલ્યાણ કરશે!”

શુભ કે જે આટલીવાર સૂધી દૂર જોમો હતો તે હવે વેગપૂર્વક
પ્રભાવતીની પાસે આગ્યો. તેને પાસે આવેલા જોમને વળી પાછી પ્રભા-
વતી ત્યાંથી દૂર ખસી ગઈ. તેની આવી ચેષ્ટાને જોમને શુભ કેમળ
સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—“સુંદરિ! તું આવી રીતે મારાગ્રતિ વિરક્ત
ભાવ ન દર્શાવ. મારા રંગમહાલય અસંખ્ય સુરૂપા સુંદરીઓવડે પરિ-
પૂર્ણ છે, પરંતુ તે સુંદરીઓના સમુદાયમાં તારા જેવી અસૌક્રિક લાવ-
ણ્યમયી લલના એક પણ નથી. બંધરમણીઓ પણ આટલી સીમા પર્યન્ત
અનુપમ સીન્દર્યશાસિની હોઈ શકે છે, એવી અતઃપૂર્વ મારી લેશ માત્ર
પણ ધારણા હતી નહિ. અર્થાત્ તારા અસૌક્રિક લાવણ્યને જોમને મારા
આશ્ચર્યને અવધિ ઘર્ષ ગયો છે અને મારું ચિત્ત અતિશય ચંચળ ઘર્ષ ગયું
છે. તારા પિતાને જ્યારે બાકી રહેલી મહસૂલને વસૂલ કરવાના કારણથી
તથા દંગાફસાદના અપરાધમાટે મેં પકડીને બંધનમાં રાખ્યો હતો, તે વેળાએ
કેવળ તારા મુખને જોમને જ મેં તેને વધારે પીગ્યો નહોતો. તારી આ
નિષ્લેષ મુખભિમિત મારા જિગરમાં એક જાડા દાગ કરી દીધો છે. આ
અંગાંગાની મસ્તકને હું તારી સાથે સરખાવતાં તુચ્છ માનું છું અને તેટલા-
માટે જો તારા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ હોય, તો આ રાજ્ય અને
સિંહાસન આદિને પણ લાગી દેવાને હું તૈયાર છું! હું અતિશાપૂર્વક કહું
છું કે, જો કોઈવાર પણ દિલ્લીના સિંહાસને વિરાજવાનો અવસર મને
પ્રાપ્ત થશે, તો તે વેળાએ હું અવસ્ય તને રાજરાજેશ્વરીની પદવીથી વિભૂષિત
કરીશ! અને તેમ થતાં તું દીર્ઘકાળ પર્યન્ત આ હૃદયની પૂજનીયા દેવી
સગાન અધિકારિણી થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકીશ. સુંદરિ! તું
કૃપા કરીને મારાપર પ્રસન્ન થા! જો ખુદાતાલા મેહરબાની કરશે, તો
આ વિશાળ ભારતવર્ષ એક દિવસ તારાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવશે! આ
શાહ શુભએ કદાપિ યાચક બનીને કોઈની પામેથી પ્રેમબિક્ષા માગી
નથી; પરંતુ તે આજે પોતાના અભિમાનને ત્યાગીને તારા પ્રેમની બિક્ષા
માગે છે, એ સૌભાગ્ય કેવળ તને જ પ્રાપ્ત થઈ શક્યું છે; માટે મારો
તિરસ્કાર ન કર અને મારી યાચનાને સ્વીકારી લે!!”

“નહિ, નહિ; યુવરાજ !” પ્રભાવતી યુવરાજની યાચનાનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગીઃ-“મારી આપા સૌભાગ્યને ભોગવવાની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી. અપવિત્રતાથી સમસ્ત ભારતવર્ષની રાજરાજેશ્વરી થવા કરતાં પવિત્રતાથી પર્યુકુટીમાં છાન વીતાડનાને જ પવિત્ર આર્થ અમળાઓ વધારે પસંદ કરનારી હોય છે. અમે અમારી પર્યુકુટીને જ સામ્રાજ્ય તુલ્ય માનીએ છીએ. યુવરાજ ! એકવાર આપના પ્રપિતામહ મહાપ્રતાપી પ્રાતઃસ્મરણીય અકબરશાહ બાદશાહની મહત્તાપ્રતિ દષ્ટિ-પાત કરી જુઓ. તે જ ગૌરવાન્વિત અકબરશાહનાં પવિત્ર નામ તથા કીર્તિના અનુરોધથી હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મને ઊંડી દેવાની અને અહીંથી જવા દેવાની ઉદારતા બતાવો !”

“હવે સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સીધી આંગળીથી ઘી નીકળવાનું નથી !” શુભએ હવે કાંધક બીપણુતાને ધારીને કહેવા માડ્યુંઃ-“તું એક મહા અણ અમળા છે અને તેથી જ પોતાની ઇચ્છાથી-અણુ બેઘને-પોતાના ભાવિ સુખસૌભાગ્યને પોતાના પગતળે ચઢી નાખવાને તૈયાર થઈ છે. હવે તું મારા વચનને સીધી રીતે માની જા, એવી મારી આજ્ઞા છે અને જો મારી આજ્ઞાનું હવે ઉલ્લંઘન કરીશ, તો મારે બળાત્કારથી તને મારા અધિકારમાં લાવવી પડશે. માટે વિચાર કર અને માની જા.”

પ્રભાવતીએ એના ઉત્તરમાં એક મર્મભેદક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને જણાવ્યું કેઃ-“હું ધારું છું કે, એક અસહાય અને નિરાધાર કુમારી પર આપાચાર અથવા બળાત્કાર કરવાથી મુગલિયા રાજવંશના શીર્ષગૌરવમાં બહુ જ વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ હશે અને તેથી જ આપ આમ બોલતા હશે ! પણ નહિ, આપની આ ધારણા બૂલભરેલી છે, કારણ કે, એથી તો મુગલવંશને અનિવાર્ય કલંક લાગી જવાનો જ સંભવ છે. આશી જાહે ! આપ આટલી સીમાપર્યન્ત વિકલચિત્ત કેમ થયા છો અને સારા-સારને સાવ કેમ બૂલી ગયા છો, એનું જ રહી રહીને મને આશ્ચર્ય થવા કરે છે !”

પરંતુ પ્રભાવતીની એ તિરસ્કારવાણી પણ નિષ્ફળા જ નીવડી. શાહ શુભએ વળી પણ શીઘ્ર ગતિથી આગળ વધીને પ્રભાવતીના હસ્તને પકડવાની ચેષ્ટા કરી. પ્રભાવતીના પ્રત્યેક રોમરંધ્રમાંથી પ્રબળ વેગપૂર્વક પ્રસ્વેદનો સ્રાવ થવા લાગ્યો, તેના સર્વાંગમાં કંપનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો અને પ્રથમ તો તે કાંધક ગભરાટમાં પણ પડી ગઈ; પરંતુ સત્વર જ સાહસનો સંચય કરી કાંધક બળવતી થઈને તેણે પોતાના હસ્તને એક ઝટકાથી યુવરાજના હસ્તમાંથી મુક્ત કરી લીધો. શુભએ ખીછાર તેના હસ્તને ઝાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પ્રભાવતી દૂર જઈને બિભી રહી.

બાદ જોવી રીતે પોતાના શકારપર છલાંગ મારવા પૂર્વે તેને ધૂરી ધૂરીને જોવા કરે છે, તેવી જ અત્યારે શાહ શુભની અવસ્થા થયેલી હતી. કદાચિત્ મુક્ત પ્રભાવતી દ્વારને ઉઘાડી બહાર નીકળી જશે, એવી સંકા થવાથી સૌન્દર્યલોહુપ શાહ શુભએ પ્રથમ દ્વારને અંદરથી બરાબર વાતી લીધું અને તેથી પ્રભાવતી પ્રથમ કરતાં પણ વિશેષ નિરુપાય તથા વિવશ થઈ ગઈ. એ પછી શુભ પ્રભાવતીને ઉદ્દેશીને તીવ્ર તમા બીપણ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“સુંદરી! આ ખુશરોજ નવરોજના ઉત્સવની યોજના કેવળ તારા જોવી સુંદરી પક્ષિણીને પિંજરબદ્ધ કરવામાટે જ કરાયેલી છે. હું તારા સૌન્દર્યને જોઈને અત્યંત મોહમુગ્ધ થઈ ગયો છું. મેં મારા જીવન-કાળમાં અઘાપિ કોઈવાર કોઈની પણ આવી રીતે ઉપાસના કરી નથી. જો કોઈ પણ રમણી મારા હૃદયની આરાધ્યા દેવી થઈ શકી હોય, તો તે કેવળ તું જ છે! હે આ મારા રત્નખચિત મુદ્દતને પણ મેં તારા સ્નેહમળ રક્તરાગસંચિત ચરણતલમાં સમર્પિત કરી દીધા! હિંદુસ્તાનના ભાવી બાદશાહ તારા ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે, માટે હવે તું કૃપા કરીને તેનાપર પ્રસન્ન થા!” આવાં વચનો ઉચ્ચારીને શાહ શુભ પાછો તે સુંદરી કિશોરીના ગાવને સ્પર્શ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળ વધ્યો.

આ વેળાએ પ્રભાવતીનાં નેત્રોમાંથી અમિતા કણુ વર્ષવા લાગ્યા. માતા લવાનીએ તેના દુર્બળ શરીરમાં તીવ્ર વિદ્યુતપ્રવાહનો સંચાર કરી દીધેલો હોવાથી તેણે પોતાની મરાલ્મગ્રીવાને ઉત્તત કરીને-કોપાર્શ્વક સ્વરથી કહ્યું કે:-“સાવધાન! શયતાન! તારા સ્પર્શથી મારા આ શરીરને અપવિત્ર કરીશ નહિ!! મને છોડી દે અને જો તું અત્યારે આ ઉદારતા બતાવીશ તો હું તારી એ મહત્તામય ઉદારતાની ચિરકાલપર્યન્ત પૂજા કરતી રહીશ!”

પ્રભાવતીના શબ્દો ધીમે ધીમે તે નિર્જન ગૃહમાં મળીને વિલીન થઈ ગયા. હવે શુભથી વિશેષ વેળાપર્યન્ત ધૈર્યનું અવલંબન કરી સકાયું નહિ અને તેથી તે એકવાર દ્વારપ્રતિ દટ્ટિયાત કરીને વળી પાછો પ્રભાવતીને આલિંગન આપવામાટે વાનર પ્રમાણે દોડ્યો.

પ્રભાવતીએ પોતાને સર્વ પ્રકાર નિરુપાય થયેલી જોઈને ઇંછેડાપટ્ટી નાગિની પ્રમાણે ગર્જના કરીને કહ્યું કે:-“યુવરાજ! હું બીજીવાર કદું છું કે, સાવધાન! હવે જો મારા શરીરને સ્પર્શ કરવાનું સાદસ કરીશ, તો મારે નિરુપાય થઈને તારા સંગ્રંધની એક અશુભ અને ભયંકર શુભ કથાનો સ્ટોટ કરવો પડશે અને જો તે શુભ વાતોનો પ્રકાશ થશે, તો તેના યોગે, નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેજે કે, તું માર્ગમાંના એક ભટકતા કંગાથ

લિહુક કરતાં પણ વધારે અધમ અવસ્થામાં આવી પડીશ; એટલે કે, વૃદ્ધ બાદશાહ શાહજહાનના જસ્વાદની તલ્વારથી તારું આ મુકુટમંડિત મસ્તક કપાઈને જમીનપર પડી ધૂળ ચાટતું થઈ જશે. એક કુમારિકાના કુમારીધર્મના નાશરૂપ પાપનું પરિણામ એ થશે કે, એના યોગે સર્વત્ર ભયંકર અગ્નિજ્વાળાનો વિસ્તાર થઈ જશે અને તે અગ્નિજ્વાળા તારા ભાવિસુખની આશાને બાળીને સર્વથા ભસ્મીભૂત કરી નાખશે!”

એના હિતરમાં શુભએ જણાવ્યું કે:—“મુંદરી! એવી તે એ શી ભયંકર ગુમ કથા છે કે, જેના યોગે હું સંપૂર્ણતાથી તારા અધિકારમાં આવી જવાનો હતો? ભારતસમ્રાટના પુત્રે પોતાના જીવનકાળમાં એવું કંઈ પણ દૃષ્ટ કર્યું જ નથી કે, જેના યોગે એક અપરિચિતા બંગાળી સુવતી તેને આવા પ્રકારે ભયભીત કરવાનું સાહસ કરી શકે!” આમ કહીને શુભએ મદોન્મત મતંગજી પ્રભાણે પુનઃ એકવાર ડોલતાં ડોલતાં પ્રભાવતીના નિકટમાં જવાનો પ્રયત્ન કરી જાયો.

આ વેળાએ પ્રભાવતી દારની પાસે હરી મર્ધ અને ત્યાં બિભી રહીને વિકટ હાસ્યસાહત કહેવા લાગી કે:—“યુવરાજ! સાવધાન! મોઅન્નિજ્જખાં સાથે તારો જે રાજદ્રોહાત્મક વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે, તે તારી એકા બે પ્રકાશમાં આવશે, તે તેથી તારું કાંઈ પણ અનિષ્ટ થશે કે દેમ, એના સારી રીતે વિચાર કરી બે!”

સર્પથી દંશાયેલું મનુષ્ય જેવી રીતે નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રભાવતીના મુખથી આ વાતો સાંભળતાં જ શુભ પણ નિઃસ્તબ્ધ અને નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો. તેના મુખમંડળમાં એક મૃત મનુષ્ય સમાન મલિનતાનો વિસ્તાર થઈ ગયો. તેનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. મોઅન્નિજ્જખાંના નામોચ્ચારનો શુભનાં શ્રવણોમાં પ્રવેશ થતાંની સાથે જ તે મંત્રમુગ્ધ ભુજંગ પ્રમાણે નિઃસ્તબ્ધતાને ધારણ કરી સ્થિર થઇને એક સ્થાનમાં જ બિભો રહી ગયો.

પ્રભાએ જોઈ લીધું કે, તેના ઔપધનું યોગ્ય પરિણામ થઈ ચૂક્યું હતું. એટલે તે વિશેષ ધૈર્ય તથા અવસાનપૂર્વક કહેવા લાગી કે:—“અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં આવી પડવાથી બે આ દાસીના હાથે ભારતેશ્વરના પુત્રપ્રતિ કાંઈ પણ અસહ્યવહાર થઈ ગયો હોય, તો તેમાટે આ દાસી આપની પાસેથી ક્ષમાની વાચના કરે છે. યુવરાજ! આપની સામેના આ દારને ખોલી આપો અને મને જહારનો માર્ગ બતાવી દો; એટલે મારા પિતાપાસે પહોંચ્યા પછી હું આપના આ સર્વ નીચ અત્યાચારની ઘટનાને જૂઠી જઘંથ. હું દેવતાના શપથ લઇને કહું છું કે, મારા મુખથી એ મોઅન્નિજ્જખાં વિશેના બેદનો કદાપિ

રેસ્ટ થશે નહિ. સુવરાજ! હજી પણ વિશેષ સાંભળો—મોઝાઈકમાં સાથે અમુક રાજકોટાત્મક મંત્રણા કરીને બાદશાહને વિપ્રયોગથી મારી નાખવામાટેનું આપે જે પત્ર દિલ્લી મોકલવામાટે લખ્યું હતું, તે ગુપ્ત પત્ર પણ મારા અધિકારમાં છે અને જુઓ આ રહી તેની નકલ!” આમ કહીને તે પત્રની નકલને પ્રભાવતીએ શુભ આગળ નાખી દીધી.

શુભએ તે નકલને ઉપાડી લીધી અને તેમાંના લેખનું તે આદિથી અત્યંત પર્યંત વાંચન કરી ગયો. તેના મસ્તકમાં ભ્રમણ થવા લાગ્યું અને ભયભીત થવાથી તેણે થોડીવારને માટે એક શિશુ સમાન શાંત ભાવને ધારણ કરી લીધી. તે પોતાના મુખથી વિશેષ કંઈ પણ ન બોલતાં દીવાલનો આધાર લઈને ધીમે ધીમે ચાલી પાસેના એક આસનપર બેસી ગયો. કેટલીકવાર પછી ગભરાટ ઓછો થતાં શાહજહાં એક ખીખ્ર પ્રકારના વિચારપર આવી લાગ્યો. તેના અંતઃકરણમાં જે ભયનો ઉદ્ભવ થયો હતો, તે ભયનું ધીમે ધીમે શમન થઈ ગયું. એટલે હવે તે કઠોર ધૃણાદર્શક દારૂ કરતો કહેવા લાગ્યો કે—“સુંદરી! અત્યાર સૂધી તો કદાચિત્ તારા ઉદ્ધારનો સંભવ હતો, પરંતુ હવે તો તારા ઉદ્ધારનાં દારૂ સદાને માટે બધું થઈ ગયાં છે, એમ જ તારે ધારી લેવું. તારી આ ધૃષ્ટતાનું ફળ એ જ થવાનું કે, આજને આજ જ વૃદ્ધ કિરણરાય અતુર્ભુજ થઈને રાજમહલના અંધકારાવૃત્ત કારાગૃહમાં આવી પડશે; અને ત્યાર પછી તે સૂર્યના પ્રકાશને પોતાના જીવનકાળમાં કદાપિ જોઈ શકશે નહિ. તારી આ ગુસ્તાખીના પરિણામે તે નિર્જન કારાગૃહ તારા વૃદ્ધ પિતાના ગોષ્ઠિતથી આર્દ્ર થશે! જેના થોગે આ દુનિયાના બાદશાહના શાહજહાંની વાસનાતૃપ્તિના માર્ગમાં અતરાય થાય છે, તે લોકોની આવી જ દુર્દશા થઈ જાય છે.” આ પ્રભાણેનાં વચન ઉચ્ચારતો ઉચ્ચારતો તે વળી પાછો પ્રભાવતીના શરીરને આર્સિંગન આપવાના ઉદ્દેશથી વેગપૂર્વક તેના નિકટમાં પહોંચી ગયો.

તેની આવી ચેષ્ટાને જોઈને પ્રભાવતી બીધણુ ગર્જના કરીને બોલી કે:—“પિશાચ! તું તારી પિશાચચેષ્ટાને નથી જ ત્યાગતો, તો હવે જોઈ લે આર્ય અમળાના રૌચ્યને! એક આર્ય કુમારી પોતાના કૌમારને કેવી રીતે અરપર્ચ્ય અને સુરક્ષિત રાખી શકે છે અને પોતાના કુમારીધર્મની કેવા પ્રકારે રક્ષા કરે છે, એ સારી રીતે અનુભવી લે!” આ પ્રભાણેના ઉદ્ગાર કાઢીને પ્રભાવતીએ પોતાના વક્ષસના ગુપ્તસ્થાનમાંથી એક સુતીદ્રણુ તીવ્ર છુરીને બહાર કાઢી લીધી અને દીપકનો પ્રકાશ તેના પર પડતાં તે છુરી ઝગઝગાટ કરવા લાગી. હજી તો શાહ શુભ દારૂના નિકટમાં પહોંચ્યો પણ નહોતો, એટલામાં તો પ્રભાવતીની તે તીવ્ર છુરીએ શુભના સ્કંધભાગને નિષેપમાનમાં જ વીધી નાખ્યો!

સુલતાન બૂતલપર પડીને પછાડા ખાવા લાગ્યો અને તેના રકંધ ભાગમાંથી થતા રક્તસ્રાવના યોગે ત્યાંની ભૂમિ રંગાઈને લાલચોળ થઈ ગઈ. રધિરના અતિશય વહનથી તે ત્યાં પાથરેલા સુખામળ ગાલીચાપર જ મૂર્ચ્છિત થઈને પડી ગયો અને તે ગાલીચો પણ તેના શરીરમાંથી નીકળતા રધિરના યોગે તળેણે થઈને રક્તવર્ણ બની ગયો.

* * * * *

ઉપર્યુક્ત શોકપૂર્ણ ઘટનાને ત્રણ દિવસનો અવધિ થઈ ગયો હતો. શાહનશાહ શુભ પોતાના અત પુરખાના એક મુસન્નિજત ઘોરડામાંની રઝણશ્યામાં સૂતેલો હતો. તેની મુખ્ય બેગમ પ્યારીબાનૂ તેની પાસે બેસીને તેને વીજળનતી વાયુ ઢોળી રહી હતી અને તે સાથે તેના જખમ-પર મલમ લગાડવાનું અને પાટો બાંધવાનું કાર્ય પણ કરી રહી હતી.

શાહનશાહે ધીમે ધીમે પોતાના નેત્રોને ઊઘાડ્યાં અને ક્ષીણ સ્વરથી પ્યારીબાનૂને પૂછ્યું કે - “હું અત્યારે ક્યાં છું વારુ ?”

ધાપલ થયા પછી તેના શરીરમાં આજે પ્રથમવાર જ ચૈતન્ય આવ્યું હતું, એટલે પતિપ્રાણી પ્યારીબાનૂએ હું ખદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે - “યુવ-રાજા ! આલમપનાહ ! કૃપા કરીને અત્યારે વધારે બોલશો નહિ, કારણ કે હજીમે આપનામાટે બોલવાની ના પાડેલી છે. થોડીવાર શાત રહો, એટલે પછી હું આપને સર્વ કયા કહી સંભળાવીશ.”

“ના ના, મારી તો આ ક્ષણે જ તે કથાને સાંભળવાની ઇચ્છા છે ! હું સંકળા બેઠને જાણ્યું છું ! ક્યાં છે તે દુરાત્મા ફિરિયુરાયની પાપીયગી કન્યા ? શું તેના પિતાના શોણિતથી અઘાપિ આ ભૂમિ રંગાઈને લાલ નથી થઈ ? બોલાવ, પ્યારીબેગમ, આ ક્ષણે જ ખાગ્લસરાને બોલાવ ! હું તે વૃદ્ધનો વધ કરાવીશ, કારણ કે, તેના ધડથી મિત્ર થયેના મસ્ત-કને ધગપર ધૂળ આટલું જોવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે !” એહ ! તેની તે શયતાની કન્યાને જ્યારે હું મારી ખાંદીની પણ ખાંદી બનાવીશ, ત્યારે જ મારા હૃદયમાંની ધકધકતી જવાળા શાત યશે !”

શુભ વધારે બોલી ચક્રયો નહિ, કારણ કે, આવેશની અતિશય-તાથી ખાજો તે મૂર્ચ્છામાં પડીને બોનતો બધ થઈ ગયો.

પ્યારીબાનૂએ તત્કાળ તેને એક હિતેજક ઔષધ આપ્યું અને તેના યોગે શુભના શરીરમાં પુન ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થયો. શુભએ આ વેળાએ પોતાના નેત્રોને સંપૂર્ણ ઊઘાડ્યા અને ત્યાર પછી અત્યત મદસ્વરથી તે બડમડવા લાગ્યો કે, - “પ્રિયતમે ! પ્રભાવતિ ! તું ક્યાં છે ? એકવાર તો આ હૃદયમાં આવીને બેસ !” અને આ દમ્બ હૃદયની યાત-

નામાં કાંઈક તો ન્યૂનતા કરી દે! નહિ, નહિ; પ્રભે! તું પિશાચિકા છે! તું રાવતાની છે!!”

ધ્યારીઆનૂએ સત્રાદ્વિપુત્રના ગુંચવાયલા કેસોને પોતાની ચપક-સમાન અંશુલીવડે પ્રસારિત કરી દીધા અને ત્યારપછી તે ઉત્તર આપતી કહેવા લાગી કે:-“ખરેખર તે પિશાચિકા અને, રાવતાની જ છે! તે જ્યારે પલાયન કરતી હતી, તે વેળાએ રોશન યેગમે તેને અટકાવવાને અપ્ત કયો હતો, તે તેના માર્ગને બંધ કરીને આડી પડી હતી, પરંતુ રોશન યેગમને પણ, છુરી મારીને તે પિશાચિકા પલાયન કરી ગઈ હતી. યુવરાજ! હવે તે પાપાણુપ્રતિમા, તે હતભાગિના નામને આપ કૃપા કરીને જિહ્વાપર લાવશો જ નહિ!”

શુભએ પોતાનાં નેત્રોને પાછાં બંધ કરી લીધાં અને એક હીર્ષ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. ત્યારપછી તે જે રત્નમડિત ચોરડાની દીવાલથી પ્રતિહત થયો હતો, તે જ ચોરડામાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તે ભ્રમણ કરતો કરતો ખેદદર્શક અને અસ્પૃહ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-“હાય હાય! મારા આનંદાત્સવનું તો ‘રધિરોત્સવ’માં પરિવર્તન થઈ ગયું!”

એ પછી શુભએ અતિશય કષ્ટ અને ઝગ્ગુશય્યાનું મેવન કયો પછી બહુ દિવસે પૂર્વવત્ આરોગ્ય મેળવ્યું. પરંતુ જ્યાં સુધી શુભ જીવતો રહ્યો, ત્યાં સુધી એ ‘રાધોત્સવ’ની બીજી સ્મૃતિ તે ॥ હૃદયમાંથી એક નિમેષમાત્રને માટે પણ દૂર થઈ શકી નહોતી.

જનતઆરા અને જહાનઆરા

પ્રથમ પરિચ્છેદ

રાજદૂત

શ હજારો ઔરંગઝેબની હિત્ર દરાજ હો!-પીર શહનશાહ જન-તનશીન થયા.”

“નામુસ્કિન્-જોટી વાત! અમ નૌજવાન, તું રાજદૂત છે ખરો, પણ યાદ રાખજે કે, આવી જોટી વાત કરવાના ગુનાહની તને સખ્ત સજા ભોગવવી પડશે.”

“આવીજાહ, આટલો બધો શ્રમ વેંદીને હું જે આપની પાસે આભ્યો છું, તે કાંઈ જોટી ખતર સંઝગાવવા નથી આભ્યો. સૂએદાર નજ્દઅલીખાનના સરણ પરંતુ પ્રચંડ સ્વભાવને હું સારી રીતે જાણું

ધું. તેમના સમક્ષ આવી મિથ્યા કથા કહેવાનું સાહસ કાનાથી કરી શકાય એમ છે વારુ ? જનાણેવાલા, મારા જેવા રાજકાર્ય નિયુક્ત રાજદૂતને મિથ્યાવાદી કહેવાનું પણ એક પ્રાપ્તિ છે, એ તો આપ જાણતા જ હશે.”

“નૌજવાન, તારા કથનમાં મારો વિશ્વાસ નથી. ઔરંગઝેબ તને અહીં શામાટે મોકલ્યો છે ?”

“આપ” તેમને પોતાની હદમાંથી લશ્કરને લઈ જવા ઓ, એવી તેમની ઇચ્છા છે.”

“શામાટે ? દિલ્લીપર ચઢાઈ લઈ જવામાટે જ કે નહિ ? સુલ્તાન દારાનો એક રુકો ગઈ કાલે જ મારાપર આવેલો છે, અને તેના યોગે મારો નિશ્ચય થયો છે કે, આ બધા ઔરંગઝેબના દૌરિદ્વેષના જ ખેલ છે.”

“સુલ્તાન દારા તો ખુલ્લે ખુલ્લો વિધર્મી છે. તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી; કારણ કે, તે આપણા પવિત્ર કુરાનને માનતો નથી.”

“અને સાહજદા ઔરંગઝેબ ચતુરચૂડામણિ છે; તે કુરાન શરીફને માનતો હોવા છતાં પણ મહા કુટિલ અને પ્રપંચપરાયણ છે.”

નજ્દઅલીના આ અંતિમ ઉદ્ગાર સાંભળતાં જ તે યુવકના મુખમંડળમાં દ્રાપની લાલિમા દગ્ગોચર થવા લાગી. પણ મહાકષ્ટપૂર્વક એ દ્રાપને શમાવીને તે કહેવા લાગ્યો કે;—“હું આપના કિલ્લામાં આવ્યો, એથી જ આપ મારું આટલું બધું અપમાન કરો છો કે ? આપ રાજ-કાર્યકુશળ છો—રાજકારણોમાં જ આપના કૃષ્ણ કેશ શ્વેત થઈ ગયા છે; એટલામાટે એ તો આપે ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે, સાહજદા ઔરંગઝેબ દુર્બળ હાથમાં તસ્વાર ધારણ કરેલી નથી.”

નજ્દઅલીખાનનું યુવકના એ ભાષણના શ્રવણમાં લેશ માત્ર પણ ધ્યાન નહોતું; કારણ કે, તે કોઈ ખીજ જ વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો. પાસે જ પડેલી કુંડલાકૃતિ સ્વર્ણખાચત નળીમાંથી હુક્કાનો એક દમ ખેંચીને મોઢામાંથી સ્વાસિક ધૂમાડો કાઢી તેણે કાંઈક કર્કશ સ્વરથી આદા કરી કે,—“કાણુ છે રે ? ગુલામ, ચોરુંક શરખત લઈ આવ જોઈએ.”

આદા પ્રમાણે ગુલામ શરખત લાવ્યો અને નજ્દઅલીખાન એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને તે ગટગટાવી ગયો, છતાં તેની તૃપ્તાતું શમન ન થયું. તે કોઈ મહાગૂઢ વિચારમાં તલ્લીન થયો હતો. કેટલીકવાર પછી તેણે તે યુવકને પૂછ્યું કે;—“ઔરંગઝેબની શી ઇચ્છા છે વારુ ?”

“એવી કાંઈ વિશેષ ઇચ્છા નથી; સાહજદા ઔરંગઝેબ કેવળ

આપના સામાન્ય સાહાયની જ અપેક્ષા રાખે છે; આપના રાજ્યની સીમામાંથી તેઓ પોતાના સૈન્યને લઈ જવા માગે છે.” તરુણ રાજદૂતે ઉત્તર આપ્યું.

નજદ્ અલીએ મસ્તક ધૂણાવીને જણાવ્યું કે;—“નોજવાન, તારા માલિકને જઇને કહે કે, આ નજદ્ અલી જીવ જતાં પણ કદાપિ નિમક-હરામ થવાનો નથી. શાહનશાહ શાહજહાનના સ્વર્ગવાસના નિશ્ચિત સમાચાર જાણ્યાવિના હું કાઠને પણ કશી મદદ આપવાનો નથી. તે કહેલી વાત ખોટી થાઓ, શુજર્ગ શાહનશાહની ઉમ્મ દરાજ થાઓ અને પરવરદગિર તેમને અમારા સરપર સદા સલામત રાખો!”

“અમે પણ એ જ ઇચ્છીએ છીએ—શુજર્ગ શાહનશાહ દીર્ઘાયુ થાઓ! પણ જનાયેવાલા, આ રુકો ભુઓ; સુસ્તાન દારાના રુકા કરતાં આ રુકાનું મહત્ત્વ, હું ખાતરી કરું છું કે, ઘણું જ વધારે છે.” તરુણ રાજદૂત ખાસ્યો.

“આ રુકો કેનો લખેલો છે?”

“રોશનઆરા બેગમનો.”

“સમજ્યો, સમજ્યો! રોશનઆરા બેગમ પણ આ પ્રપંચમાં શામિલ છે; તે જહાનઆરાના પરિપાતમારે દિવોળનથી કાશિશ કરે છે. ખાદશાહી જનાનખાનામાં તેનો એકલીનો જ અધિકાર હોય તો સારું, એવી આશાથી તે પોતાના કનિષ્ઠ બંધુને આવી રીતે મદદ કરવાને બદાર પડેલી હોવી જોઈએ.”

કેટલીકવાર સૂંધી જન્ને સ્તબ્ધ રહ્યા. ધૂમ્રપાનમાં પણ હવે નજદ્ અલીનું ધ્યાન નહોતું. ચિલ્લમર્માનો ગુડાફ બગીને લસ્મીભૂત થતો હતો. કેટલીકવાર પછી તેણે કહ્યું, કે;—“નોજવાન, આજનો દિવસ તું અહીં કિલ્લામાં જ રહી જા; આવની કાલે પ્રભાતમાં હું મારો નિશ્ચિત વિચાર તને જણાવીશ અને જે ઉત્તર આપવાનું હશે તે આપીશ.”

“આલીખનાય, ગુસ્તાખી મોઆફ; શાહનશાહ સાહબે આજને આજ આ સવાલનો જવાબ લાવવાનો તાકીદનો હુકમ આપેલો છે; આજ રાતે તો લશ્કરે દૂર કરવી જ જોઈએ. સારાંશ કે, આપનો સાફ સાફ જવાબ અત્યારે ને અત્યારે જ મને મળવો જોઈએ.”

નજદ્ અલીનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. તરુણ રાજદૂતના એ ઉદ્વેગ ભાવજુથી તેનું મુખમંડળ લાલચોળ થઈ ગયું. ખાદશાહ શાહજહાનના અનુગ્રહથી જ નજદ્ અલીખાન બહારગદનો શુમેદાર—નગ્વાન થયો હતો. એટલે શાહજહાન વિરુદ્ધ કાર્પ પણ કાર્ય કરવાને તે પ્રવૃત્ત થાય, એ કદાપિ શક્ય નહોતું. ધીર સ્વરથી તે કહેવા લાગ્યો કે;—

“નીજવાન, તારા માલિકને જઈને સાફ સાફ જણાવી દે કે, નજફઅલીના નિરમર્મા પાક પકાણુ લોહીનો એક છોટા પણુ બાકી હશે, ત્યાં સુધી તો તે બળવાખોરોને કદાપિ મદદ નહિ આપે તે નહિ જ આપે !”

“આ જ આપનો છેવટનો જવાબ ને ?”

“હા હા, એ જ મારો છેવટનો જવાબ !”

તરણુ રાજદૂત પોતાની તલ્લવારપર બાર આપી ઊઠીને ઉભો થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે:—“હીક છે; પણુ યાદ રાખજો કે, આ બહારગઢના કિલ્લાના એક એક પત્થર આવતી કાલે સંધ્યાકાળ પહેલાં જ દીવાલના આકારમાંથી ઢગલાના આકારમાં ફેરવાઈ જશે. આ અંતમ ભેવાને નબાબ સાહબ તૈયાર છે ને ?”

નજફઅલીનું મુખમંડળ પુનઃ લાલિમામંડિત થઈ ગયું. તેણે મનમાં ‘આ વકીલ રાજકાર્યનિયુક્ત હશે, પણુ એનું આ સાહસ સર્વથા અક્ષમ્ય છે, એ પ્રમાણેનો વિચાર કરી ક્રોધકંપિત સ્વરથી કહ્યું કે:—“તારા શાહજહાને જણાવી દેજે કે, આવતી કાલે મારા કિલ્લાપર હુલો કરીને મારી તાકતનો સ્વાદ ચાખજો; જરૂર ચાખજો અને ભૂલ ન કરશો.”

“સર્વ આપની પ્રમ્દા પ્રમાણે જ થશે. મને તો એમ જ લાગે છે કે, આજે આપની સુદ્ધિ અવશ્ય સ્થાનગ્રસ્ત થઈ ગઈ છે !” તરણુ કહ્યું.

“બસ, જા-આ ક્ષણે જ મારા કિલ્લામાંથી તારું કાળું કરીને આસતો થા ! તારા જેવા દુષ્ટ રાજદૂતના મુખદર્શનથી પણુ ભયંકર પાપ લાગે છે !”

તરણુ રાજદૂત તત્કાળ ત્યાંથી આસ્થો ગયો. પરંતુ તે સીદી ઊતરીને નીચે પહોંચ્યો હશે, એટલામાં નજફઅલીએ ખૂમ મારી કે:—“બંદેઅલી !”

એ ખૂમની સાથે જ એક બીમકાય સૈનિક વેગપૂર્વક આવીને તેની સમક્ષ ઊભો રહ્યો. નજફઅલીએ ગંભીર સ્વરથી તેને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે:—“બંદેઅલી, હમણાં જ એક નીજવાન અહીંથી ગયો છે, તેને કિલ્લાની બહાર જવા દેવાનો નથી. કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરીને તેને અંદર જ અટકાવી રાખ.”

સૂર્યોદયનો હુકમ તત્કાળ અમલમાં આવ્યો. પાંચ સાત બીમકાય પુરોએ તે તરણુ રાજદૂતનાં શસ્ત્રો છીનવી લઇને તેને એક નિર્જન ગૃહમાં બંદિવાન કરી રાખ્યો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

મુક્તિ

બહારગઢમાં નજદઅલી પાસે ઔરંગઝેબના રાજદૂત તરીકે આવેલો એ તરુણ ખીન્ને કોઈ નહિ, પણ ઔરંગઝેબનો મોટો પુત્ર મહમ્મદ જ હતો. નજદઅલીના કુટિલ કારસ્થાનના યોગે આજે તે નિઃશસ્ત્ર થઇને બંદિવાસમાં પડ્યો હતો. હુધા અને તૃપાથી તે સર્વથા ક્ષાંત થઈ ગયો હતો અને તેના શરીરમાંથી પ્રસેદનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો હતો. ખિન્ન હૃદયથી અત્યારે તે કોઈ ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો. સંધ્યાકાળ પૂર્વે જ બહારગઢના સમાચાર ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવવા બેઠા; પણ તેમણે શો ઉપાય યોજવો, એના વિચારમાં તે પડ્યો હતો.

એ કારાગૃહમાંથી પલાયન કરી શકાય એવો કોઈ માર્ગ છે કે નહિ, એની તે તપાસ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેના એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો. તે પ્રસ્તરમય કારાગૃહમાં એક પણ જારી નહોતી. નજદઅલીના સેવકોએ ત્યાં તેના માટે ખાવાનું લાવી રાખ્યું હતું, પરંતુ કુમાર મહમ્મદે તેને સ્પર્શ માત્ર પણ 'કમો' નહિ. અત્યંત તૃપાતુર થવાથી માત્ર એક જામ ભરીને પાણી તેણે પી લીધું, પણ એથી તેની તૃપ્તિઓછી ન થતાં રહામી બમણી વધી ગઈ.

ધીમે ધીમે સંધ્યા થઈ અને નિશા પણ આવી લાગી. સર્વત્ર શાંતિ અને નિઃતખ્શતાનો પ્રસાર થયેલો હતો. કિલ્લાની દીવાલપરના પહેરે-ગરિના સાવધાનતાસૂચક ધ્વનિ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો. કારાગૃહમાં સ્વેચ્છાથી આશ્રય ધારી રહેનારા વાઘોળ વગેરે શુદ્ધ પક્ષીઓની પાંખોના ફડફડાટના અવાજથી માત્ર વચ્ચે વચ્ચે તે ગંભીર અને વિરાટ ગંભીરતાનો ભંગ થતો દેખાતો હતો.

મહમ્મદનો પિતા ઔરંગઝેબ બહારગઢથી પાંચ ગાઉના અંતરે પોતાના સૈન્ય સહિત હાવણી નાખીને પડ્યો હતો. નજદઅલી પાસે મોકલેલા પોતાના પુત્રના આગમનની તે અતિશય ઉત્કંઠાથી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરતો હતો. અદ્ય વિલંબ અને કિંચિદ્ અસાવધના થતાં જ ઔરંગઝેબના રાજ્ય, જીવન અને સિદ્ધાસન આદિ સર્વ વસ્તુઓનો નાશ થઈ જવાનો સંભવ હતો. આ વિચારો મહમ્મદના મનમાં આવતાં તેની એક પ્રકારે વિવ્રક્ષણ દશા થઈ ગઈ હતી. ક્ષણમાં ક્રોધ, ક્ષણમાં નિરાશા અને ક્ષણમાં વિષાદ આદિ નાના પ્રકારના વિકારો તેના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવીને વિહ્વાલને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. તે કોપથી દાંત હેઠા આવવા લાગ્યો અને સંતાપથી તેના હાથોની મુઠ્ઠીઓ પોતાની

મેળે જ વળવા લાગી. આ વેળાએ એ નજીકથી તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો હોત, તો મહમ્મદે તત્કાળ ત્યાંનો ત્યાં જ તેને જહનમવાસિલ કરી નાખ્યો હોત!

પરંતુ દંતકીન બુજંગના કાપ પ્રમાણે મહમ્મદનો કાપ પણ ધીમે ધીમે શાંત થયો. ક્રુધા અને તૃપાથી આવેલી ગ્લાનિના યોગે તેને તંદ્રા આવી ગઈ. એ અસ્વસ્થ નિદ્રામાં મહમ્મદને એક સ્વપ્ન લાઈયું. એક અત્યંત રૂપવતી સુંદરી—સુરસુંદરી—હસ્તમાં દિવ્ય પ્રકાશ લઈને તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવા ત્યાં આવી. તેણે તેની મુક્તિ કરીને તેને કારાગૃહમાંથી બહાર કાઢ્યો. નજીકથીના એ ભયાનક કારાગારમાંથી મુક્ત થતાં જ બહારના મુક્ત તથા સ્વાતંત્ર્યયુક્ત સમીરનો શરીરને સ્પર્શ થયો અને તેથી મહમ્મદને જાણે નવીન જીવનની જ પ્રાપ્તિ થઈ!

પણ સ્વપ્ન કયાંય સત્ય થાય છે ખરાં કે? બીજાં સ્વપ્ન બલે સત્ય સિદ્ધ ન થતાં હોય, પણ મહમ્મદનું એ સ્વપ્ન તો અક્ષરે અક્ષર સત્ય નીવડ્યું. “આલીજનાબ, હું તમારી મુક્તિ કરવામાટે જ અહીં આવી છું!” એવા શબ્દો કાંઈએ મંજુલ સ્વરથી ઉચ્ચાર્યાં મહમ્મદને બાસ થયો; તેમ જ પોતાના શરીરપર કાંઈ પોતાના પુષ્પસુકામળ હસ્તનો સ્પર્શ કરીને તે હસ્તને આમતેમ ફેરવે છે, એમ પણ તેને લાગ્યું. તત્કાળ તેની તંદ્રાનો ભંગ થઈ ગયો, તેણે નેત્રો ઉઘાડીને જોયું તો સ્વપ્નગત દશમ પ્રમાણે ખરેખર જ એક અત્યંત લાવણ્યમયી લલના પોતાના કોમળ હસ્તમાં એક લઘુ દીપક લઈને પોતાના બીજા કુસુમકરવડે તેને પસવારતી હતી, એમ તેના જોવામાં આવ્યું. મહમ્મદનાં નેત્રો બિધડતાં જ વીણા વિનિદિત સ્વરથી તે સુંદરી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે;—“આલી-જનાબ, હું તમારી મુક્તિ કરવામાટે જ અહીં આવી છું.”

“તમે કાણ છો?” મહમ્મદે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

યુવતીએ હસીને ઉત્તર આપ્યું કે;—“અત્યારે જ આપના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. આપ કૃપા કરીને સત્વર મારી પાછળ આવો.”

લેશમાત્ર પૂર્વપરિચય ન હોવા છતાં તે સુંદરીના પોતા સાથેના આવા આત્મલાવર્ણક વર્તનને જોઈને મહમ્મદ અતિ વિસ્મયચકિત થઈ ગયો. તે જોત્યો;—“આપણો લેશમાત્ર પણ પરિચય ન હોવાથી હું તમારા વચનમાં કેવી રીતે વિશ્વાસ રાખી શકું વારુ? હું એક ચોર પ્રમાણે આ કિલ્લામાંથી નહાસી જવા નથી ઇચ્છતો. એક બંદીવાનને મુક્ત કરવાનો તમને શો અધિકાર છે, એ પ્રથમ મારે જાણી લેવું જોઈએ.”

. તેના અવિશ્વાસદર્શક ભાષણને સાંભળીને યુવતી પાછી જરાક

હસી! અદાહા! તે સુંદરીના તે સ્મિતમાં કેરી અલૌકિક રમણીયના દૃષ્ટિગોચર થતી હતી! આવા સુંદર મૃદુ હાસ્યને કાર્ષ્ણ્ય રમણીના અધરોપર વિરાગભાન થયેલું કુમાર મદુમ્મદે કદાપિ જોયું નહોતું.

રમણીના કેસળજનો તેના પૃથ્થલાગપર વિસ્તાર થયેલો હતો. તેના શરીરપર પીરોછરંગની મણિખયિત ઓઢણી હતી, અને ઓઢણીની નીચે ગુલાબી રંગનો પગ સુધી લંબાયેલો પેશવાજ હતો. તેના મુખમંડળમાં અતુલ સ્વર્ગીય પ્રભા વિલસતી હતી અને અધરોપર સુધામધુર મૃદુસ્મિત શોભતું હતું. તે તરુણીના એક હાથમાં દીપ હતો અને બીજા હાથ તેણે પોતાની હડપચીને અડકાવ્યો હતો.

યુવતીએ સહાસ્ય મુદ્રાથી કહ્યું:—“ત્યારે તો પ્રથમ આપ પોતે જ મને પોતાનો પરિચય આપો.”

સુંદરીના આ સરળ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવામાં કુમારે જરા પણ આનાકાની કરી નહિ. તેણે જણાવ્યું કે:—“હું ભારિ બદશાહ ઔરંગઝેમનો મોટો પુત્ર છું અને મારું નામ કુમાર મદુમ્મદ છે.”

‘કુમાર મદુમ્મદ’ એ નામ સાંભળતાં જ તે રમણી જરાક અમ-હાને પાછી હટી ગઈ. કેટલીકવાર પછી તે બોલી કે:—“કુમાર આ અગ્નિ-ચારી અને અપ્રગટ્થ અમંગલા સાહસની ક્ષમા આપશો, એવી આશા છે. મારા વાનિદ સાથે આપનું જે સંબાધણ થયું હતું, તે પડદા પાછળ રહીને મેં આદિથી અંતપર્વત સાંભળ્યું હતું.”

“સુંદરિ, ત્યારે તું નરકઅલીખાનની નૃત્યનરર કુખ્તર કે? એ પંકપૂર્ણ સલ્લિલમાં તારા સમાન સુવર્ણ સરોજનો જન્મ! આ નરકરૂપ રાજ્યમાં તારા જેવી સુર સુંદરીનો હિલ્લ! મારી મુક્તિમાટે આટલો બધો પરિશ્રમ વેઠવાનું તને શું કારણ?” મદુમ્મદે કહ્યું.

રમણીએ કુમારના એ પ્રશ્નનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું. તે મનોગત કહેવા લાગી કે:—“આપની મુક્તિ કરવાને હું શામાટે આટલી બધી ઉત્સુક થઈ રહી છું, એ હું આપને શું જણાવું? આપના દર્શનનો પ્રથમ લાભ મળ્યો હતો, ત્યારપછી આજે જ પુનઃ આપના દર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે. આપનું પ્રથમ દર્શન થયું, ત્યારથી એક સુંદર મૂર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં નિરંતર નિવાસ કરી રહી છે—દિવસ અને રાત્રિમાં એક ક્ષણ માત્ર પણ તે ત્યાંથી ખસતી નથી! તે મૂર્તિ કોની વારુ? મારા મનનું બળાતકારે હરણ કરીને પોતાના વિજયના પૂર્વ ચિહ્ન તરીકે પોતાની મૂર્તિને મારા હૃદયમાં સહને માટે સ્થાપનાર આપ જ તે પરાક્રમ-શાલી વીરપુરુષ છો! પણ પ્રત્ય હોવાથી આપ મને વિસરી ગયા છો, અને હું સ્ત્રી હોવાથી આપને વિસરી ગઈ નથી, તેમ જ ભવિષ્યમાં વિસરી

નહિ, એ શક્ય પણ નથી. નવરોજના ઉત્સવમાં આગરામાં થયેલા આપના દર્શનને હું કદાપિ મારા રમણુમાંથી દૂર કરી શકવાની નથી.”

ધણીવાર સૂધી પોતાના પ્રશ્નનું ઉત્તર ન મળેલું જોઈને કુમારે પુનઃ પૂછ્યું કે;—“ઉત્તર આપવામાં આવેલો બધો વિચાર શાનો?”

“વિચાર કાંઈ પણ નથી; આપ ઝટપટ મારી સાથે ચાલો.”

એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારતાં મહમ્મદ તેની પાછળ ચાલતો થયો. ચાલતાં ચાલતાં મહમ્મદના જોવામાં આવ્યું કે, તે રમણી એક મોટા નગીરદાર નવાબની કન્યા હોવા છતાં અત્યારે તેના શરીરપર એક પણ અસંકાર નહોતો; છતાં તેના સ્વર્ગીય સૌન્દર્યની છટા કાંઈ ઓર જ દેખાતી હતી. અસંકારશૂન્યતાના યોગે તેનું નૈસર્ગિક લાવણ્ય અધિક જ વિશ્વસતું હતું.

પોતાની ઉદ્ધારકર્ત્રીના વસ્ત્રમાં કાંઈ બાધિલું છે, એમ પણ કુમારના જોવામાં આવ્યું. તેણે તેને મહા ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું કે;—“સુંદરિ, મારી ધૂદતાની ક્ષમા કર. તારા વસ્ત્રમાં આ શું બાધિલું છે વાર?”

યુવતીએ એ પ્રશ્નનું પણ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યું. જરાક હસીને તેણે કહ્યું કે;—“દિલ્લીશ્વરના પૌત્રની જિજ્ઞાસાશુદ્ધિ તો મહાતીવ્ર છે ને શું!”

થોડા જ વખતમાં તે બન્ને કિલ્લાના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યાં, અને તત્કાળ બંધ દરવાજા ધડકા દેતા કે ખુલ્લા થઈ ગયા. તે દરવાજાની રહામે એક પ્રહરી નમ્ર તસ્વાર લઈને જોબો હતો. તેણે પૂછ્યું;—“મારી શી વ્યવસ્થા કરી છે?”

યુવતીએ પોતાના વસ્ત્રમાં બાધિલી વસ્તુ તે પ્રહરીને આપીને કહ્યું કે;—“શુભામ, આ વેશવાથી જે કીમત આવશે, તેના યોગે તારા માસિકની શુભામગીરીમાંથી તું ખુશીથી પોતાનો છૂટકો કરી શકીશ; એટલું જ નહિ, પણ તું અમીર પ્રમાણે પોતાની આખી જિન્દગી અવશ્યઆરામમાં વીતાડી શકીશ!”

રમણીએ તે પ્રહરીને આપેલો પદાર્થ તે હીરાનો એક બહુમૂલ્ય અસંકાર હતો, એમ મહમ્મદના જાણવામાં આવી ગયું. ‘એ ઉદાર હૃદયની સુંદરીએ પોતાનું સર્વસ્વ આપીને મારો છૂટકો કર્યો, એ એનો કેટલો બધો ઉપકાર!’ આવો વિચાર મનમાં આવવાથી કુમારનું હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ગદ્ગદિત થઈ ગયું. ગળગળા સ્વરથી તેણે સુંદરીને કહ્યું કે;—“સુંદરિ, તારા આ ઉપકારોનો બદલો મારાથી કદાપિ વાળી શકાય તેમ નથી. પોતાના નામને નિર્દેશ કરીને આ મહમ્મદનાં શ્રવણોને તું કૃતાર્થ કરીશ કે?”

“આ હતભાગિનીના નામને જાણવાથી દિલ્લીશ્વરના પૌત્રને શો લાલ થવાનો હતો વાર?”

“કેમ વારુ? આ હતભાગી પોતાની જીવનદારીનું નામ પણ ન જાણે, એના કરતાં વિશેષ દુર્ભાગ્ય ખીજું શું હોઈ શકે?”

“આ દારીનું નામ જનતઆરા.”

“અહાહા—જનતઆરા—જનતઆરા! કેવું અને કેટલું સુંદર નામ! જેનું નામ આટલું રમણીય છે, તે પોતે કેવી અને કેટલી બધી રમણીય હોવી જોઈએ! આજ સૂધીમાં અનેક રમણીઓનાં નામ મેં સાંભળ્યાં છે, તેમાં આનું સુંદર અને આનું મિષ્ટ નામ અઘાપિ એક પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. જનતઆરા, ગિદિસ્તની દૂરોને પણ લલ-વનારા તારા આ સૌન્દર્ય તથા મોટા ઓઢિયાઓને પણ અનુકરણીય થાય તેવા તારા આ સદ્ગુણોને જોઈને હું એમ જ કહું છું કે, તારા જેવી માત્ર તું જ છે અને તારો અવતાર ધન્ય છે. હે દેવપ્રાણા, મારા-માટે તું તારા જીવને વિનાકરણુ યાને જોખમમાં નાજે છે!”

“કુમાર, મારે હજી પણ આપને થોડાક આગળ પહોંચાડવા જોઈશે. આપ મોટે રસ્તેથી જરો નહિ. જો રાજમાર્ગમાં જરો, તો આપ તરકાળ પકડાઈ જરો. કારામારમાંથી આપના છૂટી જવાની વાત વધારેવાર છાતી રહી શકે, તેમ નથી. મારા વાવિદ નજીક અશ્વીપાનના તીવ્રણુ સુદ્ધિજને પરાજિત કરી શકે, એવા મનુષ્ય હિન્દુસ્તાનમાં બહુ જ થોડા મળી શકવાના; એ મારે આપને નવેસરથી જણાવવું પડે તેમ તો નથી જ.”

“સુંદરિ, તે જ કારગૃહમાંથી મારો છૂટકો કર્યો છે, એ વાત જો તારા પિતાના જાણવામાં આવે, તો તે તને શું શાસન કરે વારુ?”

“એ પ્રશ્નના જિહ્વાપોહને આ પ્રશ્ન નથી. હવે હું આપની રમ લઉં છું, અને આરા રાખુ છું કે, અવશ્ય કોઈવાર તો આપણી મુલાકાત થવાની જ; ખરું કે નહિ?”

અચાનક પાછળથી કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તે સાંભળતાં જ જનતઆરા ચમકી ગઈ; પરંતુ તેને જાત્યું કે, એ વ્યર્થ આસ યથેતો હોયો જોઈએ.

કુમાર મદમદ જનતઆરાની આરા લઈને આવતો થયો. નંબામ-નેદિની પણ શૂન્ય હૃદયથી ધીમાં પગલાં ભરતી કિંઘા તરફ પાછી વળી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

પ્રણયિની

૨ જનીકાંત ચંદ્ર પૃથ્વીપર શુભ્ર જ્યોત્સ્નાની વૃષ્ટિ વર્ષાવતો હતો. ચંદ્રિકાની અત્યંત વિમળ અને તરલ રજતધારાના ચોગે અનર્ણનીય શોભા ધારણ કરી હતી. આકાશમાં નક્ષત્રનંડવરો

ચંદ્રમાં પ્રસન્ન મુદ્રાથી હસતો હતો. પ્રકૃતિ જાણે પોતાના પ્રિય વસ્ત્રભ સાથે થયેલા મિલનના યોગે આનંદાતિશયથી ભ્રમિષ્ટ ક્રિયા ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો. શુભ્ર કૌમુદીના સુખકારક સ્પર્શથી આજે અનેક ધવલ વનમલ્લિકાઓ પ્રકુલ્લ થઈ હતી. એ જ્યોત્સ્નાસાગરમાં સ્નાન કરતા ચક્રાર આનંદથી ધતસ્તતઃ ઉડતા હતા. એવા પ્રકુલ્લ ચંદ્રપ્રકાશમાં કુમાર મહમ્મદ તિમિરાર્કાત ખિન્ન મનથી બહારગઢના રાજમાર્ગમાં ચાલતો થયો.

જે સ્થળે પોતાના અશ્વને બાંધીને કુમાર કિલ્લામાં ગયો હતો, હાં આવીને તેણે જોયું તો તેનો અશ્વ નહોતો. ‘બહારગઢમાંને ઠાઈ ઓટ્ટો સિપાહી તેને લેખાવી ગયો હશે,’ એવી તેના મનમાં કલ્પના આવી. આવા ગંભીર નિશાઘણે શત્રુ નગરીમાં તે એકલો જ હતો. આત્મરક્ષણ-યાદિ જનતઆરાએ આપેલી એક તકવાર જ તેની પાસે હતી. ધીમે ધીમે તે નગરની સીમાને ઉલ્લંઘી ગયો. બહારગઢની સીમા પછી પાંચ ગાઉનો પથ કાપે ત્યારે જ તે પોતાના પિતાના શિબિરમાં પહોંચી શકે એમ હતું. કુમાર શૂન્યહૃદયથી ચાલ્યો જતો હતો. તેના હૃદયમાંના ચેતન્યને જાણે ઠાઈ હરી ગયું હોયની, એમ જ તેને ભાસ્યા કરતું હતું અને જે વ્યક્તિએ તેને હરી લીધું હતું, તેણે તેના બદલામાં કુમારને ઠાઈ પણ આપ્યું નહોતું. મહમ્મદના ચિત્તની આવી વિલક્ષણ સ્થિતિ થવાથી તે પોતાના કર્તવ્યને અને પિતૃકાર્યને ભૂલી ગયો. તેને ઠાઈ પણ વિધયનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. તેના હૃદયમાં ઠાઈનો પ્રદીપ્ત રૂપવદ્ધિ બંધકર જ્વાળા સહિત બળતો હતો! તે જો કે શૂન્યહૃદય થયો હતો, તોપણ એટલું માત્ર તેને નિશ્ચયપૂર્વક ભાસતું હતું કે, —“જો એ દિવ્ય રૂપવતી વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ થાય, તો મારી સર્વ આશાઓની પૂર્તિ થવાનો સંભવ છે. એ લાભ સમક્ષ રાજ્ય, સિદ્ધાસન અને કર્તવ્ય આદિ સર્વ તુચ્છ અને યત્કિંચિત્ છે!”

તે વ્યક્તિ કઈ, તે વાંચકાને અમારે જણાવવું જોઈશે કે? જન-તઆરાના સ્વર્ગીય લાવણ્યવડે કુમારનું હૃદય પરિપૂર્ણ થઈ ગયું હતું. જનતઆરાના દર્શન અને પરિચય પછી તે નજીકઅલીએ પોતાના કરેલા અપમાનને, રાજકાર્યને તેમ જ પોતાના કર્તવ્યને પણ ભૂલી ગયો! જનતઆરાએ મહમ્મદને જીવન આપ્યું—સ્વાર્તવ્ય આપ્યું, પણ તે તેના હૃદયને હરી ગઈ! પ્રણયના રાજ્યમાં આવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ જ દષ્ટિ-ગોચર થયા કરે છે.

કુમારને પાંચ ગાઉનો લઘિા અને કંટાળાભર્યો પંથ પગે ચાલીને જ કાપવાનો હતો. ‘આ પંથને કાપીને હું મારા શિબિરમાં કેવી રીતે પહોંચી

શકીશ' એના તેને મહા વિચાર થઈ પડ્યો. પ્રવેદનજીથી તેનું સમસ્ત શરીર તરબોળ થઈ ગયું હતું, અને ક્ષાન્તિથી તે સર્વથા ગળી ગયો હતો. અચાનક પાછળના ભાગમાંથી તેને ઘોડાના ટાંપાને અવાજ સંભળાયો, 'પાછળથી કેઈ પણ ઘોડાને દોડાવતો આવતો હોવો જોઈએ' એવો તેને લાગ્યો. 'મને પકડવામાટે નજીકથી સ્વાર મોકલેલા હોવા જોઈએ' એવો તેને સંશય આજો. ત્યાં જ ચોલી જઈને તેણે પાછા ફરીને જોયું, પણ કેઈ પણ તેના જોવામાં ન આવ્યું.

એટલામાં અચાનક કેઈના ગાંધર્વસદૃશ કંઠમાંથી નીકળેલા સંગીતની, સુસ્વર સહરીઓ કુમારના કર્ણપથમાં આવીને અથડાઈ. તે શુભ-જ્યોત્સ્નાપુલકિત રાત્રિના સમયમાં કેઈ અતિ સુસ્વર કંઠથી ગાતું હતું. તે સંગીતસહરીથી ત્યાંના સર્વ પ્રદેશ વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો.

ચંદ્રિકાના સામ્રાજ્યમાં, ચાંત ગંબીર નિશાકાળે, અધારૂદ થઈને આવા મધુર સ્વરથી કોણુ ગાતું હતું, એ જોવાને મહામ્મદ અતિશય ઉત્કંઠિત થયો. અલ્પસમયમાં જ એક સ્વાર આવીને તેની સ્હામે ઊભો રહ્યો. કુમારપર હાંટિ પડતાં જ તેનું સંગીત બંધ પડી ગયું. સ્વારે જરાક દમથી જ સવાલ કર્યો કે;—“એ કોણુ જાય છે ત્યાંથી?”

“તું કોણુ છે?” કુમારે સ્હામે પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ગમે તે છું, પણ ચોર પ્રમાણે પશાયન કરનાર તું કોણુ છે, તે પહેલાં જણાવી દે.” સ્વાર બોલ્યો.

કુમારે કોણુથી સ્વાર પાસે જઈને હર્કશ સ્વરથી પોકાર કરી કહ્યું કે;—“તને તારી શક્તિનો આટલો બધો ગર્વ છે, તો હવે હું પણ બતાવી આપું છું કે, આ તારો કફો કોણુ છે તે!”

તે સ્વાર જે ઘોડાપર બેઠેલા હતા, તે તેના પોતાનો જ ઘોડો હતો. એ તો ઠીક આપણે રહી રહીને જ કુમારના જણવામાં આવ્યું. આશ્ચર્ય-ચકિત થઈને કુમારે કહ્યું કે;—“આ ઘોડો તો મારો છે, તે તને ક્યાંથી મળ્યો?”

“ગમે ત્યાંથી મળ્યો. હું તને પકડવા માટે આવ્યો છું, એટલે તારે હવે વધારે ગડબડ ન કરવી. ગુપત્યુપ મારા તાબે થઈ જા. કોનો ઘોડો અને ક્યાંથી મળ્યો, એની તને શી પંચાત વારુ?”

“એમ કે? ત્યારે તો હવે તને અને જો તારી સાથે બીજા સ્વારો હોય તો તે સર્વને પણ આ ઘોડો કોનો છે, એ હું સારી રીતે સમજાવી દઈશ.”

“તારી આ ગીદડ લપટાથી બંધી જનારો આ જવાંમર્દ નથી. તને પાછો બોલાવવામાટે મને નજીકથી જાણીએ મોકલ્યો છે. તને બંદી

વાસમાં નાખવામાટે હવે તેમને પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો છે અને તેથી તારી મારી માગવામાટે જ તેમણે તને પાછો બોલાવ્યો છે.”

“શામાટે ? આગળ ક્યો હતો, એના કરતાં પાછો વધારે આદર સત્કાર કરવામાટે કે ? જસ, હવે આવવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, જેટલો થયો તેટલો સત્કાર સંપૂર્ણ છે.”

“કદાચિત્ તેમ પણ હોય. પણ તું ગુપચુપ મારી સાથે ચાલ; નહિ તો તને ચતુર્થજ કરીને તથા મારીફરીને બગાડકારે લઈ જવો પડશે. ઐરંગઝેબને સાહબનુદો અને તે આટલો નાદિમત-નામદ !”

સ્વારના આ શબ્દો સાંભળતાં જ કુમાર ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયો. તેની તસ્વાર ચાનમાંથી બહાર નીકળી પડી. સ્વારના કંઠપ્રદેશને તાકીને તે તસ્વારનો વાર કરવા જતો હતો, એટલામાં સ્વારે અતિશય ચપળતાથી ઘોડાપરથી નીચે દૂકા માર્યો અને કુમારને દડ આંશિંગન આપી પોતાના બાહુપાશમાં બદ્ધ કરી લીધો !

આ વિશ્વશણુ ચમત્કારને જોઈને મહમ્મદ તો દિગ્મગ્ધ જ બની ગયો. તે આંશિંગન કઠોર શરીરના પુરુષનું તો નહોતું જ-તે સ્પર્શ તેને કામળ પુરુષના સ્પર્શ સમાન લાગ્યું ! તેણે તે સ્વારને આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી પ્રશ્ન કર્યો કે:-“તું આવો અમત્કારિક પુરુષ કાણ છે વા ?”

તે સ્વારે પોતાના મસ્તકપરના મંદિલને ઉતારીને દૂર દૂંધી દીધું અને અખંડ હાસ્યવ્યાપારનો આરંભ કરી દીધો. કેટલીકવાર પછી તેણે કહ્યું કે,-“જી હા, હું અમત્કારિક પુરુષ છું ખરો. કુમાર, આપ મને જોળખી ન શક્યા ને ? બાઈ, આ કેવું આશ્ચર્ય ! આવા બોળા નીજ-વાનને તે ઐરંગઝેબે દૂતકાર્ય કરવા કેમ મોકલ્યો હશે ? આ તો વિવાહની વર્ષા કરી આવે, એવી ભૂત્તિ જ જણાય છે ને શું !”

હવે તે પાપિયસીને મહમ્મદે જોળખી અને કહ્યું કે:-“કાણ, તું જહાનબાદશ ? તું આ વેશમાં આટલી મોડી રાત્રે અને અહીં ક્યાંથી ?”

“તમારામાટે જ કુમાર !”

“મારામાટે તે આટલો બધો પરિશ્રમ શામાટે વેદ્યો ?”

“આ સવાલ તમારા મુખમાંથી ? તમે મારા જીવનસર્વસ્વ છો-તમારા વિના આ જહાનબાદશને એક ક્ષણ પણ સુખસમન થઈ પડે છે. જ્યારથી તમારા બહારગઢ તરફ એકલા જવાની વાર્તા મારા જાણવામાં આવી, સારથી મારા હૃદયમાં ભય અને સંશયનો સંચાર થતાં મારી શાંતિનો સંહાર થઈ ગયો હતો. તમારા સિરપર અવસ્ય કાંઈ પણ સકટ આવશે જ, એમ મારી મનેદેવતા મને કહેવા લાગી. એ કારણથી આકણનો વેશ લઈને હું તમારી પાછળ જ નીકળી પડી અને ચુકિત

પ્રયુક્તિથી બહારબહાર કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. તે પીટ્યા નજીકથી તમને બહિવાન કર્યોના સમાચાર થોડા વખતમાં જ મારા સાંભળવામાં આવ્યા.”

“એ સમાચાર તને સાચા મળ્યા. પણ પછી શું થયું?”

“કારાગૃહમાંથી તમારો છૂટકો ટેવી રીતે કરવો, એના માર્ગ મને મળી ન શક્યો. તમારો છૂટકો તો જરૂર થવો જ જોઈએ, પણ તે કરવો ટેવી રીતે? સંધ્યાકાળ થવા પછી બહારના કોઈ પણ અગાત મનુષ્યને તેઓ કિલ્લામાં રહેવા નથી દેતા; એટલે મારું સર્વ કૌશલ્ય બ્યર્થ થયું. સંધ્યાકાળ થતાં જ અધિકારીઓએ મને કિલ્લામાંથી બહાર હાંકી કાઢી. કિલ્લાની બહાર આવ્યા પછી તો તમારો છૂટકો નિશ્ચે મારી સર્વથા નિરાશા જ થઈ ગઈ. એટલામાં તમારો થોડો એક ઠેકાણો બાંધેલા મારા જોવામાં આવ્યો. એ થોડાને લઈને હું એક મુસાફિરખાનામાં ગઈ અને ત્યાં થોડાને ધૂપાવી રાખ્યો.”

“વારુ, ત્યાર પછી શું કર્યું?”

“કિલ્લાના દરવાજાપર જે પહરેગીરો રહે છે, તેમની સાથે સંધાન સાંધીને જો તેઓ કિલ્લામાં જવા દે, તો ચલ કરી જોવો, એવા ઉદ્દેશથી હું પાછી ત્યાં ગઈ. મારી ધાગણા પ્રમાણે એક પહરેગીરને મેં તત્કાળ વશ પણ કરી લીધો. તે જરૂર મને અદર જવા દેશે, એવી આશાને મારા મનમાં ઉદય થતો હતો એટલામાં મારું દુર્ભાગ્ય પુનઃ આરું આવ્યું. તે પહરેગીરનો પહેરો બદલાયો અને તેની જગ્યાએ બીજો પહરેગીર આવ્યો. એ બીજા પ્રહરીના મનમાં મારાવિશે સશય આવતાં મને તેણે ત્યાંથી હાંકી કાઢી. ‘આ ગરીબ માણસને માત્ર એક રાત કિલ્લામાં આશ્રય આપો,’ એમ કહીને મેં તેની ધણી વિનવણી કરી, પણ તે એકનો જ ન થયો અને કહેલા લાગ્યો કે, ‘શહરમાં મુસાફિરખાનું છે, ત્યાં જઈને રાત વીતાડ.’ હું લાચાર થઈ ગઈ.”

“પછી તું મુસાફિરખાનામાં ગઈ કે? અને ત્યાં જઈને તે શી કૃતિ કરી?”

“ન જાઉં, તો શું કરું? બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન દેખાયાથી મેં અતે સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક શબ્દને બહાર કાઢ્યું. મેં આપને યાદ કરીને બોરબોર જેવડાં આસુ વર્ષાવ્યાં. તમારી મુક્તિમાટે મેં પરવર-દિગારની અનેક પ્રકારે પ્રાર્થના કરી. અતે મનમાં વિચાર કર્યો કે, રાત્રિ ત્યાં જ વીતાડીને પ્રભાતમાં તમારી મુક્તિનો ઉપાય કરવો.”

“તારો આવો નિયાર છતાં અત્યારે રાત્રિના સમયે જ અરાયમાંથી બહાર કેમ નીકળી આવી વારુ?”

“જીવળ તમારા દર્શનમાટે જ. અનેક યત્ન કરવા છતાં મને ત્યાં નિદ્રા ન આવ્યા. મનમાં અશાંતિ વધી જવાથી હું તડક્યા કરતી હતી. એ મુસાફરખાનું શહેરના ઠેક એક છેડાપર આવેલું છે, એટલે ત્યાંથી શહેરમાં જતા આવતા બધા વટેમાર્ગીઓ બેવામાં આવ્યા કરે છે. છેવટે જ્યારે તમે ત્યાંથી જતા મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા, તે વેળાએ મારા મનમાં જે આનંદ થયો, તેનું વર્ણન કરવાની મારી વાણીમાં શક્તિ નથી. તમને કારાગૃહમાંથી છૂટેલા બેઠને મારા દર્શને અવધિ થયેલ તત્કાળ આ વેશ ધારી લઇને અશ્વારૂઢ થઈ હું તમારી પાછળ આવવાને નીકળી. તમે બાકુળ થઈ ગયા હશે અને અત્યારે તમને ઘોડાની ધણી જ જરૂર હશે, એવો મેં મનમાં તર્ક ક્યો. આપના ખાન-પાનમાટેની પણ મેં થોડી ધણી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. જે ઇચ્છા હોય, તે—”

“એ બધી ખટપટ અત્યારે રહેવા દે; પણ તું ગાતી’તી કેમ, એ પહેલાં કહે.”

“આ કેવો પ્રશ્ન? હૃદયમાં આનંદ માતો નહોતો, એટલે તેને ગાયનના રૂપે બહાર કાઢતી હતી. આ વિમલ ચંદ્રપ્રકાશ, આ મૃદુ મલયસમીરણ, આ શાંત પ્રકૃતિ અને એ સર્વ કરતાં આપની થયેલી બંધનમુક્તિ તથા આપના દર્શનનો લાભ, એ સર્વના યોગે મારા હૃદય-સાગરમાં આનંદની ઊર્મિઓ ઢિછળવા લાગી અને એ સર્વનો વેગ અનિ-વાર્ય થવાથી તે વેગ અંતે મારા મુખદ્વારમાંથી સંગીતના રૂપે બહાર નીકળવા લાગ્યો.”

કુમારનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહનું વહન થવા લાગ્યું—તેણે જહાન-આરાને ગાઢ પ્રેમલિંગન આપ્યું. જહાનઆરાના તે ચંદ્રિકાશોભિત આરક્ત ઓઠોપર સુંબનની અસ્પૃષ્ટ રેખા પણ પ્રતિબિંબિત થઈ. કુમાર મહમ્મદ પ્રેમભાવથી તેને કહેવા લાગ્યો કે;—“જહાનઆરા, મારામાટે તે આટલો બધો શ્રમ શામાટે વેઠ્યો વારુ?”

“પાછો એના એજ સવાલ? મારા એ પરિશ્રમ વેઠવાના રહસ્યને આપ સમગ્રી શકો તેમ નથી. આપ મોટા લોક, એટલે કે બાદશાહના પુત્ર છો; એટલે આપની પ્રિયતાઓ તો અનેક હશે; પણ આપના વિના મારો વલ્લભ ખાંભે કાઈ પણ નથી. આપના પિતાએ મને યુદ્ધમાં બંદિની કરી લાવીને આપની પરિચારિકા તરીકે રાખી હતી; એટલે આજે જે વર્ષથી હું આપના સહવાસમાં રહું છું. મારા હૃદયમાં મેં આપને અચલ સ્થાન આપેલું છે. આ બધી વાત આપના બાલ્ય-વામાં હોવા છતાં આપ મને સવાલ કરો છો કે, આ પરિશ્રમ મેં શામાટે વેઠ્યો?”

તે સ્વચ્છ ચંદ્રપ્રકાશમાં જહાનઆરાનાં નેત્રોમાંથી પડતા અશ્રુમિન્દુ-ઓ સ્પષ્ટતાથી કુમારના જોવામાં આવ્યા. મહમ્મદ પણ કાંઈક લજ્જિત થઈ ગયો. આવા પ્રસંગે જહાનઆરાને આમ પૂછવું યોગ્ય નહોતું.

—જાતક—

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

સુરસુંદરી કે પિશાચિકા ?

જેના શિખરે અનેક રક્તપતાકાઓ ઉડતી હતી, એવા વિસ્તીર્ણ બાદશાહી તંબૂના એક દીપોન્મળવસિત દાલાનમાં, જેણે સ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં, મસ્તકે મંદિલ હતું, અને જે વધારે ઊંચો નહોતો, તેમ જ વધારે નીચો પણ નહોતો, એવો મધ્યમ બાંધાનો એક તેજસ્વી પુરુષ પ્રભવસિત શમાદાન પાસે બેસીને લક્ષ્યપૂર્વક કેટલાંક ગુપ્ત પત્રો વાંચવામાં નિમગ્ન થયો હતો. તેના તે સુંદર સ્મર્યુર્મકિત મુખમંડળમાં ક્ષણમાં વિષાદ તો ક્ષણમાં હર્ષ, ક્ષણમાં ચિંતાશૂન્યતા તો ક્ષણમાં ક્રોધ અને ક્ષણમાં આશા તો ક્ષણમાં નિરાશા ઇત્યાદિ વિગ વિગ વિકારો ક્ષણે ક્ષણે દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. સ્હામેની કન્યાતપર મણિખચિત દાન અને તલ્વાર લટકતી હતી. સમસ્ત તંબૂમાં એ વિના વિશ્વાસની ખીછ કાંઈ પણ વિશેષ વસ્તુ જોવામાં આવતી નહોતી.

એ સમયે રાત્રિનો ત્રણ પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. આકાશમંડળમાં ચંદ્રમા જણે કલાન્ત થઈને વિશ્રાંતિમાટે ત્વરાથી નિજ-ધામપ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો! ચતુર્દિશામાં શાંતિદેવીના સામ્રાજ્યને વિસ્તાર થયો હતો. પશુપક્ષી નિઃશબ્દ, વાયુ ગતિહીન અને નિઃસર્ગ-સુંદરી નિસ્તબ્ધ! આટલું વિશાળ અને જનપૂર્ણ મુગલશિખર પણ અત્યારે સર્વથા પ્રશાંત અને શબ્દહીન જ દેખાતું હતું. આટલી મોડી રાત્રે નિદ્રાને બદલે જાગરણનું સેવન કરતો જેટલો ચિન્તામગ્ન પુરુષ ખીજે કાંઈ નહિ, પણ શાહનશાહ શાહજહાનનો શાહનુદો ઔરંગઝેબ પોતે જ હતો.

ઔરંગઝેબ અત્યારે ચિંતાના ભારથી ઉદ્વિગ્ન દેખાતો હતો. હાલમાં તેનાપર એક મોટું સંકટ આવી પડ્યું હતું, એમ કહેવામાં કરો. પણ પ્રત્યવાય નથી. એ સંકટને કેવી રીતે ટાળવું, એના વિચારમાં તે પડી ગયો હતો. એક તરફ દિલ્હીનું સિદ્ધાસન અને સામ્રાજ્યનું ઐશ્વર્ય તથા ખીજ તરફ પિતૃસ્નેહ, બંધુસ્નેહ અને માયા મમતા આદિ તેના મનને આકર્ષતાં હતાં. મણિખચિત સિદ્ધાસનની આસક્તિનો તેના હૃદયમાંની માયા મમતાપર વિજ્ય થવાનો, એવાં ચિન્હો દાવમાં ધીમે ધીમે, પણ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. કુમાર મહમ્મદ અઘાપિ બદારગઢથી પાછો

આવ્યો નહોતો, અને તેથી ઔરંગઝેબની ચિતામાં વણો જ વધારો થયો હતો.

દાલાનના દરવાજા પાસે એક મૂર્તિ આવીને ઊભી રહી. તત્કાળ ઔરંગઝેબની દૃષ્ટિ તે તરફ જતાં તેણે પૂછ્યું કે;—“કાણ છે?”

“જહાંપનાહ, કુમાર આવી પહોંચ્યા છે અને તે આપની આજ્ઞાની અપેક્ષા કરતા ઊભા છે.” એક સૈનિક નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું.

“તેને અહીં લઈ આવો.”

કુમાર મહમ્મદ મહિન મુખે તે દાલાનમાં આવી ઠાનિશ કરી. ઔરંગઝેબ સમક્ષ ઊભો રહ્યો. ઔરંગઝેબે બકુટીલાંમ કરીને પૂછ્યું કે;—“મહમ્મદ, તને પાછા ફરતાં આટલો બધો વિલમ કેમ થયો વારુ?”

કુમારે ધીમે ધીમે સમસ્ત વૃત્તાન્ત પોતાના પિતાને કહી સંભળાવ્યો. માત્ર જનતઆરા વિશે તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.

મહમ્મદે કહેલા વૃત્તાન્તને સાંભળીને ઔરંગઝેબનું મુખમંડળ સંતાપથી લાલિમામય થઈ ગયું. તે નિશ્ચયસૂચક કર્કશસ્વરથી બોલ્યો કે; “એમ છે કે? હીક! આવતી કાલે સૂર્યનો અસ્ત થવા પહેલાં જ બહારગઢ નામશેષ થઈ જશે અને તે ઉન્નત નજ્દઅલીનું છિન્ન મસ્તક મારાં ચરણોમાં આવી પડશે! મહમ્મદ, તે બીજો તો બધો વૃત્તાન્ત કહ્યો, પણ કારાગૃહમાંથી તારો છૂટકો કેવી રીતે થયો, એ વિશે તે કાંઈ પણ ન જણાવ્યું, તે કેમ વારુ?”

“નજ્દઅલીની દુષ્ટતરે કારાગૃહમાંથી મારો છૂટકો થયો.”

“એમ કે? ત્યારે તો રાક્ષસના ગૃહમાં દેવાંગનાનો જન્મ થયો છે, એમ જ કહેવું જોઈએ. તેની આ સેવાના બદલામાં અવશ્ય તેને એક દિવસે યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં આવશે! મહમ્મદ, તું શ્રમથી થાકી ગયેલો દેખાય છે, માટે જ અને વિશ્રાંતિ લે.”

કુમારને પણ એટલું જ જોઈતું, એટલે તરત ઠાનિશ કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસે પ્રભાતમાં સૂર્યનાં ઉજ્જવલ કિરણોના ઉદય સાથે જ કુમાર મહમ્મદ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો. તે ફાણથી, પ્રતિક્ષણે કૂચ કરવાનો હુકમ હમણાં થયો, અથવા ઘડી પછી થયો, એવા જ બાણકારા તેને થવા લાગ્યા. પરન્તુ તેમ થયું નહિ. ધીમે ધીમે સમય ચાલ્યો ગયો, સૂર્યાન્ત થયો અને રાત પડી, તોપણ કૂચનો હુકમ ન છૂટ્યો. મહમ્મદ પોતાના પિતાના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતો હોવાથી મનોગત તર્ક સહિત કહેવા લાગ્યો કે;—“બહુધા દિલ્લીથી કાંઈ મહત્ત્વનો સૂત્રો આવવાની પિતાજી વાટ જોતા હશે અને તેથી હજી તેમણે બહારગઢ-

પર હસ્યો કરવાનો હુકમ નથી આપ્યો. પિતાજીનો કાંઈપર પણ પૂરો વિશ્વાસ નથી.”

રાત્રિનો આરભ થયેલો હોવાથી મુગલ જાગણીમાંના પ્રત્યેક તંબૂમાં લાલ, પીળા અને લીલા રંગના દીપકો બળવા લાગ્યા! આકાશમાંનાં નક્ષત્રો હિમ્મતવાળી એ મિશ્ર પ્રકાશની શોભાના નિરીક્ષણમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. સંધ્યાકાળે નૌગત અને શરણાર્થ ઇત્યાદિ મધુર વાદ્યોના મંજુલ સ્વરથી સમસ્ત શિબિર નિનાદિત થઈ રહ્યું. એવા સુંદર સમયે કુમાર મહમ્મદ પોતાના તંબૂમાં બેસી કલ્પનાચક્રવર્તે અતુલ રૂપરાશિ જન્મતઆરાનું નિરીક્ષણ કરતો હતો! એટલામાં જહાનઆરા ત્યાં આવી લાગી અને હસિત મુદ્રાથી તેને કહેવા લાગી કે;—“ગઈ કાલે આખી રાતનો આપને અખંડ શ્રમ થયેલો હોવાથી આપની વિશ્રાંતિનો ભંગ ન થવો જોઈએ, એવી ધારણાથી દિવસે ન આવતાં અત્યારે હું આપની પાસે આવી છું. કુમાર, આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે ને? કાલ રાત્રે અને આજે દિવસે ગાઢ નિદ્રાનું સેવન કરવાથી આપને વિશ્રાંતિ મળતો સારો લાભ મળ્યો હશે, ખરું કે નહિ?”

“જહાનઆરા, આજે વિશ્રાંતિ તો ધણીજ સારી મળી છે. તારી તખીયત કેમ છે?” કુમારે પૂછ્યું.

કુમારના એ પ્રશ્નનું જહાનઆરાએ કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું. તે પોતાના વજ્ર તળે ધૂપાવીને એક સુંદર સુખનમાળા લાવી હતી, તે માળાને મઢા આદરથી કુમારના ગળામાં આરોપીને તે બોલી કે;—“આજે આખા દિવસનો પરિશ્રમ વેડીને આ પ્રુષ્પમાળા મેં આપના ગળામાં આરોપવામાટે જ તૈયાર કરી છે.”

જહાનઆરાના એ પ્રણયોપહારથી આનંદિત થઈને કુમાર સદાસ્ય મુદ્રાથી બોલ્યો કે;—“જહાનઆરા, મારામાં તારો ધણેજ પ્રેમ છે ખરો કે નહિ?”

“એની મારા મુખથીજ કબૂલાત કરાવવાથી આપને વધારે શો લાભ થવાનો હતો વારુ?”

“મારામાં તું શામાટે એટલો બધો પ્રેમ રાખે છે? મારામાં પ્રેમ રાખવાથી તને શો લાભ થવાનો છે?”

“એ હું કાંઈ પણ જાણતી નથી. આકાશમાં ચંદ્ર ઉદય પામે છે, તે ચંદ્રમાં લેકો શામાટે પ્રેમ રાખે છે વારુ? શીતલ વાયુના સ્પર્શથી કલ્લોલચાકુલ થતી નિર્ઝરિણી આનંદથી ડોલતી ડોલતી વહન કરતી હોય છે, તેની લોલલહરીની ક્રીડાને જોવામાં લોકોને જે અતિશય પ્રેમનો ભાસ થાય છે, તે શામાટે વારુ? મલયપર્વતસ્થ ચંદનના તેમજ

અન્ય મધુર પુષ્પોના સૌગંધને લૂટીને સમીરણ સમસ્ત જગતને મુગંધ-વડે ભરી નાખે છે, તેનામાં લોકોનો આટલો બધો પ્રેમ શામાટે જોવામાં આવે છે? આકાશમાં મેઘો ઉદ્ભવે છે, તેમના ચિત્રવિચિત્ર સૌન્દર્યથી લોકો શામાટે મોહમુગ્ધ થઈ જાય છે? અર્થાત્ કોઈનો કોઈ વસ્તુમાં શા કારણથી પ્રેમ બંધાય છે, એનો નિર્ણય થવો મહા કઠિન છે.” જહાન-આરાએ પ્રેમની સંદિગ્ધતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“પણ જહાનઆરા, આજ કાલમાં જ ખૂંખાર લડાઈ થવાની છે અને તે લડાઈમાં જો હું મરી ગયો, તો?”

“તો બીજું શું થવાનું હતું? તમારી પાછળ હું પણ મરવાની!”

“હું તો લડાઈના મયદાનમાં પડીશ અને દુશ્મનની તરફ જ મારું મૌત લાવશે; પણ તું કયા સાધનથી મરીશ વાર?”

“મારા મરણમાટે કોઈ પણ જૂઠા સાધનની અગત્ય નથી. તમારામાં મારો પ્રેમ હોવાથી તમારું મરણ જ મારા મરણનું કારણ થઈ પડશે. આપના જન્મતનશીન થવા પછી હું જીવતી રહી ચકીર થઈ કે? આપ લડાઈના મયદાનમાં જશો, અને હું નહિ જઈ શકું કે શું? આપ ગઈ કાલે બહારગઢ તરફ ગયા હતા; તો હું પણ આપની પાછળ તરત ત્યાં નહોતી આવી કે? હું પણ શરૂ થારીને રણાંગણમાં આવીશ અને જો આપનું મરણ આવશે, તો હું પણ મરીશ. જન્મ લાગતાં આપ ધાયલ થશો, તો હું આપની સેવા સૂચના કરીશ. આપ જહાનઆરાના જીવનસર્વસ્વ છો, એટલામાં જ આપે બધા સાર સમજી લેવાનો છે.”

જહાનઆરાના લાપણમાં ‘બહારગઢ’નું નામ આવ્યું, તે સાંભળીને કુમાર પુનઃ ચિંતામગ્ન થઈ ગયો. થોડીવાર સૂંધી વિચાર કર્યા પછી તેણે જહાનઆરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“જહાનઆરા, તું મારા ઉપર એક ઉપકાર કરીશ કે?”

“શી આદા છે, કુમાર?”

“પાછી એકવાર તું બહારગઢ જા.”

“શામાટે? જિન્દગીમાં પડવામાટે કે?”

“ના તેમ નથી. મારો એક રક્તો તારે ત્યાં લઈ જવાનો છે.”

“અને તે કેને આપવાનો ?”

“નજીકથી જાન બહાદુરની અડજ દુખ્તર જન્મતઆરાને.”

“સમજી!”

જન્મતઆરાના નામનિર્દેશથી જહાનઆરાના હૃદયમાં આઘાત થયો. જન્મતઆરા અપ્રતિમ રૂપશાલિની હતી અને વળી તેણે કુમારને

જીવનદાન દીધું હતું તર્કના સાહ્યથી જહાનઆરા સર્વ પ્રકારને
જાણી ગયેલી હોવાથી મહા ગભીર વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ

તેને ચિંતામગ્ન થઈ ગયેલી જોઈને કુમારે પૂછ્યું કે, “જહાનઆરા,
તારા વિચારમાં પડી છે ?”

“વિચાર વળી શાનો ? હ, પણ ત્યાં મારે ક્યારે જવું જોઈએ ?”

“આવતી કાલે પ્રભાતમાં આજે તું આ પાગેના તબૂમાં જ રહેજે”

“મને ખડારગઠ મોકલવાનું વિશેષ કારણ શું છે વારુ ?”

“બીજું વિશેષ કારણ કાંઈ પણ નથી જનનઆરાએ મારા પ્રાણનું
રક્ષણ કર્યું છે, એટલે તેના પર મેં એક કૃતજ્ઞતાદર્શક પત્ર લખ્યું છે”

“તો એ પત્ર કાંઈ ઘોડેસ્વાર માર્કિત મોકલે, તો ન ચાલી શકે કે ?”

“નાહિ, ઘોડેસ્વારને મોકલવાથી ગોટાળો થવાનો સંભવ છે
દુસ્મનના શહરમાં ઘોડેસ્વાર માર્કિત મોકલે તો પત્ર પકડાઈ જશે અને
મહા અનર્થ થશે ! તું જાણ, તો તે પત્ર કાંઈ પણ પ્રકારની કનિષ્ઠતા
નિના જનનઆરાના હાથમાં આપી આવીશ અને કાંઈ ગડમડ પણ
નહિ થાય.”

“વારુ—ત્યારે હું આપની ઇચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં જઈશ,
આપના હિતમાટે હું મને તેવા જોખમના ખાડામાં ઠીકરવાને તૈયાર છું”

જહાનઆરાનું તે તત્ત્વચતુરસનિધિ લાવણ્ય જાણે વર્ષાકાનિક નદી
તરંગ સમાન કંઈનો કંઈમાવાકુન થતું જતું હતું તેના નિર્સર્ગસુર મુખ
મડળમાં તે તબૂમાંના સુગંધી તેનપૂર્ણ દીપકનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ પડવાથી
તે અધિક સુંદર દેખાતું હતું જહાનઆરાનો તે બમગૃહ્ય, ધન અને
કુટિન કેશકલાપ આદર્શીયથી તેના પૃષ્ઠ ભાગ પર લટકતો હતો, તેના
કૃષ્ણતારકામય, ચચલ, ટાક્ષમાણ છેડનાગ અને કલ્પનરેપાકિત નયનો
પ્રતિફલે જાણે ગાદ પ્રણયકથાને પ્રદર્શિત ગતા હતા ! “કુમાર, આપ
માગ સર્વસ્વ છો ! આપમાટે હું ન કરું, એવું કાંઈ પણ કાર્ય નથી”
એમ તે જાણે તેના નયનચુગનદારા સૂચવતી હોવાની, એવો જ સાક્ષાત્
આશાસ થતો હતો

મહા ગતિથી વહેના નિશાકાનીન મનપવનને પણ એ અવસરનો
લાભ લીધો કુમારના તબૂની આસપાસ બીમકાષ પ્રદરીઓ હાથમાં
નાગી તત્વારો લઈને દક્ષતાથી પહેગે ભરતા હિમા હતા, ઊના તેમની
જરા પણ દરકાર ન કરતા મનપવાયુએ ધીમેથી તે એકાત સ્થગમા
પ્રવેશ કર્યો અને જહાનઆરાના કુટિન ટ્રેસનાપ તથા તેની મુખતા
મણિખચિત આદર્શી સાથે નિર્બળતાથી ખેંચનાજુ કરવા લાગ્યો ને
દાનાનમાં સુવર્ણના દડ સાથે સુવર્ણની તૃણાથી બાવી રાખેલો એક

બીમરાજ પક્ષી અત્યાર સૂધી નયનો બંધ કરી સ્વસ્થ થઈ બેઠો હતો, તેણે પણ આ પ્રસંગને સાધીને ચીત્કારનો આરંભ કરી દીધો. જહાન-આરાએ નાગકેશર, ચંપક અને ચમેલી એ ત્રણ જાતિનાં પુષ્પોને ગુંથીને તેમની એક માળા તૈયાર કરી હતી. વાયુએ તે માળાપર વ્યાક-મણ કરી તેના સૌગંધ્યને લૂટીને તેના દાહાનમાં સર્વત્ર વિસ્તાર કરી દીધો! કુમાર મહમ્મદે જહાનઆરાના અતિ મુંદર મુખનું નિરીક્ષણ કર્યું અને તત્કાળ તેના હૃદયમાં એક વિલક્ષણ પ્રકારનો વિદ્યુત્તરંગ ઉલ્લસિત થયો !

કુમાર ઉદ્ભ્રાન્ત ચિત્તથી કહેવા લાગ્યો કે;—“જહાનઆરા, તું બહુ જ મુંદર છે, અને તારુ હૃદય અતીવ સરળ છે. મારા પિતાએ તને બંદિની કરી લાવીને મારી સેવાના કાર્યમાટે તારી યોજના કરી; પરંતુ તે શત્રુભાવને બૂલીને તે પોતાનું જીવન મને અર્પી દીધું; આ તારા હૃદયની કેવી અલૌકિક અને અપૂર્વ ઉદારતા ! જહાનઆરા, તારા સદા સર્વ કાલ વિલક્ષણ માધુર્યથી ઉભરાઈ જતા પેલા વિરહસંગીતનું એક-વાર શ્રવણ કરાવ બેઠાએ; કારણ કે, આજે મારા મનની કાંઈક અમત્કારિક અવસ્થા થઈ ગઈ છે.”

જહાનઆરાના મનમાં પણ એ વેળાએ સંગીતને આશ્વાપવાની જ ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી. તેણે તંબૂની કનાતપર ટાંગેલી વીણાને ઉપાડીને તેના તાર મેળવ્યા અને તેના સ્વર સાથે પોતાના કાકિસ સ્વરને મેળવીને ગાવાનો આરંભ કર્યો;—

ગૂઝલ

“હમને કુછ હદરકો સમજાયા મગર કુછલી નહીં,
ખાખ દેખા યા ગોયા સમકો સહર કુછલી નહીં;
અય ફલક તીરે સીતમ ફરિષે તુ બરસાયા અમ,
મેરે સીનેમે તો દિલ હય ન જિમર કુછલી નહીં;
જાદેરી હુસ્નપે દુનિયા કે ન જા અય ગર્દફ,
ગીરસે દેખ હકીકતમે દુનર કુછલી નહીં!”

(સુરાઈ)

મુંદરી જહાનઆરાના મધુર કંઠમાંથી પ્રવાહિત થયેલી સંગીત-લહરીઓ, જાણે તે દાહાનમાં, ઉલ્લસિત થતી હોયતી, એવો કુમારને લાસ થવા લાગ્યો. જહાનઆરાની એ વેળાએ સંગીતમાં થયેલી તંદ્રા, તેના બેસવાનો પ્રકાર, અને તેના સંગીત સાથે સ્વાભાવિક થતા હાવ-લાવોને જોઈને જાણે શ્વેનવસ્ત્રવિશૂષિતા, હાસ્યમુખી, કલકંડા ભૈરવી રાગિણી શરીરધારિણી ધમને કુમાર મહમ્મદના પલંગપાસે બેસી વીણા વગાડતી હતી, એવો જ દોષને લાસ થવો હોત ! અડાડા-કેવો અને

કેટલો સુંદર તે પ્રસંગ! કેવો મધુર ભાવ! અને કેવું મોહક સંગીત!
કંઠ અપસરાવૃક્ષ અને જહાનઆરા પોતે અતિ રમણીય! તેના કાકિલ-
કંઠમાંથી નીકળતા સંગીતતરંગો કુમારના કર્ણરંધ્રના માર્ગે એકસરખા તેના
હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા હતા. જહાનઆરાના ગાયનના તે સ્વરો કુમારની
નિભૂત હૃદયકંઠરામાં વાસ કરતી એક પ્રેમમયી મૂર્તિની ચારે બાજુએ
વિદ્યુદ્દેગે ફરતા હોવાથી ત્યાં પણ તેમનો મંજુલ પ્રતિધ્વનિ ધતો હતો—

“હમને કુછ દરકો સમઝાયા મગર કુછબી નહીં,”

અચાનક જહાનઆરાએ પોતાના સંગીતને અટકાવી દીધું અને
ધીમેથી બીંદીને વીણાને તેના સ્થાને મૂકી દીધી. તે સ્વરતરંગમયી શ્રવિત-
વીણા શ્રવકીના ઘર્ષ, પોતાના સ્થાનમાં નિશ્ચલ ઘર્ષ રહી! હમણાં જ
તેમાંથી નીકળતા સ્વરો, તરંગ, મૂર્છના, ગમક, તાન અને ખટકા
આદિનો ક્યાં લય ઘર્ષ ગયો? આ મૃત્યુલોકમાંથી સહુદયેને શ્રવતાં જ
સ્વર્ગમાં લઈ જનારો તેનો તે સ્વર્ગીય પ્રભાવ ક્યાં ગયો વારુ? જહાન-
આરાના હાથના ગુણથી અને તેના કામગીર સ્પર્શની વિશુદ્ધિથી તેનામાં
એતન્મ આબંધું હતું અને અત્યારે જે તેનું મરણ થયું, તે પણ તેના
હસ્તના પ્રભાવથી જ!

એટલામાં એકાએક બહારથી પ્રહરીનો ઝંભીર શબ્દ સંભળાયો.
પ્રહર બદલાયેલો હોવાથી તેને સૂચવનારો નોંતતનો ધ્વનિ પણ નગાર-
ખાનામાંથી આવવા લાગ્યો. પ્રહરીઓ અને તેમના અધિકારી આદિના
સજવળાદ યવા માંજો. તે મૃતપ્રાય મુગ્ધ શિમિરને થોડા વખતને
માટે એતન્મ પ્રાપ્ત થયું. જહાનઆરાનું સુંમન લઇને કુમારે કહ્યું કે—
“પ્રિયે, પ્રજાત યવા પૂર્વે જ તારે અહીંથી નીકળવાનું છે, સમજી? આ
યત્ર લે અને તે જનતઆરાના હાથમાં જ. આપજે. હવે જા-હ, પણ
જવા પૂર્વે તારા કામગીર હાથે મને મીઠા શરબતનો એક જામ ભરીને
પીવડાવતી જા. આટલી મેહરબાની કરી સક્કરો કે?”

સુવર્ણની સુરાહીમાંથી તે સુવાસિત અમૃતને સુવર્ણના જામમાં
ઓતી તે સુવર્ણ સમાન શોભતી સુંદરી જહાનઆરાએ તે પાતપાત્રને
પોતાના પ્રિયતમના મુખ આગળ ધર્યું. કુમારે મંદગતિથી તે પીધુપત્રું
પ્રાપ્ત કર્યું. જહાનઆરાના હૃસ્તસ્પર્શથી તે સ્વભાવમધુર પેશમાં અધિક
અધુરતાનો આવિર્ભાવ થયો હતો, એમ કુમારને જણાયું. જહાનઆરા
ધીમાં પગલાં ભરતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

એ જહાનઆરા સુરસુંદરી કે પિશાચિકા? આ પ્રશ્નનો અત્યારે
નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. પ્રસંગ આવશે ત્યારે સર્વ સ્પષ્ટ જાણ
વામાં આવી જશે.

પંચમ પરિચ્છેદ

જહાનઆરાની કપટકળા

કુમાર મહંમદ પાસેથી દૂર થઈ પેતાના શય્યાગૃહમાં આવીને જહાન-
આરા જરાક આડી થઈ, પરંતુ અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં તેનાં
નેત્રોમાં નિદ્રાનું આગમન ન થયું. કુમારના મિલનથી તેના હૃદ-
યમાં એક વિલક્ષણ અજોય નિરાશાની ભર્યંકર છાયા પ્રસરી ગઈ હતી.
શય્યામાં શરીરને નાખીને તે ઘણીવાર સૂધી પાસાં બદલતી રહી, પરંતુ
નિદ્રાદેવીએ તેના પર કૃપા ન કરી તે ન જ કરી. આજે જહાનઆરાના
નેત્રપલ્લવોમાંથી નિદ્રાને કાઢી દૂરી જ ગયું હતું.

નિશા ઘણી જ વીતી ગઈ હતી. તે ગંભીર નિસાકાળમાં જહાન-
આરાના હૃદયમાં શયતાનની કાળી અને કલેશવાળી છાયાનો ઇવસ્તાર
થવા લાગ્યો. શય્યાપરથી ઊઠીને તેણે દીવો સળગાવ્યો, અને ત્યારપછી
કેટલીકવાર રતબ્ધ રહીને શય્યા નીચેથી એક પત્ર કાઢ્યું. હવે એ પત્ર
વાંચવું કે ન વાંચવું, એ વિશે તે કેટલીકવાર સૂધી વિચાર કરતી બિભી
રહી. કુમારે જન્મતઆરાપર લખેલું જ એ પત્ર હતું. જહાનઆરાના
હૃદયમાં કુસુદ્ધિ અને સુસુદ્ધિના તુલ્ય યુદ્ધનો આરંભ થયો હતો. ઘણી
વાર સૂધી એ યુદ્ધ આઘ્યા પછી અંતે કુસુદ્ધિનો વિજય થયો અને અંતે
જહાનઆરાએ તે પત્ર ફેડ્યું. પત્ર ફેડતાં તેના હાથ થરથર કંપવા
લાગ્યા અને હાથ સાથે હૃદયમાં પણ કંપનો આવિર્ભાવ થયો. પત્ર
ફેડવાથી મારો સર્વનાશ થશે, આટલા દિવસ સૂધી હૃદયમાં ધારણ
કરેલી સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઈ જશે અને સર્વ જીવિત ત્રિપમય દારણ
જવાળામાં ભસ્મીભૂત થતાં અંતે મારો ઘાત થશે, એવું સ્પષ્ટ ચિત્ર એ
વેળાએ તેના મનશ્ચક્ષુસમક્ષ આવીને બિંબું રહ્યું. તે મનોગત કહેવા લાગી
કે;—“હું મારા પ્રાણપ્રિય મહંમદનો વિશ્વાસઘાત કરું? આ વિશ્વાસ-
ઘાતના યોગે મારે ઘેર નરકમાં જવું પડશે, એમાં તો લેશ માત્ર
પણ સંશય નથી. ખીજના નામના પત્રને ફેડીને વાંચવાનો મને શો
અધિકાર છે વારુ? હું એક સામાન્ય ગુલામડી, એટલે બાદશાહ અને
શાહજાદાઓના ગુપ્ત રહસ્યને વ્યક્ત કરવાનો કે જાણી લેવાનો મને કશો
પણ અધિકાર નથી.” આવા પ્રકારના વિચારોથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ
ગયું. જહાનઆરા, જરા સાવધ થા, અને પત્રને ન ફેડ!—પણ—

જ્યાં ‘કુ’ અને ‘સુ’નો ઝગડો ચાલતો હોય છે, ત્યાં ‘કુ’ પ્રવૃત્તિનો
તેટલા સમય પૂરતો પણ જપ થાય છે, એવો એક સામાન્ય નિયમ છે.
મોટા મોટા સાધુ અને સદ્ગુણી મનુષ્યો પણ જહુધા આ નિયમના
અપવાદ નથી; તો પછી પાપિયસી જહાનઆરાની શી કથા? અંતે

તેની 'કુ' પ્રવૃત્તિ જ પ્રગળ થઈ. તેણે તે પત્ર ફેંક્યું અને કંપિત હૃદયથી વાંચવા માંડ્યું:-

"સુંદરી જન્મતઆરા, તું કેવી સુંદર છે ! તારા લાવણ્યનું હું કયા શબ્દોથી વર્ણન કરું ? જ્યારથી તારા તે દિવ્ય અને સ્વર્ગીય સૌન્દર્યના દર્શનનો લાભ થયો છે, ત્યારથી આ દુર્ભાગીનું હૃદય તે લાવણ્યમય જ બની ગયું છે; ત્યારથી તારી સુંદર મૂર્તિવિના અન્ય કંઈ પણ વસ્તુને મારા હૃદયમાં સ્થાન મળી શક્યું નથી અને મળવાનું પણ નથી, વર્ષાકાલીન તટિનીપ્રવાહ પ્રમાણે મારા હૃદયમાં તારા રૂપતરંગો રમ્યા કરે છે ! જન્મતઆરા, તું આવા અનિદ્ધરૂપભંડારને સાથે લઇને જે જન્મી, તે શામાટે વારુ ? ચંદ્રિકારૂપ થઇને તે મારા નયનચક્રોને શામાટે દર્શન આપ્યું ? એ પણ જાણે ઠીક; પણ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખીને તે કારાગૃહમાંથી મારો છૂટકો શામાટે કર્યો ? વળી કારાગૃહમાંથી મને મુક્ત કરીને પોતાના હૃદયમાં બદ્ધ શામાટે કરી રાખ્યો ? તારામાટે રાજ્ય, સુખ, ઐશ્વર્ય અને કર્તવ્ય આદિ સર્વનો મેં ત્યાગ કરી દીધો છે. કહે જન્મતઆરા, તું મારી ધર્મશ કે નહિ ? સત્વર કહી નાખ. બહાર-ગઢપર હુકમો કરવાને હવે તરત જ મારે સિપાહસાહાર થઇને નીકળવું પડશે. જન્મતઆરા, તારા સમક્ષ આવવાનો અવસર મને મળ્યો છે ખરો, પણ હું તમારા દુરમન તરીકે જ ત્યાં આવવાનો છું. આ પત્ર પહોંચતાં જ જે તું અને તારા પિતા આદિ કિસ્માને છોડીને અન્યત્ર આત્મા જશે, તો તમારાપર સંકટ આવશે નહિ. મારા પિતા ઔરંગ-જેબના ક્રાપાશિમાંથી બચી જવાનો તમારામાટે એ વિના બીજો કંઈ પણ માર્ગ નથી. તારો મેળાપ હવે ક્યાં થશે, તે આ પત્રના ઉત્તર-રૂપ પત્રમાં લખી જણાવીશ કે ?

તારા વિરહની જ્વાળામાં બળતો

તારો દાસ-શાહુજ્જ્વલ મહુમ્મદ"

રાજકુમારે જન્મતઆરાપર લખેલા તે પત્રને વાંચીને જહાનઆરા સ્તંભિત થઈ ગઈ. 'હવે મારા સર્વનાશમાં કંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી' એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. જે પત્રના યોગે તેનાં સર્વ સુખ, આશા, વિશ્વાસ અને આનંદઆદિનો નાશ થઇને તેના ભાગે અખંડ પીડા અને નિરાશા આવનાર હતી, તે જ પત્ર પોતાની પ્રણયપ્રતિસ્પર્ધિનીને પહોંચાડવાનું કામ તેને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

સરળહૃદયા જહાનઆરા પ્રેમની અસ્થાના અગ્નિના યોગે ભયંકર રાક્ષસી બની ગઈ ! તે પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગી:-"કુમાર, તમે બહુ જ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું. તમારામાં મેં જે આટલો બધો પ્રેમ રાખ્યો,

તેના આ બદલો જ આપ્યો ને? હું ચિરદુઃખિની અને નિરાશ્રિત બંદિની હોવાથી મને આમ પગતજે ચગદો છો કે કેમ? પ્રથમ મોટી આશા બતાવી મસ્તકે ધારણ કરીને પછી પદદલિત કરો છો કે? કુમાર, હજી સ્ત્રીના હૃદયની તમને પરીક્ષા નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ. પ્રેમપ્રતિ-હિસાના યોગે દેવતાતુલ્ય રમણીઓ પણ રાક્ષસી બની જાય છે. તમારું આ પ્રેમપત્ર કદાપિ જગતત્ર્યારાના હાથમાં જવાનું નથી, એ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી રાખવું! આ જહાનઆરા પોતાના નાશનો માર્ગ પોતાના હાથે જ બુલો કરી આપે, એટલી બધી નાદાન અને બેવકૂફ નથી—એક સ્ત્રીના હાથે આવા પ્રકારનું કાર્ય થયું હોય, એમ અદ્યાપિ કાઠના સાંભળવામાં આવ્યું છે ખરું કે?”

તે ગંભીર રાત્રે પાપિકા જહાનઆરાએ, પગલાંનો અવાજ થવા ન દેતાં, ધીમેથી પોતાના દાલાનમાંથી બહાર નીકળીને કુમારના દાલાનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળાએ સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા છવાયેલી હતી. સમસ્ત સૃષ્ટિ નિદ્રિત હોવાથી શાંતિદેવીના કડિન અધિકાર સર્વત્ર પ્રચલિત હતો. જહાનઆરાના હૃદયમાં યતા ધનકારા એ ક્ષણે કાઠના પણ સાંભળવામાં આવી શક્યા હોત! કુમાર નિદ્રાસુખને અનુભવતો હતો, અને તેના શ્મિતયુક્ત વદનને જોતાં તે કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રકારના મિષ્ટ સુખસ્વપ્નને નિહાળતો હોવો જોઈએ, એમ દેખાતું હતું. “અહાહા! કેવું સુંદર રૂપ, અને કેવું મનોહર લાવણ્ય! તેના મધુર ઓઠોપર વિલસતું મંદ શ્મિત પણ કેવું મિષ્ટ! જહાનઆરા નિશ્ચલદૃષ્ટિથી અને અનિમેષ નેત્રોથી કુમારની રૂપલહરીનું સેવન કરવા લાગી.

જે હેતુથી જહાનઆરા અહીં આવી હતી, તે હેતુને કુમારના સુંદર મુખના અવલોકનથી તે જાણે ભૂલી જ ગઈ! તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. કુમાર મહંમદના શ્મિતવિભૂષિત વદનમાં દૃષ્ટિની એકાગ્રતા કરીને તે કહેવા લાગી કે;—“હૃદયેશ્વર! સ્વામિન્! આપ આ જહાનઆરાના જીવનસર્વસ્વ છો. આપનાં ચરણુચાનનો આશ્રય જો કાઢને પણ મળવાનો હોય, તો સર્વથી પ્રથમ તે આ જહાનઆરાને જ મળવો જોઈએ! આપે જો કે મારા હૃદયનો ભંગ કર્યો છે અને મને પદદલિત કરી નાખી છે; તોપણ અંતે આપને આ જહાનઆરાના હૃદયેશ્વર પદનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે! આ જહાનઆરા વિના બીજી કાર્ષ્ણ્ય સ્ત્રીને આપના સમાગમનો લાભ મળવો સર્વથા અશક્ય છે! આટલા કાળ પર્વન્ત હૃદયક્ષેત્રમાં પોપોંચલાં અને મહાપ્રવાસથી સંચિત થયેલાં પ્રેમ તથા દુર્દમનીય રમણીપ્રવૃત્તિનું સહજ રીતિથી વિસર્જન કરવાને આ જહાનઆરા કટિબદ્ધ નથી! જહાનઆરાના સુખમાર્ગમાં

જે કોઈ પણ કદંકરૂપ યશે, તેનો કાળ સમીપ આવેલો છે, એ તેણે પણ સારી રીતે સમજી રાખ્યું. જે ઇષ્ટસિદ્ધિ નહિ થાય, તો આ જહાનઆરા પ્રાણત્યાગ કરશે; પરંતુ ઇચ્છી હશે, ત્યાંસુધી તો, 'કુમાર, આપને ખીજી સ્ત્રીના હાથમાં જવા દેવાની નથી. 'પ્રાણુનાથ, આપ આ દીનદાસીને ત્યાગવાને કેમ તૈયાર થયા વારુ? મારા નિષ્કલંક પ્રેમનો પરિચય આપને નથી થયો કે શું? મારા પ્રેમનો આપના તરફથી મને પ્રેમરૂપ બદલો જ મળે છે, એવો ભાસ આજ સુધી મને આપે શામાટે કરાવ્યો વારુ? આવા સુંદર સ્વરૂપને આવું મામાવી અંતઃકરણ શોભતું નથી. પણ મારે મારા પ્રાણેશ્વરને દૂપણ શામાટે આપવું? કુમાર, તમે ગમે તેવા છો, તોપણ મારા પ્રાણેશ્વર છો-મારા પ્રભુ છો!"

કુમારના પલંગ પાસે જઈને જહાનઆરાએ ધીમેથી તેના શરીરને સ્પર્શ કર્યો, અને એ સ્પર્શથી તેનાં શામાંય ખડાં થઈ ગયાં. પરંતુ ચીર્ષ ધારી, નેશ માત્ર પણ સખ્દ ન થતાં હતાં તેણે કુમારની કરાચુની-માંથી એક સુદ્રિકા ધીમેથી કાઢી લીધી અને ત્યાર પછી એક ચોર પ્રમાણે તે ત્યાંથી નીકળી ગઈ.

ત્યાર પછી જહાનઆરાએ શુ કર્યું, તે અત્યારે જ કહેવાની અગત્ય નથી; પ્રસંગ આવતાં તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે.

પદ્મ પરિચ્છેદ

પ્રલવાળી

અહારગઢ દુર્ગમાં સર્વત્ર ફેલાવેલ વ્યાપી ગયો હતો અને સર્વત્ર ભય તથા ચિંતાનો પ્રસાર થયેલો જેવામાં આવતો હતો. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં નજીકથી જેવો નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયો કે, તત્કાળ કરાગૃહમાંથી બંદિવાનના પલાયન કરી જનાની વાતો તેના જાણવામાં આવી. તે દેખથી લાક્ષ્યેણ થઈ ગયો, અને તેને દેખાવાયેા જેતાં જ બહારગઢના અમલદારો ગર્હગણિત થઈ ગયા. કુમાર મહમ્મદને જે કોટડીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, તે કોટડીના પ્રદરી પર્યન્ત નજાબના દેખની જગાળા તે કુણે જ જઈ પહોંચી. પરંતુ તે પ્રદરીનો અનેક પ્રકારે શોધ કરવા છતાં ક્યાંય પત્તો ભળી શક્યો નહિ. એટલે દરવાજાપરનો પહેરેગીર ક્યાંક દરાર થઈ ગયો હતો, બહારગઢ દુર્ગમાં ફિતૂર અને કારસ્થાનનો ફેલાવો થયેલો હોવો જોઈએ, એવી નજીક-અલીના મનમાં બીતિ ઉત્પન્ન થઈ. "કુમાર મહમ્મદ આટલો અદ્ય-વચસ્ક હોવા છતાં રાજનીતિમાં મારો પણ પરાજય કરી હાથ તાળી

આપી અહીંથી છટકી ગયો,' એ વિચારથી નગ્નઅલી આશ્ચર્યચકિત અને ફિગમૂઢ જોવા બની ગયો.

પ્રભાતકાલીન બાહરવિ અનુક્રમે ત્રીજા તેજને ધારણ કરી પોતાના 'અંડકિરણ' નામાભિધાનને સાર્થક કરી દેખાડવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે મધ્યાહ્નકાળ થયો. એવા સૂર્યતાપના સમયમાં એક ફૂલવાળી માલણ બુદ્ધારગદના કિલ્લાના સિંહદ્વાર પાસે આવી લાગી. દરવાજાપરના પહેરે-ગીરે કર્કશ સ્વરથી તેને ધમકાવીને પૂછ્યું કે;—"તું કોણ છે?"

"ભાઈ, હું એક ગરીબ માલણ છું."

"તો, માલણ, તું અહીં શામાટે આવી? અહીં તારા ફૂલ કોણ લેવાનું હતું?"

"નંવાબજીદી જન્મતઆરાએ ફૂલ લઈ આવવાનો મને સંદેશો કહાડ્યો હતો. દરરોજ મારી મા તેમને ફૂલ પહોંચાડે છે; પણ આજે તેણે તે પોતે માંદો પડેલી હોવાથી મને અહીં મોકલી છે."

રોજ એક છુટ્ટી માલણ જુનાનખાનામાં ફૂલ આપવા જતી હતી, એ તે પહેરેગીર જાણતો હતો; એટલે આ તરુણ માલણના વચનમાં તેનો તત્કાળ વિશ્વાસ બંધાયો. પોતાના કઠોર સ્વરમાં કિચિત્ માર્દવ લાવીને તે પહેરેગીર તેને કહેવા લાગ્યો કે;—"વારુ ત્યારે તું બંને અંદર જા; પણ નંવાબજીદી પાસેથી તને જે કંઈ મળે, તેમાંથી એથો ભાગ મારો; સમજ કે?"

"એથો ભાગ શામાટે? મને ત્યાંથી જે મળશે, તે આપણ બન્ને સરખે ભાગે જ બહેંચી લઇશું. હં, પણ અહીં તમારો પહેરો ક્યાર સુધી રહેશે?"

"સંધ્યાકાળ પર્યન્ત."

"ઠીક, બહુ જ સારું થયું. હું પણ આવા તડકામાં તરત પાછી ફરવાની નહોતી. આજે મારું જમવા કરવાનું પણ અંદર જ થશે. આવા બળતા બપોરે નંવાબજીદી કંઈ જમાના વિના પાછી તો નહિ જ કાઢે."

આમ કહીને માલણ ત્યાંથી આગળ વધી. આ પૂર્વે તે કદાપિ જુનાનખાનાના આંતરિક ભાગમાં ગઈ નહોતી. પણ તે મુખતી ઘણી જ છુટ્ટી અને વાચાળ હોવાથી પૂછતી પૂછતી ઠેક અંદરના ભાગમાં પહોંચી ગઈ. રહામે જ એક વૃદ્ધ દાસી તેના જોવામાં આવી. માલણે તેને નમ્રતાથી પૂછ્યું;—"નંવાબજીદી જન્મતઆરાનો મદલ ક્યાં છે વારુ?"

દાસીએ માથું ઉંચું કરીને જોયું—માલણનું રુપ બિહિસ્તની હૂર પ્રમાણે અતિ સુંદર હતું. માલણના બાહ્ય વેશથી તેનું તે દિવ્ય લાવણ્ય

સર્વથા વિરુદ્ધ દેખાતું હતું. દાસીએ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું;—“તું અદી શું ખરેખર જ ફૂલ વેચવાને આવી છે કે?”

“હા, બાઈ! પણ તમારા મનમાં એ વિશે કંઈ સંકા આવે છે કે શું?”

“ના, મેં તો અમયું પૂછ્યું.”

તે તરુણ માલણે બાઈ કહીને બોલાવવાથી તે વૃદ્ધ દાસીના મનમાં ધણે જ આનંદ થયો. તેણે એ પછી વધારે પૂછપરછ ન કરતાં પોતે સાથે જઈને તેને જનતઆરાનો મહેલ બતાવી દીધો.

માલણ પણ પોતે કૃતકૃત્ય થવાનો બાવ દર્શાવનારી મુઠ્ઠાથી હસતી હસતી જનતઆરાના મહેલના દરવાજામાં આવીને બેઠી રહી. તેણે અંદર ડોકિયું કરીને જોયું તો એક રમ્ય આદર્શ તેના જોવામાં આવ્યો.

એક અત્યંત રૂપસાલિની તરુણી એક શય્યામાંડિત હિમ્મ આસન-પર વિભ્રાંતિ ભેટી પડી હતી. તેનું લાવણ્ય અલૌકિક હતું. તાપ વિશેષ હોવાથી બે દાસીઓ વાળાના પાણીથી બીજવેલા પંખાઓવતી તેને વાયુ ઢોળતી બેઠી હતી. હાથમાં શીતલ શરણતનો પાલો લઈને એક ત્રીજી દાસી પણ હાજર હતી. તે રમણીએ તે શરણતના પાલોને પોતાના હાથમાં લઈને શરણત ધીમે ધીમે પેટમાં બિતારી દીધું. તે મુંદરીના હાથમાં એક પુસ્તક હોઈને તેનાં પૃષ્ઠને તે ફેરવ્યા કરતી હતી, અને વચ્ચે વચ્ચે ગાતી પણ હતી:—

ગૂજલ

“ઢો આતશ થી નિસે ધોકેસે હમનો નૂર સમઝે થે;
કયું સમઝે બજમે ફિરખોશ ચિરાગે તૂર સમઝે થે;
શરાબે વરસખી હમીદ કયા અબ હમ રખે હરસે;
બો નિકલા આબેલા દિલ્લમ, નિસે અંગૂર સમઝે થે;
દિલે નાદાં, સિકા પા જલ્દ, બો મુતિલ નજર આયા;
તુઝે હમ નિસ મસીદાકેલિયે રજાતર સમઝે થે!”

આ ગૂજલની તે વારંવાર આવૃત્તિ કરતી હતી અને જ્યારે ગૂજલની છેલ્લી પંક્તિ આવતી ત્યારે તેના રમ્ય મુખમેડળમાં મધુર સ્મિતની છટા વિલસતી હતી. આ મુંદર અવસરને જોઈ માલણ આગળ વધી કોર્નિશ કરીને બોલી કે;—“કોર્નિશ! નબાળજાતી! તફલીફ મોઆફ—”

મુંદરીએ હાંથી આંખ કરીને જોયું—કોર્નિશ કરનારી સ્ત્રી તે એક અતિશય મુંદર ફૂલવાળી હતી. પૃથ્વીતલમાં વિદ્યુદ્ભૂતાનો ઉદય જોઈને અસંભવનીય, તેટલું જ હીનકુળમાં આવું દિવ્ય લાવણ્ય ઉત્પન્ન થતું અસંભવનીય હતું. તે સ્ત્રી પરિચિત દેખાતી નહોતી—જનતઆરાના મહેલમાં

અત્યાર સૂધીમાં તે એકવાર પણ આવી નહોતી. જનનઆરાએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું કે:-“તું કોણ છે?”

“હું એક ગરીબ માણસ છું અને ફૂલ વેચીને મારું ગુજરાન ચલાવું છું.” ફૂલવાળીએ પણ હસીને જ ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે અહીં શામાટે આવી છે?”

“ફૂલ વેચવાને, નવાખાદી!”

“મારે ફૂલ નથી જોઈતાં, અને અત્યારે વધારે વાત કરવાનો મારી પાસે વખત પણ નથી.”

“શાહજાદી સાહેબા, આમ ન બોલો. હું આપમાટે જ આ ફૂલ લાવી છું અને આપને આપીને જ જમશ.”

આમ બોલતી બોલતી પાપિની જહાનઆરા દાસાનના મધ્ય-ભાગમાં આવી લાગી. જનનઆરાના સ્વર્ગીય સૌન્દર્યને જોઈને તેનાં નેત્રો અંતર્ભ ગયાં. અસૂચા આદિ દુષ્ટ ભાવોને વિસારીને જહાનઆરા અનિમેષ નેત્રોથી જનનઆરાના મુખમંડળને અવિલંબ જોતી રહી, અને પછી પોતાના મનમાં કહેવા લાગી કે:-“ખરેખર આજે મારાં નેત્રોનું સાર્થક્ય થયું. આજ સૂધીમાં કદાપિ આતું સૌન્દર્ય મારા જીવામાં આવ્યું નહોતું. આવા દિવ્ય રૂપને જોઈ કુમારનું મન મોહમુગ્ધ થયું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. અહાહા! કેવું આ લાવણ્ય, કેવી આ માધુરી, કેવો આ રૂપતરંગ, સુંદર અપંગ અશ્તુ, આ મનોહર બ્રૂક્તા, અને આ ભ્રમરકૃષ્ણ કેશકલાપ આદિનું મયાર્થ વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે વારુ? આ ઊનનવળ અને કાંતિમય રૂપતરંગપર આ જડાહિ કામવાળી લીલા રંગની ઓઢણી એ સુંદરીના મનોહર સૌન્દર્યમાં કેટલી બધી વૃદ્ધિ કરી રહી છે! વિધાતાએ જો મને સ્ત્રીના શરીરને બદલે પુરુષનો અવતાર આપ્યો હોત, તો આજનો પ્રસંગ કેટલી બધો આનંદ-દાયક થઈ પડત, એની કલ્પના થવી અશક્ય છે! જો હું પુરુષ હોત, તો આ અલૌકિક લાવણ્યનો મર્મ સારી રીતે મારા જાણવામાં આવી શકત. હું આ લાવણ્યલતિકાનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકી દેત અને મરણ પર્વત એની ગુલામીને કબૂલ કરી એની સેવામાં નિમગ્ન રહેત! પણ હાય, મારા દુર્ભાગ્યે મને સ્ત્રીની કાયા આપી, એટલે હવે મારાથી એ રમણીના રૂપમર્મને કેવી રીતે પૂર્ણતાથી જાણી શકાય વારુ? વિધાતા, અમો માનવજીવોના અનિષ્ટમાં જ તારો આનંદ સમાયેલો છે કે? તને ધિક્કાર હો!!”

સુંદરી જનનઆરા કામળ કંઠથી જહાનઆરાને કહેવા લાગી કે:-

‘ફૂલવાળી, શુસ્સે ન થઈશ. તારાં ફૂલ હું ખરીદીશ. પણ આ માલ-
ણુનો ધંધો તું કેટલાક દિવસથી કરે છે વારુ?’

જહાનઆરાએ હસીને ઉત્તર આપ્યું:—‘શાહબંદી સાહબા, જ્યારથી
પ્રેમનો મર્મ મારા જાણવામાં આવ્યો ત્યારથી; જ્યારથી પોતાના હૃદ-
યને જાણી જોઈને બીજાના તાબામાં આવી દીધું ત્યારથી અને જ્યારથી
પોતાની ઇચ્છાથી જ પગમાં પ્રેમની ગેડી પહેરી લીધી ત્યારથી આ
ફૂલ વેચવાના ધંધાનો મેં સ્વીકાર કરેલો છે.’

માલણુના આ વિવક્ષણુ જવાબથી જન્મતઆરા હસવા લાગી.
અદારગઢમાં એ પહેલાં અનેક માલણુ આવે હશે, પણ આવી વિલ-
ક્ષણુ માલણુ આવી નહોતી. તેના તે વિનાદકારક બાપણુને વધારવાના
ઉદ્દેશથી જન્મતઆરાએ કહ્યું કે:—‘તારી તો બધી વાત જ ન્યારી છે
ને શું! હં, પણ જેને તે તારું હૃદય આર્થ્ય છે, તેની તને પ્રાપ્તિ થઈ
કે નહિ?’

‘તેની પ્રાપ્તિ થઈ કે નથી થઈ, એ મારા પોતાના સમજવામાં
પણ હજી નથી આવી શક્યું, એટલે એ વિશે હું કંઈ પણ કહી
નથી શકતી.’

‘એટલે? તેણે તારો તિરસ્કાર તો નથી કર્યો ને?’

એ પ્રશ્નનું કંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે જહાનઆરાએ એક
દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. જન્મતઆરાએ પાછો સવાલ કર્યો:—‘તેણે તારો
ત્યાગ શામટે કર્યો વારુ?’

‘એની તેને પોતાને જ ખબર.’

ફૂલવાળી આટલીવાર સૂંધી બિભી હતી; તેને એસંવાનું પણ
કાંઈએ કહ્યું નહોતું; એટલે હવે તે પોતે પોતાની મેળે જ નીચે બેસી
ગઈ. પોતાસાથે લાવેલી પુષ્પમાળાઓને જન્મતઆરાની પાસે જ પડેલા
એક સુવર્ણપાત્રમાં રાખીને તે બોલી કે:—‘એવદળી મોઆફ, નબાખ-
જાદી! જે આજ્ઞા હોય, તો આ પુષ્પમાળાઓને આપના શરીરપર
આ દારી પોતે જ ચઢાવે.’

અમે તે કારણથી કહો, પણ જન્મતઆરાએ માલણુની એ પ્રાર્થ-
નાનો સ્વીકાર કર્યો, અને જહાનઆરા તેના શરીરપર પુષ્પમાળા ચઢા-
વવા લાગી. પોતા તરફ કાંઈનું વિશેષ ધ્યાન નથી, એવી પરિસ્થિતિ
જેવામાં આવતાં તેનો લાલ લઈ તેણે ધીમા સ્વરે જન્મતઆરાના કાનમાં
કહ્યું કે:—‘હું કંઈ ફૂલ વેચવા આવી નથી; કિંતુ કુમાર મહમ્મદે જ
મને અહીં મોકલી છે.’

આ રાખેલ કેનજ જન્મતઆરા વિના શ્રીમ્ન કોઈના પણ સાક્ષ-
ળનામાં આયા નહિ. નંવાનજનીએ સર્વ દામીઓને ત્યાથી તરત
ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. એ વેળાએ તેનું સદા પ્રદુર્લ-
ભરેનાર હાસ્યસુધાપૂર્ણ મુખમંડળ કિંચિત્ મ્વાન થઈ ગયું. મેઘપટ-
લમાં ધૂપાયેલો અદ્ર જેવી રીતે મલિન દેખાય છે, તરંગિણીના સ્વરૂપ-
જળમાં કૃષ્ણ મેઘની છાયા પડતા તે જેવી રીતે મલિનતાને ધારણ
કરે છે અને ચિંતાના હૃદયથી જેવી રીતે સુદરીનું સુંદર વદન મલિન
થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જન્મતઆરાનું પ્રદુર્લભ મુખ એ સમયે
અચાનક મલિન થઈ ગયું. સ્વ કડથી તેણે પૂછ્યું કે, “ફતવાળી, ત્યાના
શા સમાચાર છે ?”

જહાનઆરા મૃત્તિમતી રાક્ષસી હતી તેણે એક પત્ર કાઢીને
જન્મતઆરાના હાથમાં આપ્યું અને તે પરને વાચતા તેનું મ્વાન મુખ
વધારે મ્વાન થઈ ગયું નિરાશુ ભાવથી તેણે પૂછ્યું, “હવે ગો ઉપાય ?”

“ઉપાય આપના હાથમાં જ છે”

“પણ જનુ કેમ કરીને ? મારા વાનિદે કિલ્લામાં એવો સખ્ત
બદોખસ્ત રાખેલો છે કે, તેના ઘેરે અદરથી બહાર જનુ અને બહારથી
અદર આવવું, લગભગ અસંકલ્પ જ થઈ પડ્યું છે. દહાચિત્ જનુ જ
હોય, તોપણ હથ્થવેશ ધારીને મુક્તિથી જ જનુ ભેઠએ. જો આશા
સફળ થવાનો સંભવ હોય, તો તે દેવળ એ હથ્થવેશથી જ, અન્યથા
એમ ધનુ અસંભવનીય છે.” જન્મતઆરાએ જણાવ્યું

“આપને કિલ્લામાંથી બહાર લઈ જવાની જવાબદારી મારાપગ
આની. જો મારા આ લહગા અને આટણીને આપ પોતાના શરીર-
પર ધારી લેશો, તો એ કાર્ય સહજ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. નંવા
બગ્નદી, અત્યારે હું કહું છું કે, એના જેવી બીજી એક પણ યુક્તિ નથી.
શુરતાખી મોઆઝ !”

“પણ પછી અહીંથી તારો ફૂટકો કેવી રીતે થશે ?”

“મારું પોતાનું હું સભાળી લઉંશ આ જહાનઆરાને બદિની
કરીને રાખી શકે, એવો કિલ્લો આખી દુનિયામાં છે જ નહિ”

“અને જો તું સપડાઈ ગઈ તો ?”

“તો શ્વ આપીશ; બીજું શું ?”

“શું, મારા માટે તું શ્વ આપીશ ? મારા લાલમાટે તું પોતાના
પ્રાણ અર્પવાને પણ કેમ તૈયાર થાય છે વારુ ?”

“નંવાબગ્નદી, આ જગતમાં જેને હું મારું પોતાનું કહી શકું,
એવું કંઈ પણ નથી—અર્થાત્ મારા હૃદયમાં આશા પણ નથી અને

આકાશ પગ નથી. મારા આ જીવનમાં મુખનો સર્વથા અભાવ હોનાથી મુખકીન જીવન મને લેગમા પગ પ્રિય બાસનું નથી. આપ જેની નવાનનદિનીના દિત અને લાભમાટે જો જીવનવિસર્જન કરવાનો અરસર મગે, તો તો આ અભાગિનીના મહાભાગ્ય જ સમજવા જેઈએ।”

ઢેટલીકવાર પછી જાનના આગળે કહ્યું કે, — “જાલુ સારું, ત્યારે આજે ખાવાપીરાનું અડી રાખજો. સધ્યાકાળ થવા પછી આપણે શું કરવું, એનો નિર્ણય આપણાથી નીરતિ કરી શકાશે.”

દૂધવાળીએ જાનના આગળી ઇચ્છાનો ત્વરિત સ્વીકાર કરી લીધો.

પ્રતિદિવસ જેની રીતે જાનના સમાન કિંવા ચક્રનેમિના આવર્તન પ્રમાણે સમય વધી જાય છે, તે પ્રમાણે તે દિવસ પણ ચાલ્યો ગયો. ધીમે ધીમે સધ્યાકાળ થયો. સવ્યા સમયે આકાશમાં અધકા પ્રસરવા લાગ્યો અને તારા અમકવા ગાળ્યા. ગગનના અંતર વિસ્તારમા, પોત પોતાના માળાને રોધના પક્ષીઓ માર્ગને બૂમી આમ તેમ જમણું કરા લાગ્યાં. રાત્રિખીટો કંઈક સ્વરથી નમ્મ કરવા ગાળ્યા. સૂર્ય તો મ્યાર નામ અસ્તાચનમા ચાલ્યો ગયો હતો, પરંતુ જેની રીતે મોટા મોટા નરખુંમવો અસ્તને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પોતાના પ્રતાપને પાળા મૂકી જાય છે, તેની રીતે સૂર્ય પણ પોતાના પ્રકાશરૂપ તેજને આકાશરથ મેધખંડોમા રાખીને જ અસ્તાચતમા ગયો હતો. પરંતુ નરખુંમવો તેનો પ્રતાપ પણ કાળના નિશાળ હિલ્લમા અને તો એક દિવસ ગમે ત્યારે પણ હુમ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે સૂર્યનારાયણના પ્રતાપનું અવચિટ્ટ ચિહ્ન જે સૂર્યકિરણાકિત મેઘ, તે મેઘનો પણ ધીમે ધીમે આકાશમા લોપ થઈ ગયો. બદારમદ દુર્ગમાં સર્વે દીપકો પ્રજ્વલિત થયેલા દેખાયા.

જહાનના આરાને પોતાપામે યોનારીને જાનના આરાએ કહ્યું કે, — “દૂધવાળી, મેં બધી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે, એટલે હવે આપણને વેશ બદલવાની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. સુવર્ણમુદ્રાનો એક સારો પ્રાસ આપીને મેં પહેરેગીંગના મોટા બધ કરી નાખ્યાં છે. તેમને મેં કહી રાખ્યું છે કે, પામે જ જે ઔનિયા પીગની દરગાહ છે, ત્યાં આવતી કાને કાઈ મજન ચક્રાવચને મારે છૂપી રીતે જવાનું છે. આજે જવાનું મુખતથી રાખ્યું છે, એટલે તું જાન જા—”

સતોષાર્થક મુતથી જહાનના આરાએ કહ્યું કે, — “જાલુ જ સારું થયું પણ કુમાર મહમ્મદ મધ્યરાત્રિના સમયે જ આવશે. આવતી કાને ઢેટલીક રાત જવાપડી જો આપ બહાર નીકળશો, તો ઠીક થશે નહીં તીરપરના પાટપર અમે આપની વાટ જોતા બેઠા બેઠા રહીશું. ત્યારે કુમારને મારે શો જવામ આપવો?”

“એ જ કે, સંકેત પ્રમાણે આવતી કાલે રાતે હું આવીશ, એટલે તમારે આવવામાં કાઈ પણ રીતે ગફલત ન કરવી.” જનતઆરા બોલી.
જહાનઆરા મસ્તક નમાવીને આલતી થઈ.

—*—*—*—

સસમ પરિચ્છેદ

સ્વામિદોહ

ઓ રંગજેબ પોતાના તંબૂમાં એકલો જ બેઠો હતો. તે કાંઈના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. તે જ દિવસે દિલ્લીથી એક પત્ર આબું હતું અને તેથી બહારગઢપર હલ્લો કરવાના કાર્યને થોડા દિવસને માટે મુલતવી રાખવાની જરૂર પડી હતી. ઔરંગજેબ એવી રીતે ચિંતાકાંત થઈને બેઠો હતો, એટલામાં એક પ્રહરી ત્યાં આબું અને ફાનિશ કરીને બોલ્યો કે;—“બહાર બખ્તિયારખાં આવેલા છે, તેમના માટે રી આજ્ઞા છે?”

પ્રહરીના મુખના એ શબ્દો સાંભળતાં જ ઔરંગજેબ બિઠીને બોલો થઈ ગયો અને તેણે આજ્ઞા આપી કે;—“તેમને અહીં લઈ આવ.”

પ્રહરી ત્યાંથી જઈને એક હુકુમત દરકામ સૈનિકને અંદર લઈ આબું. તે સૈનિકે આવતાંની સાથે જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે;—શહનશાહે દિન્દોસ્તાં ઔરંગજેબ બાદશાહની ઉમ્મ દરાજ!”

તે પુરુષના મુખથી પોતાના સંબંધમાં ‘બાદશાહ, શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોઈને ઔરંગજેબના ગંભીર મુખમંડળમાં કિચિદ્ હારપની છટા વિશ્લેષવા લાગી. તે હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે;—“મારા વિશે તમે પ્રથમથી જ ભવિષ્ય વર્તી રાખના હો, એમ જ જણાય છે. તમારી આ સદ્ભાવનામાટે હું તમારો ધણો જ આભારી થયો છું.”

બખ્તિયારે પણ હસીને જ કહ્યું;—“દિલ્લીનું સિંહાસન આપનું જ છે, એટલે આપના વિના તે ખીજા કાંઈના હાથમાં જવાનું જ નથી, એ મને દિવ્ય દષ્ટિના યોગે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સુલ્તાન દારા તો વિધર્મીય છે જ, એટલે લોકોના તેનામાં પ્રેમ નથી. સાહ સુખ નાયરંગ અને અયશો ધરાતમાં નિમગ્ન રહેતો હોવાથી રાજદંડને હસ્તમાં ધારણ કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી અને તે સિંહાસને વિરાજવા યોગ્ય પણ નથી. સુંદરીના વિદ્રોહ કટાક્ષોના યોગે જે જર્જરિત થઈ જાય, તે સિંહાસના-રૂઢ થવા સર્વથા અપાત્ર જ હોવો જોઈએ. વારુ, પણ આપે અત્યારે મારું સ્મરણ શામાટે કર્યું?”

ઔરંગજેબ કેટલીકવાર સૂંધી સ્તબ્ધ બની ગયો. તે કાંઈ એક ગદ વિચારમાં પડ્યો હતો. સ્તબ્ધ... ૧૮૧

‘અખ્તિયારખા, તમે પત્રમા જે કાંઈ લખ્યું છે, તે વિશે મેં સારી રીતે વિચાર કયા કરે દિલ્લીથી મારાપર જે પત્ર આયું છે, તેથી એમ જણાય છે કે, હવે વધારે કાનક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી બહારગઠ કિનાના નાશમાટે આપણા લશ્કરની ખરાબી કરવી, એ સાર નથી, એવો જ હવે મારો અભિપ્રાય થયો છે તમે મને દિલ્લીનાં દરવાજા ખોલી આપો ભોહીનું એક ટીપુ પણ ન પાડના મારું લશ્કર કિલ્લાને પોતાના તાનામાં લઈ તેશે અને એ કિલ્લો મારા હાથમાં આવ્યો, એટલે પછી કિલ્લેદારનો પોતાક તમને જ આપવામાં આવશે”

અખ્તિયારે નખી સનામ કરીને કહ્યું કે, “આ આપની મારાપર મોની મેહરમાની જ કહેવાય. આપની આસા પ્રમાણે વર્ધનને આ યુનામ તૈયાર છે પરંતુ આપના ચરણોમાં મારી એક પ્રાર્થના છે, અને તે એ કે—”

તે આગળ બોલવા જતો હતો, એટલામાં ઔરંગઝેમે તેને વચ્ચે જ અટકાવીને કહ્યું કે, “તું સમજ્યો સુફરી જનનઆરા વિશેની જ એ વિનંતિ છે ને? નહિઅનીની દુખ્તરનો હાથ તમને જોઈએ છે, એમ જ ને? આ ઔરંગઝેમે કિલ્લાની અને કિલ્લેદારની આવશ્યકતા છે, કિલ્લેદારની દુખ્તરની અગત્ય નથી જનનઆરાને ખુશીથી તમે લઈ લેજો, એ વિશે મારો કાંઈ પણ વાંધો નથી”

એ ઉપરાંત બીજી પણ એક માગણી છે, જહાપનાહ !”

તે પણ માગ સમજનામાં આવી ગયું તમે મને અત્યાગે જે મલ આપો છે, તેના બદલામાં તમને રોયડ નાણું જોઈએ છે, એ જ કે નહિ? નહિઅનીના ધનબહારમાં જે કાંઈ પણ હોય, તેમાંથી અડધા ભાગ તમારો! હવે તો સતોષ થયો ને? આ સમયમાં અમને પણ ધનની ઘણી જ આવશ્યકતા છે જો એમ ન હોય, તો મ એ સર્વ દ્રવ્ય તમને જ આપી દીધું હોત પરંતુ એ દ્રવ્ય કરતાં પણ યતના નહિઅની અથવા તો તેના છિન મસ્તકની અને વધારે અગત્ય છે. તે દુલ્લ આડનના કારણથી તો મારી કાર્યસિદ્ધિમાં આટલો બધો વિનમ થયા કરે છે તેમ જ એના યોગે મારું અપમાન થનામાં પણ કાંઈ ન્યૂનતા રહી છે ખરી કે? આ સર્વ અપરાધોનું તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત મળવું જ જોઈએ”

“જનામેવાના, આપના સર્વ ઉદ્દેશો સિદ્ધ થવાનો આજે ધણો જ સારો અવસર આવી લાગ્યો. કિલ્લામાં આજે સૌ સવાસોથી વધારે સિપાહી નથી, કારણ કે, ઘણાખરા સિપાહીઓ બહારની છાવણીમાં છે આ સુવર્ણસંધિનો લાભ લઇને આપ જો ઉપક્રમ થતામાં જ પોતાના સૈન્યસંહિત બહારગઠની પાસે આવી પહોંચો, તો બહુ જ

સારુ ફળ મળશે છાવણીમાના સિપાહીઓ તરફથી આપના કામમા લગાણ થવાનો સભવ નથી જો કાંઈ હરકત થાય, તો તે કેવળ કિંના માના સિપાહીઓ તરફથી જ' ખગ્તુ એ વિત્તને ટાળવાની પણ મારી પાસે એક યુક્તિ છે. કિલ્લામાના બધા સિપાહીઓના તદ્વાર અને ભાલા ઇત્યાદિ સજ્જો તેમને ધારદાર કરાવવાના નિમિત્તથી હું મારા કબજામા લઈ લઈશ, એટલે સર્વ સૈનિકો શસ્ત્રહીન થઈ જશે એમ યત્ના કિલ્લામા સૈન્ય હોય કે ન હોય, તે બંને સમાન જ છે. અર્થાત્ એમ કરવાથી આપની કાર્યસિદ્ધિ સહજમા થઈ જવાની" અખિતયારે યુક્તિનું દર્શન કરાવ્યું.

અખિતયારની આ નીચ મસ્લત સાબળતા જ ઔરંગઝેબનું મુખ મડળ હર્ષપ્રકુત થયું. હસિત મુદ્રાથી તે કહેવા લાગ્યો કે,—"અખિત યારખાં, હું તમને અત્યારે અને આ ક્ષણે જ 'નવાબ'ની પદવી અર્પુ છું. ખરેખર, તમે મહા કાર્યકુશળ પુરુષ છો. તમારી યોગ્યતા આ યુક્તિ ધણી જ ઉત્તમ છે. તમારા આ ઉપકારને ઔરંગઝેબ કદાપિ બૂલવાનો નથી. તો પણ ખાનસાહબ, ઇન્સાન ખસ્લતેશયતાન છે. આ ઔરંગઝેબના સ્વભાવને તો તમે જાણતા જ હશે. મારો બુધ્ધા કાંઈનામા પણ ખરો વિશ્વાસ બધાતો જ નથી. આજે સ્વાર્થના લોભથી તમે મને મદદ આપવાને તૈયાર થયા છો ખરા, પણ એ જ સ્વાર્થમાટે તમે વિશ્વાસથી મારો પણ હાત નહિ કરો, એની શી ખાતરી? મનુષ્યની છુદ્ધિ અતિશય ચચળ હોય છે, એટલે તેને ફરી જતા વિલગ લાગતો નથી એટલામાટે જ હું કહું છું કે, અખિતયાર સાહબ—"

"શહનશાહ, આપ આમ કેમ બોલો છો વારુ? આજ નહિ, તો ચાર દિવસપછી જે આ વિશાળ હિન્દુસ્તાનના સાર્વભૌમ બાદશાહ થવાના છે, તેમનાથી પ્રતારણા અને વિશ્વાસવાત કરીને આ મુદ્દ નવુંદ અબીનો સિપાહસાત્રાર ફેટલા દિવસ જીવવાનો હતો વારુ? વનરાજ કેસરી સાથે વેરભાવ કરીને ગરીબ સસલુ જગતમા ફેટલા દિવસ નિનાસ કરી શકે? શાહેઆલી, મને દુર્ગ, એશ્વર્ય, નવાબપદવી અથવા સૂમેદારી વગેરે કશી પણ વસ્તુની અગત્ય નથી. ફવળ જેનામાટે મારા સ્વામી સાથે દ્રોહ કરીને તેનો સર્વનાશ કરવા આજે હું તૈયાર થયો છું, તે જન્મતઆરા જ મને બેધએ છે!"

અખિતયારના લાવણને ઔરંગઝેબ ગભીર મુદ્રાથી સાંભળતો હતો તે કાંઈક બોનવા જતો હતો, એટલામાં અખિતયાર જ પાછો બોલવા લાગ્યો કે,—"આવમપનાહ, આપનું સાધ્ય જેવી રીતે દિલ્હીનું સિંહાસન છે, તેવી જ રીતે મારું સાધ્ય જન્મતઆરા છે. હું કેવળ તેના સૌન્દર્યથી

જ ગાંડો થયો નથી. જહાંપનાહ, મારા વિવેકહીન લાપણીની ક્ષમા કરશે. જનતઆરાને હું તેના લાવણ્યમાટે જ ચાહતો નથી ! કિન્તુ તેના ગર્વનું ખેંડન કરવામાટે અને નજદુઅક્ષીના ગર્વમદને ઉતારવામાટે જ તેને મારી અંકિતા કરવા ઇચ્છું છું; આ ઉદ્દેશથી જ મારા આ પ્રપંચોનો પ્રારંભ થયો છે. હું એક સામાન્ય સિપાહીના દરજ્જાથી ચઢતો ચઢતો ખુદારમદનો સિપાહસાક્ષાર થયેલો છું અને મારાં દર્શનથી સર્વનાં હૃદય કંપી જાય છે, એટલો બધો મારો દાગ પડી ગયો છે; પરંતુ દુષ્ટ અને દુર્લાગિની જનતઆરા મને તુચ્છ માનીને મારો તિરસ્કાર કરે છે. નજદુઅક્ષી બહારથી સારો ભાવ બતાવવા છતાં અંદરથી મને ધિક્કારે છે. રાજદુર્ગ કે દ્રવ્ય એ મારી ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુઓ નથી—જહાંપનાહ, મારે તો તે સિંહણનો શિકાર કરવાનો છે—તેને મારાં ચરણોની એક શુદ્ધ દારી બનાવવાની જ મારી એક માત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે !”

તેના આ ઉદ્ગારોને સાંભળી ઐરંગઝેબ મનમાં જ જરાક હસ્યો અને થોડીવાર પછી કહેવા, લાગ્યો;—“ખાંસાદખ, તમારી આકાંક્ષા અવશ્ય પૂર્ણ થશે. ઐરંગઝેબને કિલ્લાની આવશ્યકતા છે ખરી, પણ નજદુઅક્ષીના છિન્ન મસ્તકની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.”

“તો આજ પ્રજાતમાં આપ સૌ સવાસો સિપાહીઓને લઈને કિલ્લાપર હુલ્લો કરશો, એટલે. આપનો એ હેતુ સહજમાં જ સિદ્ધ થઈ જશે. મારા લશ્કરને હું દાવપેચથી દૂર કાઢી જઈશ, એટલું જ નહિ, પણ અચાનક કિલ્લાપર હુલ્લો થતાં જે ગડબડાટ મચી જશે, તેના લાભ લઈને હું મારા લશ્કર સહિત આપનો જ મદદગાર થઈને બેસી રહીશ. તેમ જ આ બધી ઘટના દેખ બની આવી, એની કાંઈને કદાપિ બાંધુ થવા ન પામે, તો જ આ અખિંતચારની કરામત !” અખિંતચારે હાથ બીડીને કહ્યું.

એ પછી થોડીવાર સૂધી જન્ને ચૂપ થઈ ગયા. કિંચિત્ સમય પછી ઐરંગઝેબે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું;—“સિપાહસાક્ષાર, તમારી આ મુક્તિ કીક છે; પરંતુ—”

“પરંતુ—પરંતુ શું, જહાંપનાહ ?” અખિંતચારે શુષ્ક કંઠથી પૂછ્યું.

“પરંતુ એ કે જો આમાં તમારી વિશ્વાસઘાતકતા હોય, તો પછી અમારી શી દશા થાય ? આનો વિચાર પણ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ.”

“શહનશાહ, હું ઈમાનના કસમ ખાઈને કહું છું કે, મારા મનમાં આપવિશે તિવ્રમાત્ર પણ કપટભાવ નથી. આપની સાથે વિશ્વાસઘાત કરીને પછી હું ક્યાં જઈ શકવાનો હતો વારુ ? અને જ્યાં આપનો કાપ થયો, ત્યાં પછી છત્રવાની આશા પણ હોય ખરી કે ?”

પોતાની આંખોમાંની હીરાની વીટી તરફ જોતો જોતો ઔરંગ-જેબ સ્થિરભાવથી કહેવા લાગ્યો કે;—“એ બધું ખરું; પરંતુ જો એક વાર એકની સાથે વિશ્વાસઘાત ક્યો હોય, તે બીજીવાર બીજા સાથે વિશ્વાસઘાત નહિ કરે, એનું પ્રમાણ શું?”

“આમમપનાહ, આ સ્વાર્થપરાયણ જન્મમાં સ્વાર્થમાટે ઇન્સાન શું ન કરે વારુ? જન્મતઆરાના તિરસ્કારે મને બુદ્ધિભ્રષ્ટ બનાવી દીધી છે અને તેને નમાવવામાટે હું ગાંડો ચર્ધ ગયો છું. જેઅદબી મોઆફ, ગેતીપનાહ! જન્મતઆરામાટે હું ચિરકાલ નરકમાં નિવાસ કરવા પણ તૈયાર છું! મને જન્મતઆરાની પ્રાપ્તિ થશે, એ આશાથી જ આ કાર-સ્થાનમાં મેં આટલો બધો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, જન્મતઆરાની પ્રાપ્તિ વિના મારા મનમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આશા છે નહિ અને હવે પછી થવાની પણ નથી.”

ઔરંગજેબ મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે;—“ઠીક છે, શયતાનજનકા, મારી કાકેદદિ સમક્ષ તું કેવી રીતે વિશ્વાસઘાત કરી શકે છે, તે હું જોઈશ. જે તારી વિશ્વાસઘાતકતાનું અદ્ભુત ચિહ્ન પણ મારા જીવમાં આવશે, તો મારા સૈનિકા પ્રથમ તો તારા હિત મરતકને જ મારા ચર-ણોમાં લાવીને હાજર કરશે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. આ ઔરંગ-જેબ સાથેનું સાદુ છે—લાપશીનો ફાગિયો ખાઈ લેવાનો નથી!”

અંતે અખ્તિયાર નમ્રતાથી ઔરંગજેબને નમન કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના એ દારુણ પાપકર્મના, આ વિરાટ બ્રહ્માંડનો અનંત શક્તિ-માન ચાલક, આકાશપટલમાંના અસંખ્ય ઉજ્જવલ તારકો અને એક વ્યક્તિ, એટલા જ સાક્ષીઓ હતા. તે વ્યક્તિએ ધૂપાઈ લપાઈને ઔર-ગજેબ તથા અખ્તિયારના લાપણને અથથી ઇતિપર્યન્ત સાંભળી લીધું હતું. એ વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ, પણ પાપિની જહાનઆરા જ હતી. પરંતુ અમે પાંચકોને નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ કે, કેવળ અનિચ્છાથી—અન્ય ઉપાય ન હોવાના કારણથી જ—જહાનઆરાને એ સ્વામિદ્રોહાત્મક પાપમય સંભાષણ શુભરૂપે સાંભળવાની ફરજ પડી હતી. એમાં તેનો પોતાનો કશો પણ અપરાધ નહોતો.

અદ્ભુત પરિચ્છેદ

રાક્ષસ અને રાક્ષસી!

અખ્તિયારનો ઘોડો બહાર બધિયો હતો. અખ્તિયાર ખિન્ન મનથી ઔરંગજેબના તંબૂમાંથી બહાર આવી ઘોડાપર બેસીને બહાર-ગઢ તરફ જવા નીકળ્યો. એ વેળાએ તેના મનની સ્થિતિ અત્યંત

અનુકંપનીય થયેલી હતી. એક તરફથી સ્વાર્થપરાયણતા અને બીજી તરફથી સ્વામિભક્તિ તેના મનને ખેંચ્યા કરતી હતી. પરંતુ ધનુષ્યમાંથી ખાણુ છૂટી ગયો હતો, એટલે હવે તેના પાછા ફરવાનો કશો પણ ઉપાય નહોતો. અખિતવારે સ્વાર્થ સાધવામાટે અવિચારથી પાતકની ગદન ગત્તામાં શૂરકો માર્યાં હતા, અને હવે તે ગત્તામાંથી મુનઃ ઉપર આપવાનો માર્ગ હોતો નહિ; એટલે હવે એ પાપસદિવમાં જ શ્રવન અર્પી દેવાનું તેના લાગ્યમાં નિર્માણ થઈ ચૂક્યું. નિવેકવાણીના ઉપાર્થ-ભોનો માર એક સરખો ચાલુ હોવા છતાં પણ પાપી અંતઃકરણ તેમાંથી પણ કોઈ એક સમાધાનને શોધી કાઢે છે. પાપાત્મા અખિતવાર પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો કે;—“વિશ્વાસવાત એ એક મહાધોર પાતક છે ખરું; પણ એ મહાપાતકને કોણ નથી આચરતું વારુ? સ્વાર્થના અમિત્રુંડમાં વિશ્વાસની આદુતિ આપ્યા વિના કોણ રહી શકે છે? જે લેકિના બેવામાં આવે, તો તે પાતક થાય, અને તેમ ન થયું તો પુણ્ય, એ તો સર્વથા સ્પષ્ટ જ છે. દૂર ચામાટે જનું નેષએ? આ ઔરંગ-જેનું ઉદાહરણ પાસે જ છે. દિક્ષીના સિદ્ધાસને પોતે વિરાજવામાટે શ્રમ રીતે એ કેટલા બધા પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. જદ સહનશાહે ના પાડવા છતાં પણ એ સૈન્યસહિત કૂચ કરતો રાજધાની પ્રતિ ચાલ્યો છે; છતાં બહારથી એણે સાધુતાનો આડંબર ધણો જ સારો બતાવ્યો છે. દિક્ષીના ભાવી સમાટે કરેલું આ નીચ કૃત્ય એ પાપરૂપ ન ગણાય, તો આ સામાન્ય અખિતવારે કરેલું આ કૃત્ય પાપમાં શામાટે ગણાવું નેષએ વારુ? બસ, હવે અસ્પાવધિમાં જ નજરૂઅલી સ્વર્ગના માર્ગમાં વિચરશે, બહારગદની સુમેદારી મને પ્રાપ્ત થશે અને તે ગર્વિષ જનત-આરા મારી બાંદી થઈ સદાસર્વદા હાથ બેડી મારી આરાની પ્રતીક્ષા કરતી મારા સમક્ષ બેસી રહેશે! અર્થબળથી, તસ્વારની ધારથી અથવા બીજા ગમે તે ઉપાયથી ‘પાપ પાપ’નો પોકાર કરનારા લેકિનાં મોઢાને હું કણ માત્રમાં જ બંધ કરી નાખીશ અને મજેલા વેભવનો ઉપભોગ લીધા કરીશ.”

વળી તે મનોગત કહેવા લાગ્યો કે;—“નજરૂઅલીએ એકના જ અધિકારમાં ચિરકાળ પર્વન્ત રહે, એ શક્ય નથી. નજરૂઅલી જ સદા-સર્વદા બહારગદનો સુમેદાર હોવો નેષએ, એવો કાંઈ ખુદાએ તેને તામ્રલેખ લખી આપ્યો નથી. જે અનન્યિત ઉપાયોત્તે નજરૂઅલીએ બહારગદના સુમેદાર તરીકેનો અધિકાર મેળવ્યો છે, તેનું સ્મરણ માત્ર પણ અંગપર રોમાંચને ખડાં કરી દે છે. લયંકર પાપનું પ્રાપચિત્ત આ જનમમાં—અહીંને અહીં જ મળે છે. નજરૂઅલીએ જે લયાનક પાતકો -

કરેવા છે, તેમનું અહીંને અહીં જ પ્રાપ્તિ આપનામાટે ખુશનાયાએ મારી યોગના કરવી છે, એમ જ દેખાય છે! વળી, જો નજદઅલી સાથે વિશ્વાસઘાત ન કરતા તેનો મદદગાર બની જઈ, તો પણ સર્વ-શક્તિમાન પરવરદિગારના કાપમાથી તેનો બચાવ થવાનો નથી. દિલીના સાર્વભૌમ બાદશાહની અસખ્ય ફોજ આગળ તેનો ફટનાક દિવસ ટકાવ થવાનો હતો વારુ? તે મરવાનો છે તે તો મરશે જ, ઈશ્વરી ક્ષાબને કાણુ ટાળી શકનાર છે? પણ જો હું તેનો મદદગાર થઈશ, તો મને વિનાકારણુ હું પણ મર્યા જઈશ અર્થાત્ કાઈ પણ દૃષ્ટિથી જોતાં હું જે કાઈ કરું છું, તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય અને ઉચિત જ છે "

એ પછી તે જનતઆરાને ઉદેરી મનોગત બોલ્યો કે - જનત આરા, જનતઆરા, તું મહા ગર્વિષ્ઠ છે, પણ પ્રિયે, ગર્વિષ્ઠ હોવા સાથે તું અતુન રૂપવતી પણ છે તું મારો તિરસ્કાર કરે છે, પણ હું તારામા પ્રેમ રાખું છું અને તું પોતાનાં નેત્રોને ઉઘાડી એકવાર પણ જોવા ઇચ્છતી નથી, પણ હું? હું દિવસ અને રાત તારી દિવ્ય મૂર્તિને હૃદયમા સ્થાપી સર્વન તને અને તને જ જોવા કરું છું! જનતઆરા, તું મારો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કર, પણ હું તો એ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું કે, તારાનાં નિષ્ક્રાંત પ્રેમ રાખી તારા તિરસ્કારને છેવટે શુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ આપ્યા વિના રહેવાનો નથી! જનતઆરા, તારામાટે આજે હું વિશ્વાસઘાતક બન્યો છું સેનાપતિની અત્યુચ્ચ પદવીપર હોવા છતાં, જનતઆરા, જે કાર્ય આજ સૂધી કાઢ્યું હતું નથી, તે નીચ કૃત્ય આજે મેં કર્યું છે. હવે આ માર્ગમાથી પાછા વળવાનો ઉપાય મારા હાથમા નથી!"

રહામે માર્ગના બે ફાટા ફૂટેલા હતા-તેમાંનો એક માર્ગ ખડાર ગઢ તરફ જતો હતો અને બીજો દિલ્લી તરફ જતો હતો. અખ્તિયારનો ઘોડો એકાએક અચક્રીને ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો. એ ઘોર અધકારમા પાસે જ તેને શુભ્ર રંગનો કોઈ પદાર્થ દેખાવાથી મહારાષ્ટ્રને તે અચક્રી ગયેનો હોવો જોઈએ જ્યાં માર્ગના બે ફાટા ફૂટેલા હતા, ત્યાં એક ત્રિતાળ પીપળો હતો તે વૃક્ષની નીચે શ્વેતવસ્ત્રપરિધાના એક છાયા મૂર્તિ ઊભી હતી. અખ્તિયારનો ઘોડો સારો ડેળવાયલો હતો, એટલે તે છાયામૂર્તિને જોતા જ સદેહ તથા ભયથી અશ્વ ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો અને તે સાથે જ અહીં કાંઈ પણ અરિષ્ટ છે, એમ લાગવાથી અખ્તિયાર તત્કાલ ઘોડાપરથી નીચે જતર્યો આ ઘટનાને જોતાં જ તે છાયામૂર્તિ એક બાજુએ ખસી ગઈ-નિદાન અખ્તિયારને એવો ભાર તો થયો જ અખ્તિયાર તીવ્ર દૃષ્ટિથી તે મૂર્તિને જોવા લાગ્યો, પણ

એટલામાં તો તે કાણુ જાણે ક્યાંય અદસ્ય, યર્ષ ગર્ષ. તે જીવાણુ અંધ-
કારમાં તેનો ક્યાંય પત્તો નહોતો ! અખિતયાર જાણુ જ આશ્ચર્યમાં પડી
ગયો. તે મૂર્તિ માનવી હતી કે પૈથાગ્રિક હતી, એ તેના સમજવામાં
આવી શક્યું નહિ. અખિતયારની જગ્યાએ બીજો કાર્થ હોત, તો લયથી
તે ગતગ્રાણુ કિંવા નિદાન મૂર્છિત યર્ષ ગયો હોત; પરંતુ અખિતયાર
શૂરવીર અને સાદસી પુરુષ હોવાથી હાથમાંના જાલાને આગળ ધરીને
જૂઠા પાસે જઈ તેણે માટેથી પોકાર કર્યો કે;—“તું ગમે તે હોય, છતાં
હું તારાથી ‘ડરતો નથી. તું જ્યાં હોય, ત્યાં જ સ્થિર રહે. જરા પણ
હીલવાથી તારો આ કાણે જ અંત આવી જશે.’ આ તીક્ષ્ણ જાલાનો
પ્રહાર એક ક્ષણ માત્રમાં જ તારા ગ્રાણુ હરી લેશે!”

અખિતયારના લયથી કે, રાથી, હવે તે મૂર્તિ હીલવાલ ન કરતાં
એક સ્થળે જ સ્થિરતાથી બિભી રહી. તે વિરાટ અધકારના ભંડારમાંથી
નિશાકાલીન નિઃસ્તબ્ધતાનો ‘લંગ કરીને એક ગંભીર, હાસ્યધ્વનિ સાંભળ-
વામાં આવ્યો. અખિતયારે તે મૂર્તિપાસે આવીને પૂછ્યું કે;—“તું કાણુ છે. ?”

“એક પ્રવાસી.” ઉત્તર મળ્યું.

“પ્રવાસી, આટલી મોડી રાતે અહીં એકલો બિભી રહીને તું
શું કરે છે ?”

“અકારગદના જાવી દુર્ગેશ અખિતયારખાનનો મેળાપ થશે, એ ઉદ્દે-
શથી જ હું અહીં તેની વાટ જોવા કરું છું.”

‘જાની દુર્ગેશ’ એ તે મૂર્તિના મુખમાંના શબ્દો સાંભળીને અખિત-
યાર અમકી ગયો. ‘એ મૂર્તિ કાણુ છે, અને મારો ભેદ એના જાણુ-
વામાં કેવી રીતે આવ્યો’ એના ગંભીર વિચારમાં તે પડી ગયો. ત્યાર
પછી તે મૂર્તિને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યો કે;—“તારા કંઠ, આકાર અને
ઇતર ચિન્હોપરથી તું કો હોની જોઈએ, એવું અનુમાન કરી શકાય
છે; તેમ જ વયમાં પણ તું તરુણ હોવી જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ જણાય
છે. તો આટલી રાત્રે આવી નિર્ભયતાથી આવા લયાનક સ્થળમાં એકલી
બિભી રહેનારી એની સાદસી સુંદરી તું કાણુ છે અને અહીં ચામાટે
બિભી છે ?”

“આવીજનાજ, અકારગદથી હું પાછી જતી હતી, એટલામાં ઘોડાના
ટાપાનો અવાજ સાંભળી આ ઝાડ નીચે બિભી રહી ગઈ.” જવાબ મળ્યો.

“તું અકારગદમાં ચામાટે ગઈંતી ? અને હું અખિતયારખાન છું,
એ કેવી રીતે તારા જાણુવામાં આવ્યું વાર ?”

“આપનું લક્ષર કેટલું છે અને આપની રસદ કેટલી છે, એ
જોવામાટે જ હું ત્યાં ગઈ હતી. આપ અકારગદના સિપાઈસાક્ષાર અખિત-

મારખાન છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું. આપ હાલમાં ઔરંગઝેબ સાથે ધૂપી મસ્જત કરવા તેની જાવણીમાં ગયા હતા, એ પણ—”

અખ્તિયારે તેને આગળ બોલવા જ ન દીધી. પોતાના લાલ્લાની તીક્ષ્ણ અણીને તત્કાળ તે સ્ત્રીની છાતીપર ધરી રાખીને તે બોલ્યો કે;— “રાક્ષસી, તારો અહીંને અહીં જ વધ કરી નાખું છું—હવે હું તને છોડવાનો નથી. મારાં શુભ કારસ્થાનોને તું સારી રીતે જાણતી હોય એમ જણાય છે. તારા મુખથી આ વાર્તા બીબા-કોઠના સાંભળવામાં નથી આવી, ત્યાં સૂધીમાં પ્રથમથી જ તને ઠાર કરી નાખવી જોઈએ. તારો કાળ થઈ જાય, એટલે આ વાર્તા બીબા કોઠના કાને જવાનો માર્ગ જ બંધ થઈ જશે.”

તે બીપણ અંધકારમાં તે તરુણી યુનઃ ખડખડ હસવા લાગી. કેવું આશ્ચર્ય! મરણ પાસે આવેલું હોવા છતાં પણ હાસ્ય? આશ્ચર્યચકિત થઈને અખ્તિયારે પોતાના બાકાને પાછો ખેંચી લીધો અને કહ્યું કે;— “તું છે કેણ? શ્રુતિ આવીને સન્મુખ બેઠેલું છતાં પણ તને ભય નથી લાગતો અને તું ઉઠી હસ્યા કરે છે, એથી જણાય છે કે, તું મહા વિશ્વક્ષણ વનિતા છે!”

“પણ ખાનસાદબ, મને આપ ઠાર શામાટે મારો છો વારુ? મેં આપનો એવો તે શો અપરાધ કર્યો છે? એક જ દિવસમાં આટલાં બધાં પાપોનો સામટો બારો ન બાધો! પોતાના સ્વામીનો સર્વનાશ અને એક નિરપરાધિની નારીની હત્યા, એ બે બચકર ખાતક એક દિવસમાં જ આપ કરો છો, તે શામાટે? શું આવું આઈ કાંઈ પણ પરિણામ નથી થતું કે?”

“શામાટે વારુ?”

અખિતવારે એ ‘શામાટે’નું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું. નિમેષા-
ર્ધમાં ક્રુધ્ધ વ્યાધ પ્રમાણે અતિશય ચપળતાથી તેણે તે પુષ્પકામળ
જહાનઆરાને ઉપાડીને ઘોડાપર બેસાડી લીધી અને ઘોડાને ટાંચ મારીને
અકારગદના માર્ગમાં પ્રયાણ કરી દીધું. જહાનઆરાએ પણ એ બળા-
ત્કારનો જરાય પ્રતિકાર ન કર્યો. દુષ્ટ જહાનઆરાની પુનઃ અકારગદમાં
જવાની જ ઇચ્છા હતી.

* * * * *

સુંદર દીપકોથી મોજાળવણિત એક વિસ્તૃત અને સુચિત્રિત દાક્ષા-
નમાં અખિતવાર બેઠો હતો અને તે સાહસી તથા નિર્ભયહૃદ્યા સુંદરી
જહાનઆરા તેની સહામે બેઠી હતી. તેના રમ્ય મુખ પ્રતિ અચળ
દષ્ટિથી જોતો અખિતવાર કહેવા લાગ્યો કે;—“જહાનઆરા, તું કેવી
સુંદર છે! હાથ, જે તું ગઈ કાલે મારી દષ્ટિએ પડી હોત, તો કેવું
સારું થાત! એમ યત્નાં તે દુષ્ટ જહાનઆરાને હું તત્કાળ ભૂલી જાત અને
મને નરકમાં આટલા ઊંડા બિતરવાની આવશ્યકતા પણ ન રહેત!”

જહાનઆરાએ કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું—તેના તે રક્તોત્પુલ્ક
અધરાજોપર વિરાજમાન થયેલા ક્રિયિત મણિન હાસ્યથી જ અખિતવારને
ઉત્તર મળ્યું. તે કુટિલહૃદ્યા દુષ્ટ જી કહેવા લાગી કે;—“અખિતવાર-
ખાન, આ વાતોને હવે આપ ભૂલી જાઓ. મારા જેવી એક ક્ષુદ્ર દાસી
આપના જેવા મોટા દરજ્જાના સરદારને જરા પણ લાલક નથી. જનાબેમન,
આટલી સહજ રીતે આપ મને અહીં લાવી શકો, એ સંભવનીય હતું કે?
હું ખાતરીથી કહું છું કે, જે મેં જરાપણ પ્રતિકાર કર્યો હોત, તો આપ
મને અહીં કદાપિ લાવી શકત નહિ; પરંતુ આપની સાથે મારે એક
કામ હોવાથી મારી ઇચ્છાથી જ હું અહીં આવી છું અને કેવળ સ્વાર્થ-
સિદ્ધિ માટે જ અકારગદમાં મારું આગમન થયેલું છે.”

જહાનઆરાના આ ઉદ્દેશો સાંભળીને અખિતવાર સ્તંભિત થઈ
ગયો. જાણે મંત્રમૂઢ થઈ ગયો હોયની, તેવી રીતે જહાનઆરાના મુખને
સ્થિર દષ્ટિથી તે જોવા લાગ્યો. જહાનઆરાના સુંદર સરીરપર ઉજ્જવલ
દીપરશ્મિ પડવાથી તે સુંદરી પૂર્વ કરતાં પણ અધિક સુંદર દેખાતી હતી.
જહાનઆરાના મનોહર સૌન્દર્યરૂપ જાણી અખિતવાર જાણે ઘેસો જ
બની ગયો. હસતો હસતો તે બોલ્યો;—“જહાનઆરા, મારી પાસેથી
તારો શો સ્વાર્થ સિદ્ધ થવાનો હતો વારુ?”

જહાનઆરાએ ઉત્તર આપ્યું;—“સિપાહસાધાર સાહબ, બંધી હકીકત
ખુલ્લી રીતે કલા વિના આપ કાંઈ પણ સમજી શકવાના નથી. જનાબ,

મારા જેવી હતભાગિની અમળા આ જગતમા બીજા કોઈ પણ મળવાની નથી એક સમયમાં મારા પિતાનો અતુલ વૈભવ હતો, અને તેના પ્રતાપ પણ અપૂર્વ હતો પરંતુ દેવદુર્વિલાસના યોગે ઔરંગઝેમના હાથે મારા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તે સાથે તેના સર્વ વૈભવનો પણ વિનાશ થતા હું એક ભિન્નુકા બની ગઈ. ઔરંગઝેમ મને બદિની કરીને લઈ ગયો. આનીજનાળ, જે જન્મતઆરામાં આપનો પ્રેમ છે, તે જન્મતઆરાના પિતા નજદઅલી કરતાં પણ માગ પિતાની સ્થિતિ ધણી જ સારી હતી.

“હું જે કે ભિન્નુકા બનીને બદિની ગુલામડી થઈ છતાં એ સ્થિતિનાં સર્વ કષ્ટ અને પાતનાઓને હું ભૂલી ગઈ એક વ્યક્તિના સુન્દર મુખકમળપ્રતિ દ્રષ્ટિ કરીને મારા હૃદયમાં બગતા વૈરાગિની જ્વાળાને મેં એકદમ છુટારી નાખી તે વ્યક્તિ ત્રણ હરો, એ આપ બાણો છે. ખરા કે ? તે બીજો કોઈ નહિ પણ ઔરંગઝેમનો કુમાર મહમ્મદ જ છે ઔરંગઝેમના કુમારની સેવામાં મારી યોજના થયેલી હતી કુમાર મહમ્મદના દિવ્ય રૂપસોનરો મને દીવાની બનાવી દીધી ઉન્મત્ત પતંગ પ્રમાણે રાજકુમારના રૂપવન્દિતા મેં દૂદકો માર્યો.”

“હું દીવાની આટલા દિવસ એમ જ સમજતી હતી કે, કુમારનો પણ મારામાં પ્રેમ છે આ પાયાપર હવામાં મેં મોગી મોગી ધમારતો માધી દીધી. દિલ્લીના જનાનખાનામાં હું એક દિવસે કુમારની હૃદયે શ્વરી અને સમ્રાટી થઈને રહીશ એ ઉચ્ચ પણ વ્યર્થ આશાનું આજ સૂધી મારા હૃદયમાં પોષણ કરીને આટલા દિવસ મેં ભાવી ઐશ્વર્યના કલ્પનામય આનંદમાં વીતાવ્યા પરંતુ મારા એ મુખ સ્વપ્નનો જન્મત આરાએ સર્વથા સહાર કરી નાખ્યો.”

“અખિતયારખાન, કુમાર મહમ્મદને નજદઅલીએ કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો એ વાર્તા તો આપના બાણવામાં હોવી જ જોઈએ પણ કુમારનો ત્યાગી છૂટકો ગણે કયો એ આપ બાણો છે. ખરા કે ? નજદઅલીતી સુન્દર કન્યા જન્મતઆરાએ જ તેને બંધનમુક્ત કયો હતો ! કુમાર નજદઅલીના કારાગારમાંથી તો છૂટ્યો પણ તરત જ જન્મતઆરાના લાવણ્યરૂપ કારાગૃહમાં પોતાની મેળે જ ઇચ્છાપૂર્વક પૂરાયો ! જન્મતઆરાના સૌંદર્યનું દર્શન થયા પછી કુમાર મારા પ્રેમને ભૂલી ગયો છે અને એટલામાટે મારે કોઈ પણ સારા કિંવા નહારા ઉપાયથી કુમારની દૃષ્ટિમાંથી જન્મતઆરાનું ઉચ્ચાટન કરવું જ જોઈએ ! આમ કર્યા વિના ગત્યતર જ નથી બહાદુરજંગ, આપ જન્મતઆરામાટે દીવાના બની ગયા છો, એટલે પોતાની પ્રિયતમાને અન્ય પુરુષના બાહુપાશમાં

બદ્ધ થયેલી જેવી, એ આપ જેવા વીરપુરુષને અવશ્ય સાંજનાંરખે છે । આ કાર્યમાં જ મને આપના સાહાય્યની આવશ્યકતા છે ।

“અફસરજેય સાદબ, આપે આજ સૂધીમાં તલાસને હાથમાં રાખીને બધું આયુષ્ય વીતાડ્યું હશે; પરંતુ પ્રમદાના પ્રેમની ગંભીરતાનો છેડો આપના જેવામાં કદાપિ આવ્યો છે કે ? જેનામાં મેં નિષ્કલંક પ્રેમ રાખ્યો, જેનામાટે મેં પ્રાણ કરતાં પણ વધારે કષ્ટો સહન કર્યા અને જેના ચરણોમાં મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દીધું, તે પુરુષને ગમે તેમ થઈ જાય અને આ પ્રાણ ચાલ્યા જાય, તોપણ આ જહાનઆરા બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીના હાથમાં જવા દેવાની નથી ।

“આપને જન્મતઆરા ભેદએ છે અને મને કુમાર મહુમ્મદની આવશ્યકતા છે. આ વિષયમાં બંનેનો સ્વાર્થ એક જ છે. જન્મતઆરાના દષ્ટિપથમાંથી મહુમ્મદને દૂર ઠપાવવા વિના તે આપને મળવી શક્ય નથી; અને જન્મતઆરા આપની ન થાય, ત્યાંસૂધી મને કુમારની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. મારી અત્યાર સૂધીની કહેલી બધી દુકીકત આપના બરાબર સમજવામાં આવી કે કેમ ?”

અખિત્યાર એ બધી દુકીકતને સારી રીતે સમજી ગયો હતો; એટલે તેણે અનિશ્ચય ઉત્સુકતાથી જહાનઆરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“જહાનઆરા, હું તને આ કામમાં ખુશીથી મારાથી બનશે તેટલી મદદ આપીશ. પણ હજી એક સવાલ મારે તને પૂછવાનો છે. હું તારી જાવણીમાં ગયો હતો, એ તારા જાણવામાં કેમ કરીને આવ્યું વારુ ?”

ઔરંગઝેબ સાથે થયેલી આપની બધી વાતચીત મેં સાંભળી લીધી, પણ તે દેવગ અનિચ્છાથી જ. તે વખતે હું કુમારને લઈને જન્મતઆરાપાસે જવામાટે કુમારના તંબૂ તરફ જતી હતી. જન્મતઆરાનું નામ મારા કાનોમાં આવી અચકાતાં હું ત્યાં યોગી ગઈ અને ત્યાંથી આપનું બધું જાણ્યું મેં સાંભળ્યું. આજ મુગલશાસનમાંથી બહાર નીકળ્યો, તે પહેલાં જ કુમારને લઈને હું જાવણીમાંથી બહાર નીકળી પડી.”

“હવે બધા સાર મારા સમજવામાં આવ્યો. પણ કુમાર અત્યારે ક્યાં છે ?”

“અત્યારે નદીકિનારાની દૂરેથી મસ્જિદમાં જન્મતઆરા સહિત કુમાર સંજાપણ કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલો છે.”

“ત્યારે હવે આપણે શો ઉપાય યોગ્ય છે ?” એ ઉપાયની હાલ
“જન્મતઆરા પાછી દિશામાં ન જઈ શકે, એ ઉપાયની હાલ તરત તો આપ યોગ્યતા કરી નાખે. તેમ જ કુમાર મહુમ્મદ પણ અત્યારે આપની હાથમાં હોવાથી તેને પણ મિલકત કરી શકે અને

આપની નજરકેદમાંથી માગે છૂટકો કરો. આમાં આપણુ બંનેનો લાલ સમાવલો છે.”

“હું તારી આ સર્વ આગ્રાઓનો સ્વીકાર કરું છું, પણ તારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તેને છોડી દેવામાં મને જરાક વાધો દેખાય છે. તું મને જ આગળ જતા વિડમનામાં નહિ નાખી દે, એની શી ખાતરી વારુ? આગળ જતા તું મારી સર્વ ગુપ્ત વાર્તાઓનો સ્ફોટ કરીને મારી સાથે વિશ્વાસઘાત નહિ કરે, એનું પ્રમાણુ શું? તું એક સ્ત્રી છે, અને સ્ત્રીના હિંદમાં ગર્ભ નવમાસ પર્યન્ત રહી શકે છે, પણ ગુપ્ત વાર્તા એક પણ માત્ર પણ ટકી શકતી નથી. અર્થાત્ ગુપ્ત નિયમના સમઘમાં સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો સર્વથા અયોગ્ય છે.”

“હું સ્ત્રી તો છું, પણ સામાન્ય સ્ત્રી નથી કાઈ નીચ વશમાં આ જહાનઆરાનો જન્મ થયેલો નથી. જનામેવાલા, મારા વચનમાં આપ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. મારા હૃદયમાં બળતા અસૂયાગિનને શાંત કરવાનાટે જ હું આપની બહિની બની છું, એ આપ કદાપિ ભૂલશે નહિ. અત્યારે કેવળ સ્વાર્થમાં જ મારી દષ્ટિ છે. આપના અનિષ્ટમાં મારો શો લાલ છે વારુ? આપ મને મદદ આપો છો, એના બદલામાં મારે આપની સાથે કૃતગ્રતાથી જ વર્તવું જોઈએ, એ હું સારી રીતે સમજું છું.”

“વારુ, ત્યારે જહાનઆરા, હું તારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખું છું, પણ થોડોક સમય તું અહીં રહે. હું અહીં પાછો આવું, ત્યાં સુધી તારે અહીંથી ક્યાંય પણ જવું નહિ જ્યાં સુધી હું પાછો ન આવું, ત્યાં સુધી તું મારી બહિની છે, સમજી કે?”

“હીક છે—આપની આગ્રા મને શિરસાવંઘ છે.”

અખિતયારે એક પ્રહરીને બોલાવ્યો અને આગ્રા આપી કે,—“આ ઔરતને બેગમ જાણીને એની સાથે માનપૂર્વક વર્તજો અને આની પ્રત્યેક આગ્રાને માન આપજો. પરંતુ માત્ર હું પાછો આવું ત્યાં સુધી એને કપાય બહાર જવા ન દઈશ. નહિ તો તારે તારા પ્રાણનું બનિાન આપવું પડશે, એ સારી રીતે યાદ રાખી લેજો.”

તે ગંભીર નિશીય કાળમાં, અશ્વારૂઢ થઈને અખિતયાર પુનઃ રાજમાર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગયો. આ ક્ષણે જનતઆરાના વદનદર્શનની લાવસા તેના મનમાં અતિશય પ્રમળ થયેલી હતી. પરંતુ પોતાની એ ઇચ્છાને સંજ્ઞ કરવાનાટે તેને અધિક પરિશ્રમ વેકવો ન પડ્યો.

નવમ પરિચ્છેદ

દેવી અને દાનવ !

“જન્મતઆરા, જન્મતઆરા, પ્રિયતમે !”

“શી આજ્ઞા છે, હૃદયેશ્વર ?”

“હવે પુનઃ તારા દર્શનનો લાભ કયારે મળશે ? હવે તમારી સાથે મારા પિતાનો શત્રુભાવ ખુલ્લુંખુલ્લું નિશ્ચિત થઈ ગયો છે. મારા પિતાના અપાર બળ સમક્ષ તમારા પક્ષનો ટકાવ થઈ શકે તેમ નથી-થોડા વખતમાં જ આ બહારગઠ જમીનદોસ્ત થઈ જશે ! કિલ્લાની પાપમાલી ચતાં નજરૂંઅક્ષી જો મારા પિતાના હાથમાં સપડાશે તો કેમ થશે ?”

“પ્રાણેશ્વર ! એ રોકાને આપના હૃદયમાંથી આપ કાઢી નાખો ; મારા પિતા કદાપિ આપના હાથમાં સપડાય તેમ નથી.”

“જન્મતઆરા, આ તારો ભ્રમ છે. મારા પિતાના વિરાજ સામ-થેની અઘાપિ તારા મસ્તિષ્કમાં કલ્પના નથી, અને તેથી જ તું આમ બોલતી દેખાય છે.”

“આપના પિતાના બળની કલ્પના ન હોવાથી તું આમ બોલું છું, એમ આપ ન સમજશો. આપનું પત્ર મને મળ્યું, આ સંકટની મેં મારા પિતાને અમત્સક્ષ રીતિથી સૂચના આપી દીધી છે. આજે પ્રભાતમાં જ તેઓ શ્રમ રીતિથી બહારગઠના કિલ્લામાંથી નીકળી જશે, એટલે તેઓ આપના પિતાના પંજમાં કદાપિ સપડાવાના નથી.”

“પરંતુ, જન્મતઆરા, જો એમ બન્યું, તો પછી તું મારી કેવી રીતે થવાની ? નજરૂંઅક્ષી જો કિલ્લાને છોડી ચાલ્યા જશે, તો કિલ્લા સહજ અમારા હાથમાં આવશે ; પરંતુ એ શૂન્ય દુર્ગ મારા શા ઉપયોગનો ? જન્મતઆરા, જો હું પણ તારા પિતા સાથે દુર્ગમાંથી નીકળી જઈશ, તો તું તારા પિતાના શત્રુનો પુત્ર હોવાથી આપણી ભવિષ્યમાં ચાર આંખો થવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે. પ્રાણેશ્વરી, તારા વિનાનું આ કંટાળાભરેલું જીવન તું કેવી રીતે પીતાડી શકીશ વાર ? તારા સુખકર સમાગમથી અત્યારે તું આનંદના ઉચ્ચતમ સિખરે વિરાજમાન થયેલી છું ખરો, પણ અસ્ત સત્યસત્ય જાણતો સિતરિત્તરુ મેં દુઃખજાગરમાં તું દૂરી કરી દીધી.”

કુમારના મુખમાંથી નીકળેલાં વાક્યો જન્મતઆરાના હૃદયમાં વિપ-કંટક પ્રમાણે દારુણ ચાતના આપવા લાગ્યાં. ભાવિ વિરહની કૃષ્ણ છાયાના યોગે તેનું પ્રવૃત્ત મુખકમળ તે કણે જ કરમાઈ ગયું. તોપણ ધૈર્ય ધારીને આશાપૂર્ણ હૃદયથી તે કહેવા લાગી કે;—“એ તે દયામય પ્રુદાની આપણો મેળાપ કરાવવાની ધમ્મજ હશે, તો અવશ્ય આપણો ભેટો થવાનો જ બધાં વિદ્વા પોતાની મેળે જ ટળી જશે.”

યતાં જ, પુનઃ તેના હૃદયમાં ત્વરિત દારુણ ચિંતાના સામ્રાજ્યનો આરંભ થઈ ગયો.

ધીમે ધીમે જનતઆરા દુર્ગસમીપ આવી. પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ તે ગગનસ્પર્શી ઉચ્ચ દુર્ગદ્વારને જોતાં જ જનતઆરાના બીતિત્રસ્ત મનમાં કષ્ટિ સમાધાનનો સંચાર થયો. ‘હું જે સંકટથી ડરતી હતી તે સંકટ સર્વથા કલ્પનામય હતું’ આમ લાગવાથી તેનું હૃદય આરાના આનંદથી પ્રપુલ્ક થયું. પરંતુ હાય! જે સર્વ માનવીની આરાઓ સફળ થતી હોત, તો પછી અન્ય શી વસ્તુની આવશ્યકતા રહેત વારુ? તેણે દુર્ગદ્વારની પાસે જઈને જોયું, તો દ્વાર બંધ હતું; દ્વારને અંદરથી સાંકળો ચઢાવી દેવામાં આવી હતી.

દ્વારને અંદરથી બંધ જોતાં જ જનતઆરાનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને તેનું સમસ્ત શરીર સ્વેદથી રેજ બેજ થઈ ગયું. તેને પોતાનો સર્વનાશ પ્રત્યક્ષ દેખાવા માંજો અને તેથી તેના મુંઝ મુખમંડળમાં નિરાશાની કૃષ્ણ અને કરાલ છાયાનો તત્કાળ પ્રસાર થઈ ગયો. પરંતુ એમને એમ જ બેસી રહેવાથી શો લાભ? કિંચિદ્ ધૈર્ય ધારીને ક્ષીણ સ્વરથી જનતઆરાએ પૂછ્યું કે;—“અંદર કાણુ છે? કિલ્લાનો દરવાજો ખોલો!”

તે ધનધોર અંધકારમાં જનતઆરાના પ્રશ્નનું કાંઈએ ગંભીર સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“અસારે કિલ્લાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ નથી. આટલી મોટી રાત્રે કિલ્લામાં તારું શું કામ છે? તું છે કાણુ?”

પોતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂછાયલા આ અતિપ્રશ્નને સાંભળીને જનતઆરાનું હૃદય અતિશય કંપવા લાગ્યું. આટલામાં કાંઈ મનુષ્ય ન હોવા છતાં બોલે છે કાણુ? કિલ્લાની અંદરથી તો આ ક્વનિ નથી જ આવ્યો!’ આવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. સર્વત્ર ધનધોર બીયણુ અંધકાર! અતુર્દિશામાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય! તે ગંભીર નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને દારુણ અંધકારરાશિમાંથી આવેલા ઉત્તરને સાંભળી જનતઆરા આશ્ચર્યમિશ્રિત ભવથી સ્તંભિત જ થઈ ગઈ!

જનતઆરા વિસ્મયાપન્ન થઈ વિસ્ફારિત નયનોથી જોવા લાગી—એક રાક્ષસીય અને ઉચ્ચ છાયામૂર્તિ તે અંધકારમાંથી ધીમે ધીમે પોતા તરફ આવતી હતી, એમ તે સ્વર્ગીય સુંદરીના જોવામાં આવ્યું. તે મૂર્તિને જોતાં જ જનતઆરાના આત્મજનનો લોપ થઈ ગયો. જનતઆરાની પાસે આવીને તે મૂર્તિએ વિલકણતાથી પૂછ્યું કે;—“તું કાણુ છે, અને આટલી મોટી રાત્રે કિલ્લામાં તારું શું કામ છે?”

જનતઆરા પણ એક વીરગાળા જ હતી, એટલે શિરપર આવો પ્રસંગ આવી લાગતાં તેનું ધૈર્ય દ્વિગુણિત થયું. તે મૂર્તિના એ પ્રશ્નનું તેણે

શાંતિથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“હું કિલ્લેદારની દુખ્તર છું અને મારે કિલ્લામાં જવાનું છે. કિલ્લાના દરવાજા બંધ કાણે કર્યા છે?”

જનતઆરાનું આ ઉત્તર સાંભળતાં જ તે તિમિરવેદિત વિશ્વક્ષણ મૂર્તિ ખડખડ હસવા લાગી. તત્કાળ ત્યાં તે દારયનો વિકટ પ્રતિધ્વનિ પથ્થુ થયો. તુરંતોદારક કઠોર સ્વરથી તે મૂર્તિ કહેવા લાગી કે;—“કિલ્લેદાર સાહબ નજફખાનીખાં બદાદુરની નૂરનજર દુખ્તર આટલી મોડી રાત્રે કિલ્લા બહાર સામાટે ગઈ હતી વારુ?”

“એની પંચાતમાં પડવાનું કામ તારું નથી. હું કિલ્લેદારની પુત્રી છું અને તેથી કાંઈના પણ હુકમ વિના ગમે ત્યાં જવાને મુખ્તિપાર છું. દુર્ગેશની કન્યામાટે તેના પિતાના દુર્ગનાં દ્વાર સદા સર્વદા—ગમે તે સમયે—હિંદાડાં જ હોવાં જોઈએ. તું મને પૂછતાર કાણુ?” જનતઆરા સંતાપથી બોલી.

“એ બધું ખરું; પણ હવે તે દિવસો ચાલ્યા ગયા છે. સુંદરિ; નજફખાલીખાનના હુકમથી જ કિલ્લાના બધા દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા છે. કાંઈના માટે પણ દરવાજા ન ખોલવા, એવી તેમની સખ્ત તાકીદ છે. હું તેમનો સિપાહસાહાર હોવા છતાં અત્યારે બહાર અટકી પડ્યો છું. મને પણ અત્યારે અંદર પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી.”

એ અંધકારપરિવેદિત ગૂઢ હાથમૂર્તિ કોની હતી, એ હવે સારી રીતે જનતઆરાના જાણવામાં આવી ગયું. તુરંતોદારક કઠોર સ્વરથી તે બોલી કે;—“બખ્તિપારખાન, તમે છો કે? પ્રસંગ સાધીને તમે જ મારો આવી રીતે સર્વનાશ કર્યો કે?”

“જનતઆરા, તું આમ કેમ બોલે છે વારુ? મેં તારો સર્વનાશ કર્યો? કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરવાનો તારા વાલિદે હુકમ આપ્યો, એમાં મારો શો અપરાધ? હું કાણુ? કિલ્લેદાર સાહબના હુકમનો એક આકર! અને વળી કિલ્લાના દરવાજા બંધ થયા, એથી તારો સર્વનાશ તે શાનો થઈ ગયો, તે હું સમજી શકતો નથી. હં, પણ જનતઆરા, આટલી મોડી રાત્રે તું એકલી એકાદ કર્યા ગઈ હતી વારુ? હું એ જાણવાને ધણું જ આતુર થઈ રહ્યો છું.” બખ્તિપારે કહ્યું.

“હું ગમે ત્યાં ગઈ હતી! પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની ઔકાત પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. હું કર્યા ગઈ હતી, એ પૂછવાનો તને શો અધિકાર છે?”

“જોઈએ તેવો અને જોઈએ તેટલો અધિકાર છે. અધિકાર ઇનાજ હું તને આ સલાહ પૂછતો નથી. તું કહે કે ન કહે, પણ તારા સર્વ બેદને હું સારી રીતે જાણું છું. આ આવા શાંત અને ગંભીર નિશાકાળમાં

અભિસારિકાના વેશથી બેધકક દિલ્લા બહાર ચાલી જાય છે। આ વાતો જો લોકોના જાણવામાં આવશે, તો તેઓ શું કહેશે? જનતઆરા, આ વિષયનો તે કાંઈ વિચાર કર્યો ન ખરો કે?”

જનતઆરાનું મુખમંડળ આરક્ત યઈ ગયું. જો તે અંધકારમાં ડૂબાતુ હોત, તો તેના તે આરક્ત મુખમંડળને જોઈને તે વીરપુરુષના સાહસી હૃદયમાં પણ ભયથી કંપનો આવિલાંવ થયો હોત, એમાં જરાય શંકા નથી. ક્રોધકંપિત કંઠેર સ્વરથી જનતઆરાએ જણાવ્યું કે;—“નીચ બખ્તિ-યાર, તું કોની સ્લામો ડોમો છે અને શું જોયે છે, એની તને કાંઈ શુદ્ધિ છે ખરી કે? શુદ્ધિમાં આવીને જાણ. અત્યારે તે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે, તે જ શબ્દો જો ફરીથી તારા મુખમાંથી બહાર નીકળશે, તો તારા અક્ષરજંગના દરબને પથતળે ચગદીને તારા મુખપર પદાલાત કર્યા વિના હું રહેવાની નથી, એ સારી રીતે મનમાં સમજી રાખજે.”

બખ્તિયાર હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે;—“મારે પણ એ જ જોઈએ છે! તારા જેવી સુંદર સ્વર્ગીય રમણીના દામજ પાદપદના આરા-તને સહન કરવામાં આનાકાની કરે, એવો અસંધિક પુરુષ આ જગ-તમાં મળવો તો સર્વથા અશક્ય જ છે! નિદાન આ બખ્તિયાર તો તારા પદકમળનું સેવન કરવાને સદા સર્વદા તૈયાર છે. વધારે શું કહું? આ પ્રસાંત નિશીથકાળમાં, તારા આ અતિરમણીય અને સુકામળ શુલાળી ગાયેને મારા હોઠોની મુદ્ર સુંમનરેણથી અંકિત કરવા પણ આ એવક અત્યારે જ તૈયાર છે!”

પોતાના નખની ચોગતાની પણ જોનાથી જરાજરી ન કરી શકાય, એવા તે નીચસેવકાધમના એ ઉચ્છ્રંખવતામય બારણને સાંભળીને જનત-આરા અનિરાધ કોપના યોગે યચચ કંપવા લાગી. “અત્યારે હું શક્તિદીન,

પણ દૂર થવી શક્ય નથી. તારા સુખકર સમાગમ વિનાના દિવસો વિતાડના કરતાં મને મરણ જ વધારે શ્રેયસ્કર જણાય છે !”

“અખિતયાર, તું સિપાહસાહાર અને વીરપુરુષ છે ખરો કે નહિ? વીરપુરુષો ઉદાર પ્રકૃતિના હોય છે; તો પછી તારા હૃદયમાં આટલી બધી નીચતાનો હિલ્લેલ કેમ કરીને થયો વારુ? અખિતયાર, હજી પણ સમય હાથમાંથી ચાલ્યો નથી ગયો. હજી પણ સાવધ થઈને સ્વામિદ્રોહના આ ઘોરપાતકના માર્ગમાંથી પાછો વળ, આ દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ કર, અને કૃપા કરીને મને દુર્ગમાં જવા દે. જેના અન્નથી આજ સૂધી તું પોપાયો છે, તે મારા પિતાનો તું પોતાના સૈન્ય સહિત સહાયક થા. તારા હાથે જ કાંઈ અયોગ્ય કૃત્ય થયું છે, તે વિશેષ્ટ કાંઈને કાંઈ પણ કહીશ નહિ. એ બેઠ તારા, મારા અને સર્વ વ્યાપક-સર્વસાક્ષી ખુદાતાલાના જણવામાં આવ્યો છે અને તેમના અંતરમાં જ રહેશે; કાંઈ ચોથા પાસે એનો પરિસ્ફોટ થવાનો નથી. અખિતયાર, જો તારા હાથે આ સત્કૃત્ય થશે, તો તારા બધા અપરાધોને ભૂલી જઈને તને બંધુ પ્રમાણે માની તારા પર અંતઃકરણપૂર્વક હું પ્રેમ રાખીશ. પરવરદિગાર તને આ દારુણ પાતકથી મુક્ત કરે, એ જ મારી તેને પ્રાર્થના છે !”

તે નીચ પુરુષની કૃતમ્મતાના યોગે પોતાના પિતાનો સર્વનાશ ન થાય, એટલામાટે જન્મતઆરાએ અખિતયારની કઠોર શબ્દો ઉચ્ચારીને નિર્ભત્સનાં કરી અને વારંવાર મૃદુ શબ્દોથી વિનતિ પણ કરી જઈ; પરંતુ પાપી અખિતયારના હૃદયમાં તે નિર્ભત્સનાં કિંવા વિનતિનું કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું. અખિતયાર પાપકર્મમાં ધણે જાડો રૂખી ગયો હતો; અને તેથી જો તેની ઇચ્છા હોય, તો પણ તેમાંથી તેની મુક્તતા થવી કઠિન હતી.

હઠ નિશ્ચયસૂચક સ્વરથી અખિતયારે કહ્યું કે;—“જન્મતઆરા, તારા કેમજ કંઠમાંથી નીકળતા ધમકીના સહસ્રાવધિ શબ્દોથી, તારાં આ સુંદર નેત્રોમાંથી વહન કરતી રાત અશ્રુધારાથી, અને તારા જેવી નિરુપમ શ્રેષ્ઠ રમણીની કરુણ કાતરોક્તિથી—કસાથી પણ—આ અખિતયારના મનમાં સંકલ્પ કદાપિ ફરવાનો નથી તે નથી જ. ધીમે ધીમે ટપકતા જળાગ્નિ-દુવડે કઠિન પાપાણુ પણ ભેદાય છે; પરંતુ મારું હૃદય કાંઈ પણ પ્રકારે મૃદુ થવાનું નથી !”

જન્મતઆરાની પૂરેપૂરી નિરાશા થઈ, અર્ધ-તેના સર્વ ધૈર્યના લોપ થવાથી તે નીચે બેસી ગઈ. નતબલુ થઈ નેત્રોથી તેણે એની વાર ઉપર બેઠું. તે સુવિસ્તૃત નીલ નભોના જેવી રીતે...
ઉજળવલ નક્ષત્રો ચમકતાં હોય છે, એ બીજી મેઘપં

આવીને પુનઃ તે મેઘ વાયુના ચોજે આમ તેમ વિખરાઈ જાય છે; અને એક થરપર બીજે થર, તેની પર ત્રીજે અને તેની ઉપર પાછો ચોથો, એવી રીતે અંધકારના એકસરખા ધન અને ઘાટા થરો જામેલા હોય છે-તે જ પ્રમાણે એ સર્વ તે દિવસે પણ એ જ સ્થિતિમાં હતાં. પૃથ્વી પણ તે જ, સ્નેહમયી પ્રકૃતિ પણ તે જ, સમુન્નત લબ્ધ દુર્ગ પણ તે જ અને આજ સુધી તેના ક્રીડાકાનનરૂપ થઈ રહેલો બદારગદનો કિલ્લો પણ તે જ! સર્વ વસ્તુઓ તેમના પૂર્વસ્વરૂપમાં જ હતી-કયામાંય કંઈ પરિવર્તન થયું નહોતું-કેવળ જનતઆરાનો આજે સર્વનાશ થયો હતો! આજ પર્યંત જ્યારે પણ જનતઆરા દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવામાટે દુર્ગદ્વાર પાસે આવતી હતી, ત્યારે તેની સાથે અનેક ઘોડેસ્વાર અને અનેક સિપાહીઓ રહેતા હતા! પિતા સાથે જ્યારે તે સિંહદ્વારમાંથી અંતઃ પ્રવેશ કરતી, તે વેળાએ મહાવિનીતભાવથી પોતાનાં શસ્ત્રોને નમાવીને સૈનિકો તેને યોગ્ય માન આપતા હતા! પણ આજે તે જ દુર્ગદ્વાર તેના પ્રવેશમાટે બંધ હતું. કાંઈ એક અનાય ત્રિશુલ પ્રમાણે અંતઃપ્રવેશ કરવામાટે તે એક પાપી દુરાત્મા નરપિશાચની કરુણોત્પાદક વાણીથી પ્રાર્થના કરતી બેઠી હતી.

મસ્તકપરના અનંત વિસ્તૃત નીલઆકાશપ્રતિ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી જોતી જોતી હાથ જોડીને જનતઆરા કહેવા લાગી કે:-“હે અનંત શક્તિમાન, હે દયામય પ્રભો! આજે તો મને આવી હીન અવસ્થામાં કેમ લાવી મૂકી વારુ? શું, મારામાટેની દયાનો તારા હૃદયમાંથી લોપ થઈ ગયો છે?”

જનતઆરાના ક્રુદ્ધ કેપોળપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે વહન કરતી અતિરમણીય અને કરુણાસિક્ત અશ્રુગિદ્ધારને જોઈને પણ બખ્તિયારના અંતઃકરણમાં દયા કે કરુણાનો સંચાર ન થયો. તેના હૃદયમાં પ્રેમનો લવલેશ પણ નહોતો, તેના કઠોર અંતઃકરણમાં મમતાનો તો સર્વથા અભાવ જ હતો અને તેના પાપાણુવિનિર્મિત વક્ષઃસ્થગમાં પ્રીતિનો એક ગિન્દુ પણ હતો નહિ! તેનું હૃદય નીચ સ્થાય, અખર રૂપ-તૃણા અને ઘેર પાશવપ્રવૃત્તિવડે જ માત્ર પરિપૂર્ણ હતું! તેમાં નીચ મનોવિકારની જગાળા પ્રજ્વલિત હતી. અરેરે-લખતાં પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે! જનતઆરાની એ કરુણાજનક સ્થિતિને જોઈને, અને તેનાં કાતરલાવપૂર્ણ દીનવચનોને સાંભળીને અધમાધમ બખ્તિયારના મસ્તરમય હૃદયમાં કરુણાના સ્થાનમાં અપરિમિત આનંદનો જ ઉદ્ભવ થયો હતો!

દુરાત્મા બખ્તિયાર જ કાંઈ પણ બોલ્યો, તેમનો પ્રત્યેક અક્ષર સત્ય

પણ દૂર થવી શક્ય નથી. તારા સુખકર સમાગમ વિનાના દિવસો પિતા-ડવા કરતાં મને મરણ જ વધારે શ્રેયસ્કર જણાય છે !”

“અખિતવાર, તું સિપાહસાધાર અને વીરપુરુષ છે ખરો કે નહિ? વીરપુરુષો હિદાર પ્રકૃતિના હોય છે; તે પછી તારા હૃદયમાં આટલી બધી નીચતાનો હિદય કેમ કરીને થયો વારુ? અખિતવાર, હજી પણ સમય હાથમાંથી ચાલ્યો નથી ગયો. હજી પણ સાવધ થઈને સ્વામિદ્રોહના આ ધોરપાતકના માર્ગમાંથી પાછો વળ, આ દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ કર, અને કૃપા કરીને મને દુર્ગમાં જવા દે. જેના અનુથી આજ સુધી તું પોપાપો છે, તે મારા પિતાનો તું પોતાના સૈન્ય સહિત સહાયક થા. તારા હાથે જે કાંઈ અયોગ્ય કૃત્ય થયું છે, તે વિશે હું કાંઈને કાંઈ પણ કહીશ નહિ. એ બેદ તારા, મારા અને સર્વ વ્યાપક-સર્વસાક્ષી ખુદાતાલાના જાણવામાં આવ્યો છે અને તેમના અંતરમાં જ રહેશે; કાંઈ ચોથા પાસે એનો પરિરક્ષેદ થવાનો નથી. અખિતવાર, જો તારા હાથે આ સત્કૃત્ય થશે, તો તારા બધા અપરાધોને બૂલી જઈને તને બધું પ્રમાણે માની તારાપર અંતઃકરણપૂર્વક હું પ્રેમ રાખીશ. યરવરદિગાર તને આ દારણ પાતકથી મુક્ત કરે, એ જ મારી તેને પ્રાર્થના છે !”

તે નીચ પુરુષની કૃતમતાના યોગે પોતાના પિતાનો સર્વનાશ ન થાય, એટલામાટે જન્મતઆરાએ અખિતવારની કઠોર સખ્દો ઉચ્ચારીને નિર્ભત્નો કરી અને વારંવાર મૃદુ સખ્દોથી વિનતિ પણ કરી જોઈ; પરંતુ પાપી અખિતવારના હૃદયમાં તે નિર્ભત્નો કિંવા વિનતિનું કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું. અખિતવાર પાપકર્દમમાં ધણો જાડો ડૂબી ગયો હતો; અને તેથી જો તેની ઇચ્છા હોય, તોપણ તેમાંથી તેની મુક્તતા થવી કઠિન હતી.

દૃઢ નિશ્ચયમુચક સ્વરથી અખિતવારે કહ્યું કે;—“જન્મતઆરા, તારા કામળ કંઠમાંથી નીકળતા ધમકીના સહસ્રાવધિ સખ્દોથી, તારાં આ સુંદર નેત્રોમાંથી વહન કરતી સત અશ્રુધારાથી, અને તારા જેવી નિરુપમ શ્રેષ્ઠ રમણીની કરુણ કાતરોક્તિથી-કશાથી પણ-આ અખિતવારના મન-માંનો સંકલ્પ કદાપિ ફરવાનો નથી તે નથી જ. ધીમે ધીમે ટપકતા જળખિન્દુવડે કઠિન પાપાણુ પણ બેદાય છે; પરંતુ મારું હૃદય કાંઈ પણ પ્રકારે મૃદુ થવાનું નથી !”

જન્મતઆરાની પૂરેપૂરી નિરાશા થઈ ગઈ-તેના સર્વ ધૈર્યના લોપ થવાથી તે નીચે બેસી ગઈ. નતમન થઈને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી તેણે એક વાર ઉપર જોયું. તે સુવિરત નીલ નભામડગમાં નિત્ય જેવી રીતે અસંખ્ય ઉજ્જવલ નક્ષત્રો ચમકતાં હોય છે, એક મેઘપંક્તિપર બીજી મેઘપંક્તિ

આવીને પુનઃ તે મેઘ વાદ્યુના યોગે આમ તેમ વિખરાઈ જાય છે; અને એક થરપર ખીંચે થર, તેની પર ત્રીજે અને તેની ઉપર પાછો ચોથો, જોતી રીતે અંધકારના એકસરખા ધન અને ઘાટા થરો જામેલા હોય છે-તે જ પ્રમાણે એ સર્વ તે દિવસે પણ એ જ સ્થિતિમાં હતાં. પૃથ્વી પણ તે જ, સ્નેહમયી પ્રકૃતિ પણ તે જ, સમુન્નત લભ્ય દુર્ગ પણ તે જ અને આજ સુધી તેના ક્રીડાકાનનરૂપ ચર્ચ રહેલો અકારમદનો કિલ્લો પણ તે જ! સર્વ વસ્તુઓ તેમના પૂર્વસ્વરૂપમાં જ હતી-કશામાંય કાંઈ પરિવર્તન થયું નહોતું-કેવળ જનતઆરાનો આજે સર્વનાથ થયો હતો! આજ પર્યંત જ્યારે પણ જનતઆરા દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવામાટે દુર્ગદ્વાર પાસે આવતી હતી, ત્યારે તેની સાથે અનેક ઘોડેસ્વાર અને અનેક સિપાહીઓ રહેતા હતા! પિતા સાથે જ્યારે તે સિંહદ્વારમાંથી અંતઃ-પ્રવેશ કરતી, તે વેળાએ મહાવિતીતભાવથી પોતાનાં શસ્ત્રોને નમાવીને સૈનિકો તેને યોગ્ય માન આપતા હતા! પણ આજે તે જ દુર્ગદ્વાર તેના પ્રવેશમાટે બંધ હતું. કોઈ એક અનાથ બિશુકા પ્રમાણે અંતઃપ્રવેશ કરવામાટે તે એક પાપી દુરાત્મા નરપિશાચની કરચોટપાદક વાણીથી પ્રાર્થના કરતી બેઠી હતી.

‘મસ્તકપરના અનંત વિસ્તૃત નીલઆકાશપ્રતિ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી જોતી જોતી હાથ જોડીને જનતઆરા કહેવા લાગી કે;-‘હે અનંત શક્તિમાન, હે દયામય મનો! આજે તો મને આવી દીન અવસ્થામાં કેમ લાવી મૂકી વારુ? શું, મારામાટેની દયાનો તારા હૃદયમાંથી લોપ થઈ ગયો છે?’

જનતઆરાના ‘સુંદર કપોળપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે વહન કરતી અતિરમણીય અને કરુણાસિક્ત અશ્રુબિંદુધારાને જોઈને પણ અખિતપારના અંતઃકરણમાં દવા કે કરુણાનો સંચાર ન થયો. તેના હૃદયમાં ઝેમનો લવલેશ પણ નહોતો, તેના કઠોર અંતઃકરણમાં મમતાનો તો સર્વથા અભાવ જ હતો અને તેના પાપાણુવિનિર્મિત વક્ષઃસ્પર્શમાં પ્રીતિનો એક બિન્દુ પણ હોતો નહિ! તેનું હૃદય નીચ સ્વાર્થ, પ્રખર રૂપ-તૃષ્ણા અને ઘોર પાશવપ્રવૃત્તિવડે જ માત્ર પરિપૂર્ણ હતું! તેમાં નીચ મનોવિકારની જગાગા પ્રજ્વલિત હતી. અરેરે-લખતાં પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે! જનતઆરાની એ કરુણાજનક સ્થિતિને જોઈને, અને તેનાં કાતરભાવપૂર્ણ દીનવચનોને સાંભળીને અધમાધમ અખિતપારના પ્રસ્તરમય હૃદયમાં કરુણાના સ્થાનમાં અપરિમિત આનંદનો જ ઉદ્ભવ થયો હતો!

દુરાત્મા અખિતપાર જે કાંઈ પણ બોલ્યો, તેમનો પ્રત્યેક અક્ષર સત્ય

હતો, એ જનતઆરા ક્યારનીયે જાણી ગઈ હતી. 'એ રાત્રિના અંત થવા પૂર્વે મારાથી દુર્ગમાં પ્રવેશ નહિ કરી શકાય, તો મારા પિતાને સર્વનાશ થઈ જશે અને તેને આ જનતમાં ક્યાંય ઊભા રહેવાનું સ્થાન પણ નહિ મળે,' એ પણ સારી રીતે તેના બાજુવામાં આંખી ગયું હતું. 'હવે શો માર્ગ લેવો અને આ સંકટને દાળવાનો શો ઉપાય કરવો?' આ વિચારથી તેનું મન વિશુબ્ધ થઈ ગયું. અખિતયારના મુખને જોતી તે નિરાશ હૃદયથી કહેવા લાગી કે;—'અખિતયાર, અરે, એવો તે અમે તારો શો અપરાધ કર્યો હતો કે જ્યાં અમને ક્યાંય ઊભાં રહેવાની જગ્યા પણ ન મળી શકે, એવી અવસ્થામાં તો લાવી મૂક્યાં?'

નીચ અખિતયારના આનંદની હવે સીમા ન રહી. તેની ચિર-વાંચિત દુષ્ટ મનીષા પૂર્ણ થવાની અણીપર આવી લાગી હતી. હસીને તે બોલ્યો કે;—'તને ક્યાંય ઊભા રહેવાનું સ્થાન નથી, એમ તું કેમ કહે છે વારુ? જનતઆરા, આ વીર પુરુષના હૃદયમાં કેવળ તારા વિના ખીછ કાઢી પણ શીમાટે સ્થળ નથી—આ હૃદય સર્વથા તારું અને તારું જ નિવાસસ્થાન છે!'

જનતઆરાનું મુખમંડળ લાલચોળ થઈ ગયું. કાપાતિશયથી તેનું મસ્તક ભ્રમવા લાગ્યું. પરંતુ બગ્નદંત સર્પ પ્રમાણે તેના કાપ નિષ્ફળ હતો. અભાગિની જનતઆરા પાછી ધીમે ધીમે નીચે બેસી ગઈ અને બન્ને હાથવડે તેણે પોતાના તમ મસ્તકને દબતાવી પકડી રાખ્યું. દારુણ ચિંતા, કલ્હાંતિ અને બડકેલા સંતાપથી તેનું ચરીર દુર્બળ થતાં સર્વથા ગળી ગયું હતું. નિરાશા, સંતાપ, અને તિરસ્કાર આદિ વિકારોએ તેના હૃદયમાં વિદોષ ઉપજાવી દીધો હતો. કાણે કાણે, પ્રજાગ મૂઝાં આવશે કે શું, એથી તેને જીતિ જણાવા લાગી.

અખિતયાર નિર્જનજાતથી પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે;—'જનતઆરા, મારું ભગ્ય ભવન તારા સ્તંભરમટે પાસે જ તૈયાર છે. મારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને તે મંદિરને પોતાની અગ્રણ્ય રૂપભોગિની પ્રકાશથી ઉગ્ગત્તલ કરી નાખ! તારા આ મુંદર પદ્મમળોની મુદ્રેણથી મારા પ્રાસાદને વસંતશોભાને ધારણ કરવાનો લાભ આપ! મારા જીવનની ચિર-વાંચિત આકાંક્ષાને પૂર્ણ થવા દે! મારા સર્વ સંકલ્પ-વધારે તો શું, પણ મારું સર્વ બાવિ ચરિત્ર, જનતઆરા, હવે માત્ર તારાપર જ અવલંબેલું છે. જો તેને શુભ કરવાની તારી ઇચ્છા હશે તો તે શુભ થશે, નહિ તો અશુભ તો થયેલું છે જ. જો તું મને આત્મસમર્પણ કરવાને તૈયાર હોય, તો હજી પણ હું મારા સર્વ વિચારો અને નિશ્ચયોને ફેરવી શકું એમ છે; અને એમ કરવાથી તારા પિતાને જીવનદાન આપવાનું શ્રેય તને જ મળશે!'

- અખિતવારનું એ અધમતાદર્શક લાપણું સાંજળતાં જ જનતઆરાનાં હૃદયમાં ફેપની લાંબકર જવાળા પ્રકટી નીકળી અને તેની અલિંગાન-જ્યોતિ પણુ પ્રજ્વલિત થઈ ગઈ. સંતાપનો અતિરેક યવાથી તેના મુખ-માંથી પૂરાપાધરા શબ્દો પણુ બહાર નીકળી ચકતા નહોતા ! છતાં બહુ પ્રયત્ન કરી કંપિત કંઠે તે અખિતવારને કહેવા લાગી કે, -“નીચ પાપી, હું એકવાર લાંબકર નરકમાં ચિરકાલવાસ કરવાનું ખુશીથી પસન્દ કરીશ, પરંતુ આ દેહમાં છત્ર છે ત્યાં સૂધી તારા જેવા અધમ પાપાત્માના બરનમાં તો હું પ્રવેશ નથી કરવાની તે નથી જ કરવાની ! તારા કપટથી મારો દુર્ગમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે, તો તેની ચિન્તા નહિ; મારા પિતાના અંકનો મને જે આશ્રય છે, તે સહાને માટે દૂદવાનો હોય તો ભલે દૂરી જાય; અને કુમાર મહમ્મદની પ્રાપ્તિ પણુ ભલે ન થાય; પણુ ચાંડાલ, આ જનત-આરા જ્યાં સૂધી જનિત છે, ત્યાં સૂધી તારા શુદ્ધમાં તો પદસંચાર નથી જ કરવાની ! એ સારી રીતે સમજી રાખજે. મુઆ કાગસર્પ, નજુક-અલીની દુખ્તર આટલી હદ સૂધી નીચ યવાની નથી. તારા છગના પરિણામે આવારાવતન થઈને હું ખુશીથી ઉદરભરણુમાટે ઘેરઘેર બીજા માગતી ફરીશ, પણુ તારા નરકશુદ્ધમાં એક લાણુ માત્રને માટે પણુ નહિ આવું ! આમ છતાં જે યાતનાઓ સહન નહિ જ કરી શકાય, તો આત્મહત્યા કરીને મરી જઈશ ! મને મરતાં થાણુ અટકાવી શકે એમ છે ? મરણુ પ્રત્યેકને સ્વાધીન હોય છે, એ તું જાણે છે કે નહિ ?”

અખિતવારે અધિકારદર્શક કઠોર સ્વરથી કહ્યું કે : -“જનતઆરા, લિક્ષાક્ષિતી ઉદરનિર્વાહ કરવાની અને આત્મહત્યા કરીને મરવાની તારી સ્વતંત્રતા પણુ હવે આવી ગઈ છે ! મારી પાસે હવે વધારે વખત નથી; આ બપોરું સંભાપણુમાં સમય નકામો ચાલ્યો જાય છે. હું તને આજ્ઞા કરું છું કે, મારે ઘેર આવ.”

“કદાપિ નહિ-કદાપિ નહિ ! આ શરીરમાં પ્રાણુ છે ત્યાંસૂધી તો નહિ ! પીટયા, ચાંડાલ, દૂર થા !”

તે ચાંડાલ દૂર ન થયો. સંતાપના યોગે ચસ્તક બ્રમી જવાથી અને ક્રાંતિજનિત વિકલતાના યોગે જનતઆરા મર્ચિત થઈને પડી ગઈ. તે અર્નિઘ રમણીના સૌન્દર્યશિપરિપૂર્ણ નિશ્ચય શરીરને સ્કંધપર લઈને પાપાત્મા અખિતવાર પોતાના નિવાસાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

એ પછી તે જ રાત્રે કેટલાક સૈનિકોને મોકલીને અખિતવારે કુમાર મહમ્મદને માર્ગમાં જ ચિહ્નિત કરાવી લીધો. એવી રીતે કુમાર મહમ્મદ અને જનતઆરા બન્ને આશક માશૂક અખિતવારના પ્રપંચના ભોગ થઈ તેનાં બંદિવાન બની ગયાં. દુર્ભાગ્યની વક્ર ગતિ આવા પ્રકારની હોય છે, એનો તે ઉભયને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

ચાચો ત્યારે હવે આપણે જહાનઆરાના બંદિવાસમાં તેના ચાતુ-
ર્ધના અવલોકનમાટે પ્રયાણ કરીએ.

દશમ પરિચ્છેદ

પલાયન

સેનાપતિ અખિતયારખાને જહાનઆરાને જે પ્રહરીના તાબામાં
સોંપી હતી, તેનું નામ કુન્જલ હતું. અખિતયારના ચાલ્યા જવા
પછી કુન્જલ જહાનઆરાને ચૌરદૃષ્ટિથી જોતો હતો. 'સેનાપતિએ મારા
તાબામાં સોંપેલી આ સુંદરી જેવી ખીજ કાઈ પણ સ્ત્રી આજ સુધી મારા
જેવામાં નથી આવી' એવો કુન્જલનો તત્કાળ નિશ્ચય થઈ ગયો.

પ્રહરીને વારંવાર પોતાતરફ નજર દોડાવતો જોઈને તેના મનમાંની
પાપમયી વાસનાને જહાનઆરા તરત જાણી ગઈ. અખિતયારે તેને
જે કેદ કરી હતી, તેમાં તેનો સારો ઉદ્દેશ નહોતો, એ પણ તે ચંચળ
ચપળાના જ્ઞાનમાં આવી ગયું. એટલે, આવા સમયમાં જો બની શકે
તો ધીમેથી મુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવીને પલાયન કરી જવામાં જ વધારે લાભ
સમાયલો હતો, એ વિચારનો તત્કાળ તેના મનમાં ઉદ્ભવ થયો અને
એ કાર્યમાં આ જોણો બટાક સિપાહી સારો મદદગાર થઈ પડશે, એમ
પણ તેને લાગ્યું. આવી સર્વ પ્રકારે અનુકૂલ સ્થિતિને જોઈને તે રાત્રે જ
ત્યાંથી પલાયન કરી જવાનો જહાનઆરાએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

જહાનઆરાએ પોતાના મુખપરના શુક્રાંને દૂર ખસેડી દીધા અને
કળકલરેપાંકિત ચંચળ નયનધનુષ્યમાંથી એક તીવ્ર કટાક્ષબાણ કુન્જલ-
તરફ ફેંકી હસ્તસંકેત કરી તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા. થઈ ચૂક્યું !
એક જ કટાક્ષબાણથી બિચારો કુન્જલ પૂરેપૂરો ધવાઈ ગયો—જહાનઆરાની
વિનતિને માન આપી તે તરત તેની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો.

કુન્જલ પાસે આવતાં જ જહાનઆરાએ હાસ્યવિભૂષિત મધુર સ્વરથી
તેને પૂછ્યું કે;—“જમાદાર સાદગ્ય, આપનું મુજારક નામ શું છે વારુ ?”

“લોકા આ શુલાગને કુન્જલના નામથી ઓળખે છે.”

“કુન્જલખાન, અહાહા—કેવું સુંદર અને મધુર નામ ! કુન્જલખાન,
અમો સ્ત્રીઓનું મન ખરેખર બહુ જ ચંચળ હોય છે ! મારો તમારા
જેવા જ એક પુરુષમાં પ્રેમ બંધાયો હતો, પણ તેનું નામ ધણું જ ખરાબ
હતું. તમે અહીં કેટલા દિવસથી નોકરીમાં છો વારુ ?”

બિચારા કુન્જલને તરતનો જ સ્ત્રીવિયોગ થયો હતો. ઘેરથી એક
વાર આવી જવામટિના વારંવાર સંદેશા આવતા હતા, પણ તે કાળ

લડાઇની ધામધૂમનો હોવાથી તેને ઘેર જવાની રજા મળી શકતી નહોતી. તેણે અત્યંત ઉત્સુકતાથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“લગભગ એક વર્ષથી હું અહીં નોકરીમાં છું.”

“તમને અહીં પગાર શો મળે છે વારુ ?”

“બહુ જ થોડો—દસ દીનાર.”

પુનઃ એક તીવ્ર કટાક્ષ ! ફજલ સાહેબ એ કટાક્ષબાણથી તો મરણ-તુલ્ય વીંધાઈ ગયા. પાપિની જહાનઆરા સરિખત વદનથી કહેવા લાગી કે;—“ફજલમેગ, તમારું આ સુખાર્થિ કેવું અપ્રતિમ સુંદર છે ! પરવર-દિગારે તમને બાદશાહ કેમ ન બનાવ્યા ! હાથે કમનસીમી ॥”

ફજલે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે;—“મરજી મીલા ! હું એક નાકિસ ઈસાન છું—ખીખીસાહેબ, એક નાગીજ ઈસાન બાદશાહે જહાન થાય, એ સુખદાનને પણ કેમ ગમે વારુ ?”

“વારુ, ફજલમેગ, હું તમને એક સલાહ પૂછું છું, તેના ખરેખરો જવાબ આપજો. તમારો કોઈ બીમાં કદાપિ પ્રેમ બંધાશે હશે ખરો કે નહિ ?”

જહાનઆરાના આ પ્રશ્નથી ફજલને પોતાની જન્મતનશીન ખીમીના ઓળખાણ, માતાના દાગવાળા, કાજળ જેવા ભિજળા અને ધૂવડ સમાન સુંદરાકૃતિ સુખમંડળનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે સુખ અને આ સ્મરણીય ચંદ્રસુખ ! કેટલો બધો અંતરાય ! ફજલે શુષ્ક કંઠથી ઉત્તર આપ્યું કે, “નહિ.”

“પણ, ફજલમેગ, જો તમારામાં કોઈનો પ્રેમ બંધાશે હોય તો ?”

“તો તેના કદમોપર હું મારી જનને કુરબાન કરી નાખવા તૈયાર છું !”

“મારા બોલવાને તમે ખરું માનશો કે, મેહરબાન ? તમારા દીદાર થયા, સારથી જ મારા દિલમાં તમારી મહબ્બત પવ્વા થઈ ગઈ છે. હું બાદશાહના જનાનખાનામાં વસું છું અને ત્યાં મારી સારી સત્તા છે. આ વાત તમે ખીખ કોઈને તો નહિ કહીશો ને ? મારી પામે ધણી અસરકારી એકલી થએલી છે. માટે તમે આ સુલામગીરીની નોકરી છોડીને અત્યારે ને અત્યારે મારી સાથે ચાલો. ફજલમેગ, હું તમને સોના મોડોરોના ઢગલેઢગલા આપીશ, સોના કરતાં પણ વધારે કામતી મારી મહબ્બતનો જાપડો તમને ચખાડીશ અને તમારી સર્વ રીતે ખિદમતગાર બાંદી બની રહીશ.”

મૂર્ખશિરોમણિ ફજલનાં નેત્રો જહાનઆરાએ જતાવેલી મોટી મોટી આશાના વાતાવરણમાં શ્રમણ કરવા લાગ્યાં અને તે વિદ્વલાવસ્થામાં

જહાનઆરાનાં વિદ્યુત્પૂર્ણ વિષમય નયનબાલાનો તેનાપર એક સરખો મારો ચાલવા લાગ્યો. પછી શું પૂછવું? હીનશુદ્ધિ કુજ્જલ સર્વથા મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો. તોપણ પોતાના મનની બરાબર ખાત્રી કરી લેવા-માટે તેણે કહ્યું કે;—“પણ બીબીસાહબા, તમારો આ વચનોને મારે સાચાં શા આધારે માનવાં? તમે બાદશાહના જુનાનખાનામાંનાં મોટાં માણસો, એટલે આ ગરીબ કુજ્જલબેગમાટે તમારા મનમાં ઉલ્કૃત ઉપજ-વાની ધણીજ થોડી આશા હોઈ શકે? જો ખરું પૂછો તો તમારા આ બોલવામાં વિશ્વાસ રાખવો કે ન રાખવો, એ વિશે મારા મનમાં ધણો જ મોટો સંશય થઈ પડ્યો છે!”

તે જ દિવસે, કુમાર મહમ્મદની મુલાકાત કરાવી આપવાના બદ-લામાં જન્મતઆરાએ જહાનઆરાને દેવળીક અશરશીઓ આપી હતી અને તે આપારે તેની પાસે જ હતી. તે અશરશીઓ કુજ્જલના હાથમાં આપીને જહાનઆરાએ કહ્યું કે;—“આ થેલીને બિધાડીને એકવાર જુઓ કે એમાં શું છે. ચાલો—આ બધી અશરશીઓ તમારી થઈ! હવે તો મારા વચનમાં વિશ્વાસ બંધાયો કે નહિ?”

કુજ્જલે તે થેલીને જોલી જોઈ; તે થેલી ઝગમગાટ કરતી સુવર્ણમુદ્રા-ઓથી ઠસાઠસ બરેલી હતી. જહાનઆરાના બોલવામાં પ્રથમથી જ તેનો વિશ્વાસ તો હતો જ અને તે આ પૂરાવાથી દઢ થયો. આનંદિત ચિત્તથી હસતો હસતો તે કહેવા લાગ્યો કે;—“વારુ, ત્યારે બીબી સાહબા, આપનો શા હુકમ છે તે કહો.”

જહાનઆરા ઝંભીર સ્વરથી જોલી કે;—“હમણાં ને હમણાં જ તમે મારી સાથે ચાલો—હવે પછી તમારે અહીં પાછા આવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. કુમાર મહમ્મદની મારાપર ધણીજ સારી મેહરબાની છે, એટલે તેના લસ્કરમાં હું તમને હવાલદારની જગ્યા અપાવીશ. આપણુ બન્ને ત્યાં મીમાં બીબી બનીને આનંદથી રહીશું. પણ તમારે આ પગે જ મારી સાથે અહીંથી બેપડું જોઈએ.”

“પણ સિપાહસાલાર સાદબે આજે સર્વત્ર એવો સખ્ત હુકમ ફરમાવી દીધો છે કે, કોઈ પણ ઔરતને કિલ્લામાંથી બહાર જવા ન દેવી. એટલામાટે તમારે વેશ બદલવો જોઈશે. છે કબૂલ? એ વિના આજે અસારે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળવાનો બીજો એક પણ ઉપાય નથી.”

“પણ મર્દાના પોશાક મને ક્યાંથી મળી શકશે?”

“એની બધી તજવીજ હું કરીશ.”

કુજ્જલ તરત પોતાના રહેઠાણમાં જઈને એક સારો લસ્કરી પોશાક લઈ આવ્યો અને જહાનઆરાએ તે પોશાકને પોતાના શરીરપર ધારણ

કરી લીધા. સૈનિકવેશમાં તે દુર્ગમાંથી બહાર પડી અને કાંઈ પણ પ્રહ-
રીએ તેને અટકાવી નહિ. કાંઈના મનમાં કાંઈ સંશય ન આવે, એટલા-
માટે કુન્દલ પ્રથમથી જ કિલ્લા બહાર આવીને એક સંકેતસ્થળે તેની
વાટ જોતો જોઠો હતો, પણ જહાનઆરા એક ખીખ માં જ મુગલિયા
શિબિરપ્રતિ પ્રયાણ કરી ગઈ. એવી રીતે કુન્દલએગને હાથતાળી આપીને
ચતુર જહાનઆરાએ અખિતવારના બંદિવાસમાંથી પોતાની મેળે જ
પોતાનો છૂટકો કરી લીધો.

એકાદશ પરિચ્છેદ

પાપનું પરિણામ

નિશાનો અંતિમ પ્રહાર. આકાશમાં તારાઓ ચમકતી હતી. મેઘ-
ખંડો ધીતસ્તતઃ ભ્રમણ કરતા હતા. રજનીકાંત ચંદ્રમાં અસ્તંગત
યત્રાની તૈયારીમાં હતો. મલિન ચંદ્રના મ્હાન કિરણજળમાં
સ્નાન કરીને નિર્જલ જલધરો પ્રપુલ્લ ચિત્તથી જણે શુભ સુધામય મધુર
હાસ્ય કરતા હતા. ગંભીર પ્રકૃતિ સહાસ્ય મુખ અને રિધર ભાવથી
ચંદ્રની મલિન ચંદ્રિકામાં રમતા કૃષ્ણ મેઘોની કીડાને શાંતિથી જોયા
કરતી હતી.

બહારગદના સિંહદ્વારથી અડધા ગાઉના અંતરપર જહાનઆરા
હજી તો આવી હશે, એટલામાં એક નવીન જ સૈન્યશિબિર તેના જોવામાં
આવ્યું. એક વીરાચિત વેશધારી સૈનિક શિબિરના પ્રવેશપથમાં જોભો
હતો. તે વીર પુરુષને જોતાં જ જહાનઆરાના ચરીરપર રોમાંચ ખડા
થઈ ગયા.

જહાનઆરાને જોતાં જ તે સૈનિક પોતાની કમ્મરે લટકતી તલ્વા-
રને તરફાળ મ્હાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી અને તેની પાસે આવીને
કઠોર સ્વરથી પૂછ્યું કે;—“તું કોણ છે ? તારા વેશથી તું પકાણું સૈનિક
હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.”

જહાનઆરા શું ઉત્તર આપે વારુ ? તે વીર પુરુષને તે ક્યારનીયે
ઓળખી ગઈ હતી. ભાવથી તે ચરચર કંપવા લાગી. પરંતુ તે સામાન્ય
સ્ત્રી નહોતી. તે સાહસી સ્ત્રીના હૃદયમાં સંકટસમયે જમણા ધૈર્યનો આવિ-
ર્ભાવ થતો હતો. એટલે જરા પણ ન ડગમગતાં અસત્યનો આશય
લઇને એ સંકટમાંથી પોતાનો છૂટકો કરી લેવાને તે તૈયાર થઈ ગઈ.

તે સૈનિકના મુખમંડળમાં ધીટતાથી દૃષ્ટિને એકાગ્ર કરીને જહાન-
આરા કહેવા લાગી કે;—“જી હા, હું પકાણું સિપાહી છું અને એક છુપો
સંદેશો લઈને સિપાહસાહાર અખિતવારખાન પાસેથી આવ્યો છું.”

તે વીરપુરુષે આશ્ચર્ય અને કિચિત્ ક્રોધના બાવથી પોતાની બૂક-ટીને વફ કરી. તેની એ ચેષ્ટાને અંધકારમાં જહાનઆરા જોઈ ન શકી. આશ્ચર્યદર્શક સ્વરથી સૈનિકે પૂછ્યું કે,—"આખ્યાર ? અખિતયાર કાણુ ?"

"કિલ્લેદાર નજરુઅલીખાનના સિપાહસાથાર."

"તેણે તને કોનીપાસે મોકલ્યો ?"

"આલમપનાહ, શહનશાહે હિન્દોસ્તાં, ગરીબનવાજ, ઔરંગ-જેખાસે."

તે વીરના ગંભીર મુખક્રમણમાં અલ્પહાસ્ય વિલસવા લાગ્યું. પોતાના સ્વરમાં કાંઈક પરિવર્તન કરીને તેણે જહાનઆરાને કહ્યું કે;—"નોજવાન પઠાણુ, અત્યારે તને બાદશાહ સલામતની મુલાકાતનો લાભ મળી શકે તેમ નથી. તેઓ અત્યારે એક બહુ જ જરૂરના કામમાં મુશ્કેલીમાં છે. તેમને તારે જે સંદેશો કહેવો છે તે મને જ કહી દે. હું ઔરંગજેખ બાદશાહનો એક વિશ્વાસપાત્ર અનુચર છું. મારી પાસે ખાનગી વાત કરવામાં તારે જરા પણ સંકોચ ન કરવો."

પાપિષ્ટા જહાનઆરા બધું જાણતી હતી—તે વીરમૂર્તિને તે કપારનીયે ઓળખી ચૂકી હતી. હવે તે કાંઈક ગોટાળામાં પડી ગઈ. તેણે કહેલી મિથ્યા કથા તેના પોતાના ગળામાં જ આવતી તેને દેખાઈ. તેણે કાંઈ પણ જવાબ ન પાડ્યો.

તેને કાંઈ પણ ન બોલતી જોઈને તે વીર પુરુષે દૃઢ સ્વરથી કહ્યું કે;—"કેમ કાંઈ જવાબ નથી આપતો? તારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય, તે મને જ કહી દે."

"સૈન્ય લઈને હમણાં જ રવાના થવાનો સિપાહસાથારે આપ સાહેબને સંદેશો કહાળ્યો છે."

"પણ તું કાણુ છે? તારા વચનમાં અમે વિશ્વાસ કેવી રીતે રાખી શકીએ વારુ? અખિતયારખાનની કાંઈ નિશાની તારી પાસે છે ખરી કે?"

છત્રવેશધારિણી જહાનઆરા પાછી મહાસંકટમાં આવી પડી. અખિતયારની કાંઈ નિશાની બતાવવી પડશે, એની તો તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. તે પુરુષના પ્રશ્નનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તે પાછી નિરુત્તર તથા નિસ્તબ્ધ બનીને બેઠી રહી.

તે ક્ષણે જ તે વીર પુરુષે ધસારો કરીને જોરથી જહાનઆરાની ગદન પકડી લીધી અને ફૂર સ્વરથી પોકાર કરીને કહ્યું કે;—"બાલ, હરામજુદા, તું કાણુ છે અને અમારી સાથે દગાબાજી કરવા સામાટે આવ્યો છે?"

“મને છોડી દો, જેતીપનાહ! હું સી છું.”

“શું, તું સી છે? સી અને આટલી મોડી રાતે સૈરિશના વેપમાં?”
આમ બોલી તિરસ્કારથી તે વીર પુરુષે જહાનઆરાને છોડી દીધી.

જહાનઆરાએ એક અક્ષર માત્રનો પણ ઉચ્ચાર ન કર્યો. અને આવા પ્રસંગે તે બોલી પણ શું શકે? તે પુરુષે પોતાની કમરમાં લટકતી એક દૂતેડીને કાઢીને જોરથી વગાડી અને તેના ધ્વનિ સાંભળતાં જ છ સાત બીમકાય સૈનિકો ધસારે કરીને ત્યાં આવી લાગ્યા અને તેમણે જહાનઆરાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી.

તે અંધકારપરિવેષિત મૂર્તિએ ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે;—“આ ઔરતને ગિરફતાર કરીને લઈ જાઓ અને જે તાર્તાર શુલામડીઓના તાબામાં સોંપી દો. પણ એ પહેલાં એની ઝડતી લ્યો. જે તમને એના વસ્ત્રોમાંથી કોઈ કાગળ બાગળ મળી આવે, તો તે લાવીને મને આપજો.”

‘મરણ વિના હવે મારો છુટકો નથી’ એમ તે ક્ષણે જ પાપિની જહાનઆરાના બાજુવામાં આવી ગયું. તે હુકમ ફર્માવનાર વીર પુરુષ ખીંજે કોઈ નહિ, પણ ઔરંગઝેબ પોતે જ હતો. તે કંપતી કંપતી કહેવા લાગી કે;—“જહાંપનાહ, આટલો બધો ત્રાસ આપે શામાટે વેડવો જોઈએ છે? હું આપની દાસી જહાનઆરા છું. અંધકાર હોવાથી ખુદાવાંદે મને ન જોળખી શક્યા, એમ જણાય છે.”

આમ કહેતાંની સાથે જ, જહાનઆરાએ પોતાના શરીરપરથી સિપાહીના પોશાક કાઢી નાખ્યો. હવે ઔરંગઝેબ તેને જોળખી શક્યો. આમ છતાં પણ તેના મુખમંડળમાંની ગંભીરતાની હાલમાં જરા પણ ધટાડો ન થયો.

“જહાનઆરા, આટલી મોડી રાતે તું બહારગઢ તરફ શાને ગઈતી? અને આ પહાણુ સિપાહીના પોશાક પહેરવાનું કોઈ કારણ?”

જહાનઆરા કાંઈ પણ હિતર ન આપતાં સ્તબ્ધ રહી. હિતર આપવાનો તેની પાસે કશો માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. ઔરંગઝેબ સમક્ષ અસત્ય દેહવું આરામ હતું. જે તે સત્ય બોલે, તો તે મૃત્યુને પોતે જ આવાહન કર્યા સમાન થઈ પડે તેમ હતું. તે આવા સંકટમાં સપડાયલી હતી. ઔરંગઝેબને વ્યર્થ કાલક્રોધ કરવો ગમ્યો નહિ. તે ક્રોધકર્કશ સ્વરથી બોલ્યો કે;—“શ્યતાનજીદી, જે ખરેખર હોય તે જણાવી દે, નહિ તો તને આ ક્ષણે અહીં જીવતી ને જીવતી દટાવી દઈશ.”

હવે જહાનઆરાથી કોઈ પણ પ્રકારે હું કે હાં કિંવા ચુંકે ચાં કરી શકાય તેમ નહોતું. કંપિત હસ્તે પોતાનાં વસ્ત્રોમાંથી એક પત્ર કાઢીને તેણે ઔરંગઝેબના હસ્તમાં આપ્યું. કુમાર મહમ્મદે જનતંત્રારાને

આપવામાટે જહાનઆરાને જે પત્ર આપ્યું હતું તે જ એ પત્ર. એ પત્રમાં કુમાર મહમ્મદે જન્મતઆરાને તેના પિતાને બહારગઢમાંથી પલાયન કરાવી દેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. પણ એ પત્ર જહાનઆરાએ જન્મતઆરાને આપ્યું નહોતું. જે પત્ર જન્મતઆરાને તેણે આપ્યું હતું, તે ચોખ્ખું બનાવટી હતું. તે પત્રમાં જહાનઆરાએ પોતાને ગમે તે વિગત લખીને કૌશલ્યથી જન્મતઆરા તથા મહમ્મદના મેળાપ કરાવી આપ્યો હતો. એ પ્રણયિજનોના મેળાપ કરાવી આપવામાં, તે બંનેનો સર્વનાશ કરાવવાનો જ તે દુષ્ટનો મૂળ હિદેશ હતો. તોપણ તેમનો અન્ય કોઈ ઉપાયથી ધાત કરાવવાનો તેનો હેતુ હોવા છતાં અવિતબતા સમક્ષ તેનો કોઈ પણ ઉપાય ચાલી શક્યો નહિ. દુષ્ટ જહાનઆરા પોતાના ખોદેલા ખાગમાં પોતે જ ગળડી ગઈ.

જહાનઆરાએ આપેલું પત્ર વાંચીને ઔરંગઝેબ અતિશય આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. ‘મારો પોતાનો પુત્ર જ મારા શત્રુને ગુપ્ત રીતે જન્મત કરે છે. જેણે તેનો ઘોર અપરાધ કર્યો હતો, તેના જ પ્રાણ બચાવવાને પ્રસક્ષ પોતાના પપ્પા વિરુદ્ધ-પિતાના હિત વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરે છે? આતું મૂળ કારણ શું હશે વારુ?’ આવા આવા વિચારો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. પોતાના પુત્રને કર્તવ્યવિમુખ અને હિતાહિત જ્ઞાનશૂન્ય થઈ ગયેલો જોઈને ઔરંગઝેબના ખેદનો અવધિ થયો. દિલ્હીના મુગલ રાજવંશમાંના એક શાહજહાનના હૃદયમાં આવી નીચ વિધાતકતાનો નિવાસ હોય, તે એક ઘોર કલંક સમાન છે, એમ તેને લાસવા લાગ્યું.

ઔરંગઝેબ કુમાર મહમ્મદના એ અસ્લાહક કૃત્ય વિશે જેમ જેમ વિચાર કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેને તેનું કૃત્ય અત્યંત નિંદારૂપદ દેખાવા લાગ્યું. જે અપરાધ કોઈ સામાન્ય મનુષ્યના હાથે થતાં તેને તત્કાળ પ્રાણતિશિક્ષા મળવાનો સંભવ હતો-જે અપરાધ નીચ અખિતયારના હાથે થવાથી તે તેને આટલો બધો તિરસ્કરણીય દેખાતો હતો, -તે જ અપરાધ, તે જ પ્રભુદ્રોહનું પાતક પોતાના પુત્રના હાથે થયેલું જોઈને ઔરંગઝેબના ક્રોધનો અવાધ જ ન રહ્યો.

“મારા મરણ પછી જે આ વિશાળ હિન્દુસ્તાનનો સાર્વભૌમ બાદશાહ થવાનો છે, તે એક સામાન્ય સુંદરીના મોહમય કટાક્ષથી મુગ્ધ બની પોતાના કર્તવ્યને કટાકટીના પ્રસંગે ભૂલી જાય છે, એના જેવી લજ્જારૂપદ ઘટના ખીજ કઈ હોઈ શકે વારુ? તેનું આ વર્તન રાજનીતિ તથા મુગલવંશને કલંક લગાડનારું નથી કે શું? જેનું મન આટલું બધું હલકું છે અને જેના હૃદયમાં દબતાનો અંશમાત્ર પણ નથી, તે મનુષ્ય શાહજહાનની પદવીને જરા પણ લાયક હોઈ શકે નહિ. દિલ્હીના ઉત્તમ

મુગલ રાજવંશમાં જે તેનો જન્મ થયો તે વ્યર્થ જ ! આવા દુર્બળ ચિત્તના વિલાસી પુરુષના હાથમાં રાજસૂત્રો જાય, તો તે પણ માત્રમાં જ અવિચારથી સાત્રાંત્રિકશકટનાં શકલોને ઉડાવી નાખે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંસય નથી. પરંતુ આવા વિચારોને હૃદયમાં સ્થાન આપીને નિરાશ થવાનો આજનો સમય નથી. હવે રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે અને ગુપ્ત રીતે લશ્કરને લઇને હું બહારગઢ પાસે આવી પહોંચ્યો છું—અહીં ગુપ્ત રીતે શામાટે આવવું પડ્યું છે, એની શિબિરમાં ટાંકીને પણ કદપના નહિ હોય. અત્યારે મહમ્મદ જંજૂર છાવણીમાં પાછો આવી ગયો હશે—અર્થાત્ તે શિબિરમાં ઠાવો જ જોઇએ. પણ અત્યારે લક્ષ્યબિંદુને દૃષ્ટિથી દૂર થવા ન દેતાં નિવેંધતાથી ચિત્તને નિજ કર્તવ્યમાં પરોવવું જોઇએ. એ મારો પોતાનો પુત્ર છે, તેથી શું યર્ષ ગયું? હું આ ભયાનક અને વિધાતક અપરાધની તેને કદાપિ ક્ષમા આપવાનો નથી. એક બહારગઢ હાથમાં આવી જાય, એટલે પછી નીરાંતે મહમ્મદનો વિચાર કરી શકાશે.” આવા આવા અનેક વિચારોથી ઔરંગઝેબનું મસ્તક ભ્રમણ કરવા લાગ્યું.

દેવલીકવાર પછી તેણે પોતા પાસે જીભેલા સિપાહીઓને હુકમ કર્યો—“આ સમતાનજદીને સારા બંદોગસ્તથી જિન્દાનમાં રાખો. એ જો જીવતી છટકી જશે, તો તમારી જાનપર આવી બનશે, એ બરાબર યાદ રાખજો.”

બાદશાહના હુકમની તે પણ જ તાબીલ કરવામાં આવી. હતાબાગિની જહાનઆરા પોતાના જ દોષથી પ્રેમપ્રતિહિંસાના દારુણ ચક્રમાં સપડાયથી હોવાથી ઔરંગઝેબના ક્રોધાગ્નિમાં તેની આદુતિ અપાર્થ ગઈ.

* * * * *

તે જ રાત્રે અખિતયારના સાદાચ્છથી બહારગઢ દુર્ગને સહજમાં ઔરંગઝેબે દસ્તગત કરી લીધા. કોઈ પણ પ્રકારનું સંકટ આવ્યા વિના અને સોહીને એક છટકી પણ ન પડતાં કિલ્લો સર થયો. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં લેકોએ જાગીને જોયું તો, બહારગઢના ઉચ્ચ ધુર્જપર ઔરંગઝેબની રક્તપતાકા ઉડતી તેમના જોવામાં આવી !

અહીં કિચિત્ પૂર્વકથા કહેવાની આવશ્યકતા છે. જનતઆરાને આપવામાં જે પત્ર કુમાર મહમ્મદે જહાનઆરાને આપ્યું હતું, તે જહાનઆરાએ ગુપ્ત રીતે વાંચ્યું હતું, એ તો વાંચકોના જાણવામાં આવી ગયું છે. પત્ર વાંચતાં જ જહાનઆરાના હૃદયમાં અસૂયામિતી ભરેકર જ્વાળા ભડકી ઉઠી. સરજહુદવા જહાનઆરા તે પત્ર વાંચીને ભયાનક રાક્ષસી બની ગઈ. ‘જનતઆરા મારા સુખના માર્ગમાં વિપકટક સમાન

હોવાથી જો હું એની ઉપેક્ષા કરીશ, તો એ મારો સર્વનાશ કરી નાખશે' એવો જહાનઆરાનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો. યોગ્ય કિંવા અયોગ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી જન્મતઆરાને નષ્ટ કરીને પોતાના માર્ગમાંના એ કાંટાને ઉઘેડી નાખવાનો તેણે પૂર્ણ નિશ્ચય કરી લીધો. રાજકુમારને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં જોઈને તેની કરાંચુલીમાંની મુદ્રા તેણે કાઢી લીધી હતી અને તેના યોગે એક અસત્ય પ્રયત્નપત્રિકા તૈયાર કરીને તે મુદ્રિકાને પુનઃ તેના સ્થાનમાં ગોઠવી દીધી હતી.

પરંતુ કુમારે જન્મતઆરાના નામનું જે મૂળ પત્ર લખ્યું હતું તેને પોતે ક્યાં છુપાવી રાખ્યું હતું, એનું જહાનઆરાને સ્મરણ ન રહ્યું. તેણે જે બનાવટી પત્ર તૈયાર કર્યું હતું, તે પણ જન્મતઆરાના હાથમાં આપ્યું, તેને સલામતી બરેલું ન દેખાયું. હવે શું કરવું, એ તેને સૂઝ્યું નહિ. જહાનઆરાની અમરકારિક સ્થિતિ થઈ ગઈ.

કુમારના પત્રના ઉત્તરમાં જન્મતઆરાએ લખી આપેલું પત્ર પણ જહાનઆરાએ ફેડીને વાંચ્યું. તે પત્રમાં જન્મતઆરાએ મેળાપનો-પ્રસક્ષ દર્શનનો-લાભ આપવાની મહમ્મદને પ્રાર્થના કરી હતી. તે જ ગંભીર રાત્રિએ જહાનઆરા જાવણીના પાછળના ભાગમાંથી જતી હતી એટલામાં દૈવયોગે ઔરંગઝેબ અને અખિતયારખાન મધ્યે ચાલતો ગુપ્ત સંવાદ અચાનક તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તેના ભ્રમિષ્ટ થયેલા મનને તે ગુપ્ત સંવાદ સારો માર્ગદર્શક થઈ પડ્યો-તેના યોગે તેના અંધત્વનો લોપ થયો.

પાપિની જહાનઆરાનું હૃદય હવે આશાથી ઉત્તેજિત થયું. અખિતયારને બહારગઢ તરફ પાછા ફરવામાં હજી વિશ્વંજ્ઞ લાગશે, એમ જોઈને તે કુમાર સાથે ત્વરિત ઘોડાપર બેસીને નીકળી અને બહારગઢની બાજુમાં વહેતી નદીના તીરપરના એક સંકેત સ્થાનમાં આવી પહોંચી. ત્યારપછી તે દુર્ગમાંથી ગુપ્ત રીતે બહાર નીકળી આવેલી જન્મતઆરાને પોતાની સાથે લઈ આવી અને તે પ્રણવિયુગ્મનો એક ખીન્ન સાથે મેળાપ કરાવી આપ્યો. પાસેની એક જૂની અને ટૂટેલી મસ્જિદમાં પોતાની વાટ જોઈને બેસવાનું તેણે કુમારને કહ્યું હતું; પરંતુ તે પ્રમાણે તે ત્યાં ગઈ નહિ. એ પછી શું થયું, તે વાંચકોના જાણવામાં આવી ગયેલું હોવાથી તેની પુનરુક્તિની આવશ્યકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, કુમાર મહમ્મદ અને જન્મતઆરાના સંવાદમાં પત્રોનો વિષય નીકળવો જોઈતો'તો; પરંતુ તે પ્રેમિજનો નાનાવિધ પ્રેમાલાપમાં નિમગ્ન થતાં અન્ય સર્વ વસ્તુઓને એકદમ ભૂલી ગયાં હતાં, તેથી અને જહાનઆરાના સદ્બોધના યોગે તેમના સંવાદમાં પત્રો વિશેની કોઈ પણ ચર્ચા ન નીકળી.

જહાનના આરાના નીચ વિશ્વાસઘાતની એક અખિતવારખાન વિના બીજા કાંઈને કશી પણ અજર પડી શકી નહિ. જહાનના આરાને આ કદિન પ્રસંગમાં તેના દેવે બહુ જ સારું સાહાય્ય કર્યું.

પણ હવે તેના જાગ્યેની ગતિ પચટાર્ધ અર્ધ. એરેગજેમના કારાગૃહમાં પછા પછી કુટિલકુટલા અને પ્રતિદ્વિસાપરાયણ જહાનના આરા પોતાના જમને સારી રીતે જોળખી શકી. એ લુલ્લમાંની પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ-એનાં આપણ તથા આવેશથી, અસુખામિની જવાબાને શાંત કરવા-માટે તેણે જે કાર્ધ પણ કર્યું હતું, તેને પાછું વાળી લેવાનો હવે તેની પાસે કાર્ધ પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો; એમ હવે સ્પષ્ટતાથી તેના જોવા તથા જાણવામાં આવી ગયું. ‘આરા વિશ્વાસઘાતક આચરણથી કુમાર મહમ્મદને અપાર દુઃખ ભોગવવા પડશે’ આ વિચારથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયું. જહાનના આરાનો અઘાપિ કુમારમાં પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ હતો.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

કારાગૃહમાં

અં પકાર ! જ્યાં ત્યાં ભયંકર અને ધનધોર ! નીચે, ઉપર અને આસપાસ સર્વેન બીપણ કૃષ્ણ અંધકારનો જ અધિકાર ! જાણે આ જગતમાંથી પ્રકાશનો પૂર્ણ લોપ થઈ ગયો હોય અને પુનઃ કદાપિ માનવજાતિને પ્રકાશદર્શનનો લાભ ન જ મળવાનો હોય, તેવો જ રંગ દેખાતો હતો. આવા અંધકારની બીપણતાનું યથાયોગ્ય વર્ણન કરવાને મહાકવિની દિવ્ય પ્રતિભાશક્તિ પણ નિરાશ થઈ જાય, તો પછી આમારી છુદ્દ લેખિનીની શી કથા ! આવો ભયંકર અંધકાર કેવળ આપણને જ સહ અને પ્રિય હોય છે. મનુષ્યની ક્ષીણ દષ્ટિ અને દુર્બળ અંતઃકર-ણથી તે સહન કરી શકતો નથી. અંધકારના સાઆભ્યમાં કેવળ પશુ-ઓને જ સ્વચ્છ અને યથેચ્છ સ્વાતંત્ર્ય હોય ■ અને તે સાઆભ્યનું ચક્રવર્તિત્વ પણ કેવળ તેમને જ યોગ્ય હોય છે !

ચતુર્દિશમાં દુર્ભેદ લલાચુદ્ધમથી પરિવૃત્ત ધન, નિમિડ અને બીપણ વનપ્રાન્તનો વિસ્તાર ! તે વનપ્રાન્તની પાસે જ ચગનની સ્પર્ધા કરનાર ઉચ્ચ અને વિશાળ પર્વત ! તે વિસ્તીર્ણ વનસ્થળના કાર્ધ પણ લાગમાં તેમાંના અસંખ્ય મહાજ્જોની નીચે અથવા તો આસપાસમાં મનુષ્યનાં પદચિન્હો કદાપિ પડ્યાં નહોતાં. એ ભયંકર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની મનુષ્ય જાતિની છાતી જ નહોતી !

ધીર સમીરના થોડે વનલતાઓ ડોલતી હતી, પરંતુ તે અતિશય મંદતાથી અને યથાવકાશ! તે ધીર અંધકારમાં મનોરમ વનકુસુમો નિરતબ્ધતાથી વિકસિત થઈને પોતાના સૌરભથી સમસ્ત વનપ્રદેશને સુગંધિત કરતાં હતાં, પરંતુ અતિશય શુભ્રતાથી! પોતાના માર્ગમાંના બીમકાય વિશાળ પાપાણ્વોનો વક્ષએદ કરતી, વિજન સંગીત ગાતી ગાતી અને પોતાના સોતથી પાપાણુપર પાપાણુને પછાડતી ગિરિનદી ગંભીરતાથી વહન કરતી હતી, પરંતુ અતિશય મૃદુ ભાવથી!

તે રાત્રિયે જાણે પ્રકૃતિદેવીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો! ખરું છે, સૌન્દર્યનો લોપ તે સાક્ષાત્ મરણ નહિ તો બીજું શું વારુ? તે દારુણ અંધકારે પ્રકૃતિના સૌન્દર્યનો પૂર્ણ લોપ કરી નાખ્યો હતો! આકાશમાં ચંદ્ર નહિ, પૃથ્વીપર જ્યોત્સ્ના નહિ, વૃક્ષોપર કોકિલોનું મૃદુ કૂજન નહિ અને ક્યાંપ્ર પ્રકૃતિનું આનંદદાયક સ્વામલ સૌન્દર્ય પણ નહિ! સૌન્દર્ય ઉપભોગની એક વસ્તુ છે! જે વસ્તુને લોકો જોતા નથી, જોઈને જ્ઞાન જૂવતા નથી, જ્ઞાન જૂલીને ગાંડા બનતા નથી અને ગાંડા બનીને મૃતપ્રાય થતા નથી; તે વસ્તુનું મૂલ્ય કાંઈ પણ નથી—તે વસ્તુ મૃત્તિકા સમાન છે! રસિકોની દૃષ્ટિમાં તે મૃત હોવા સમાન જ છે! એટલામાટે જ આજે ઉપર કહેલું છે કે, તે રાત્રિયે જાણે પ્રકૃતિદેવીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો!

છતાં પણ અંધકારના એ ભયાનક નિર્જન સામ્રાજ્યમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ હતું! એક હતબાગી તરુણ પુરુષના ભાગ્યમાં ફૂર વનધાપદો સાથેનો નિવાસ લખાયેલો હતો. તે વિશાળ પર્વતની એક તિમિરપૂર્ણ ભયંકર ગુફામાં બેસીને તે તરુણ વિપણુ મનથી પોતાની બાવિ સ્થિતિનું ચિંતન કરતો હતો.

તે પ્રકાશમાં જન્મ્યો હતો અને પ્રકાશમાં જ ઉછર્યો હતો! એટલે એ દારુણ અંધકાર તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. મૃત્યુ પછીની નિરતબ્ધતા અને અંધકાર, આ અંધકાર, કરતાં વિશેષ ભયંકર હશે ખરું કે? એ વિશેષના વિચારો તેના ઉદાસીન અંતઃકરણને વિશેષ ઉદાસીન બનાવવા લાગ્યા.

વિચાર કરતો કરતો તે તરુણ વચ્ચે જ પોકાર કરીને બોલી જાક્યો કે:—“નહિ, હવે આ અંધકાર મારાથી સહન કરી શકતો નથી. અહીં કાંઈ પણ નથી કે શું? કાંઈ હોય તો હું કહું છું કે, મને દીપક લાવી આપો; અને જો તમારે દીપક ન જ લાવવો હોય, તો મેહરઆની કરીને મારા મરણને જોલાવી લાવો! હવે આ અંધકારમાં મારાથી જીવી શકાય તેમ નથી! મારા પ્રાણ લઈ લ્યો—એટલી મારા પર દયા અને કૃપા કરો!”

શું આશ્ચર્ય! તે તરુણના કરુણાસ્પદ મર્મવેદનાદર્શક ઉદ્ગારોનું ઉત્તર મળ્યું! પણ તે ઉત્તર કાણે આપ્યું અને ક્યાંથી આવ્યું, એ તેના જાણવામાં આવી શક્યું નહિ. તે નિર્જન અને બીપણ સ્થાનમાં 'પોતાથી અન્ય માનવી' પ્રાણીનો ચન્દ કાનોમાં પડતાં જ તે તરુણ આશ્ચર્યથી સ્તંભિત જ થઈ ગયો! "મારી પેઠે પોતાના પ્રાણ આપવાને તૈયાર અન્ય હતભાગી પ્રાણી અહીં કાણુ છે વારુ?" આવા સબ્દો કાંઈએ ઉચ્ચાર્યા હોય, એવો તેને ભાસ થયો.

તે ઘેર ભયંકર એકાંતસ્થાનમાં ભૂત અને પિશાચ વિના અન્ય કાંઈનો નિવાસ હોવો અશક્ય હતો; પરંતુ તે બાલનારને જે પિશાચ કહીએ, તે પિશાચનો સ્વર આટલો કામળ, મૃદુ અને અંકારમય હોય, એ શક્ય નહોતું-ત્યારે એ ચમત્કાર શો હતો? તે કંઈસ્વર કાંઈ પણ અપ્રમાના સંગીતસ્વર સમાન હતો! અકાહ્યા, તે અસરા પુનઃ કેમ ન બાકી? પુનઃ તે મેંજીલ તથા કામલ વીણારવની સુંદર સ્વર્ગીય લહરીએ તે તરુણનાં શ્રવણોને પાવનપુનીન કેમ ન કર્યાં?

તરુણ 'અત્યંત વિસ્મયાકુલ થઈને કહેવા લાગ્યો કે;—"તું કાણુ છે? સ્વર્ગમાંની અસરા કે નરકમાંની પિશાચિકા? માનવી સ્ત્રી કે ડાકિની? તેમ જ તું ગમે તે હોય, છતાં પણ આ મરણગુહામાં શામાટે આવી છે, તે જણાવીશ?"

"હું તમારા સમાન જ ઈશ્વરનિર્મિત મનુષ્ય પ્રાણી છું. તમે અહીં શામાટે આવ્યા છો?" યુવકના પ્રશ્નનું ઉત્તર મળ્યું.

આ ઉત્તર સાંભળીને તે યુવકના મનમાં કોઈ વ્યાપી ગયો. 'સર-જાતાથી પૂછેલા સવાલનો આવો જવાબ આપવો નોંધએ કે?' આવા વિચારવડે કઠોર સ્વરથી તે બોલ્યો કે;—"હું અહીં મરવામાટે આવ્યો છું; પણ તું શામાટે આવી છે, તે કહીશ કે?"

"તમારી પેઠે હું પણ અહીં મરવામાટે જ આવેલી છું!—અરે, પણ આવી શાની? મારે અહીં જગતકારે આવવું પડ્યું છે. પણ તમે શામાટે મરો છો?"

"આ ભયાનક મરણગુહામાં—આ ધનધોર અંધકારમાં—ખાનપાન વિના મનુષ્યપ્રાણી જીવી શકે ખરું કે? આજે જે દિવસ થયા, હું અહીં અન્ન અને જળ વિના મરણની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવો બેઠો છું!"

"તમને હું રોટી અને પાણી આપું છું. તમને જે કે અન્ન પાણી મળ્યાં નથી, પણ મને મળ્યાં છે, અર્થાત્ આથી તો તમે મારા કરતાં પણ વધારે દુર્ભાગી છો, એમ સાફ સાફ દેખાય છે. પણ તમે મરણની આટલી નાની આકાંક્ષા કેમ રાખો છો, એનું મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે!"

“જ્યાં સૂધી મનુષ્યના હૃદયમાં આંશો હોય છે, ત્યાં સૂધી જીવવાની ઇચ્છા પણ હોય છે; પણ હવે જીવવાની ઇચ્છા રાખવા જેવું મારી પાસે શું રહ્યું છે વારુ? મારું સર્વસ્વ ત્યાંનું ગયું છે! તારા કંઠસ્વરથી જાણાય છે કે, તું કોઈ પણ ઉચ્ચ પદની ધરાવતી સ્ત્રી હોવી નેહાયે. આ કાળવિવરમાં તું કેમ આવી વારુ?”

તે નિર્જલ ગિરિગૃહરમાંની તે અદશ્ય રમણી કહેવા લાગી કે:—
“એ કયા ધણી જ લાંબી છે. ને આપણો બીજવાર મેળાપ થશે, તો બધા વૃત્તાંત કહી સંભળાવીશ.”

સુવકે રુદ્ધ કંઠથી બોલ્યો:—“મારું એવું અનુમાન છે કે, આ શુદ્ધાની ઉપર આવી જ એક બીજી શુદ્ધા હોવી નેહાયે અને એ બે શુદ્ધાઓના મધ્યમાંની પાપાણીની ભૂમિ ક્યાંકથી પણ ફાટેલી હોવી નેહાયે. એથી જ આપણે એક બીજાનું બાલવું સાંભળી શકીએ છીએ; પરંતુ આપણા ધૂટકાને માત્ર કોઈ પણ ઉપાય નેવામાં નથી આવતો.”

તે અદશ્ય લલનાએ કહ્યું:—“ઉપાય છે. આમ નિરાશ ન થતાં પરવરાદિગારમાં ભરોસો રાખો, એટલે તેની મેઢરખાનીથી ધૂટકાનો ઉપાય તરત મળી આવશે. આ મધ્યમાંની પાપાણીની ભૂમિને તમે ભેદી શકશો કે? તમારા સ્વરથી તો એમ જાણાય છે કે, તમે કોઈ બગવાન તરુણ મુરુખ છો.”

“તારો તર્ક અસત્ય તો નથી જ, પણ તું કહે છે તે ઉપાય મને સાધ્ય દેખાતો નથી. આ દુર્લેભ પાપાણીને ભેદવામાટેનું આપણી પાસે એક પણ શસ્ત્ર નથી; એટલે આ ભૂમિનો ભેદ કેવી રીતે કરી શકાય?”

“હું તમને શસ્ત્ર આપું છું. અહીં મારા પગ તળે તો ઘણા ખરા ન્દાના પથર જ છે—તેવી જ રીતે તમારા પગ તળે પણ હશે જ. એટલે આપણે બન્ને તીક્ષ્ણ ખારીક ધારના પથરોવડે બન્ને બાજુથી ને આ જમીનને ફાડવાનો આરંભ કરીશું, તો પરવરાદિગાર જરૂર આપણી ફતેહ કરશે. હું અહીં જ આધાત કરું છું અને એ આધાતના ધ્વનિના અતુરોધથી તમે પણ નીચેથી જમીનને ફાડવા મંડી જાઓ. તમે કહો છો તે ફાટ અથવા ઊંડા અહીં જ છે.”

સુવકે અતિશય ઉત્સાહદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે:—“ને, સારે હું પ્રારંભ કરું છું—અહીંથી મારો ધૂટકો કરવાને તું કોઈ દેવાંગના જ અવતરી છે, અથવા તો મને આના કરતાં પણ વધારે સંકટમાં નાખનારી તું કોઈ ડાકિની કે પિશાચિકા છે, એની મને ખબર નથી; પરંતુ તારો સ્વર તો દેવાંગના સમાન મેળુલ છે—તારા આ કંઠસ્વર જેવા જ મંજુલસ્વરવાળી એક રમણીના મૃદુ શબ્દો સાંભળવામાટે હું એક સમયમાં સદા-

સર્વદા અતિશય આનુર રહેતો હતો. પણ હાલ! તે કાકિલસ્વરની રમણી આજે ક્યાં છે!”

તરુણના આ ઉદ્ગાદાનું પ્રયુક્તર મળ્યું નહિ. નિરાશ થઇને તેણે પોતાના શરીરને તે કઠિન પાપાણુશ્યાપર નાખી દીધું. ઉપરથી પાપાણુનો એકસરજો અખંડ ધ્વનિ આવ્યા કરતો હતો.

યુવકને કાંઈ પણ રીતે નિદ્રા ન આવી અને મનઃસાબના યોગે તે એ પ્રસ્તરમથી શ્યાપર સ્વસ્થતાથી પડી રહી પણ શકતો નહોતો. એક તીક્ષ્ણ ધારવાળો પાપાણુ લઈ ઉપરથી આવતા ધ્વનિના ઘેરિણીથી તેણે પોતાના મસ્તકપરની પાપાણુની તખ્તાપોશીને ખુદાના નામસાથે ફાડવાનો આરંભ કરી દીધો.

આખી રાત બન્નેએ કરેલો પરિશ્રમ વ્યર્થ તો ન જ થયો. પર-
મેશ્વરની કૃપાથી તેમનો પ્રયત્ન સફળ થયો. તે દુર્ભેદ પાપાણુની તખ્તા-
પોશીમાંની એક મોટી વિશાળ સિદ્ધા નીચે દૂરી પડી. પ્રકૃતિસાથેના
દારુણ સંગ્રામમાં હુદયશક્તિ મનુષ્ય વિજયી થયો!

તોપણ શુદ્ધામાંના અંધકારની લેસ માત્ર પણ ન્યૂનતા ન થઈ. તે
અંધકારમાં જ યુવકને સ્પષ્ટતાથી જણાયું કે, તે વ્યક્તિ શુદ્ધાના ઉપરના
ભાગમાં આવેલી હોવી નેહએ. હતભાગી યુવક આનંદદર્શક ગદ્ગદ
સ્વરથી તાણીને બોલ્યો કે:—“પરવરદિગાર, તારા હગ્ગર હગ્ગર ઉપકાર!
એ હતભાગી જન છવોને આજે તે જ સજીવન ક્યાં છે!”

તે અંધકારપરિવેષિત યુવતિ વીણાવિનિદિત કામળ કંઠથી બોલી કે:—
“આપ મહાપુરુષ છે. આ અમાગિની અગળામાટે આપને કેટલો બધો
શ્રમ વેઠવો પડ્યો! મજદાન આપના મનોરથોને સંપૂર્ણ સિદ્ધ કરો!”

તે શુદ્ધાના એ ભાગે વચ્ચેની પ્રસ્તરમય ભૂમિમાં એક સારું મોટું
ખોડું પડવાથી હવે તે શુદ્ધા વિસ્તૃત થઈ હતી. થોડા વખત પહેલાં
ત્યાં જે કાંઈ અસ્પષ્ટ સાંભળવામાં આવતું હતું, તે હવે સ્પષ્ટ સંભળાવા
લાગ્યું. તે નિર્જન શુદ્ધામાં બનધોર અંધકારમાં તે યુવતિ અને તે યુવક
એકમેકની પાસે જ ઉભાં હતાં. તે રમણીનો કંઠસ્વર પરિચિત હોવો
નેહએ, એવો હવે તે તરુણ પુરુષને જાણ થવા લાગ્યો. જે સ્વર
એક સમયમાં મધુર વીણારવ પ્રમાણે તેના કર્ણરંધ્રમાં મણમણતો હતો,
તેની તેને કદાપિ વિસ્મૃતિ થઈ શકે ખરી કે? જેના રૂપ, રસ,
ગંધ, સ્પર્શ અને સંજ્ઞા કદાપિ વિસ્મરણ નથી થઈ શકતું, તે જ, તે જ
સત્ય સૌન્દર્ય!

યુવકે ઉદ્ગાનત ચિત્તથી કહ્યું કે:—“તારો સ્વર તો પરિચિત દેખાય
છે. મારા સમસ્ત જીવનમાં જેનું કદાપિ વિસ્મરણ થતું શક્ય નથી, તે

સ્વરને માત્ર બે દિવસના અવધિમાં જ હું કેવી રીતે બૂલી જાઉં વારું? સુંદર, હું પૂછું છું કે, તું તે જ છે કે?”

તે દારુણ અંધકારમાં પુનઃ મંજુલ વીણાજંકારનો આરંભ થયો. રમણી યુવકને ઉદેશીને કહેવા લાગી કે;—“જ હા, હું તે જ છું! આ અભાગિની જન્મતઆરા દુઃખ મરણને શરણ નથી થઈ! પણ જો હું મરી ગઈ હોત, તો વધારે સારું થાત! જો હું મરી ગઈ હોત, તો મારામાટે આપને આટલું દુઃખ અને આટલી યાતના ભોગવવી ન પડત! હાથ, મારામાટે જ આપને આ કષ્ટો ભોગવવા પડે છે ને? આપ દિલ્લીશ્વરના પુત્ર છો, એટલે દિલ્લીના રાજમહાલયમાં જે અત્યારે સુખથી મૃદુશય્યામાં સૂતેલા હોવા જોઈએ, તેમને આ અધકારમય કારાગૃહમાંની પ્રસ્તરશય્યાપર પડી રહેવાનો પ્રસંગ! આપ અને હું આ નિર્જન ગુફામાં આવી રીતે બંદિવાન થઈ પડ્યા છીએ, એની તે મહા-પાપી અખિતયાર વિના બીજા કોઈને પણ ખબર નથી! એટલે પછી આપણો છૂટકો——”

એ પછીના શબ્દો જન્મતઆરાના સુખમાંથી બહાર નીકળી ન શક્યા. તેનો કંઠ કંધારી ગયો. તે પ્રોમજનો એક બીજાના બાહુપાશમાં બદ્ધ થઈ ગયા! કેટલીકવાર પછી જન્મતઆરા ધીમેથી બોલી કે;—“આપણો અહીં શો ઉપાય? આપણો છૂટકો અહીંથી કેવી રીતે થશે?”

“હવે તે પાક પરવરદિગાર જ આપણો છૂટકો કરશે. તેની ઉપર જ બધા ભરોસો રાખીને આપણે આપણા છૂટકાના માર્ગને શોધવો જોઈએ. જન્મતઆરા, કોઈના પણ જાણવામાં ન આવે એવી રીતે આપણે અહીંથી પલાયન કરી જવું જોઈએ; અને તે પણ એક પણ માત્રનો પણ વિલંબ કર્યા વિના જ! કાર્ત્તિ પણ ઉપાયે સૂર્યોદય પૂર્વે તો આપણે અહીંથી અદસ્ય થવું જ જોઈએ!”

“પણ અદસ્ય થવું કેવી રીતે? આ ભયંકર નરકપુરીના લોહ-દ્વારને ફાડીને બહાર નીકળી શકાય એમ છે ખરું કે? મરણની મારા મનમાં જરા પણ શીતિ નથી, એથી વિરુદ્ધ આપસમક્ષ આપના હૃદય-પર મસ્તક મૂકીને હું સ્વર્ગમાં સિધાવું, તો મારા જેવી ભાગ્યશાળી હું જ, એમ જ હું સમજું છું. આપનો વિરુદ્ધ મને શત્રુ કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર લાગે છે, પરંતુ——”

“જન્મતઆરા, શાંત થા, શાંત થા; આપણા છૂટકાના ઉપાયને મેં શોધી કાઢ્યો છે. જે મનુષ્ય તારામાટે અનપાશ્વરી લાવે છે, તે આવતી કાલે પણ અવસ્ય આવવાનો તો ખરો જ.”

“આવશે; પણ તેથી શો લાભ?”

“તેનો આ પાપાણુના એક જ આઘાતથી કપાળમોક્ષ કરીને તેને સ્વર્ગમાં રવાના કરી દઇશ; એટલે પછી આપણો માર્ગ મુક્ત જ સમજી લેવો.”

કુમારના આ શબ્દો સાંભળીને જનતત્ત્વારાના શરીરપર રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં. પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં દયાળુ હોય, તોય તેને પોતાના પ્રાણ કરતાં તો બીજી કંઈ પણ વસ્તુ પ્રિય હોતી નથી. તેમાં પણ પ્રાણિનીને, પોતાનો પ્રિયકર પ્રાણ કરતાં પણ વધારે પ્રિય હોય છે, એ કનિસંપ્રદાયને જે સત્ય માનીએ, તો કુમારના પ્રાણ-રક્ષણમાટે જનતત્ત્વારા ગમે તેવા કૂર કૃત્યવિશે પોતાની સંમતિ આપે, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.

કુમાર મહમ્મદ અને જનતત્ત્વારાએ નિશ્ચિત ક્યાં પ્રમાણે બીજી દિવસે પ્રજાતમાં તે દુર્ભાગી પ્રકરીનો કપાળમોક્ષ થઈ ગયો અને એ આશંક તથા માથૂંક બન્ને કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયાં. મહમ્મદ અને જનતત્ત્વારા પૃથ્વીપટપરનાં ઇતર મનુષ્યો પ્રમાણે સ્વતંત્ર થઈ ગયાં.

પોતાની ધારણાની સફળતામાં કંઈ પણ વિઘ્ન ન આવતાં સુર-ક્ષિતતાથી કારાગૃહમાંથી મુક્ત થઈ બહાર આવ્યા પછી કુમારે જનતત્ત્વારાને કહ્યું કે:—“હવે જે મુગલશિબિરમાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો આપણે પૂરો વિચાર ક્યાં પછી જ જવું જોઈએ. એક બે દિવસ કંઈ પણ સરાયમાં પીતાડીને પ્રથમ આપણે મુગલ સૈન્યમાંના સર્વ સમાચાર મેળવવા જોઈએ. એકંદરે સર્વ સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરી, તારતમ્યને યોજીને પછી સાવધાનતાથી જ જે કરવાનું હોય તે કરવું, એમાં જ નિર્ભયતા છે.”

સૂક્ષ્મ શોધ ક્યાં પછી મહમ્મદના જાણવામાં આવ્યું કે, બકાર-ગઢનો અધિકાર ઔરંગઝેબના હાથમાં આવી ગયો હતો અને નજફઝલી ક્યાંક પહોંચાવવા કરી ગયો હતો. ઔરંગઝેબની અત્યુત્કટ ઇચ્છા પ્રમાણે નજફઝલી જીવતો તેના હાથમાં સપડાયો નહોતો. મુગલ સૈન્ય કૂતેહપુર સિંકરી તરફ આદમ્ય જયું હતું અને અખિતયાર પણ તે સૈન્યની સાથે ત્યાં ગયો હતો. બકારગઢનો યુદ્ધ વિના જ વિનિપાત થયો હતો ખરો, પણ હવે પછી ધનધોર યુદ્ધ થવાનો રંગ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો; કારણ કે, દિલ્હીથી ચુલ્તાન દારાએ નજફઝલીની કુમકે મોટું લશ્કર રવાના કર્યું હતું.

‘આવા કટાકટીના પ્રસંગે પિતાના શિબિરમાં ખુલ્લી રીતે પ્રવેશ કરવો, એ આપણામાટે ઇષ્ટ નથી અને તેમ યવું શક્ય પણ નથી’ એવો કુમારે મનમાં વિચાર કર્યો. અખિતયારે કરેલાં સર્વ દુષ્કૃત્યોના વૃત્તાંત

તેણે જન્મતઆરાના મુખથી સાંભળ્યો હતો. એટલે તેથી કુમારનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, ‘પાપાત્મા અખિતયાર જ આ સર્વ અનર્થોનો ઉત્પાદક હોય!’

‘અત્યારસુધી હું મારા પિતાના સ્નેહપૂર્ણ-પ્રેમમય હૃદયસામ્રાજ્યનો સમાવ્હનો, પણ હવે તે પ્રદેશમાંથી મને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો છે; એટલે હવે તે મમતાપૂર્ણ હૃદયમાં મને તિલમાત્ર પણ સ્થાન મળી શકવાનું નથી’, એ મહમ્મદ ક્યારનોય બણી ગયો હતો. ઔરંગઝેબના સ્વભાવને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો. દેવબળથી એવા કેટલાક બનાવો બની ગયા કે, જેથી મહમ્મદને પિતાના સંકટસમયમાં પિતાનો લાગ કરવો પડ્યો. ઔરંગઝેબની આશા, વિશ્વાસ અને આધારસ્તંભ જે કંઈ કહો તે સર્વ એક મહમ્મદ જ હતો. પારકાના હાથે પણ બહુધા જે કૃત્ય થયું અશક્ય હતું, તે કૃત્ય-સ્વક્રીયોને વિધાતક થનારું કૃત્ય-ખટના-સ્રોતથી મહમ્મદના હાથે થઈ ગયું હતું. પિતાની દૃષ્ટિથી તે રાગદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, કર્તાવ્યહીન અને અતંત તિરસ્કરણીય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો; અને પોતાની દૃષ્ટિથી પણ તે તેવો નહોતો કે શું ?

કુમાર મહમ્મદ કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. ધણીકવાર સુધી શિલ શિલ વિકારો અને પ્રિયારોનું તેની મનોરૂપ રણભૂમિમાં તુમુલ્ય સુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. અને ગમે તેમ થાય, તોપણ એ અજ્ઞાનથી થએલા મહાપાતકનું પ્રાપ્તિત લેવું જ બેધન, એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ‘એ મહાપાપનું પ્રાપ્તિત બે પ્રકારે લઈ શકાય એમ છે’ એમ તેને લાગ્યું. એક તો, હઘવેશથી મુગ્ધ સૈન્યમાં-પ્રવેશ કરીને પિતાને સાહાય્ય આપવું; અથવા તો મૃત્યુવડે પોતાના પાપનું ક્ષાલન કરી નાખવું, એ વિના ત્રીજો ઉપાય જ નહોતો. કદાચિત્ પ્રથમ ઉપાય નિષ્ફળ થાય, તો બીજો ઉપાય તો જ્યારે ધંધા હોય ત્યારે સુસાધ્ય જ છે, એવો પણ તેના મનમાં ભાવ પ્રકટ્યો. એવી રીતે પ્રાપ્તિત લેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને કુમાર એ વિશે જન્મતઆરાના અભિપ્રાયને બાણવા-માટે તેની પાસે આવ્યો.

પ્રિયકરના મુખમંડળમાંની ખિન્નતાની છટાને બેધને પતિપ્રેમથી મુગ્ધ થએલી જન્મતઆરા તત્કાળ સમજી ગઈ કે, ‘આજનો રંગ કંઈ દીક્ર દેખાતો નથી.’ કુમારે આર્દ્ર સ્વરથી આવાહન કર્યું:-“જન્મતઆરા !”

જન્મતઆરાએ દોડી જઈ પોતાના પ્રિયકરને આલિંગન આપીને કરુણાપૂર્ણ વાણીથી પૂછ્યું કે:-“કેમ, આજે રંગ બદલાયેલા કેમ દેખાય છે વાર ?”

“જન્મતઆરા, તને એક અન્ય સુરક્ષિત સ્થળમાં રાખીને એક

પ્રિયેષ કાર્યમાટે આજે મેં અહીંથી જવાનો અને તારાથી દૂર થવાનો વિચાર કર્યો છે. તારી આ માટે સંમતિ છે, એમ તું પ્રસન્ન મુદ્રાથી હસીને મને કહે. આ કાર્યની સફળતા ઉપર જ માગ સમસ્ત લાવિ આધુન્યને આધાર રહેવો છે. 'જનતંત્ર આરા, દિલ્હીના શહનશાહનો સાહજદો યધને હું આ સરાયમાં આમ ને આમ માખો મારતો બેસી રહું, એ યોગ્ય કહેવાય કે 'અહીંના' દુકા મને અતિશય યાતના આપે છે!'

મહમ્મદના મનોગત લાવને ચતુર જનતંત્ર આરા તરત સમજી ગઈ. કુમારના ગંભીર સુખમંડળમાં નેત્રોની સ્થિરતા કરીને તે બોલી;—“જેમાં આપનું હિત સમાવલું હોય, તે કાર્યમાટે હું સંમતિ ન આપુ, એ બને જ નહિ. પણ મને ક્યાં રાખી જવાનો આપનો વિચાર છે, તે બે હરકત ન હોય તો જણાવશો?”

“અહીંથી પાસે જ મારો એક ફકાર દોસ્ત છે, તેની સંભાળમાં તને રાખીને હું જવાનો છું. ચાલ, મારી બેઠે આવ. બે પાછો તારા દર્શનનો લાભ મળશે, તો———”

કુમારના બાબપગદગદ કંકમાંથી વધારે શબ્દો બહાર નીકળી ન શક્યા—તેનાં નેત્રોમાંથી ખળખળ કરતો અશ્રુનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. તે અશ્રુ લાપાપૂર્ણ, લાવપૂર્ણ અને સંકલ્પપૂર્ણ હતાં!

પ્રિયતમનાં નેત્રોમાંથી નીકળતા એ અશ્રુપ્રવાહને જોઈને જનતંત્ર આરાનાં નયનોમાંથી પણ નીરધારા વહી નીકળી. તે દૂરકાં બરતી કહેવા લાગી;—“આપનો મનોભાવ મારા સમજવામાં આવી ગયો છે! આપ પિત્રદોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના વિચારમાં છો! ઠાઈ પણ ઉપાયે મુગલ સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને સુદમાં ઝુંઝવાનો જ આપનો મનોભાવ છે! પરંતુ આ પાતક કાંઈ જાણી જોઈને આપે કર્યું નથી. ચાલો, આપણું બન્ને જોઈને બાદશાહ સત્તામતનાં ચરણોમાં મસ્તક નમારીએ અને શુનાહની મોઆશી માગીએ. મને આશા છે કે, રહમદિય બાદશાહ ઔરંગઝેબ અવરય આપણને ક્ષમા આપશે જ!”

“એમ થતું સર્વથા અશક્ય છે! જનતંત્ર આરા શાહી ખાન્દાનમાં જન્મીને હું એવી હીનતાને કદાપિ સ્વીકારવાનો નથી!”

“અને સુદમાં બે તમારાપર કાંઈ સંકટ આવશે, તો?”

“જનતંત્ર આરા, તું મરણથી ડરે છે? વીર પુરુષો મૃત્યુથી કદાપિ ભય-ભીત થતા નથી! સુદમાં મરણ આવશે, તો મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે.”

જનતંત્ર આરાએ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી કહ્યું;—“પ્રાણેશ્વર, આપને મેં કદાપિ ઠાઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી નથી; પણ આજે મારે આપ પાસેથી એક શિક્ષા માગવાની છે અને તે આપ આપરો જ એવી

તેણે જન્મતઆરાના મુખથી સાંભળ્યો હતો. એટલે તેથી કુમારનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, ‘પાપાત્મા અખિનિયાર જ આ સર્વ અનર્થોનો ઉત્પાદક હતો !’

‘અત્યારસૂધી હું મારા પિતાના સ્નેહપૂર્ણ-પ્રેમમય હૃદયસામ્રાજ્યને સમ્રાટ હતો, પણ હવે તે પ્રદેશમાંથી મને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો છે; એટલે હવે તે મમતાપૂર્ણ હૃદયમાં મને તિલ્લમાત્ર પણ સ્થાન મળી શકવાનું નથી’, એ મહમ્મદ ક્યારનોય જાણી ગયો હતો. ઔરંગઝેબના સ્વભાવને તે સારી રીતે જાણખતો હતો. દેવળજથી એવા કેટલાક ખનાવો બની ગયા કે, જેથી મહમ્મદને પિતાના સકટસમયમાં પિતાનો લાગ કરવો પડ્યો. ઔરંગઝેબની આશા, વિશ્વાસ અને આધારસ્તંભ જે કાંઈક હોય તે સર્વ એક મહમ્મદ જ હતો. પારકાના હાથે પણ બહુધા જે કૃત્ય થવું અશક્ય હતું, તે કૃત્ય-સ્વક્રીયોને નિષાતક થનારું કૃત્ય-ધટના-સ્રોતથી મહમ્મદના હાથે થઈ ગયું હતું. પિતાની દૃષ્ટિથી તે રાજદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, કર્તવ્યહીન અને અત્યંત તિરસ્કરણીય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો; અને પોતાની દૃષ્ટિથી પણ તે તેવો નહોતો કે શું ?

કુમાર મહમ્મદ કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. ઘણીકવાર સૂધી બિજા બિજા વિકારો અને વિચારોનું તેની મનોરૂપ રણમૂંઝિમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. અને ગમે તેમ થાય, તોપણ એ અઘાનથી થએલા મહાપાતકનું પ્રાપચિત્ત લેવું જ જોઈએ, એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ‘એ મહાપાપનું પ્રાપચિત્ત બે પ્રકારે લઈ શકાય એમ છે’ એમ તેને લાગ્યું. એક તો, હથેલથી મુગ્ધ સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને પિતાને સાહાય્ય આપવું; અથવા તો મૃત્યુવડે પોતાના પાપનું ક્ષાલન કરી નાખવું, એ વિના ત્રીજો ઉપાય જ નહોતો. કદાચિત્ત પ્રથમ ઉપાય નિષ્ફળ થાય, તો બીજો ઉપાય તો જ્યારે ધમ્મજા હોય ત્યારે સુસાધ્ય જ છે, એવો પણ તેના મનમાં લાવ પ્રકટ્યો. એવી રીતે પ્રાપચિત્ત લેવાને દૃઢ સંકલ્પ કરીને કુમાર એ વિશે જન્મતઆરાના અસિપ્રાયને જાણવા-માટે તેની પાસે આવ્યો.

ત્રિયકરના મુખમંડળમાંની ખિન્નતાની છટાને જોઈને પતિપ્રેમથી મુગ્ધ થએલી જન્મતઆરા તત્કાળ સમજી ગઈ કે, ‘આજનો રંગ કાંઈ દીક દેખાતો નથી.’ કુમારે આર્દ્ર સ્વરથી આવાહન કર્યું;—“જન્મતઆરા !”

જન્મતઆરાએ દોડી જઈ પોતાના ત્રિયકરને આલિંગન આપીને કરુણાપૂર્ણ વાણીથી પૂછ્યું કે;—“કેમ, આજે રંગ બદલાયેલો કેમ દેખાય છે વારુ ?”

“જન્મતઆરા, તને એક અન્ય સુરક્ષિત સ્થળમાં રાખીને એક

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ

પાપનું પ્રાપ્તિ!

અસ્તાયક્ષમાં જતા સૂર્યનારાવણની રકતોજ્જ્વલ કિરણરેખાએને સુનીલ આકાશમંડળના વિસ્તીર્ણ રાજ્યપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે હાંફી કાઢીને અંધકાર મહારાજે ત્યાં પોતાના સિંહાસનની સ્થાપના કરીને પોતાની સત્તાને દૃઢ કરવાનો વતન આરંભ્યો હતો. જેવો રાજા તેવા જ તેના અધિકારીઓ! અંધકાર મહારાજના સિંહાસનની આસપાસ અતિશય કૃષ્ણવર્ણ મેઘો પ્રજ્વલકાળની કૃષ્ણ છાયાને ધારણ કરીને અંધકાર ભૂપાલના અધિકારી બની બેઠા હતા! અને કૃષ્ણતા વિશે તેમનામાં પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલતી હતી! આકાશમાં એવો અભાવ હોવાથી નક્ષત્રોના આનંદને કાણ જુએ વારુ? તેમની રૂપજ્યોતિની શોભાથી કોનું ચિત્ત પ્રકુલિત થાય? તે કૃષ્ણવર્ણ મેઘોથી બરેલા આકાશતળે પ્રકૃતિના સ્થામલ દેહ પર યદન સાયંકાલીન પ્રબળ વાયુ સું સું શબ્દ કરતો બળપૂર્વક વક્રન કરતો હતો. સૃષ્ટિમાં જ કૃષ્ણવર્ણનો અભાવ હોત, તો સુંદર વસ્તુઓના રૂપનું ગૌરવ કેવી રીતે યાત વારુ? એ તત્ત્વને સિદ્ધ કરવામાટે જ રાણી સોદામિની નીલાકાશમાંના કૃષ્ણ મેઘોપર પ્રકુલ મુખથી પોતાની ઉજ્જ્વલ રૂપજ્યોતિને ચમકાવતી હતી! તે રૂપજ્યોતિના ચમકાટથી આકાશ અને પ્રકૃતિ સ્તંભિત થઈ ગયા હતા, અને તે કૃષ્ણ મેઘમંડળ પણ સ્તંભિત થએલું દેખાતું હતું.

નીચે મહાસ્મશાન! ઘટનાસ્તોતની થી વિચિત્ર ગતિ! અસ્પષ્ટ કાળ પૂર્વે જે રણક્ષેત્ર વીરમંડળવડે સજીવ દેખાતું હતું, તેનું જ હવે નિર્જીવ સ્મશાનના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું હતું! આજે પ્રભાતમાં જ્યાં જીવન હતું, ત્યાં જ સાયંકાળે ભયંકર મૃત્યુ મહારાજનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હતું! ઉપકાળમાં જ્યાં સુંદર પ્રકાશ હતો, ત્યાં જ પ્રદોષકાળમાં ઘેર અંધકારે નિવાસ કર્યો હતો! તસ્વારોનો ખણખણાટ; બાલા અને બર્છી ઇલાદિ શસ્ત્રોના આઘાતપ્રત્યાઘાતોનો પ્રચંડ ધ્વનિ, વીર પુરુષોનો બીમ હુંકાર, અશ્વોના કર્કશ હણહણાટ અને કામદારોનો કાલાહલ ઇલાદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શબ્દોવડે જે સમરભૂમિ દિવસે ગર્જના કરી રહી હતી, તે જ સમરભૂમિ સંખ્યાસમયે સર્વથા શબ્દશૂન્ય થઈ ગઈ! જાણે પ્રજ્વલકાળ પછીની શાંતિ આજે મૂર્ત સ્વરૂપે અવતીર્ણ થઈ હોયની! તેવો જ ભાસ થવા લાગ્યો. ચૈતન્યનો લોપ અને જડભાવનો ઉદય થયો હતો!

રાખની ઉપર રાખ, મૃત અશ્વપર અશ્વ, પાવણમાંના સૈનિકપર થોડેસ્વાર સૈનિકનું રાખ અને થોડેસ્વારપર સાધારણ સૈનિકનો મૃતદેહ!

મને દૃઢ આશા છે. મારી આપના ચરણોમાં માત્ર ઐટલી જ વિનતિ છે કે—”

“શી વિનતિ છે, હૃદયેશ્વરી ?”

“એ જ કે! આ દાસીને પણ સાથે લેતા જાઓ. આપના સુખ અને દુઃખમાં સમાન ભાગ લેવાનો મારો પૂર્ણ અધિકાર છે ! જે રથ-ક્ષેત્રમાં આપનો વિજય થશે, તો આપની સાથે હું પણ વિજયશ્રીનો આનંદ ભોગવીશ ! અને એ દુર્દેવના યોગે આપનો પરિપાત થશે, તો હું પણ ત્યાં જ પડીશ—આપના શરીરમાં જન્મ લાગશે, તો આપના દેહને આ હૃદયપર ધારણ કરીને આપની સેવા કરીશ. સત્તુના શત્રુથી વિદ્વ થઈને આપના હૃદયપર અસ્તક રાખી પ્રાણુ ત્યાગવાનું મારા ભાગ્યમાં લખાયું હશે, તો તો પછી મારા જેવી ભાગ્યશાલિનીનું પોતે જ, હૃદયેશ્વર ! આપના વિરહને ભોગવવામાટે આ જન્મવચ્ચારા જીવી શકે તેમ નથી. આપ વિના મને ખીજી કોઈ પણ વસ્તુ જોઈતી નથી. હું મરણથી ડરતી નથી. નાથ, ગમે તેમ કરો, પણ મને સાથે લેતા જાઓ. આ દીન અબળાની નમ્ર પ્રાર્થનાનો અનાદર કે અસ્વીકાર ન કરશો !”

જન્મવચ્ચારાના મનનું સમાધાન કરવાનો મહામહે બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે એકની બે ન થઈ. એતે તે મુંઝરી, પુરુષવેશ ધારણ કરીને તરુણ સૈનિકના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. તીક્ષ્ણ તદ્વાર અને લાંબા બાંહો લઈને બનેએ મુગલ શિબિરના માર્ગમાં સચાર કર્યો. તે ગંભીર નિશીથકાળમાં આસપાસના સર્વ પ્રદેશને સંગીતલહરીવડે ભરી નાખીને કોઈ ગાતું હતું—

“અય બાદ, તૂઠી જાકે જરા શોખસે કહના;

મરતા હય કોઈ શ્હા પસેદીવાર ખૂબર લે !”

પ્રસ્તુતનો કાળ તે ઔરંગઝેબનો મહાકટાકટીનો કાળ હતો. એ સમયે તેને સૈન્યની બધી જ આવશ્યકતા હતી. બની શકે ત્યાંથી પોતાના સૈન્યમાં સૈનિકાની ભરતી કરવાના કાર્યમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો હતો. જદ્દ આસિફખાન, એ યુદ્ધમાં સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત થયો હતો. અર્થાત્ એ હુસૈનવી પ્રજાધિયુગ્મને મુગલ સૈન્યમાં પ્રવેશ કરતાં જરા પણ અડચણ પડી નહિ—તેમનો કાર્યભાગ સહજ સિદ્ધ થઈ ગયો.

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ

પાપનું પ્રાપ્તિ!

અસ્તાન્યમાં જતા સૂર્યનારાયણની રકતોન્નવલ કિરણરેખાઓને સુનીલ આકાશમંડળના વિસ્તીર્ણ રાજ્યપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે હાંકી કાઢીને અંધકાર મહારાજે ત્યાં પોતાના સિંહાસનની સ્થાપના કરીને પોતાની સત્તાને દૃઢ કરવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. જેવો રાજા તેવા જ તેના અધિકારીઓ! અંધકાર મહારાજના સિંહાસનની આસપાસ અતિશય કૃષ્ણવર્ણ મેઘો પ્રલપકાગની કૃષ્ણ છાયાને ધારણ કરીને અંધકાર ભૂપાસના અધિકારી બની બેઠા હતા! અને કૃષ્ણતા વિશે તેમનામાં પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલતી હતી! આકાશમાં ચંદ્રનો અભાવ હોવાથી નક્ષત્રોના આનંદને કાણ લુપ્તે વારુ? તેમની રૂપન્યોતિની શોભાથી કાનું ચિત્ત પ્રકુલિત યાવ? તે કૃષ્ણવર્ણ મેઘોથી ભરેલા આકાશતળે પ્રકૃતિના સ્થામલ દેહપર યજ્ઞ સાયંકાલીન પ્રબળ વાયુ સું સું શબ્દ કરતો બળપૂર્વક વહન કરતો હતો. સૃષ્ટિમાં જો કૃષ્ણવર્ણનો અભાવ હોત, તો સુંદર વસ્તુઓના રૂપનું ગીરવ કેવી રીતે ધાત વારુ? એ તરવને સિદ્ધ કરવામાટે જ રાહી સૌદામિની નીલાકાશમાંના કૃષ્ણ મેઘોપર પ્રકુલ બુખથી પોતાની ઉન્નવલ રૂપન્યોતિને ચમકાવતી હતી! તે રૂપન્યોતિના ચમકાટથી આકાશ અને પ્રકૃતિ સ્તંભિત થઈ ગયાં હતાં, અને તે કૃષ્ણ મેઘમંડળ પણ સ્તંભિત થએલું દેખાતું હતું.

નીચે મહારમશાન! ઘટનાસ્રોતની થી વિચિત્ર ગતિ! અસ્પષ્ટ કાળ પૂર્વે જે રણક્ષેત્ર વીરમંડળવડે સજીવ દેખાતું હતું, તેનું જ હવે નિર્જીવ રમશાનના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું હતું! આજે પ્રભાતમાં જ્યાં જીવન હતું, ત્યાં જ સાયંકાળે બેચક્ર મૃત્યુ મહારાજનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હતું! ઉપકાળમાં જ્યાં સુંદર પ્રકાશ હતો, ત્યાં જ પ્રદોષકાળમાં ઘેર અંધકારે નિવાસ કર્યો હતો! તસ્વારોનો ખણખણાટ; બાક્ષા અને બર્જી ઇત્યાદિ શસ્ત્રોના આઘાતપ્રત્યાઘાતોનો પ્રચંડ ધ્વનિ, વીર પુરુષોનો બીમ હુકાર, અસ્ત્રોના કર્કશ હણહણાટ અને કામદારોનો કાલાહલ ઇત્યાદિ બિજ બિજ પ્રકારના શબ્દોવડે જે સમરભૂમિ દિવસે ગર્જના કરી રહી હતી, તે જ સમરભૂમિ સંધ્યાસમયે સર્વથા શબ્દ-શૂન્ય થઈ ગઈ! જાણે પ્રલપકાળ પડીની શાંતિ આજે મૂર્ત સ્વરૂપે આવતીલું થઈ હોયતી! તેવો જ બાસ થવા લાગ્યો. ચેતન્યનો લોપ અને જડભાવનો ઉદય થયો હતો!

રાખની ઉપર રાખ, મૃત અથપર અથ, પાપદલમાંના સૈનિકપર ઘોડેસ્વાર સૈનિકનું રાખ અને ઘોડેસ્વારપર સાધારણ સૈનિકનો મૃતદેહ!

જીવનકાળમાં જોએ એક બીજાના કદાચ શત્રુ હતા-એક બીજાના મરણ માટે ટાંપી બેઠા હતા, તેમના દેહો મરણ પછી એક બીજાને મિત્રતાવધી દહાલિંગન આપતા હતા! પઠાણના શરીરપર મુગલ અને મુગલના શરીરપર પઠાણ શત્રુભાવને બૂલીને આનંદમયી નિદ્રાનો આસ્વાદ લેતા હતા! ને તેથી જાણે તેઓ જન્મથી જ એક બીજાના પરમ મિત્ર હોયતી! એવો જ સાક્ષાત્કાર થતો હતો. હાથ! તેમના તે અહંકાર, ગર્વ, દર્પ, મદ અને દંભ આદિ ક્યાં ગયા? મનુષ્યના અભિમાન અને આત્મવિગ્રહ આદિ સર્વ કેવળ પોલ સમાન વ્યર્થ છે! બીપણ મૃત્યુના પ્રતાપ સમક્ષ દુર્બલ મનુષ્યનું તો શું, પણ પ્રજા જીવદાનવાદિકનું પણ કાંઈ સામર્થ્ય ચાલી શકતું નથી!

તે સુદક્ષિણમાં રક્તની નદીઓ વહેતી હતી. તસ્વારોત્તુ આરશ-લન, ઉલમ પક્ષના વીરોના અશ્વોનો ઉન્માદ અને આંચલ્યભાવ તેમ જ તેમનો તે દર્પપૂર્ણ પદનિરોધ, સૈનિકાની બીપણ રણગર્જનાઓનો ઢાલાહલ તથા રણવાદ્યોનિ આદિ સર્વનો લોપ થતાં રણાંગણ હવે મહા રમશાન બની ગયું હતું! એ ભયંકર આદર્શને જોઈને પ્રકૃતિદેવીનું હૃદય કદાચિત્ કંપી જશે, એવી ચંકાથી અંધકાર પોતાના કૃષ્ણ પદને વિસ્તારીને તેને પૂર્ણ ઢાંકી દીધી હતી! પરંતુ સન્નજનોનાં સત્કૃત્યોમાં વિશ્વ લાવનારા દુષ્ટ જનો તો સર્વત્ર પ્રસરેલા હોય છે! દુષ્ટ અપલા-વિષ્ણુ-પોતાના રૂપનો આડંબર બતાવવામાટે તે બીપણ આદર્શપર અંધકાર નાખેલા પડદાને વારંવાર દૂર ખસેડીને પ્રકૃતિદેવીને ભયભીત કર્યા કરતી હતી!

અખિતયારપુરના વિસ્તીર્ણ રણક્ષેત્રમાં પુનઃ એકવાર ઔરંગઝેબ સાથે નજ્દઅલીની શક્તિની પરીક્ષા થઈ. સુસ્તાન હારાએ મોકલેલા સૈન્યની કુમક મળવાથી હતાશ બનેલા નજ્દઅલીને સ્વર્ગ પોતાના હસ્તમાં આવ્યાનો ભાસ થવા લાગ્યો. ભાવિ જ્યાશાના વારુણીમદ્યથી તે પોતાના દેહભાનને પણ ભૂલી ગયો. આ મહારમશાન અને આ ભયંકર દશ્ય, તે તેના એ મહામદનું જ દુષ્પરિણામ!

તે ગંભીર નિશાકાળે, હાથમાં પ્રજ્વલિત મશાલો લઈને એક ઓ અને એક પુરુષ રમશાનશૂમિમાં સર્વત્ર ભ્રમણ કરતાં હતાં. પ્રત્યેક શબપર પોતાની મશાલનો પ્રકાશ પાડીને તેના મુખનું તેઓ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં હતાં. ધણીકવાર સૂધી તેમનો એ શોધવ્યવસાય ચાલતો રહ્યો, પરંતુ જોને તેઓ શોધતાં હતાં, તે વ્યક્તિ ક્યાંય તેમના જીવામાં ન આવી! એ સ્ત્રીપુરુષના સ્થાને જો અન્ય કાઈ હોત, તો કંટાળીને એ નિષ્ફળ પ્રયત્નનો તેમણે ક્યારનોય ત્યાગ કરી દીધો હોત; પણ એ ઉભ-

પનાં હૃદયને નિરાશાનો સ્પર્શ માત્ર પણ ન થયો—આશા અને ઉત્સાહથી એ વિસ્તીર્ણ રણક્ષેત્રના બીજા ભાગમાં તેમણે પોતાના ઉદ્યોગનો નવેસરથી આરંભ કર્યો.

તે સ્ત્રી અને પુરુષના ત્યાગી ચાલ્યા ગયા પછી થોડીવારે ત્યાં એક અન્ય વ્યક્તિ આવી અને તે સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાના કેશકલાપને પૃષ્ઠ-ભાગે જૂટેા લટકતો હોડી દીધો હતો અને તેની દષ્ટિ અતિશય ઉદાસીન દેખાતી હતી. તેના હાથમાં પણ એક બળની મશાલ હતી અને તેના પ્રકાશમાં તેના અતુલનીય સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો હતો; તે જ પ્રમાણે તેની ઉન્માદાવસ્થા પણ દુગ્ગોચર થતી હતી. તે ઉન્માદિની એક સ્થળે સ્થિર થઈને ઊભી રહી અને પોતાની શૂન્ય દષ્ટિને દૂર દોડાવી વ્યાકુલ કંઠથી કહેવા લાગી કે;—“હાથ! પ્રાણુનાંય, જીવનકાળમાં આ અભાગિનીને આપની પ્રાપ્તિ ન થઈ! આપના મરણની અત્યંત અશુભ વાતો સાંભળવાથી આપના અંતિમ દર્શનનો લાભ લેવામાટે જ હું અહીં આવી છું!”

તે તરુણીનો કોમળ હૃદયર, ત્યાં પાસે જ અર્ધમૃતાવસ્થામાં પડેલા એક સૈનિકનાં શવણોમાં જઈ અથડાયો. તે ક્ષીણસ્વરથી બોલ્યો;—“તું કાણુ છે? આટલી મોડી રાત્રે આવા દારણુ અંધકારમાં હાથમાં મશાલ લઈને તું અહીં શામાટે આવી છે? મારાપર એક ઉપકાર કર—ગમે તેમ કરીને મને થોડુંક પાણી લાવી આપ; દારણુ કે, તૃપાથી મારા પ્રાણુ અત્યંત જ બ્યાકુળ થઈ ગયા છે!”

તેની એ કરુણાપૂર્ણ પ્રાર્થનાથી કેઈ પાપાણુહૃદય પણ પીગળી ગયું હોત, તો પછી તે તો એક કૃષ્ણમંકામગ્નહૃદય સ્ત્રી જ હતી! તે નિરાવિહારિણી તે મરણોન્મુખ સૈનિકની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે તૈયાર થઈ; પણ પાણી ક્યાંથી મળે?

તે મૃતપ્રાય સૈનિકે ક્ષીણ કંઠથી કહ્યું;—“કેમ શા વિચારમાં પડી ગયાં? પાણી વિના મારો જીવ જાય છે!”

“હતભાગી પુરુષ, પાણીના કેવળ એક ધૂટડામાટે જ તારા પ્રાણુ અટકી રહ્યા છે ને? અરેરે! દારણુ તૃપાથી તને અત્યારે કેવી વેદના થાય છે! હું સર્વ પ્રકારે તારી સેવા કરવા તૈયાર છું; પણ અહીં પાણી ક્યાં છે?” તે રમણીએ અતુલકંપા દર્શાવી.

“પાણી ક્યાંથી મળી શકશે, એ હું તને જતાવું. કેઈ એક મૃત સૈનિકની કમ્મરે બાંધેલી મસકમાં તપાસ કર, એટલે થોડુંક પાણી જરૂર મળી આવશે. મારામાટે થોડોક પરિશ્રમ વેઠ.”

તે દૃઢ હૃદયની સ્ત્રીને લયનો સ્પર્શ માત્ર પણ થયો નહિ. તે સ્ત્રી પ્રત્યેક મૃત સૈનિકની કબરમાંની મસકમાં પાણી શોધવા લાગી. થોડીવારમાં જ પાણી મળ્યું અને તે લઈને તે, તે મરણોન્મુખ સૈનિક પાસે આવી. મશાલને દૂર રાખીને તે જળપાત્રને તેણે તેના મુખ પાસે ધર્યું.

મરણુનદીના તીરે આવી પહોંચેલા સૈનિક તત્કાળ તે પાણી પી ગયો. પાણી પીવા પછી તેનામાં કંઈક ઉત્તેજન આવ્યું. તે બોલ્યો:—

“તારા આ ઉપકારનો હું શો બદલો આપું? તું કેખાય છે તો સ્ત્રી, પણ આવી ભયંકર રાત્રિએ આ ભયંકર સ્થાનમાં તું શામાટે આવી છે?”

સૈનિકના આ પ્રશ્નનું કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તે તરુણી થોડીવાર સ્તબ્ધ રહી; પરંતુ મનમાં કંઈક વિચાર કરીને થોડીવાર પછી તે બોલી:—“મારો એક પુરુષમાં પ્રેમ બંધાયો હતો અને તે પુરુષ આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવવાથી તેને શોધવા અને તેના અંતિમ દર્શનનો લાભ લેવાને અત્યારે હું અહીં આવી છું.”

તે સૈનિક હવે તે તરુણીના કંઠસ્પરને સારી રીતે ઓળખી લીધો. મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવો કૃતમ! તે સૈનિક હવે ધડી કે અડધી ધડીના જ મેહમાન હતો; તોપણ તેના હૃદયમાં દુષ્ટ પ્રતિદ્વિસાની શુદ્ધિના ઉદય થયો! પરંતુ મનના ભાવને મનમાં જ રાખીને તેણે કહ્યું:—“સુંદરિ, મારી સ્થિતિ પણ તારી સ્થિતિ સાથે ઘણે અંશે મળતી આવે છે. તારી પેઠે જ મારો પણ એક સ્ત્રીમાં પ્રેમ બંધાયો હતો, પરંતુ મને તેની પ્રાપ્તિ ન થઈ! હજી આ ઉવટની ધડી સુધી મને ઘણી આશા હતી કે, તે અહીં આવશે અને મને તેના દર્શનનો લાભ મળશે. તેના પ્રેમ જેનામાં બંધાયો હતો, તે પુરુષ આ યુદ્ધમાં જ મરણ પામ્યો છે! તેને શોધવામાટે તે અવશ્ય અહીં આવશે, એવો મારો નિશ્ચય હતો; પણ તે અઘાપિ ન આવી—તું માત્ર આવી—”

સૈનિકનું એ ભાષણ સાંભળતાં જ તે સ્ત્રીની ચમત્કારિક સ્થિતિ થઈ ગઈ. તેણે પૂછ્યું:—“તમારો જે સ્ત્રીમાં પ્રેમ હતો, તેનું નામ શું વારુ?”

તેનું નામ સાંભળવાથી તને શો લાભ થવાનો હતો, “જહાનઆરા?” સૈનિકે કહ્યું.

“જહાનઆરા? મારા નામનો ઉચ્ચાર? આ સૈનિક મને ઓળખે છે કે શું? મને ઓળખનાર એ કોણ હશે વારુ?” જહાનઆરા આશ્ચર્યમ્મય થઈ ગઈ. કેટલીકવાર પછી તે બોલી:—“પણ મને તે જણાવવામાં શી હરકત છે? કારણ કે, હવે તમે તો થોડા વખતના જ મેહમાન છો.”

“તેનું નામ જનતઆરા.”

“જનતઆરા નામ સાંભળતાં જ જહાનઆરાના અંગપર રોમાંચ ખડા થઈ ગયાં. હવે એ સૈનિકને તે બરાબર જોળખી ચૂકી અને બોલી કે;—“સારે તમે અખિતવારખાન કે?”

“હા, હું અખિતવારખાન પોતે!”

તે રમણીએ કાંઈ પણ ન બોલતાં એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. થોડીવાર પછી તેણે અખિતવારને પૂછ્યું;—“અખિતવારખાન, આ યુદ્ધમાં કુમાર મહમ્મદ આબ્યા હતા કે નહિ? તમને તેમના વિશેની કાંઈ ખબર છે ખરી કે?”

“મહમ્મદ આ યુદ્ધમાં આબ્યા તો હતો, પણ છુપા વેશથી.”

“જાની તરફથી?”

“તેના પિતાના તરફથી.”

“વારુ પણ તેઓ છુપા વેશથી શામાટે આબ્યા હતા?”

“તેના વિદ્રોહના બદલામાં ઔરંગઝેબ તેને લાંબકર શાસન ક્યાં વિના કદાપિ જવા દેવાનો નથી, એવો તેના નિશ્ચય થયેલો હોયો જોઈએ. આવા યુદ્ધના કટાકટીના પ્રસંગે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરનાર સૈનિકને—પછી તે પુત્ર હોય તો શું થઈ ગયું—ઔરંગઝેબ જેવા દંઢચિત્તના કરડા અધિકારીઓ કદાપિ ક્ષમા નથી આપતા!”

“ત્યારે શું, કુમાર યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા?”

“તે હું નિઘપપૂર્વક કહી શકતો નથી. પણ જહાનઆરા, તે પોતાના હાથમાંની મશાલને દૂર દેખ રાખી દીધી વારુ?”

“તમે તો હવે ધડી અડધી ધડીમાં મરી જશો; એટલે હવે તમારે પ્રકાશનું શું કામ છે?”

“હું રમણીરૂપના મોહમાં પડ્યો, તેથી જ આજે મારી આવી દુર્ગતિ થઈ છે! મૃત્યુ મારી વાટ જીએ છે! જહાનઆરા, આટ આટલા પ્રપંચો કરવા છતાં અંતે મારી આશા સફળ ન થઈ તે ન જ થઈ! મારા સદ્ગુણગ્વના યોગે મરણસમયે તારા જેવી અતુલરૂપવતી સુંદરીના કર્શન અને ભાવણનો લાભ મળ્યો, એ પણ પરવરદિગારની મેદરબાની જ! જહાનઆરા, તારા હાથમાં મશાલ લઈને જરાક મારા સામી બમ્બી રહે જોઈએ—તારા ભુવનમોહક સૌન્દર્યને જોતો જોતો હું મારા પ્રાણનું વિસર્જન કરીશ!”

“અખિતવાર, તું મહાપાપી ચાંડાલ છે! આ કાણે પણ હજી તારા હૃદયમાં આવી પાપવાસનાનો નિવાસ છે ન? અરે, હવે તો એ દુષ્ટ વાસનાને ત્યાગી દે અને પરવરદિગારની બંદગી કર! તું હવે અર્ધ-ધટ્ટકામાં જ આ જગતને ત્યાગી જઈશ!”

એના જવાબમાં અખિતવાર કાંઈ પણ ન બોલ્યો અને જહાન-
આરા પણ સ્તબ્ધ રહી. ઠેકઠીકવાર પછી શુબ્ધકંઠથી અખિતવારે કહ્યું:-
“જહાનઆરા, તૃપા-તૃપા! મારો કંઠ ચૂકાય છે-પ્રાણ જાય છે-મને
થોડુંક પાણી આપ!”

જહાનઆરા જળપાત્રને હાથમાં લઈને અખિતવાર પાસે ગઈ અને
તેને પાણી પાવામાટે તેના મુખપર જરાક નખી. પાણીમાટે તડફડતા
અને શબ્દ પછી આ લોકને હોડી જનાર પ્રાણીની તૃપાને સાંત કરવા
કરતાં વધારે આ જગતમાં બીજું પુણ્યકારક કૃત્ય કયું હોઈ શકે વારુ?

પણ આ શું? - સર્વનાશ! જહાનઆરાના હાથમાંનું જળપાત્ર તેના
હાથમાં જ રહી ગયું! પોતાની અંનિમ સર્વ શક્તિએને એક સ્થાનમાં
એકત્ર કરીને એક ફર વ્યાઘ્ર પ્રમાણે અખિતવાર જમીનપરથી થોડાક
ઉંચો થયો અને જહાનઆરાની છાતીમાં ભેરથી પોતાની તસ્વારનો
વાર કરી દીધો! ધર્મ ચૂક્યું! પૂરું નાશ થયો! કાંઈ એક છિન્ન વક્ત્રી
પ્રમાણે જહાનઆરા તે સ્મશાનક્ષેત્રમાં ધડાક દેતી કે પછડાઈ પડી!
તેનું શરીર લોડી લુહાણુ ધર્મ ગયું. તે પોકાર કરીને હિમ્ચ સ્વરથી
બોલી;-“નિરાધમ, રાક્ષસ, ચપતાન, દુશ્મને ધમાન, તે આ શું કર્યું? મેં
તારો એવો તે શો અપરાધ કર્યો હતો તે પાપિયા!”

અખિતવારે ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે વિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું કે;-
“તે મારો શો અપરાધ કર્યો હતો? તે જ મારો સર્વનાશ કર્યો છે!
જહાનઆરા, તું રાક્ષસી છે! તારી દુષ્ટ મંત્રજ્ઞાના મોહમાં લુબ્ધ થવાથી
જ મારી આજે આ દશા થયેલી છે! મેં મનમાં એવો વિચાર કર્યો
કે, હવે પરસોઠના દૂરના પ્રવાસમાં જવાનું છે, એટલે જ સાથે કાંઈ
સારો સોજતો હોય તો સારું! ખરી વાત છે, મારે એકલાએ જ શામાટે
જનું ભ્રષ્ટ્ર? તે થોડું મુંઢરી જનતઆરાને અથવા તો તને પોતાની
સહચરી કરીને આનંદથી એ લાંબા પ્રવાસમાં આગળ વધવું, એવો મારો
મનોબાવ થયો હતો. આ મુદ્દમાં મદુમ્મદ પગો, એવી અથવા જ્યાં
ત્યાં દાવાનળ પ્રમાણે પ્રસરી ગઈ છે; એટલે મદુમ્મદના મૃત દેહને શોધી
ઠાઠવામાટે જનતઆરા આ રસુક્ષેત્રમાં આગ્યાવિના કદાપિ રહેવાની
નથી, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. પણ તે તો ન આવી-અને આવી
લાગી તું!”

જહાનઆરાના હૃદયમાંથી અતિશય રક્તસ્રાવ થતો હતો. અત્યંત
ગ્લાનિના યોગે તે નિશ્ચેષ્ટ ધર્મ ગર્ભ. તેનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું. હવે
તે આ મર્ત્યલોકને ત્યાગીને એક બીજા રાજ્યમાં જવાને તૈયાર થઈ.
કોમળ વક્ત્રીપર તીક્ષ્ણ કુકારનો આઘાત થયા પછી તેનો નાશ થયા
વના રહે ખરો કે? અવશ્ય તેનો નાશ થવો જ ભ્રષ્ટ્ર.

જહાનઆરા ક્ષીણ સ્વરથી કહેવા લાગી;—“અખિતયાર, ઉપર એક ન્યાયાધીશ છે. પાપ પુણ્યનો ન્યાય તેની સભામાં જ અપાય છે. પ્રેમ રાખવામાં રમણી કાંઈ પાપ કરતી નથી! પ્રેમનો પ્રતાપ વ્યક્ત થાય, એટલામાટે જ પરવરદિગારે રમણીય ઓની ઉત્પત્તિ કરેલી છે. જો એક-વાર મને તેમના દર્શનનો લાભ મળ્યો હોત, તો મેં હસતાં હસતાં આનંદથી આ તુચ્છ પ્રાણનું વિસર્જન કરી દીધું હોત! અખિતયાર, તારા પ્રેમ કામેચ્છાવડે દૂષિત થએલો હતો અને તેથી તેને પ્રેમ નહિ, રૂપાનમાદ જ કહી શકાય! નરરાક્ષસ, તારામાટે પરવરદિગારને એક નવીન નરક નિર્માણ કરવું પડશે! સાધારણ નરકમાં પણ તારા જેવા નરપિશાચને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી!!”

અખિતયાર એના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ જોડ્યો નહિ. તે બીપણુ રમશાનભૂમિમાં તે ચૈતન્યહીન યધને પજો હતો. જહાનઆરાનો શાપ તેના સાંભળવામાં ન આવ્યો.

સાધારણતઃ આપણે એમ સાંભળ્યા કરીએ છીએ કે, જો કોઈ પુણ્યશીલ પ્રાણી મરી જાય છે, તો તેને લેવામાટે સ્વર્ગમાંથી દેવદૂતો કિવા અપ્સરાઓ આવે છે; અને જો કોઈ પાપાત્મા મરી જાય છે, તો તેમાંનું કોઈ પણ આપનું નથી. પરંતુ આ સ્થળે એ નિયમનો અનિક્રમ થએલો જોવામાં આવ્યો! તે મહારમશાનમાં જે સ્થળે જહાનઆરા મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતી પડી હતી, તે જ સ્થળે અતિશય રૂપવતી એ વ્યક્તિઓ આવીને ઊભી રહી.

તે બંનેના હાથમાં પ્રજ્વલિત મશાલો હતી. તેમાંના એક પુરુષ હતો અને બીજી પ્રમદા હતી. તેમના હાથોમાંની મશાલોના ચંચળ પ્રકાશમાં તેમના રૂપની શોભા બમણી થએલી દેખાતી હતી!

યુવનિ હસતી હસતી કહેવા લાગી;—“ત્રિપર, હવે આ શોધવાના કાર્યની સમાપ્તિ કરે. વિના કારણુ કેટલોક શ્રમ કરવો અને તે પણ શામાટે? શોધતાં શોધતાં આ સમસ્ત રમશાનભૂમિને પગતળેથી કાઢી નાખી, પગુ બર્ચ. હવે તો ચાલો, અહીંથી ચાલતાં થઈએ!”

જન્મતઆરા, તારી એરી જ ઇચ્છા હોય તો ચાલો આપણે હવે અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ.”

તે પુરુષે તે સ્ત્રીને આપેલું ‘જન્મતઆરા’ સંજોધન વસ્ત્રધરાનાવક્ષપર મરણુની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી અને રક્તથી નખચિખાન્ત ન્દાપથી જહાનઆરાનાં શ્વલ્લોમાં ગયું! એ નામ સાંજગતાં જ જાણે તેના શરીરમાં વિદુરઝંકિતની પ્રેરણા થઈ હોયની, તેવી રીતે તે ડાડીને બેસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ તેના એ પ્રયત્નસિદ્ધ ન થયો. જહાનઆરા

“આ રહસ્ય પ્રથમથી આપના બાણવામાં ન આગ્યું, તે જ સારું થયું; પ્રણેશ્વર! સુખ મનુષ્યની ઈચ્છાની પૂર્ણતામાં નથી, કિંતુ કેવળ આશામાં જ સુખ સમાવડું હોય છે. જો મને આપની પ્રાપ્તિ થઈ હોત, તો મારી સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાત; અને તેવી અવસ્થામાં જો મારું મરણ થાત, તો પરલોકમાં મારામાટે ચિંતનનો કોઈ વિષય જ ન રહેત. આત્મારે આપની આ ચિરસુંદરમૂર્તિને હૃદયમાં દૃઢતાથી ધારણ કરીને હું પરલોકમાં પ્રયાણ કરી જાઉં છું!”

કુમાર મહામહે જહાનઆરાના શરીરપર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવીને કહ્યું:—“જહાનઆરા, હું તને ઘેર લઈ જાઉં છું અને ત્યાં તારી સારી શુશ્રૂષા કરીને તને બચાવવાનો અમે અમારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશું. અમારા પ્રયત્નને પરવરદિગાર અવશ્ય થયે આપરો જ!”

જહાનઆરાએ ક્ષીણ સ્વરથી કહ્યું:—“નહિ, સરતાજ, હવે આપના પ્રયત્નને થયે મળી શકે તેમ નથી. હું જીવી શકું, એ હવે શક્ય નથી. એક મહાપાપી ચાંડાલે મારા શરીરમાં શસ્ત્રનો મર્માંતક પ્રહાર કરેલો છે, અને તેના પરિણામથી મને બચાવવાનું કોઈનામાં પણ સામર્થ્ય નથી!”

“ઓના શરીરપર પ્રહાર કરનારો એવો ફર પુરુષ તે કાણ છે?”

“પાપાત્મા અખિતધારખાન!”

“ક્યાં છે તે ચાંડાલ—પિશાચ?”

“આપની સ્થાને જ—મશાલ લઈને સારી રીતે જુઓ, તે ચાંડાલ પોતાનાં પાપોના પરિણામને ભોગવવામાટે થોડીવાર પહેલાં જ નરકમાં રવાના થઈ ગયો છે! આપના હાથે શાસિત થવાની તેણે વાટ જોઈ નથી! આ જનતઆરાનો વધ કરીને પછી જ મરવું, એવી તે પીટ્યાએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ—”

જનતઆરાએ મક્કિન મુખથી કહ્યું:—“તમારે બહેન, મારા મરણને

અઘાપિ સારી રીતે શુદ્ધિમાં હતી—“જેનામાટે મારા હૃદયમાના રક્તથી આ સ્થાનભૂમિને હું સ્નાન કરાવું છું, તે અનત રૂપશેખર—પોતાના ભુવનમોહક સૌન્દર્યશિશુવર્તમાન મારા નેત્રો સમક્ષ જોશે છે” એમ જહાનઆરાના બેવામાં આવ્યું તે મૂર્તિને તેણે તત્કાળ ઓળખી લીધી બહુ અંશે નિર્વાપિત થયેલો તેના પ્રાણુદીપ આ દર્શનતૈવથી સારા પ્રજ્વલિત થયો. જહાનઆરા ક્ષીણ સ્વરથી બોલી,—“હૃદયેશ્વર, અતે આપ અહીં પધાર્યા કે?”

ધનાન્ધકારરાશિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો તે ક્ષીણ કરુણસ્વર તે પુર પનાં કણોમાં પહોંચી ગયો. હાથમાંની મશાનને વિશેષ પ્રજ્વલિત કરીને આગળ વધી તેણે જોયું તો જહાનઆરા! શોષિતસાવથી તેનું સમગ્ર શરીર રક્તવર્ણુ ઘર્ષ ગયું હતું! મશાનના ઉજ્જ્વલ પ્રકાશમાં તે પુર પને એમ પણ દેખાઈ આવ્યું કે, જહાનઆરાના મરણકાળે તેના મયિન મુખમંડળમાં વિમન હારથ ક્રીડા કરી રહ્યું હતું! તે પુરુષે રોકસ્વગથી પેકાર કરીને કહ્યું કે,—“જહાનઆરા, જહાનઆરા, આ તારી ની અવસ્થા? તું અહીં કેમ આવી?”

“આપના દર્શનનો લાભ લેવામાટે, મારા પ્રાર્થેશ! આપના અતિમ દર્શનનો લાભ લઈને આ જન્મની અતિમ આશાને પૂર્ણ કરી, આપના મસ્તકને યોગામાં લઈને આપના મનોહર રૂપને છેવટની ધડીએ જોઈને નેત્રોનું સાર્થક કરવું એ ઉદ્દેશ અને એ જાવથી જ હું અહીં આવી હતી આપ છુપા વેશે સુદમાં આવ્યા છો, એમ એ સાંભળ્યું હતું આ પાપિની જહાનઆરાની દુષ્ટ મનશાના કારણથી જ આપ પિતૃદ્રોની યથા, એટલે એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી આત્મનિર્સર્જન કરવામાટે જ આપ રણક્ષેત્રમાં પધાર્યા હશે, એ રહસ્યને અનુમાનથી હું તત્કાળ જાણી ગઈ. ત્યારપછી સત્વર જ પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે સમરભૂમિમાં આપે આત્મ વિસર્જન કર્યું, એવા દારુણ સમાચાર મારા સાંભળવામાં આવ્યા—એ સમાચારમાં વિશ્વાસ રાખીને આપના મૃતદેહના અતિમ દર્શનનો અનન્ય લાભ મેગવીતે પછી જ પ્રાણ ત્યાગવા, એવા ઉદ્દેશથી હું અહીં આવી હતી, પણ મારાં મહદ્દુઃખ કે, આપના જીવિત શરીરના દર્શનનો જ મને લાભ મળી ગયો. હૃદયેશ્વર, હું મહા પુણ્યવતી છું! હવે મારા માટે સ્વર્ગના દ્વાર સુકત છે!”

જહાનઆરાનું આ કરુણોત્પાદક લાપણુ સાંભળીને મહમ્મદનું હૃદય અતિશય વ્યાકુળ થઈ ગયું તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડી. તેણે રુદ્ધ કંઠથી કહ્યું કે,—“જહાનઆરા, મારામાં તારો આટલો બધો પ્રેમ હતો કે? જો આ રહસ્ય ત્રયમથી જ મારા જાણવામાં આવ્યું હોત, તો—”

“આ રહસ્ય પ્રથમથી આપના બાલુવામાં ન આવ્યું, તે જ સારું થયું; પ્રાણેશ્વર! સુખ મનુષ્યની ઈચ્છાની પૂર્ણતામાં નથી, કિંતુ કેવળ આશામાં જ સુખ સમાવણું હોય છે. જો અને આપની પ્રાપ્તિ થઈ હોત, તો મારી સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જત; અને તેવી અવસ્થામાં જો મારું મરણ થાત, તો પરલોકમાં મારામાટે ચિંતનનો કોઈ વિષય જ ન રહેત. અત્યારે આપની આ ચિરસુખમૂર્તિને હૃદયમાં દહતાથી ધારણ કરીને હું પરલોકમાં પ્રયાણ કરી જાઉં છું!”

કુમાર મહામહે જહાનત્ત્વારાના શરીરપર ધીમે ધીમે હાથ ફરવીને કહ્યું;—“જહાનત્ત્વારા, હું તને ધેર લઈ જાઉં છું અને ત્યાં તારી સારી શુશ્રૂષા કરીને તને બચાવવાનો અમે અમારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશું. અમારા પ્રયત્નને પરવરદિગાર અવસ્ય યશ આપશે જ!”

જહાનત્ત્વારાએ ફીણ સ્વરથી કહ્યું,—“નહિ, સરતાજે, હવે આપના પ્રયત્નને યશ મળી શકે તેમ નથી. હું જીવી શકું, એ હવે શક્ય નથી. એક મહાપાપી ચાંડાલે મારા શરીરમાં રાખેલો મર્માતક પ્રદાર કરેલો છે અને તેના પરિણામથી મને બચાવવાનું કોઈનામાં પણ સામર્થ્ય નથી!”

“ઓના શરીરપર પ્રહાર કરનારો એવો કુ પુરુષ તે કાણ છે?”

“પાપાત્મા બખ્તિયારખાન!”

“ક્યાં છે તે ચાંડાલ—પિશાચ?”

“આપની સ્થાએ જ—મશાલ લઈને સારી રીતે જુઓ. તે ચાંડાલ પોતાનાં પાપોના પરિણામને ભોગવવામારે ચોડીવાર પહેલાં જ નરકમાં ગયાના થઈ ગયો છે! આપના હાથે શાસિત થવાની તેણે વાટ ભેઈ નથી! આ જનતત્ત્વારાનો વધ કરીને પછી જ મરવું, એવી તે પીડ્યાએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ—”

જનતત્ત્વારાએ અવિન મુખથી કહ્યું;—“ત્યારે બહેન, મારા મરણને તો જ પોતાના શિરપર ખેંચી લઈને મારા પ્રાણ બચાવ્યા છે કે? અને તો એમ જ દેખાય છે. જહાનત્ત્વારા, તો પ્રથમથી જ આ બધા બેદ મન મુક્ત કરીને અને કેમ ન જણાવ્યો વારુ? આપણા પ્રાણનાથને વગીને આપણ બને સુખી થયાં હોત!”

જહાનત્ત્વારાની સર્વશક્તિઓ હવે ફીણ થતી જતી હતી. તે ફીણ સ્વરથી બોલી;—“બહેન, મને ક્ષમા કર! તારાં અને કુમારનાં આ સર્વ સકટોતું મૂળ કારણ હું જ છું. બખ્તિયારને તેના પાપકર્મમાં મેં જ સાહાય્ય આપ્યું હતું. હાલ, આ બધાં કર્મોના પરિણામને હું પ્રથમથી જ બાંધી શકી હોત, તો આજે આ દિવસ કદાપિ ન આવત!”

તે બીજા સ્મશાનભૂમિમાં સુંદરીશ્રેષ્ઠ જનતત્ત્વારા જહાનત્ત્વારાના સુંદર દેહને પોતાના જાળામાં લઈને બેઠી. એ આદર્શને ભેળે કાંઈને

પણ એવો ભાસ થયો હોત કે, તે સ્મરણસ્ત્રમાં સાક્ષાત્ દયા આત્માને વિરાગેલી હતી-અપ્સરા આત્માને એક અનાથ અને મુમૂર્ષુ પ્રાણીની સેવા કરતી હતી-બિહિસ્તમાંની દુર આત્માને એક બીલિયાકૃષ્ણ પ્રાણીના મનનું સાત્વન કરતી હતી! અને એ ગંભીર આદર્શના યોગે તે ઉદાસીન તથા બપાનક સ્મરણમાં જાણે સ્વર્ગમાંના દિવ્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર થએલો હતો!

જહાનઆરાએ કાતર સ્વરથી કહ્યું:-“હૃદયેશ્વર, મારી આ જન્મની ઈચ્છાને હવે પૂર્ણ કરી લેવા દો. આવો, આમ એકદમ મારી પામી આત્માને જીભા રહે. મૃત્યુના ચિરાંધકારમાં પ્રવેશ કરવા પૂર્વે આપના હસ્તમાંના પ્રકાશથી આપના આ જીવનનિધાન સુંદર સ્વરૂપને જોતી જોતી અને હસતી હસતી હું મારા પ્રાણને ત્યાગું છું! હું અત્યંત પાપિની છું-આ હતભાગિની ખરેખર આપની પર્વતભાગિની થવાને યોગ્ય નહોતી અને તેથી મને આપની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકી! હવે મરતી વેળાએ એ અનંત આરાને હું મારી સાથે લઈ જાઉં છું. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં તો પુનર્જન્મ નથી, પરંતુ જે પુનર્જન્મ હોય, અને પુનઃ મને જે સીનો અવતાર જ મળવાનો હોય, તો પરવરદિગાર, મને આપનાં ચરણોની સેવાનો જ લાજ આપે, એ જ મારી અંતિમ મનઃકામના છે! હાથ, તૃપ્તિ! બંધકર તુફાન! હવે હું બોલી શકતી નથી-મારો કંઠ સૂકાય છે-પાણી-પાણી-આપો-ના-થ!”

જહાનઆરાના એ જ અંતિમ શબ્દો! ક્ષણાર્ધમાં જ તેની પ્રાણ-જ્યોતિ લુપ્ત થઈ. મૃત્યુલોકને હેવટના પ્રણામ કરીને જહાનઆરા સદાને માટે ચાલી ગઈ. જે જન્મતઆરાના સર્વનાશમાટે તેણે આટ-આટલા પ્રયત્ન કર્યા હતા, તે જન્મતઆરાના જોગામાં જ તેનું પ્રાણોત્ક્રમણ થયું! ઈશ્વરીય યોગાયોગની કેવી વિશ્વક્ષણતા! ઈશ્વરની લીલાની અગમ્યતાને ક્ષુદ્ર માનવી કદાપિ જાણી શકે તેમ નથી.”

તે રાત્રિનો અંતિમ પ્રહર હતો. કુમાર મહમ્મદ અને જન્મત-આરા જહાનઆરાના શયને લાંબા દરનાવીને ખિન્ન મનથી ગૃહપ્રતિરવાના થયા. જહાનઆરાની કૃષ્ણપર તે બંનેના કામળ નેત્રપલ્લવમાંના મુક્તાબિન્દુ પડવાથી કૃષ્ણ સર્વથા ભીન્ન થઈ ગઈ હતી. ઉદારહૃદય પ્રણયિ-યુગ્મના પ્રેમાશ્રુએ જ જહાનઆરાને જન્મત-સ્વર્ગ-માંના ચિરંજીવીકુંડમાં પહોંચાડી દીધી.

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ વિપાદ-હર્ષ!

“**બ**દ્ધખત-એઅદખ, આ ઔરંગઝેબ સમક્ષ બિભો રહીને તું આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે, એ તારા ધ્યાનમાં છે કે કેમ?”

“જહાંપનાહ, આ શુલામપર ગુસ્સો ન કરવો જોઈએ. મારા મુખ-માંથી શબ્દ નથી નીકળતો અને જીભ ત્યાંની ત્યાં જ અટકી ગય છે. જે કાંઈ મેં સાંભળ્યું છે, તે જ આપનાં ચરણોને કદી સંભળાવું છું.”

“મારો પ્યારો નૂરનજર ક્યાં છે?”

“શાહજહાં મહમ્મદ આ ફાની જહાનમાં નથી, આકાશમપનાહ!”

“શયતાન, આ સમાચાર તને કાણે આપ્યા?”

“આસિફખાં આસિફખાંએ.”

ઔરંગઝેબે પ્રમગ્ન શોકાવેગથી બન્ને હાથોવડે પોતાના મુખને ઢાંકી લીધું. કેટલીકવાર પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને તેણે પોકાર કર્યો કે:-“અરે કાંઈ છે કે?”

તે કઠોર સ્વરને સાંભળી એક ખાળસરા વિદ્રુઘતિથી કંપતો કંપતો ઔરંગઝેબ પાસે આવી મસ્તક નમાવીને બિભો રહ્યો. ઔરંગઝેબે તેનાપર તીક્ષ્ણ દષ્ટિપાત કરી કઠોર સ્વરથી પૂછ્યું કે:-“આસિફખાં ક્યાં છે?”

ખાળસરા ડોનિંશ કરીને તરત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

અરુપ સમયમાં જ આસિફખાં ઔરંગઝેબ સમક્ષ હાથ જોડીને બિભો રહેવાયો. તેને જોતાં જ ઔરંગઝેબે સવાલ કર્યો કે:-“આસિફખાં, આ શયતાનજાદો કહે છે તે ખરી વાત છે કે?”

“શું કહું, ગેતીપનાહ? આ શુલામના કપાળમાં આ સવાલનો હકારમાં જવાબ આપવાનું જ સખાયલું છે.”

“આ સમાચાર તમારા જાણુવામાં કેવી રીતે આબ્યા?”

“મારો એક જસૂસ કુમારના શોધમાં ફરતો હતો, એવામાં એ સમાચાર એક ઔરતે તેને સંભળાવ્યા.”

“તે ઔરત કાણુ હતી?”

નજદ્દઅલીની દુખ્તર જનતઆરા.”

“તમે મને કશું હતું કે, શાહજહાં છુપા વેશથી લગાઈના મપદા-નમાં આબ્યા હતો, એ ખરી વાત કે?”

“અક્ષરે અક્ષર ખરી, જહાંપનાહ! આ સિપાહસાધાર તરીકેની ફર્જને અદા કરતાં કરતાં મારા કાળા વાળ ધોળા થયા છે અને કુમારના બાલકાળથી જ તેની મુંઢર મૂર્તિ મારી આંખો આગળ રમ્યા કરે છે;

એટલું જ નહિ, પણ શાહજાન આદળ મારા પ્રાણદાતા છે—તે નિવરે નજર અનીના લાલાના જળમાથી મને તેમણે જ બચાવ્યો હતો મારી ખાતી છે કે, આપણા સન્માનરક્ષણમા જે છુપાવેશથી આપણા વસ્ત્ર રમ્મા-પ્રવેશ કરીને લડાઇમા આપના દુસ્મનેને તેમણે પોતાના બીમ વિક્રમને પરિચય કરાવી આપ્યો છે। પરંતુ દુર્ભાગ્યના યોગે યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તેઓ જીવતા અમને ન મળી શક્યા।”

ઔરંગઝેમના નેત્રોમાંથી ખળખળ કરતો અશ્રુનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો। પુત્રશોકથી તે સર્વથા વિહળ બની ગયો। કેવળ નજર અની અને તેની પુત્રીમાટે પોતાનો પ્રિયતમ પુત્ર સમરાગણમા શોચનીય ગીતિથી પતન પામ્યો, એ વિચારથી ઔરંગઝેમના હૃદયમા અનત વેદના થના લાગી। હાથ જે એમ જ થયું હોય, તો કાનામાટે દિલ્લીનું સિંહાસન અને કાનામાટે આ બધા પ્રપચ?

ઔરંગઝેમે કોધથી ઝકુલીલગ કરીને ઉપર જોયું અને ગભીર સ્વરથી આસિફખાને પૂછ્યું —“પાપામા નજર અની ક્યા છે?”

“આપ આલમખનાહના નિર્ભાનમા”

“તેને જીવતો જ કમર સૂધી જમીનમાં દાટીને હડકાર્યા ફતગને તેનાપર છોડી મૂકો। કેવળ આ આડાવના કારણથી જ મારા શુખ સર્વસ્વનો અને મારા આનંદોલ્લાસનો સમૂળ નાશ થઈ ગયો છે।”

“અનાથ બદિવાનને જે આવી ધોર શિક્ષા કરશો, તો દિલ્લીના બાદશાહની નિર્ભય કીર્તિને મહાધોર કનક લાગશે, જહાંપ—”

એટનામાં અચાનક બહારથી એક અદ્ભુત પ્રચડ ફાલાહલધ્વનિ સાંભળવામાં આંચો। ઔરંગઝેમે આશ્ચર્યચકિત થઇને રાજમાર્ગમા દૃષ્ટિપાત કર્યો, તો સમસ્ત માર્ગ અસખ્ય જનસમુદાયથી ઉભરાઈ ગયેનો। તેના જોવામાં આંચો। તે વિગ્તીર્ણ લોકારણ્યને જોઇને ઔરંગઝેમે નજર અની પૂછ્યું કે,—“આ શો પ્રકાર છે? આ આટલો મોટો જનસમુદાય

બદ્ધ ચાલ્યા આવતા હતા. તેઓ જહારના નહિ, કિન્તુ તે નગરમાંના જ હતા. તે સમુદાયમાં સ્ત્રીઓ હતી, પુરુષ હતા, દૃઢ હતા, તરુણ હતા અને તરુણીઓ પણ હતી. અનેક યુવતિઓ પોતાનાં અર્ભકાને કેડે લઇને તે જનસોતમાં આવી મળતી હતી. સર્વ સમુદાય પગમાં જોડા વિના જ આગતો હોતો તેમ જ તેમનાં મસ્તકપર પણ વસ્ત્રોનો અભાવ હતો. સર્વ જનો કાંઈ એક તીવ્ર શોકથી વ્યાકુળ થયેલાં દેખાતાં હતાં.

આગળ પ્રચંડ જનસોત અને પાછળ પણ વિસ્તીર્ણ લોકારણ્ય, મધ્યમાગમાં એક અદ્ભુત દેખાવ જોવામાં આવતો હતો. આવો વિલક્ષણ આદર્શ પૂર્વે ઔરંગઝેબે કદાપિ જોયો નહોતો. જનસમુદાયના મધ્ય-ભાગમાં રજુબુલખાથી સુસન્નિજત એક હુદયપુષ્ટ અશ્વ ચાલ્યો આવતો હતો; પરંતુ તેનાપરનો આરાદી-સવાર-જોવામાં આવતો નહોતો. એક વીર પુરુષનો રજુવેષ, પટકો, તલ્વાર અને લાલો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ તેના દેહપર લટકતી હતી! પોતાના મૃત સ્વામીની એ પ્રિય વસ્તુઓને અંગ-પર ઢિપાડીને તે અશ્વ મસ્તકને નત કરી ધીરપદ્ધતી ચાલતો હતો!

અને સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો એ કે, શુક્રોથી મુખને આગ્રહાદિત કરી એક સુંદરી તે અશ્વની લગામને હાથમાં લઇને ધીમી ચાલથી રાજમહાલયપ્રતિ આવતી હતી! તે પ્રચંડ લોકપ્રવાહ ધીમે ધીમે રાજમહાલયના સિંહદ્વારપાસે આવી પહોંચ્યો. ઔરંગઝેબના મનની સ્થિતિ અત્યંત વિલક્ષણ થઈ ગઈ.

ઔરંગઝેબે રાજમહાલયમાંથી પોકાર કરીને પહેરેગીરાને હુકમ આપ્યો કે;—“લોકોને અંદર આવવા ન દેશો—તેમને જહાર જ થોભાવી રાખજો. માત્ર તે સ્ત્રી અને અશ્વને અંદર આવવા દેજો!”

ઔરંગઝેબની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. તે સ્ત્રી અને અશ્વ અંદર આવતાં જ ઔરંગઝેબ ખિન્ન હૃદયથી દ્વાર પાસે આગ્યો. આસિફખાં પણ તેની સાથે જ હતો. તે અશ્વ પાસે આવતાંની સાથે જ ઔરંગઝેબે તેના અંગપરના વીરવેષને, પટકો તલ્વાર અને લાલો ઇત્યાદિ વસ્તુઓને વરત ઝાળખી લીધી. પુનઃ તેનાં નેત્રામાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો! હાથ, તે સર્વ વસ્તુઓ તેના પ્રિય-તમ પ્રાણુધિક કુમાર મહમ્મદની જ હતી!

વીર નહિ, તેનો અશ્વ આવેલો હતો! પ્રાણુ નહિ, દેહ આગ્યો હતો! આજ્ઞા નહિ, નિરાશા પધારી હતી! ચેતન્ય નહિ, જડતા આવીને ઊભી હતી! પ્રાણુપ્રિય પુત્રની તે વસ્તુઓને જોઇને ઔરંગઝેબનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું, એક ઉન્નત મનુષ્ય પ્રમાણે તે પોકાર કરીને બોલવા લાગ્યો કે;—“મારા લાલ, અંતે તું મને છોડીને ચાલ્યો ગયો ને! હવે આ

ઐશ્વર્ય અને આ શહનશાહત કોણુ ભોગવશે? કોના બાહુબળમાં વિધાસ રાખીને હવે હું દિલ્હીના સિંહાસનપર આરુઢ થાઉં? હાથ, જોણે આ સર્વ વસ્તુઓને મારા સમક્ષ લાવી મૂકી છે, તે જ મારા પ્યારા પુત્ર મહમ્મદને પણ લાવવાને સમર્થ નથી કે શું?”

“પાછળથી કોઈએ અતિ કામળ સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“જહાં-પનાહ, હું કુમારને પાછા લાવવાને સમર્થ છું!”

આ અમૃત કરતાં પણ મધુર શબ્દો ક્યાંથી આવ્યા? ઐરંગઝેબ કાંઈ પણ જાણી ન શક્યો. એ કાંઈ પણ સ્વર્ગમાંના પ્રાણીની આત્મા-મનવાણી હોવી જોઈએ, એવો જ તેને ભાસ થયો!

ઐરંગઝેબના એ આશ્ચર્યને વધારવામાટે કે શું એક પરમ સુંદર રમણી પોતાના મુખપરના અવશુંકનવચ્ચે દૂર કરીને અકસ્માત્ આગળ વધી આવી અને કોર્નિશ કરી હાથ જોડીને ઊભી રહી. તેના દિવ્ય સ્વરૂપની ન્યોત્તિના ચોંચે તે સ્થળે જાણે વિદ્યુત્પ્રભા એકતી હોતી! તેવો જ સર્વને ભાસ થયો. તેના સુંદર કપોતપ્રદેશપરથી અશ્રુધારાનું વહન થતું હતું, આજ કંપતા હતા અને મુખમંડળમાં કરુણભાવ વિસ્તરેલો દેખાતો હતો. તેની તે કરુણ મૂર્તિને જોઈને ઐરંગઝેબનું કંઠાર હ્રદય પણ દ્રવી ગયું! તે સુંદરી વીણાવિનિદિત કામળ સ્વરથી બોલી કે;—“જહાં-પનાહ, જો આપ શાહજાદા સાહબને ક્ષમા આપવાનું અભિવચન આપના હો, તો તેમને આત્મારે અને આ ક્ષણે જ આપ સમક્ષ લાવવાને આ દાસી તૈયાર છે.” આમ કહીને તે યુવતિએ ઐરંગઝેબના પગ પકડી લીધા અને તેમનાપર અશ્રુજલનું સિંચન કર્યું. આ દશ્ય ક્રેશળ ચિત્રકારના ચિત્રાલેખનને જ ચોગ્ય હતું.

ઐરંગઝેબે તત્કાળ તેને પોતાના હાથે ઉઠાડી અને તે તૈયાર પછી તેના મુખચંદ્રને એક ધ્યાનથી જોવા લાગ્યો. તે યુવતિ સ્વર્ગીય લાવ-હુપના કેવળ સારરૂપ જ હતો, એવો અરસિક ઐરંગઝેબનો પણ નિશ્ચય થઈ ગયો. અદ્ય સમયમાં જ સર્વ પ્રકાર તે ચતુરચૂડામણિના ધ્યાનમાં આવી ગયો. તેણે કહ્યું;—“બેટા, મને જામમાં ન નાખ. તું નજદ્દઅ-લીની નૂરેનજર દુખ્તર જન્મતઆરા તો નથી?”

“હા, જહાંપનાહ, આપની દાસીની દાસી આ જન્મતઆરા જ!”

“મારો મહમ્મદ ક્યાં છે?”

“આ વિશાળ જનસમુદાયના મધ્યમાં જ.”

“અશક્ય! જન્મતઆરા, ન જાની શકે તેરી વાત! તું જોઈને બોલે છે! મારા સપાહસાલાર આસિફખાંના જમ્સે મારા પ્યારા શાહજાદાને લડાઈના મયદાનમાં પડતો પોતાની નજરે જોયો છે!”

“તે જામુસનો એ બ્રમ છે! આપના ચાહનુંદા ચાહમ અત્યા-
રે જ આવીને પિતાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવશે! પણ પ્રથમ તેમના
સર્વ અપરાધોને બુઝી જઈને આપે તેમને ક્ષમા આપવી જોઈએ.”

જનતત્ત્વ આરાએ પુનઃ ઔરંગઝેબનાં ચરણ પકડી લીધાં અને પુનઃ
તેમને પોતાના અશ્વથી સ્નાન કરાવ્યું.

તે દેવભાગના વચનથી ઔરંગઝેબના હૃદયમાં ધૈર્યનો સંચાર
થયો. તેનું મહિન સુખકમળ પ્રગુલ્લ થયું. અપત્તપ્રેમથી જનતત્ત્વ આરાના
અશ્રમિન્દુને લૂછતો લૂછતો તે સદગદિત કંઠે કહેવા લાગ્યો કે;—“પુત્રી,
તું ઘણી જ દાના છે. આ સ્વાર વિનાના ધોડાને લઈને તું અહીં શામટી
આવી, એ હવે મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. પણ અજ્ઞાત, આવી
રીતે ક્યાંય અપરાધીને ક્ષમા મળી શકે છે ખરી કે? જનતત્ત્વ આરા,
મારા લાલના વિયોગથી મારું હૃદય ચીરાઈ ગય છે; માટે મારો હવે
વધારે અંત ન લેતાં મને તેના દર્શનનો લાભ જલ્દી આપ—તું તારો
મનુષ્ય પર્યંત આભારી રહીશ!”

એટલામાં એકાએક તે જનસમુદાયરૂપ સમુદના મધ્યમાંથી નીક-
ળીને એક સુવક દૃત મતિથી ઔરંગઝેબ પાસે આગ્યો અને તાકાગ
તેનાં ચરણોમાં પડી ગયો. તે કાલે જ ઔરંગઝેબે તેને આગળી લીધી.
તે હવેકને લાડાડીને હૃદય સાથે આંખી તેણે દૃઢ અર્પણન આપ્યું. ઔર-
ંગઝેબનાં સર્વ દુઃખોનો ક્ષણ માત્રમાં લપ થઈ ગયો. ચતુર જનતત્ત્વ આ-
રાના બુદ્ધિદૌરલ્પથી પિતા અને પુત્રનો સંયોગ થયો! તે પિતાપુત્રના
એ અચાનક સંયોગને જોઈને સોડસમુદાયમાં આનંદનો ટાંકાહલ ઉત્પન્ન
થયો. ‘કુમારનો નય હો! ઔરંગઝેબનો નય હો!’ એવા નયમુચક
શબ્દોના ધ્વનિથી શિનિત્તની આસપાસનો પ્રદેશ ચર્લ રહ્યો.

દુઃખ ગયું, સુખ આગ્યું! વિયોગ ગયો, સંયોગ આગ્યો! વિચ્છેદ
ગયો, આનંદ આગ્યો! દરણુ અંધકારનો લેપ થયો અને સર્વત્ર દિવ્ય
પ્રકાશ વિસ્તરી રહ્યો! વર્ષાઋતુનો અંત થયો અને શરદઋતુની મહારી
સકળ કળા સદિન આવીને પ્રાપ્ત થઈ!

પરંતુ મિત્ર વાંચકો, હજી અમે આપની રજા લઈ શકી નથી.
આ નાટકના અંતિમ અંકનો અંતિમ પ્રવેશ અગર અમારે
નો જ છે.

રગમહાલયમાના એક એકાત દાવાનમા વૃદ્ધ બાદશાહ પોતાના ભવિષ્ય કાળ વિશે ખિન્ન હૃદયથી વિચાર કરતો વારવાર આનીને બેસતો હતો એ ભવિષ્યકાગર્તુ શાહજહાનના હૃદયમા પ્રતિગિમિત થનાર ચિત્ર અર્થાત્ અતિશય નિરાશાજનક જ બેવામા આવતું હતું હમણા હમણાં તો એ યુજર્ગ શહનશાહ કાંઈની સાથે કાંઈ પણ વાતચીત કરતો નહોતો તેનો અત્યત પ્રિય પૌત્ર કુમાર મહમ્મદ માત્ર પોતાના પિતામહને મળવા માટે કાંઈ કાંઈવાર ત્યાં આવતો હતો, અને કેવળ તેની સાથે જ શાહજહાન બાદશાહ પોતાનાં સુખદુઃખની ચાર વાતો કરતો હતો

*

*

*

*

‘મોતીમીનાર’ નામક રાજમહાલયના એક નિર્જન દાનાનમા હાથમા વીણા લઇને જતનતઆરા કાંઈક ગાતી બેઠી હતી, પરંતુ અનેક ઉપારો કરવા છતાં તેની ધ્વજા પ્રમાણે સ્વરસયોગ થઈ શક્યો નહિ જ્યાં મન ઠેકાણે જ ન હોય, ત્યાં ગાતું સૂઝે કેવી રીતે અને સ્વરસયોગ પણ કેમ કરીને થઈ શકે વાર ? જતનતઆરાના હૃદયમા કાંઈ એક ચિંતાની કૃષ્ણ છાયા પ્રસરેલી હતી વીણા તેના ગોઠણપર હતી, દૃષ્ટિ નીચે પૃથ્વીપર હતી અને નેત્રોમાથી અશ્રુપ્રવાહ વહ્યા કરતો હતો

એટલામા કુમાર મહમ્મદ ત્યાં આગ્યો આવા આનંદના અવસરે પોતાની પ્રિયાના નેત્રોમા અશ્રુ બેઘને તેના હૃદયમા એક પ્રકારનો આઘાત થયો જતનતઆરાને છાતી સરસી આપીને ત્રેમભાવથી તેણે પૂછ્યું કે, - “મારી મંજૂરેનજર જતનતઆરા, આવા સુખના સમયમા તારા નયનોને અનુભવિત બેઘને મારું હૃદય કાંઈ જાણ છે હજી પણ તારા મનમાથી જહાનઆરા જતી નથી કે ? ”

“હાય ! જહાનઆરા મહા અભાગિની ! તેના તે રક્તથી ખરડાયલા અતકાળના મયિન સુખનું સ્મરણ અનેક ઉપારો કરવા છતાં પણ મારા મનમાથી દૂર થઈ શકતું નથી ! નાથ, કેવળ મારા કારણથી જ તે સુખસર્વસ્વથી વચિત થઈ ગઈ - જ તેના સર્વનાથનું મૂળ કારણ થઈ પડી ! ”

કુમારે જતનતઆરાના અશ્રુબિન્દુને લૂછીને તેનું સુમન લીધું અને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું - “પ્રાણેશ્વરી, તારું મન કેટલું બધું કામળ અને ઉદાર ! અભાગિની જહાનઆરાના વિષયને આપણે હવે છૂટી જવો બેઘએ આશ, મારા પૂજ્ય પિતામહ તને બોલાવે છે, એટલે આપણે બન્ને મળીને તેમની પાસે જઈએ ! ”

*

*

*

*

હિમ સમાન શ્વેત તથા સ્વચ્છ શય્યામા બેગીને વૃદ્ધ બાદશાહ

શાહજહાન હાથીદાંતની એક પેટીમાંથી એક એક અલંકારને બહાર કાઢી સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી તેમનું પરીક્ષણ કરવામાં અને તેમને પાછા બચરથાપૂર્વક પેટીમાં રાખવાના કાર્યમાં સર્વથા તત્નીન થએલા હોતા, એટલામાં કુમાર મહમ્મદ અને જનતઆરા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

કુમારે જઈક બાદશાહ પાસે આવીને કહ્યું કે;—“પૂજ્ય પિતામહ, આપની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવીને, અમો બન્ને કદમબોસીમાટે આવી પહોંચ્યાં છીએ.”

૪૬ સમ્રાટના ચિંતાકિલ્બ મુખમંડળમાં કિંચિત્ હાંસપની છાયા પ્રસરી ગઈ. તેના મનમાં દારુણ કષ્ટ હોવા છતાં તેનો વિનોદી સ્વભાવ અત્યારે ઉભરાઈ આવ્યો. તે હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો;—“તું જેને નમાડી આવ્યો”તો તે જ આ પરી કે નહિ? મારા મહાસપના દ્વાર પાસે એ કોણ નાજનીન જાણી છે?”

મહમ્મદે પણ હસીને જ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ગેતીપતાહ, આપની કહપના સત્ય છે. આપ કહો છો તે પરી એ જ. હું અત્યાર સૂધી એને આપની હુજૂરમાં એટલામાટે જ ન લાગ્યો કે, કદાચિત્ એના સૌન્દર્યથી આપનાં નેત્રો અગ્રાઈ ગયું!”

“પોતાની બેગમની કેવી પ્રશંસા કરે છે! નેત્રો અંગ્રાઈ જવાનો મને જરા પણ ભય નથી! તારી બેગમ શું મારી સખીમા અને ગુન્નાર બેગમ-કરતાં પણ વધારે સુંદર છે? ભાઈરે, કદાચિત્ હોય પણ ખરી! જો એમ ન હોય, તો મારો શાહો મહમ્મદ આટલો બધો નાદાન અને હિંસુ બની નાંખ ખરો કે? સ્ત્રીને બોલાવ અને મને તેનાં દર્શનનો લાભ લેવા દે.” શાહજહાને હસીને કહ્યું.

શાહજહાનએ ઇશારત કરતાં જ જનતઆરાએ પામે આવીને બાદશાહના ચરણોમાં મસ્તક મૂકી દીધું. શાહજહાને તેને ઉઠાડી અને આદરથી પોતા પાસે બેસાડીને હસિત વદનથી કહ્યું કે;—“એટલા જનતઆરા, પ્રેમશાસ્ત્રમાં તારી ગતિ સારી છે ને? તને એ શાસ્ત્ર જો સારી રીતે અવગત ન હોય, તો કોઈ કોઈવાર મારી પાસે આવજે, એટલે આ તારા બેમથી પાગલ બનેલા પનિમાં પ્રેમ રાખીને એમી ઇચ્છાને કેવી રીતે સંભાળવી અને એની પ્રીતિ કેવી રીતે મેળવવી, તે હું તને ખરાખર શીખવીશ!”

જનતઆરાએ લજ્જાથી પોતાના મુખને અવનન કરી લીધું. તેના ગાયોપર લજ્જાની લાગી આવી ગઈ. તે હાથીદાંતની પેટી જનતઆરાના હાથમાં આપીને શાહજહાને કહ્યું કે;—“જનતઆરા, મારી અછળ નૂરેનગર, હવે હિન્દુસ્તાનનો બાદશાહ હું નથી. મારા મુખ અને